

मानसी

वर्ष ११ : भागिक : १-२

मार्च-जून • १९४७

पूर्वकम्पा ४१-४२

संस्कारक :

भा. विजयराय कल्याणराय वेळ

मानसः सुरत

प्रकाशनस्थान

मानस प्रेस : स्टेशन रोड : सावनगर

લાંબું આ યુધ્ધ
મુંદરે સ્મરણ્યપ્તિ
જલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અક્ષર
તથા બીજાં ધોષિક
ઓપધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મિસર જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફે. આંબાચોક

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the Medica Materia the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman alike should have a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧

તારણ શીરનામું : " દાબ્રાસ "

કલ્યાણની જિંચી ભતની ટેબલ ઇટે

અને સાત પાંદોનો જિંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનાર

ઓરીયેન્ટલ હોલિજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

'સી' બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે ફિક્સત લાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,
No. 381, Hornby Road, BOMBAY.
THE MALL, LAHORE.

ટે. નં. ૨૧૦૧૪

ટેલીગ્રામ : "વાલ્કેન્ગ"

આર. ઓરિજવલાલની કુંઠ

પાદ્યનાં ફિટિંગ, ગનમેટલ વાલ્વ, સ્લુટ્સ વાલ્વ, ૨૩ નોન-ટીંગ
ગ્રાટસ વગેરે મિલ-મિનને લગતા સામાનના વેપારીઓ.

૮૬, નાગરવી રોડ

મુંબઈ નં. ૩

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

આપનું સ્ટીલ ઓફ ઓફીસ ડોક્ટર.

પ્રખરતને લંગ્વુ લોખંડનું દરેક કામ, જેવું કે ખાલી તથા
રવાબની ઓલ, લોખંડનો મેળ દાદર, તથા રેલીંગ, રમ્પાલિંગની
ફેન્સિંગ, ગેલ્વેનાઇઝ તથા પ્લેનશીટ અને એલેમેન્ટાલ સીમેન્ટ
શીટ્સ બેસાડનાર તેમજ કાલ યાંત્રણા, એંગલનીઝ, મેલ્ડ સ્ટીલ
બીમ અને લોખંડના ફેક્ટોરીયલ ફરવાળા વિગેરે બનાવનાર તથા
બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ ફાઇન્ટ રેડ એકસપેટ

“બ્યાન્કબી દામ અને ઉત્તમ કામ”

Trial Order is Solicited

વિગત માટે કળ્યા:—

નંબર ૧૨૩, ટેક સ્ટીટ, મુંબઈ ૮

ગાંધી

નં. ૫૬, કુંભારવાડા, હાથી ગલી, મુંબઈ ૪

રૂસ્તમ કે. મેસમેન.

પેન્ટર અને હાઉસ-ડેકોરેટર

કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,-

એપોલો ખંદર

મુખાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ છઃ આઈ. ને ડગલ્સ. આઈ.

બેન્ડઝ એન્ડ નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કામ-

પ્લેટેડ શાવર-કોક્કના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

માવો, કોમ્પીટીટિવ : આને જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુખાઈ ૭.

નવે વર્ષે નવું વાચન

(વજ્રપરાય - ક. વૈદ્ય-કૃત
 ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા
 [અપભ્રંશકાળથી આજ સુધીના લગ-
 ભગ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ-
 દર્શી પરિચય] ૧-૧૨
 ઋગ્વેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
 [સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦
 લીલાંસુકાં પાન
 [નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
 નાણુકે સવારી
 [બાહ્યલિંગ ઉપર નિબંધિકાઓ] ૧-૮
 લઈ અને કેતકી
 [ત્રિચિદ્ર સેવીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગદ્ગ્રંથાલય

કવિશ્રી નાનાલાલ રમેશ્વર સંસાર અને
 સંન્યાસનો સમન્વય સમન્વય તદ્દન
 નવું નાટક. ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રામ, શાવળ અને કીતાનું નવી દલિએ
 મૂલ્યાંકન કરતી કહેણ પ્રણયકથા ૨-૦

દયારામ-રસસુધા

રાસ-રામા અને ગીતોનો સંગ્રહ ૨૧.
 રા. કરચલાદ શાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
 વિદ્વાતાચાર્ય નિર્મલ સાહે : સુદર
 રૂપરંગમા; ૩-૦

ખ. ક. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
 નવીન કવિતાભાવના સમન્વય, દર્શાવ
 તથા દલીલોથી ભરપૂર પ્રસ્તુત ૨-૦

કેટલાક કવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નવકુમાર પાઠક] ૧-૮
 શવળુદયો [રવિનંદન] ૧-૮
 ખિન્દુ
 (સમપ્રસાદ શુક્લનો સોનેટ-સંગ્રહ) ૧-૦
 લાણુકાર [ખ. ક. ઠાકોર]
 નવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪-૦
 કલ્યાણિકા [ખખરદાર] ૨-૦
 રાષ્ટ્રિકા [ખખરદાર] ૨-૮
 ચન્દ્રશંકર પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
 આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
 [ખ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના ધોડા [ચલવંત પંડ્યા] ૧-૮
 વરધોડો [ઈન્દુલાલ માણિક] ૧-૪
 રણસંગ્રામ [ઈન્દુલાલ માણિક] ૧-૮
 સોવિધેટ નવજુવાની [ખ. ક.
 ઠાકોર] ૧-૦
 આલવિકાગ્નિમિત્ર [ખ. ક. ઠાકોર] ૧-૮
 હેમલેટ [હંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
 સરી જવું સુરત ['અને બધા']
 ઉપરથી] સાત દરશીમાં ૧-૪
 લગ્નની ભેટી [આચાર્ય અને-કૃત
 પ્રદક્ષિણ] ૨-૦

કવિશ્રી નહનાલાલ દલપત- રામના ગ્રંથોના ખાંધેલા સેટ

કેટ આપવા લાયક અથવા ધરમાં
 વસાવવા લાયક સુદર રૂપરંગમાં તેજા
 ૬ પ્રસ્તુત-એની વીગતો, તથા અમારા
 નવા સચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખ્યો :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

થુકેસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRAOTORS.

Our Specialities are :—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8"X80"X60" For High Pressure Job

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8"X80"X60" For High Pressure Job

DIAMOND " Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Canvass & Rubber Canvass in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, - Copper
& Brass.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories.

Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores

The New India Supply Co.

51 Ghod Bundar Road

Andheri

Suppliers of Building

materials such as rubble, sand & bricks

કંઠ, કથા અને કવિતાની વિરલ શક્તિથી

આપણી પ્રીતિનિપ્રભાકરિને અભિનવ રૂપ આપનાર
શ્રી. શાન્તિભાઈ વેણીશંકર મહેતા

પ્રાસિદ્ધાન:—રંગભોજ માનસંકર દેસાઈ
દીવાનપરા-ભાવનગર

સાધના મુદ્રણાલય-ભાવનગર.

વિષયદર્શન

વર્ષ ૧૧; અ. ૧, ૨: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૧, ૪૨.

માર્ચ તથા જુન ૧૯૪૭ (પ્રા. ૮, નવેમ્બર. '૪૭)

દિવસવાલી ('અર્થ' માંથી) ૧

કાવ્યમાવરણ ૧, ૨

(દે, પરમાર; જ્ઞાણાલ; પારાસર, ભ. લ. માંકડ, ડ. પંચા;

બૂ. ઠા. વકીલ; મ. દવે; 'સુન્દરમ' પ્ર. રાવળ; મિત્રિધારી;

જ્ઞાણાલ; કુસુમાકર; પ્રભેધ; વિ. ચાન્ડી)

૩-૧૭

અર્વા. ભારતની કાવ્ય ત્રિભૂતિ (સા. સો. ઠાકર)

... ૧૮

'દારિકાપ્રલય'—પરિચય (વિ. ક. વૈ.)

... ૨૧

વલ્લભ કવિ કે કલ્લભ કવિ ? (કાન્તિલાલ)

... ૩૦

એક પત્ર - ...

... ૫૧

સંસ્મરણ (ડી. જી. ક. મો. ઝવેરી)

... ૫૪

સમર્પણ ('સુન્દરમ')

... ૫૬

૩૪મું દિવસ સા. સંમેલન; કરાંચી (ને. જોષી વિચાર)

... ૬૪

સ્વરાજ્ય—આશિષરૂપ કે ? (પ્રા. ઠાકર : 'પંચોત્તરમ')

... ૭૧

અમેરિકામાં ભારત... (ડો. શ્રીધરાણી)...

... ૭૩

અક્ષયવતી માતા (વિ. ચ. દેસાઈ)...

... ૭૯

ચિન્તન એ જ જન (નાનુભાઈ ડી. દવે)...

... ૮૧

વાસિકા (વિ. ક. વૈ.)

... ૮૪

સિનેમા-જગત (ચિમનલાલ પી. શાહ)

... ૧૦૩

ગોવર્ધનનામ વિરો પ્રા. ઠાકર (અ. જા. પુરાણી)

... ૧૦૮

આધુનિક ભારત (સા. મ. દેસાઈ)

... ૧૧૮

'સુન્દરમ' રૂત, 'લલનન' મામલવનની બેઠવા (પ્રા. કુંજવિદ્યારી મહેતા) ૧૨૧, ૧૨૩

* ડિસેમ્બર ૧૯૪૫ને બુધ, એ. જાની પહેલાંનો છેલ્લો અંક હતો; ૧૯૪૬ નું વર્ષ અક્ષરોમાંથી છાંદી દઈ, ૧૯૪૫ એ દસમું વર્ષ અને ૧૯૪૭નું અર્ધ વર્ષ પ્રમાણે અતિવારમું વર્ષ ગણ્યો.

શ્રીઅરવિન્દ-સર્કલનાં નવાં પ્રકાશનોં ૧ (વિ. ક. વૈ.)	...	૧૨૫
જે મન્યસાર (ની. વિ. વૈદ્ય, શ્રી. વિ. વૈદ્ય)	...	૧૨૭
પ્રાપ્તિ—સ્વીકાર	...	૧૩૨
જીવનખાણું	(હરીન્દ્ર દવે)	૧૩૩
સ. મણિરાંકરનું ધર્મમન્યન	(સુકુન્દ પાશાર્થ)	૧૩૪
‘રૂપક’ ને આશીર્વાદ	(પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી)	૧૪૧
સ્વ. શ્રી સાયગલ	(ચિમનલાલ પી. શાહ)	૧૪૬
પોંડિચરીની ડાવરીમાંથી	(વિ. ક. વૈ.)	૧૫૨
ધ્વનિ; અધૂરો અંક	(સંચાલક ‘માનસી’)	૧૫૫
મૂલ અને પથ્થર	(જ. એ. સંમના)	૧૫૫
મંજૂષા	કાશીમાં જ્ઞાનસત્ર (પી. ઇ. એન. પંચિપદ)	૧૫૭
રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી રમારક—વ્યાખ્યાનો		૧૫૮
અર્ધાંક ટિપ્પણ		૧૫૯
શુદ્ધિપત્ર		૧૬૦
વિષયકથન		...

૧ એ ચારની પછી, નીચેવર્ણવિત ‘સંન-પ્લોસમસ’ પ્રમટમાં છે.

અરુણાચલ-સેખ પૂરા પૃ. ૯૦ એ થાય છે, ત્યાં છેલ્લેથી છઠ્ઠી લીટીમાં ૧૬૫ છે તે જોઈએ રૂ. ૧૬.

માનસી મન્યગ્રંથી : સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોત્સો નાનપરા; સૂરત : લવાજમ ર. ૫; છૂટકનો, રા. દોઢ. દેશાવર. રા. ૬-૪-૦

શાખાઓ : (૧) મુંબાઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. પ્રિન્સેસસ્ટ્રોટ. (૨) સૂરત : પ્રતાપ પ્રેસ કલ્યાણીક, (૩) વંડોદરા : સાધના પ્રેસ, રાવપુરા. (૪) પોરબંદર : રા. દામોદર કે. ભટ્ટ; રામટેકરી (૫) ભાવનગર : આનન્દ પ્રેસ, સ્ટેશન રોડ.

માન સી

પાન ૧૧, અંક ૧] [માર્ચ ૧૯૭૪]

દિવ્ય વાણી

[રંગબીજાનાં મોટાં : ' અર્થ ' : શ્લોક ૭૨-૮૨]

: મન્દાકિની :

મવશ્ય પર પશ્ય પ્રભો ! તાદરૂં
વચન અહ્ય દિવ્યતાથી ભર્યું;
નિશ્ચિન અવિરામ હું એ રમરૂં
ઉમઠી મમતા થકી સંપ્રયુત્ :

" અવતરણ પરા તણી ધૂળમાં
અચિત પ્રભુની શક્તિરૂં થયોઃ
વળી અહીં જન્મના મૂળમાં
પરમ ચિતિ નિહારને પામશે.

" નથી રતુગની ભૂમિકા અન્તિમા,
વળી મન પણ આખરી સત્ય નાઃ
નિરવધિ, આનંદામી ઉત્ક્રાન્તિમાં
ઉત્તમ પદધિયાં જ એ મધ્યનાં.

" જડ થકી ભવમ પ્રાણુ ઊઠ્યો અહીં
ભવમ વળી જન હિપત્યુ પ્રાણુથી,
મગદ ભમ થયો મનુષ્યોમહી
પરચિતિ પણ આત્મ-ઉદ્ધારથી.

" મનુકુલ-ઉત્તરી અમીષ્યા—નદી
સતત વદતી નિમ્નથી ઉર્ધ્વમાં;

અધિરૂઢ બનશે જ એ એક દી?

ચિત્તિ-જલપિ મહી જગન્મૂર્ખમાં.

“ રિધર નયન ઉપાલપ્તી માંડ તું

ચિત્તિ-નભગદી ભીમતી જે દીસે;

અપર સહસ ચિન્તનો છાંડ તું,

અનુદિત લવિતમ્યતાને વિષે.”

૭૭

દલ પ્રભુ! ભણુકાર એ વાણીના

સુણું મુખ ઉર-ગહવરે નિલ હું;

હરખ-જનિત નેણનાં પાણીના

તવ પદમહી અંધાં પ્રેમે દહીં.

ચિર નિ ગડિ ત માનવી-વંશને

પરમતુજ દશા રચી તાર તું,

પરમ વિમલ ધૃધિરી અંશને

અપર પ્રકૃતિમાંહી ઉતાર તું.

૭૮

જલપિ-સલિલ સોર આકર્ષણે

નયમ ધરી લઘુતા અદે અંબર,

વળી સુરપતિના સુધા-વર્ષણે

તૃપિત અવનિ તૃપ્તતાને ધરે!

૮૦

લમ સહુ હૃદયોર્મિ તાહરી પ્રતિ

ઉપર ચઢતી દિવ્ય આહવાનથી,

પ્રકૃતિ વળી પ્રકૃષ્ટતા પામતી

તવ ઝરતી કૃપાતથા લાનથી.

સુમિલિત અવરોહ-આરોહમાં

ગૂંથી લમ સ્વર સપ્તને ભૈરવ

પ્રકૃતિગત નિશા-તમો-મોહમાં

પ્રકટિત કરતો ઉધા-ગૌરવ.”

૮૨

* શ્રી અરવિન્દ-તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રેરિત આ કાવ્યનું નામ પણ ‘અરવિન્દ’ છે. પુસ્તક-પરિચય હિસે, ૪૫ તા અંકમાં (પૃ. ૨૯૬) આવી ગયો છે. અહીં જે પાંચ શ્લોકોનો નોંધ છે (૭૪-૭૮) એની પાસે કવિનાં દિગ્વિષય આ અંકનાં છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં છાપ્યાં છે.—સં. માનસી

કાવ્યમાનસી

કસોટી

: અનુક્રમ :

અંધારે આ પડેલાને મૂક્યો રમ્ય પ્રકાશમાં;
કોડતો છવ રવચ્છંદે ભાવિ શા અવકાશમાં,
ઝેલવે ધીખતી બકી-અંધારે પડતો જઈ;
દાઝતો, જળતો, જાતે અશિષાત જતો થઈ.
પછીથી ધણના ધાએ ટીપાતો તતકાળ એ;
પહોંચતો મૃત્યુને દારે જૂની જાન બધું મ તે,
અંધારું શું નંદું સારું ? તેજની સૃષ્ટિ માણ્યું
બધા કોટે રહી ચોટી જૂનઈ બડધું થતાં !
પરંતુ આતમશુદ્ધિના સંસ્કારે અજવાળવા;
ક્રમચુ તે અગ્નિના સ્નાને ધાટ હ્રિય ધકાવવા,
અને તે કૂર શા દસ્તે જાળ્યા છે સધળા મલ;
દહિના અમૃતે અતે પ્રધો સૌમ્ય સુશીતલ,
કસોટીના કસે સાચો લેખારો શુદ્ધ સો વસા;
કિંતુ શું જૂલશે કોઈ કારમાં ધા કસોટીના ?

દશાળી પરમાર

૫-૬-૪૫ બુધ

કપડો

દરિ! આમ બેઠા બેઠા તે શું બાળો ?

પહોંચાય ના એવો શોધીને બિચો

વેકું કપામનો માળો. દરિં

જુઓ નીચે તમ દેશ દુલારો

ઠાઠતો હાથ-પરાલો;

મારે ગમ પયરાઈ રહી જુઓ,

જાલિમ જમની જાળો. દરિં

- સતજીગ સુખના સરકી ગયા ક્યાંય,
આવિયો ઠળજગ કાળો;
ફાટે ફટાફટ રોગના ચાળા ને ૧૦
દુઃખ કાઢે હવ-ઝાળો. હરિં
ઝંઝાળો આવી ઝનૂની, ઝેર થઈ
વૈભવની વનમાળો;
સક્ષમીની આસમનૂર મહેરે
ભર્યો વિદેશે હિયાળો. હરિં ૧૫
રથજે, જજે ને હાથે આકાશે
ભરતા જે લાડવીર ફાળો,
હાથે પગે બેડી બેરખાં તેમને,
જોમના શમ્મા જીવાળો. હરિં
ચંદ્ર-તારા-રવિ-તેજથી ઝળહળ ૨૦
માનસદેશ રૂપાળો;
અંધાર-ગતંભાં ગરકી ગયો, ધોર
રૂપ પથ્યાં જ્યાં પાતાળો. હરિં
સંસાર સર્જને દેતો સદાચલ
ફાલે ઉદાર રસાળો, ૨૫
હાલ તેના જીઓ જૂળડીઆરસ
બારણે બેઠા દૂકાળો. હરિં
દાંત ને અજને વેર થયું, દેવ!
દેહ રજો હાડમાળો;
પાણી પ્રતાપી અલોપ થયાં, ૩૦
હીટીઓ તાણે કંકાળો. હરિં
પાઠવા હોય તો પ્રલય પાઠવો
નહિતર સ્તેહે સંભાળો,
અમરત ઝરતા આને તમે અહીં
તાપ ત્રિવિધ અમ ટાળો. હરિં ૩૫
પૂજકાલ

વસંત

ટકુરે કોકિલ યથો વનવન કલ્સોલ,
 જાગી વસંત, નવું જીવન-પરોડ.
 કેશુડાં જાઈ જાડ મોગરો ગુલાબ તથા
 રંગ ને સુગંધ યજી રમતી ફૂલદોલ જાગી વસંત
 પલ્લવ ને પુષ્પ તથી સંગે લઈ તાજગી
 રમતો સમીર લઈ હોરે દિલોળ જાગી વસંત
 નવતર પવમાન મહી પાંખો ફેલાવી ફરી
 પંખીડાં પલ્લવમાં કરતાં કલસીર જાગી વસંત
 મિત્રા ને ચન્દ્ર તથી જોડી એ દસ સમી
 જીડતી અડોઅડ રાખી કપોલ જાગી વસંત
 સાંજ ને સવાર રહેજ મળતા મલકાય ફરી
 રતેલીનો પ્રેમળ એ નયનવિલોલ જાગી વસંત
 ટકુરે કોકિલ યથો વનવન કલ્સોલ,
 જાગી વસંત, નવું જીવન-પરોડ.

પારાનાયક

સાંજ પડ્યે

: સમજ :

સાંજ પડ્યે કું ને તું કેટલાં દુઃખ !
 વચ્ચે મરળે સાગર ફર. સાંજ પડ્યે
 દિવસ જીગે કે માંડું તરવા,
 આપણુ અંતર જોઈ કરવા,
 સો તો આશમી જાતો સર. સાંજ પડ્યે

ભરતીએ ચડતો તે એરે વળતો
સાગર-હિર હું કદી મન કળતો.
એ તો ચંદ્ર—રહે ચક્રચૂર,
પહોંચ્યો પહોંચ્યો જ્યાં હું માતું.
સાગર રચતો તરકટ છાતું;
આપણુ એટલાં ને એટલાં દૂર.
વચ્ચે ગરજે સાગર કૂર
સાંજ પછે હું ને તું કેટલાં દૂર.

સાંજ પાંચે

સાંજ પાંચે

ભગવાનલાલ લ. ચાંદો

આજ

: રાગ સારંગ :

કાલ તણી હું ન કરું વાત,
આજ હૃદમાં રહું રળિયાત;
પવન લદર ત્યાં ખૂલવે ફૂલ,
એ શું મૂલી રહું મશગૂલ.
સૂર્યકિરણ નાચે તરટોચ
એ શું નાચું બિનસંકોચ.
પંખી પલે નાચે તરુડાળ,
એ સંજાચે દેતો તાલ.
સારસ યુગલ જોડે આદાસ,
એ સંગ લીડું ગાતો આસ.
આજનો હું ને આજે વસું
આજે વિભસું આજે દમું.
કાલ તણી હું ન કરું વાત,
આજ હૃદમાં રહું રળિયાત.

કાલ

કાલ

કાલ

કાલ

કાલ

કાલ

ભગવાનલાલ લ. માંડો

એ

લીલાછમ મહેકતા લલિત બાગની બીચમાં
 સુકું ખખડધૂંકે જીવું નયમ વૃક્ષ ઝૂકી જઈ
 પડે હયમગી જ મૂળ યકી બોલ, તેવી જિભી
 ધિહા અરધનગ એ, મનુજવન્દમાં એકલી.
 મીઠાઈ પર માખીઓ ગુનગુને ભલે દોડતી,
 વિલાસ તણી લાલસા સભર કેંક જડી જડી
 જતીનજર, દીણુ ખંખ સુકું માળખું ન્યાળાને
 અરાગ અતુક પંચીણુ સરસર જતી જડતી.
 બકંચ મુખમતાન દીન અનિમેષ મૂંગી જિભી,
 જરી ય નવ લુખ્ધ રતલ્લ મખલીણુ ચમુછતી,
 કદી જ નવ લુખ્ધ, મૂક જડ છેક પરધર સગા,
 હસી નવ ચકી જરી, અહ રડીયું રે ના ચકી.
 હશે ઉર વિશે હશે યું યું ન ઓરતા તાહરે ?
 ગુલાબી પુશપ્પુ-ભાપું છુગવું બાલ્ય કેવું હશે ?
 ચકી રમરગે હશે ભરતીઓ ન યું મરતીની
 તને મધુર યોરને, રમરણુ સર્વને રંમતી
 અમીરસ કટોરીઓ ઉર ભરીભરીને ફરી
 પિવાડીન પીધી હશે, યું ઉછળત વાતસલ્પની ?
 જુતાવગ સમી બિદામણી અમંગ ને કારમી
 રહી જીવતી જિંદગી બૂરી જઈ બધું સામડું
 ન જોવું નવ શાયવું ન ગણવું ન સંભારવું.
 ગુમાવિયું બધું જ જ્યાં મન લુભાવવું ક્યાં રહ્યું ?
 જોડી ઉત્તી ભરમત્યા જીવવું ચે હવે યું રહ્યું ?
 રહ્યું જીવવું માત્ર મોત અહીં
 એ ય કંપી જાહ્યું !

કુળદિવડો

ઉપલતિ

દિવાળીની દીપક દારમાળા ઝળી રહી'તી પુરમાં બધે ને
 ઘેસા બનેલા જન મસ્ત થેને હિઝવતા ઉત્સવ-મોજ રંગે.
 ત્યારે ખૂણામાં પુરના તિમિરે, માતા અને બાળક ઝૂંપડીમાં,
 કરી રહ્યા'તાં અતિ હૃદયજૂની વાતો કારેલી દુઃખ આસુઓથી.
 માને પૂછે બાળક પ્રેમધેણું 'બા દીવડા ના શીદ ચેતવે તું?'
 જવાબ દે છે ત્રિધવા જનેતા 'તું ભાઈ છેને મુજ દીવડો પછી
 કહે મને અન્ય દીવાતણી કશી જરૂર રે' ઉત્સવ મહાસવાને ?'
 ને બાથમાં લે ઉરસાય દાબી, વર્ષાવતી સુખનની ઝડીઓ !

ભૂપેન્દ્ર ઠા. વકીલ

અભય

દુતવિજ્ઞાત

મરણુધાક મને નહીં ડારતો, અભય અંતર સાવ હું ધૂમતો,
 સમય રથાન ન બેઠ જરી મળે, હૃદયર્ધ્ધિગ્નિત કાપ' બધે કરે,
 અનિલ શું મન સર્વરથળે ભમે, સ્વપનમાં ય નહીં ઉર તો ડરે,
 જગતનાં હું પ્રલોભન કેસતો, સુખતણી પરવાન કહી રાખડો,
 કુસુમ-સેજ તણી ય ન ખેવના હૃદયમાં વસતી બસ ભાવના, ૫
 પ્રભળ એક રચ્ચંદ્ર વિહારતી, ભયભરેલ જમનું રૂપ મહાસવા,
 જીવન જોખમની રમતો રમી.

નિડર છું પછી શું બધું રાક્ષ ના?

ભૂપેન્દ્ર ઠા. વકીલ

કાવ્યમાનસી : ૨

વન્દના

પ્રાણ પ્રયુક્ત નમે અરવિન્દ !
 સંસય સાલ વિરાગે;
 પાપ પ્રસારી મુક્ત મને જો,
 જીડે શુભ શુચિ ધામે
 તવ અમૃત સંદેશે;
 પ્રેમપથે અરવિન્દ, પધારે
 જીવન અમિતવ વેષે.
 તુલ્યા તુરમ-દાર ખાળે,
 જાગે શત શત વધે
 માત્રો, વન્દનગીત ગજાવે;
 જપ તે મુકુલિત કષે,
 તવ દર્શનને પથે,
 શાંતિ-સ્મિતે મુખધુર આનન્દે,
 પ્રાણ ભરે હમ ખાંતે.
 નિમ્નલ વ્યોમે એક પરિંદ
 આવે જોજન અંતર ચીરી
 અંકે તવ અરવિન્દ.

અકરન્દ દવે

નંદુ કલ્પયું

નંદુ કલ્પયું સ્વપ્ને, અનહદ મનીષાની ઊંડણે
 નંદુ કલ્પયું જોને, મુજ કરવિષે આમલક શું
 ધરી તે ઊંધું, મા ! સાલ રસના આસવ જશું-
 પરાં તત્ત્વોગ્રી નરતન સાગ જપાં રણજીએ,
 હિદાયે હે લક્ષ્મી ! મળલખ કયું દ્રવ્ય જ વરયું
 તવાગારે જે તું વિધિરતી સદા જામ અમણ્યે ?

તારી શી કૃતિ !

અહો અહો, અદ્યુત તારી શી કૃતિ !
 ગુરુત્વને ઘું લધુતાથી સર્જીતી;
 લધુત્વમાં ઘું ગુરુતા નિ પા વ તી,
 રચી રહી નૃતન તાલમાન !

અચેતનાની જડ આ શિલા વિષે
 પ્રમાદ પાર્થિવ્યતણા પધારા;
 જેથી રહે ભૂતલ મેર, શીલા,
 જતા કિશોરાત્મતણા શરીરને.

ઘું તારી ચેતનસન્નિધિ કૃતિ,
 પ્રક્ષેપી એ દીધું ગુરુત્વભજનાં;
 આકર્ષણે ઘું જન સંહારે શી !

ને ચેતનાની લધુ ગાલમંદ્ર શી
 આ ક્ષીણ રેખા પ્રમટે અનંતશઃ
 વિરતીણું નિચેતન સૃષ્ટિપૃષ્ઠે;
 વેળુપટે અંગિત ચિત્ર ચેઠે;
 ભૂંસી રાકે વાયુલહેર એને
 કેા નાનકા વાદળની દબેલી યે,
 એવું રાકે આવરી મંદ તેજ.

...એ ક્ષીણતાને તર પૃથ્વીતાનક
 પયોધિયા સંગમતી ઘું, પૂપજા !

...કેવી કલાઓ રમતી વિરાટની.

મહા મહા તારી રસાળ આ કૃતિ,
 સૌ ભજનના ઐગસત્રેપસોને;
 જીએજ ઘું અંગુર્જિટરવે વરી;
 જોઈ રહી ભૂચર આ મગ્ન્યને,
 સુધારિમતે મંદિત તારી આકૃતિ !

યાત્રીને*

મને હું આ તમ છે તપી રહો
મધ્યાહ્નઃ એવી ઝલતી હતી પ્રભા.
પ્રકાશતી દરમ સમસ્ત પ્રાજ્ઞવન.
હવે પરન્તુ લઘી હું રહું આ
વધિષ્ઠ પૃથા ક્રમતો ઊંચે ઊંચે;
જનલતો વધુ વધુ;
ઝલતો વધુ વધુ
ભક્ષામહી પ્રાજ્ઞવન સ્વર્ગ* મધુ !

પ્રભારામ શાવળ

ધૂમી વહ્યો

ધૂમી વહ્યો આઝાદમાં
ધૂમી વહ્યો પાતાળમાં
ત્યાં ના મહ્યો
તે આજ આ
મુજ દાડમાં મુજ રક્તમાં
ચન ચન કરી ક્યાં દણ્ડવ્યો
જાલો મને તોખાર આ
આનંદનો મુજ ખારણે
ક્યાંયી ઊભો !
મા બોલતાં !
“ બહીષ્ઠ એ મારી તને ”
અભિમાની હું માને નહ્યો,

* ઉપલો બંને કાવ્યો નેર્મા છપારો, તે આઝાદી કામચંદ
‘ માત્રા ’ ના કવિ સુન્દરમને.

માને ચરણધી શિર તઠ
 મુજ અંગમઢિ પોરવી
 માની રમતના અમિષા—
 રૂપે બન્દોઃ
 આલે જ કું માને નમ્યો,
 માને મળ્યો.

મારી આ ધરતી સમાન સમતા ધારે દયો દેવતા !
 મોતું મોતન આવડું જશમયું દેવોમહી નીવાયું !
 જાહી ને જડતામરી અબુધ એ બોલે કહ્યું તો વળે.
 એને અંતર સંચરે અમરતા. ખાદ્યપુને ધસિતા.
 ગિરિધારી

એક આપાહી મુધરાતે

: સ્વધર : :

- ૧ અંધારી રાત છે ને સપન ધનપદાપેર મોમેર ઊયો,
 ને અપાક નિરણે નિબિડતમ બની ધોરતા ઓર ધારે,
 કાળા કો સિન્ધુમળે જગત. સાલ આ લીન નણે ધયું છે,
 આખો અંધી બનેલી મસિમય જ બધું દેખતી આસપાસ.
- ૨ યંકયા છે વાયુવેગો, તરુવર સપગાં રતબ્ધ યંભેલ દોમાં,
 યંબી છે ગોઠડી આ ગદન તમધરા મધનાં પાંદડાની,
 યંકયો છે કાગ નણે, સય જ સય બધે ભાસતો ધોર મૂડે,
 જીડે ત્યાં અમિષાએ અણુરવ ભગનાં ભૂતની આંખ જેવા.
- ૩ આને કું ચાન્તિ કેવી ? સુખમય લયને લેશ મુદ્દાં મને ના,
 આસંકાઓ જ ભગે, હૃદય અવલણા ભાર બારે ભીંસાયે;
 તોફાનો તોરણાં વિમિરમય ધરતી આવવા રૂવંદરી.
 આપાહીઓ જ આવે અરવ અવનિના આ અવરણનમાં તો.
- ૪ કંઠારી ફૂર વીણા કય કચરવધી ચીરવી કાન મોને,
 ને તેવાં વિશ્વ વાને વમતમ વમતાં બાન મોતું જગારે.
 આભા જેવું જ દિવ્યું મન ગદનવધે બદાવકે કેં બનીને,
 અડધે અડધે જડ જડ જગત દિવ્યો ભેડમાં મૂડ ભડે.

- ૫ આચિંતું તે સમે ત્યાં સકળ સજવળી જીઠવા માંડતું શું,
આવ્યો કે છવ નહો અકળું વિકળતા ધારતો સ્તબ્ધતામાં ?
વાધે વિશ્વે મૂનરી, તરે તરવરતાં, મમરે પત્રપુને,
કુતારીને કુતારો પવન પળપળે વેગવાહો વધારે.
- ૬ આવેના મેધ દૂર ક્ષિતિજવટ તણ દિગ્દિગ્ગતો દમનતા,
આવે છે ધાર ધાધે ગગન મળવતા માંડવા મોરચાઓ,
ને એ કાળાં દળોની અસિ ચક્રમકલી-વિદ્યુતી વહીરીઓ,
રાયે સ્વચ્છંદ રાસે રમકટ મચવી આંજળી આંખ ઓળે;
- ૭ સાક્ષાત્ રૂદ્રેજ નહો પ્રલયસમયતું નૃત્ય નિર્વાણવાધી
આરંભ્યું ખંડખંડે અખિલ જીવનના તાંડવે ખંડખંડું ?
એવો આકાશ આખું અવનિતલ વળી કંપ ફેલાવનારો,
નળી જીઠ્યો અજપો ગડગડતા પ્રકરાવતીકોનો.
- ૮ ડંકા ડારંત વાગ્યા ડમડમ ડમરે ડંડમ્યાં મન્દ્ર તાલે,
મોટાં મોટાં મુદગો ધમક ધમધમ્યાં ટેલ ધિંગા ધૂલક્યાં,
સિંહોનાં નૃત્ય નૃત્યો ગળગળ ગજગતો દારતાં દિગ્દિગ્ગત,
ફૂટી સો સો શતભી ગગનગરમને બાળતી એક સાથે.
- ૯ વૃદ્ધીને આસ આખું પૃથુપટ પડયો ? યાચ એવા ડાઠાકા;
વળે યે ચૂર્ણ જિંયાં સિખરે શું ઢગરો ? યાચ એવા ડાઠાકા;
મૂછ રે ધીર જીડી ધરખમ ધરતી, યાચ એવા ડાઠાકા;
કંપે કાયા, દિવાલો ડગમગ ડળકે; શું ધળી સર્વે નરો ?
- ૧૦ વીંજાતો વાય વાયુ સતત રૂસવતો, વીંજના આબખાઓ,
વીંજાત વ્યોમમાંથી સટસટ સધળી સુષ્ટિને શીય ચોંટ.
અધારામાં અનેરો લસલસ કરતી નયોતિઓ નેસણે,
મારીને ભૂમકાઓ પલરિપલ મદો હુસ યે ભય ક્યાં યે !
- ૧૧ ને આ તોફાન સાથે ઉપરિ જીવનથી જીતરે આદ્રે ધારા,
ચાતાની આપનારી, રસતરસ બધી છીપવી નાખનારી.
કાળામાં જીજ્ઞું શું સુપત ? પ્રગટ ને થાય વિદ્યુદ્ધિમાસે ?
દેખીતાં દારુણોમાં મદદ મધુર કો ગાજતું અદ્દલાસે ?
- ૧૨ જીશી જીયો અટારો પર અણુરવમાં એકલો અમકારે,
આત્મા આ સર્વ ન્યાને અલયહુરમ લીલા મહાકાલકેરો;
સાનનાશક્ય સાવે અમમનિગમના ખેલ માયામૃતેલા,
જિંડાણે જીતરીને ચક્રમક ચિતિએ મેળવી સાળ મદાલે.

દેશદુલારા

- શતિ ધરું શી રીત ?
 સુત ! હું શતિ ધરું શી રીત ?
 વતન વેરીઓએ વધ્યુ મજાડયું,
 માગ્ય થયું તિપરીત !— સુત ! હું
- આગ આગ અંતર છે મારે,
 દુઃખદાવાનસ દેશદુલારે,
 પીડાઓને પારાવારે
 પતિત લોકે ભરજીત — સુત ! હું
- ઋદ્ધિશિદ્ધિઓ ગઈ સૌ આલી,
 અરીઆઈ બેઠી ધર ધાલી.
 ગંધ મુક્તિ ને ગંધ મુખલાલી,
 પિંડ થયાં સૌ પીત.— સુત ! હું
- એક તું જ છે આશ અમારી,
 મહિમાધામે લઈ જનારી.
 બન દુખદરિયે નોકા ન્યારી,
 ધર પુરુષાર્થે પ્રીત.— સુત ! હું
- ગાજી લઈ અગનને ઘે.ધે,
 રૂદ રૂઠ પ્રલયે.ને રાધે,
 શોષ શુન્યોને સંતોધે,
 જા ભવભૈરવ ગીત.— સુત ! હું
- ગદમઠાવ રજડંકા તારા,
 નહા શુભશોષિતની ધારા,
 યા હૃદયારૂ દેશદુલારા,
 જીલમગારને છત.— સુત ! હું

અમિત્ર દશાભાં

" They care nothing about you, and are neither
The better nor the worse, for what you
think of them. They manifest no joy at your
approach and when you leave them, it is
with feeling that they can do just as well without you."

William Hazlitt.

મંદાકાન્તા

મૈત્રી મૈત્રી યુગયુગ તણી ઝંખના રનેહ રનેહ,
મૈત્રી મૈત્રી ભવભવ તણી ઝંખના રનેહ રનેહ,
આત્મા માગે વધુ વિનિમયે, માગતો રચૂળ દેહ,
સર્વેન્દ્રિયો મધુ મધુતલ્લો, માગતો મિષ્ટ મેહ. (૧)

કિન્તુ મૈત્રી યુગ હૃદયને સાંપડી ના હજી તો,
આત્માને એ રસાહી ધડી સાંપડી ના હજી તો,
ઐક્યે રાચું મનમનતણું એ રનોઐક્ય ક્યાં છે ?
ઐક્યે રાચું રસરસતણું એ રસો-ઐક્ય ક્યાં છે ? (૨)

ઝંખું તરવે પરમ પુનિતે હું રસો જે જાંઝે,
ઝંખું સરવે અમૃત મધુ મત્યં, શિવં, સુન્દરં એ.
તારા નેવી શું અમૃત કસા, પ્રેમ આરાધના કે,
ખીજે ક્યાંકી નથી શું જગમા, સારિરકે સાધના એ ? (૩)

નહી છે તો કષમ નવ મળે, પ્રેમવિમ્મસથાન !
કાંઈ હવે પ્રભુ નવ ધણો ભૂમિકાએ સમાન,
પ્રેમાત્મા કંઈ રચિતે દુનિયા પોતપોતાની મધ્યે,
કેન્દ્રયે શું થઈ નિજરસે, જીવને જીવી સહે ! (૪)

પોતાને એ પ્રમદવન વા નંદને કે મને એ,
જીવી જલ્લે અગર જીવને 'એ-કલા'-આત્મકોર;
સારામાદા મુજ મન મને રપઈ એને રોકે શું,
મારે આખે નવ કંઈ થતો એમને લેઈ હવે. (૫)

હું જાતાને નવ ઠંઈ થતો એમને લેશ શોક,
હુંથી એને હૃદય ફરે પાંખડી પાંદડી ના,
દિવ્યાત્માને મુંઝ પ્રણયની, શી તથા, શી તમા છે ?
ભવ્યાત્માને પ્રણવપ્રણયે, શી તમજાસમાધિ (૧)

નાયે કાંઈ હૃદયરસની શુષ્કતા ન્યૂનતાથી,
નાયે કોઈ જઠારત શી ધૂન છે રંગશ્યામ,
વ્યક્તિભાવે જનહિત રતે એ સમષ્ટિ સમસ્ત,
પોતાને એ મદન મનને ને વિચારે શું ભરત ? (૭)

દક્ષા બેઝી સરલ વિરલે બેઝવે કા તકઁએથી,
ધ્રુવજાશક્તિ ઉર મધુરિમા યાનની એ ત્રિવેથી,
જેવાને તે હૃદય કદીએ હોય શું રાગદ્વેષ ?
એ એકાન્તે જાનવિકૃત હું પામવાને પ્રવેશ. (૮)

એવા યોગી અમર અમૃત બાદશા' બેતમા છે,
જ્ઞાતમા જોગી હૃદયરત ધ્યાહોદશા ઉત્તમા એ,
મૈત્રીસ્નેહે કપમ ઉર શહે એમની સાથ બૂલી,
જેવાઓની શિર પર ધરે રાખવી પાદધૂલિ. (૯)

એવાઓનો અમૃતભર એ સાંપડે દૃષ્ટિયોગ,
ધન્યોદરિનજો મિતરિમત સુધા સાંપડે દૃષ્ટિયોગ,
સ્નેહાકાંક્ષા હૃદયભર ને વાંછિને વંચિતે તે.
તો યે રહેતો હૃદયરસનો ને મળે સંચિતે તે. (૧૦)

કુસુમાકર

તવાગમં સમે

મુદાગણ વિશે ખર્ચા પરણુ સાવ સુઝા સહ
બધે કુસુમને-નહીં મુજ કને બીજું-પાપરી
મુલાયમ દહીં કરી તવ પ્રવેશના માગને
નહીં ચરણને કૂણા-દષ્ટા કાંકરા વામવા.

ધણી વરસથી પછી ધર અવાવરુ વાળતાં
 કમઢોય રહી જો જશે બહુ હિતાવળે ઓરડી
 કદી ધૂળ ભરી, તરામમ સમે કરી 'બંધ છું'
 જિભે રહીશ ખારણે નહિ જ દેશ આશ્રિતવા.
 બપોર બળતા સમું જીવન શુદ્ધ સુતું બૂલી
 હિમાદીશ સખી ! ત્રિષુ રસભર્યો ચિદાકાશમાં.
 ધીમા પદ ધરી સુમંત રિમત વેરતી સાધને
 તને નહિ મમે કશું ય નહિં એવું રાખું-છતાં
 વિયોગ યુગમાં ગળા મિલનની ઘડી જો ધરી
 મહીં નહિ સુકામ જો નયનબજ્ર-તો શું કરું !

પ્રત્યેધ

કોની ભારતમાત ?

કોની કોની ભારતમાત ?

કોની કોની ભારતમાત ?

શું એ હિન્દુ કે મુસ્લિમની ?

પારસી કે ખ્રિસ્તી, સિખની ?

શું આર્યોની કે દ્રવિડોની ?

શ્રમજીવીની કે ધનિકોની ?

કોની કોની ભારતમાત ?

જન્મે જો ભારતને જોળે,

જોભે જો ભારતને જોભે;

જેને દેશે હો ભારતનાં હિત, મોરવ દિનરાત.

તેની તેની ભારતમાત ?

નિરંજન રાસ્ટ્રી

શાન્તિલાલ સોમૈયર ઠાકર એમ. એ. બી. ટી.

અર્વાચીન ભારતની

અન્ય ત્રિમૂર્તિ

જય જ્યારે હું ભારતવર્ષની અર્વાચીન ત્રિમૂર્તિ-દિવ્ય જ્ઞાનવતાની અનન્યુંથી ત્રિપુટીનું ધ્યાન કરું છું ત્યારે ત્યારે મારાં રોમાંચ હૃદયથી ખર્ગ થાય છે, મારું હૃદય ગરબી પ્રકુલિત બને છે, મારી સમક્ષ મને વિશ્વસમસ્તની કવિતાસૃષ્ટિનો, આધ્યાત્મિક સાધનાનો, નીડર સર્વસંપત્તિનો સરવાળો નજરે પડે છે.

શ્રીઅરવિંદ-યોગીસત્રાદ્, તેમની કૃતરથ, નિશ્ચલ, સર્વ બ્રહ્માંડને વૈજ્ઞાનિકની તદ્દસ્યતાથી માપી લેવા-તેનું હૃદય પામવા એકાગ્ર મયેલી વેધક દૃષ્ટિ, દિમાલય જેવા અકમ આસન પર રિચત થયું હોય તેવું તેમનું નિશ્ચેષ્ટ, સુરિચર માત્ર, તત્ત્વાચ્ચન જેવો યોગાગ્નિની બહીમા તપેલો તેમનો ચંપન્વલો તેજસ્વી દેહ, વિશ્વવિચારણુનાં મયખી હિમત શૃંગો પર વિદરતી તેમની સત્તાટપદિકા, તેમના એક એક રોમમાંથી કુટતો વિજ્ઞાન-મય દિવ્ય સિદ્ધિનો સ્રોત, તેમની વિરલ રયામજૂખરી અવધૂતી રમ', સાચે જ શ્રીઅરવિંદ ભારતવર્ષની ઐતિહાસિક યોગપ્રજ્વાલીઓના સર્વસંગ્રાહી અને છતાંય અતીત મયખી સમન્વયકાર છે.

કવિસત્રાદ્ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર-તેમની સૌમ્ય શાન્ત માદૈવ-નીતરતી સુખમુદ્રા; ડૉ વૈદિક ઋષિપ્રવરના જેવી તેમની રમઝુ; મોટી મીઠી મૃદુ કુસુમસમી સુકુમાર તેમની શાન્ત પ્રેમળ દૃષ્ટિ, ગંધર્વ-લોક અને કિન્નરલોક, વિદ્યાધરલોક અને જનોલોકનાં સર્વો અને સુરો, રંજો અને રેખાઓ સાથે ગેલ ઠરતી, તેમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાના બ્યા-પારમાં નિમગ્ન રહેતી તેમની આંતરદૃષ્ટિની આભા; વિશાળ હિંદુસ્તાની સાહી પૂરતાં તેમનાં વિરલૂત નરકારાં, કવિતાદેવીના ઊર્મિતંત્રની સારંગી વખાડતી તેમની શૃંગી, રલામય, પાતળી આંખો, તેમની સુકુમાર દેહ-

પણિની ખાદશાહી છટા, તેમની વેશભૂષા અને સાદી સગવડમાં, દેખાઈ આવતી ઔચિત્યરુચિ, તેમની નમ્રતા અને વિવેક, તેમનું કન્યોચિત શરમાળપણું અને મુગ્ધતા, માનવહૃદયના ભાવોને હૃદયથી સમજવાની અને તેમની કૃતિઓમાં સજવાની તેમની સર્વોત્તમ કલ્પસિદ્ધિ, સાચે જ શ્રીરવીન્દનાથ ટાંગોરની કલાસૃષ્ટિમાં વેદથી માંડીને તે કપીર, વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસ સુધીના બધા જ કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞો, સાધુઓ, પ્રેમીઓ, ઔચિત્યજ્ઞો અને કલાસ્વામીઓનો આશ્વસ્યકારક સરવાળો છે.

અને સત્યાગ્રહી, અટકી વીર શ્રી મહાત્મા ગાંધીજી-તેમની આત્મચિત નિષ્કાલસતા, તેમની અદ્ભુત સત્યનારામણની હિપાસનામાંથી પ્રગટ થતું અને તેમના દેહસમરતને આવરી લેતું એક અપ્રધમ્ય વચ્ચે; તેમની સુદૃઢદર્શી, વૈધક, અદ્ભુત, વાતુન્દ્રી બીતરમાં પેખનારી, મસ્તીખેર છતાં શાન્ત, કાન્તિકારી છતાં પ્રેમનીતરતી, આત્મશ્રદ્ધા અને પ્રભુનિષ્ઠાની પ્રતીતિ આપતી આખો, તપસ્યામાં પરિપૂત થયેલી કાલકૃત મુનિવરના જેવી તેમની તેજસ્વી દેહપણિ, મરે પણ વહૂટે નહિ તેવી તેમની-મૃગ્ય કાસાની લાકડી પરની પકડ, નિષ્કલ્પજ અને મંડ્યપણુની સાક્ષી પૂરતી તેમની નાસિકા અને ફાલો, બોખા મુખનું તેમનું સર્વમનોહર મુક્તા હાસ્ય-સાચે જ સંતસિરામણ મહાત્માજીનો કમંચોમ હસાવાચોપનિષદ અને ભગવદ્ગીતાના કમંચોગમાં પણ પોતાની અત્યૌકિક વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી, 'કર્ષક અનેરું' જ ભગ્ય વીરદર્શન કરાવે છે. ભારતપૌના આ ત્રણ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા યુગવિધાયકોમાં જેટલી વિભિન્નતા ભાસે છે, તેટલું જ એક આધ્યાત્મિક તરફ, ગણ્યકાઓમાં દોરો પરાવાઈ રહે તેમ, સૂત્રે મણિગણા દ્રવ્ય, સામાન્ય રીતે પરાવાઈ રહેલું છે.

શ્રીઅરવિન્દ

આ ત્રણેય અમર મૂર્તિઓ રાજાવે કાન્તિકારી છે. શ્રીઅરવિન્દની કાન્તિએ બંધનગત પ્રજ્વલકારી દિવસોમાં મૃત્યુ સાથે ખેલ ખેલ્યા છે, બીપણ તટસ્થતાથી પોતાના સાર્થીઓને હસતે મુખડે ફાંસીને માંચડે ચઢી જતા તે કાન્તિએ નિહાળ્યા છે, તે કાન્તિની ચિત્તગારીએ 'કમંચોમિન' અને 'વંદે-માતરમ્'માં હજી પણ ત્રાંચી ચકાવે છે, તે કાન્તિએ પોતાના હૃદય-તંત્રોને પોષી નાંખી માતૃભૂમિને નેવેલ ધરાયું છે. હૃદયના રુધિરરંગો

વડે માતૃભૂમિના મંદિરને પગથિયે સાથિયા ચીતર્યો છે, જંઝાવાતી ઝડપથી વિશ્લેષવાહી ચોળતાઓ રચી છે અને તેમને અમલી બનાવવામાં શ્યામ-રાત્રિનો કે વધારે શ્યામ મૃત્યુમુખનો મય પ્રીછ્યો નથી. તે કાન્તિની પીઠમાં ગીતાના કર્મયોગની વીરતા હતી, હિંદુમાં અહિંસાનાં દર્શન-હતાં, પ્રભુસંચાલિત કાર્યોમાં બધી આંતરબાહ્ય શક્તિઓનો કુશળતાપૂર્વક, પ્રભુના હેતુની સિદ્ધિ ખાતર, વિનિયોગ હતો. તેમની કાન્તિ માગતી હતી માતૃભૂમિની શુક્તિ, બારત સંસ્કૃતિની વિજયપતાશનો વિશ્વભરમાં ફરફરાટ આધ્યાત્મિકતાના પાયા ઉપર બારતવર્ષનું તેજસ્વી પુનરુત્થાન. શરૂઆતની આ કાન્તિમાંથી ઇ. સ. ૧૯૧૦ પછીની મૂંગી પથ્થુ સચોટ, જંઝાવાતી પથ્થુ રિથર, અદૃશ્ય પથ્થુ વધારેમાં વધારે ભૌતિક અને અસરકારક, દેશ-સમસ્તમાં ફિલચાલ જમાવતી નહિ પથ્થુ પાંચિયરીની શુદ્ધમાં જોડાસન જમાવીને પ્રખરતાથી ઠંડે કલેજે મૂળમાંથી, વિશ્વસમસ્તને આવરી લેતી, દિવ્ય માનવ-તાના નવનિર્માણને જંખતી, સમૂળું રૂપાન્તર સાધવા મથતી, મહાન યોગકાન્તિ જન્મી. તે યોગકાન્તિએ સાત સાત વર્ષ સુધી 'આર્ય'ને અક્ષરસ્વારી કરાવીને વિશ્વવિજય કરાવ્યો; મીતામન્થન કરીને મીતારહસ્યનાં મૌલિક જગત્ સમક્ષ મૂક્યાં, વેદની ઋચાઓમાં ડૂબાડી ભારી તેના યોગમાનસને લગતા આધ્યાત્મિક અર્થ પ્રકાશિત કર્યા; સમાજપ્રગતિના, માનવસાચના કાયદા-ઓને બારીકોથી નિદાહ્યા; ભવિષ્યમાં આવનારી આધ્યાત્મિક કવિતાની ઉપાને આપ્યું આપ્યા; બારતવર્ષની અણુભેદ સંસ્કૃતિને પરદેશી આક્રમણ-થી બચાવી અને તેની વિવિધ અનુપમ સર્વદેશીય સિદ્ધિઓની ઝમમગતી જ્યોતને વિશ્વ સમક્ષ ધરી; રાજયોગ-કર્મયોગ-જ્ઞાનયોગ-શક્તિયોગ-સાંખ્યયોગ આ સઘળા યોગમાર્ગોનાં રહસ્યોને પચાવી સર્વસમન્વયકારી વિજ્ઞાનયોગમંડિત પૃથ્વીયોગને પ્રકાર્યો, વિશ્વના ઊંખાણાં ઊઠેલ્યાં; વિશ્વ-જનની 'મા'નાં મહેશ્વરી-મહાસરસ્વતી-મહાલક્ષ્મી અને મહાકાલીરૂપે વિશ્વસર્તા ચાર મહારવરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો; 'યોગના પાયા' ચણ્યા 'યોગ પર દીપ્તિઓ' નાંખી સાધકના માગને આલોકિત કર્યો; હિંદુભાવ, સમી ઉત્તમ, દૃઢરથ, વિજ્ઞાનમયી, યોગની અનુભૂતિઓના ઊંડાણ-માંથી જેથી કાઢેલી શબ્દરચનાઓ-કલ્પનાઓ-અલંકારથી સુશોભિત કવિતા રચી; અને પાંચિવ-પ્રાણુમય-મનોમય મુરુપને વિજ્ઞાનની જ્યોતિથી આધ્યા-વિત કરી, સમગ્ર માનવને સમગ્ર રીતે 'પૃથ્વી' બનાવવાના-ધારમાનવનું

નિર્માણ કરવાના કાંઠ સેવ્યા અને તે સિદ્ધિ ખાતર આંતરથી બાહ્ય સુધી વિજ્ઞાનશક્તિનું અવતરણ કરવાની શુદ્ધ સાર્વિક મંગલચી તપસ્યાઓ અદરી. આ ક્રાન્તિનો સાચો મન હજી જગત સમજી - શક્યું નથી; સમજવા કાશિય કરે છે, તે માર્ગે છે.

રવીન્દ્રનાથ

કલ્પનાના લાડીલા, આદ્ય'હી સુરમિલાવટના બન્ધવૈયા, રંગભેરંગી જીમિઓની રંગમયી લીલાના ચિત્રક, કવિસત્રાદ્રની તરુણ ક્રાન્તિ રવદેશના ઉદ્ધાર માટે મથતી, પ્રથુ તે જન્મ કાંઈ મુગ્ધ-નવયૌવના રમણીલલાપભૂતા પ્રેમસી પેતાના સુકુમાર અંગુલિરપથે વડે પોતાના પ્રિયતમને જમાડવા પ્રયત્ન કરે તે રીતે તેમની ક્રાન્તિ પ્રિયતમાના કેશકલાપ માટે 'માળા'ની પેઠે ફૂલના મળરા ગૂંથે છે, જીમિના સંગીત રમે છે, હૃદનાં ગીત માપ છે, વિશ્વસમસ્તમાં બાપી રહેલા વિયોગમાં પોતાના નિઃશ્વાસનો સૂર પુરવે છે, સુમધુર કામળ કલ્પનાથી પ્રિયતમાનું ચિત્ર કલ્પે છે. છતાં મ તેમની 'ચિત્રમિત્ર' વીર રમણી છે, પોતાના પ્રિયતમના બાવામાં બાપુ પૂરવાના એને કાંઠ છે, સમરક્ષેત્રમાં તેની સથે જવાનો તેને ઉત્સાહ છે. તે કંઈ પુરુષની વિલાસપૂતળા નથી. કવિ સૌન્દર્યદ્વારા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે, તેમની કવિતાના મૂળમાં દિલસૂરી છે, આંતર પ્રેરણા છે, વિગટ સાથેના અભેદમાંથી જન્મતી વિવિધ રહસ્ય-રહેઠાં છે. તે કમ્પીર-મંથી તેમના અચળી યોગમાર્ગનું રહસ્ય રચીકારે છે; જ્યદેવ, ચંદીદાસ અને વિદ્યપતિ તથા અન્ય બંગીય વૈષ્ણવ કવિઓમાંથી તે મધુર પદાવલી અને બાવસમૃદ્ધિ ઝીલે છે; 'ગોરા' મારફત તે હિંદી અને વ્યાંગલ સંસ્કૃતિની અભિમાની નક્ષાત્રને પરસ્પર સમજૂતીના ઉકેલમાં મૈત્રીમયો સહકાર કરવાની હાકલ કરે છે; 'કુસુમ' વદાજના પરેશબાપુમાં તેમની પેતાની જ મધુરતા, સંસ્કારિતા, સર્વસંગ્રાહિતા, ઉદારતા, પરમતસદિષ્ટતા ડેઢિયાં કરે છે; 'ગીતાજિલિ'માં તે પોતાના જીવનરંગામીને, કલામય, વિવિધ ભાવોગિમયો ગીતોની અંજલિ અર્પો રામે છે; 'સાધના'માં તે બિનભિન્ન ભારતીય સાધનપ્રજ્ઞાક્ષીઓને કવિતાભરેલી રીતે, કલામય દષ્ટિથી, રજૂ કરે છે. 'માનવધર્મ'માં તે માનવતાના મહાધર્મને-સર્વધર્મોનાં સામાન્ય સાદાં મૂળતરવોને રચીકારી, વિશ્વપ્રગતિને પંથે પળી, પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર

ઠરવાનું મધુર સૂચન કરે છે. બંગલગના દિવસોમાં તેમણે 'સ્વદેશી' પર આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાં તે દિલ્હીનાં ગામડાંને સ્વાભિમાનના, જનગૃહિતા, અર્થિક સ્વાતંત્ર્યના, સહકારના, ભારતીય સંસ્કૃતિને સમજાવવાનું અપનાવી, મહાત્માભિને મુક્ત કરવાના પાઠ આપે છે. વિશ્વના બધા દેશોમાં જઈ, તે ભારતસંસ્કૃતિના પયગંજર બને છે, ભારતસંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન બનાવે છે, મહાત્માભિ માટે માનવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, શાંતિનિકેતન સ્થાપી જંગમનાં સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને કલાઓના સમન્વય સંબંધે પોતાના આદર્શને મૂર્તિમંત રૂપ આપે છે, શ્રીનિકેતન સ્થાપી ભારતનાં ગામડાંને મહાસક્ષમીની મહેત્વની પાછી મેળવવાના પદાર્થપાઠ આપે છે. મહાત્મા આંધીજી દિલ્હીના રાજકારણમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારથી તેમનું તે અર્ચન કરે છે. અંતમાં તે પરિચય મેત્રી, ગાંઠ નિકટતા અને પરસ્પર પ્રેમભાવમાં પરિણમે છે. મહાત્માભિના ગૌરવને ઝાંખપણાં લાગે તેવું વર્તન જોતાં તે અમેરિકાની પોતાની સફર પડતી મૂકે છે, જલિયાનવાલા બાગની કત્તે આમથી જીકળાં જીઠેલું તેમનું કવિહૃદય સરકારને તેમને 'સર'નો ઈલાખ શપ્તપૂર્વક પાછો સોંપે છે. જીવનના અંતભાગમાં ચિત્રકળાને પણ આ સ્વર્ગકલાઓનો સ્થાળી ધડીમર રમાડી લે છે. સંગીતસામરના હૃદય-સ્વામી નાટ્યકળાના અભિજ્ઞ, વેશભૂષાની કળામાં પાવરધા, સૂરવર્ગના ઇન્દ્ર, કવિસમ્રાટ ટાગોરની સર્જક પ્રતિભા કવિતાને, નવલને, નાટકને, નિબંધને-જોને જોને રપછી છે તેને તેને હિત બનાવે છે, સુંદર બનાવે છે, મધુર બનાવે છે. પણ કવિની દૃષ્ટિની ખૂબી તો એ છે કે તે, શ્રીઅરવિંદની વિચારસરણિની માફક, જીવનનાં સર્વે યક્ષેત્રોને સ્વીકારે છે. તે નિષેધાત્મક નથી; ભાવનાત્મક છે. મારફત અને વિનાશમાં રાચતી નથી; અપનાવી લઈ, માનવ આત્માને-તેના શરીરને, પ્રાણને, મનને, બુદ્ધિને-સમગ્ર પુરુષને મધુર અને સુંદર રપછીદારા, સૂરદારા, રંગો અને રેખાઓદારા, કલ્પના અને સામયીઓદારા, વિચાર અને આદર્શોદારા, સુસંસ્કૃત, સદ્ગુણાળી, રસિક, હિત, પવિત્ર અને દિવ્ય બનાવવા માગે છે. સત્યં સિવં સુન્દરમ્ ! કવિને મન સત્ય મંગલપય પણ છે અને સુંદર પણ છે. નર્મ નર્મ જગતમાં બેતાલપણું હોય, કદુપના હોય, વિસંવાદિતા હોય, બેમુશપણું હોય, ઔચિત્યભંગ હોય, સુક્રિ પર બજારદાર હોય, ત્યાં ત્યાંથી કવિનો કલાત્મા તે સધળું એકલમ પકડી

પાડે છે, તેમને પારાવાર દુઃખ થાય છે. તેને તે સૌન્દર્યના સ્વર્ગનો દ્વાર કાઢી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમનો અંતરાત્મા, પૃથ્વીની મૂક વેદના પેઠે, ઠકળા ઊઠે છે. અને તે પ્રયત્નમાં વેરઝેર, બળબળરી, દ્વેષ કે શાપ નથી. આવી સૌન્દર્યમય શાન્ત તપસ્યાથી જગન્નિયંતા રાજ થાય છે અને કવિ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં સુમેળ, સુરંગ, એકમુરતા, એકવાક્યતા, સુરુષિ, ઔચિત્ય, સૌન્દર્ય, શોભા, જલ્મ, પ્રેમ, ક્રોમળતા પ્રગટે છે. આ છે કવિની ક્રોમળ શાન્તા કહે છે તેવી, મીઠી, બેડી, અનિવાર્ય કાન્તિ.

ગાંધીજી

આ ત્રણે નરપુંડ્રોમાં મહાત્માજીની કાન્તિ રથૂળ નજરે પડે તેવી બીધણ, વ્યાપક અને દુરાપક છે. ભારતવર્ષની સૂતેલી સિંદણને તેમણે જગાડી છે. સ્ત્રીશક્તિને બિરદાવી તેમણે સ્વાતંત્ર્યજંગની વીરાંગના બનાવી છે. સત્ય-અહિંસા-અહમ્ય-અપરિમલ અને સૌયના યોગીસુલભ પાંચ સાર્વજીય મહાવ્રતોને તેમણે સાત્યા હેશસેઝને કાળે અનિવાર્ય ગણાવી જાએ. આદ્ય રજૂ કર્યો છે; ' પાયાની કેળવણી ' દ્વારા કેળવણીમાં અને તેને ભગતા અર્થશાસ્ત્રમાં તેમણે એક કાંઠે બે પાંખી મારી, અદ્ભુત કાન્તિ કરી છે. દીપ્તિ મુનિની પાંસળીમાંથી જેમ વજ્ર અનુદ્યુત હવે અને તે દ્વારા વૃત્તાસુરનો વધ થયો હતો, તે પ્રમાણે ઉપવાસ અને તપસ્યાથી પરિપૂત થયેલી પોતાની જાતમાંથી તેમણે મહાન સત્યાજ્ઞવાદી શસ્ત્રધરી સદ્ગતતને પડકારવા ' સત્યાગ્રહ ' અને ' અસહકારવૈભ ' ના અપ્રતીકાર્ય શસ્ત્રો ધડી કાઢ્યા છે; સમગ્ર પ્રજાનાં પાપ પોતાના ઉપવાસ દ્વારા-પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા બાળવાની આ નીડર પ્રુપ્ત તમત્રા સેવે છે; ભારતના અર્થકારણમાં ગામડું તેડું એકમ છે. એવી હેરત પમાડે તેવી ધોષણ કરી, ભલભલા ભણેલા અર્થશાસ્ત્રીઓની સામે તે પોતાના વિધાનને મક્કમપણે વળગી રહી, અંતે તેઓ તે વિધાનને સ્વીકારે તેવી પરિસ્થિતિ મહાત્માજી આણી શકે છે; અનેક મરીઓનો રોટલો ઝૂંટવી શેનાર વંત્રવાદની વિનાશકતાને તે ધિક્કારે છે; પરસ્પર વેરઝેર ઉત્પન્ન કરી મહા-યુદ્ધને જન્માવનાર લોકની અર્થકારણની આંટીઘૂંટી તેમને અપતી નથી, તે સત્યનો પૂજારી, અહિંસાદીપી સાધન વિના સત્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર અશક્ય છે તેથી તે અહિંસાને અપનાવે છે, પણ તેની અહિંસા નીડર

વીરની અહિંસા છે, મૃત્યુની તેને ખીક નથી; માનની તેને પરવા નથી, અધિકારનો તે ઈચ્છુક નથી, પોતાના વિચારમાં તે મક્કપ છે-પછી અંતેને આખી દુનિયા તેનો વિરોધ કરતી હોય. તેણે ભારતવર્ષને તિરસ્કાર કર્યા સિવાય સ્વામિમાન શીખવ્યું છે, પ્રેમનો મૃત્યુજ્ય મંત્ર શીખવ્યો છે, પાપને ધિક્કારતાં પણ પાપીને ચઢાતાં શીખવ્યું છે. તેને મન નીતિ અને વિશુદ્ધિ મુખ્ય વસ્તુ છે. સત્યની લક્ષણમાં અસત્યના હથિયાર તેને ખપતાં નથી. તેને મન રાજકરણ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. શુભામ દેશમાં જન્મેલા માણસને વળી ખીજો કર્મયોગ કેવો? પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે તેવા કર્મેને ફેલેછા રહિત યદ્યપિ, પ્રજાને અર્પણ કરી, કુશળતાપૂર્વક કરવા તેમ નહિ; પણ જન્મસિદ્ધ પરિસ્થિતિને લઈને જે કર્મો આપણી રાહ જોતાં હોય, જે કર્મો આપણી માર્ગપ્રાપ્તિ પડકાર કરી રહ્યાં હોય તે કર્મો-સ્વભાવને પ્રતિકૂળ હોય તો પણ કરવા કટિબદ્ધ થવું, સમય ધરદર સક્તિઓ અને સમય તેની પાછળ શુદ્ધિપૂર્વક, ફેલેછા રહિત યદ્યપિ, પ્રજાની રાખીને, કુશળતાપૂર્વક, ચતુર વ્યૂહસેનાનીની પેઠે અર્થવા-આવે અર્થાનગીભર્યાં છે તેમનો કર્મયોગ. તેમની પ્રાર્થનાઓમાં માનવમહેરામણ હેલાળે અંદે છે, તેમને મન પ્રાર્થના એટલે આત્માનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ જોડવાની ક્રિયા છે. આંતરશુદ્ધિ ઉપર તે બહુ ભાર મૂકે છે. બધાં મહાન વિશ્વયુદ્ધોથી ચાંદલા, કંટાળેલા, થોડી ખરડાયેલા, છગ્ગા મરેલા જગતને તે શાન્તિ અને અહિંસાનો પયગામ આપે છે. અણુઓબધી તેમની અહિંસા કરતી નથી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણના ભગીરથ પ્રયત્નો કરી તેમણે હિંદુસમાજનો સડો દૂર કરવા ખૂબ જહેમત લીધી છે. શાંતિના સડા, વિધવાઓની સ્થિતિ, હરિજનપ્રશ્ન: આ વિષયોમાં તેમણે હિંદુસમાજને આચકા આપવામાં બહુ રાખી નથી. નીકરતા, સત્યચક્રવર્ત, સત્યનિચારિત, સત્ય લાગણી, સત્ય આચાર આ બધાં એ સંતનાં લક્ષણો છે. બાધુનિક ભારતવર્ષનું એવું એક પણ જીવનક્ષેત્ર નથી કે જેમાં તે ધીલજે શાન્તિ ન બાળી હોય. મલનિષેધ, ખાદીપ્રચાર, ગૃહલ્લોમ, હિંદુ-મુસ્લીમ એકત્વ-અઢોક પ્રશ્ન, જે બલભલા વીર સુધારકની પણ દિંમત બાંગી નાંખે, તે બધામને સામટા આ મુઠી હાડકાના માનવોત્તમે દયમયાવી નાંખ્યા છે. એકલે હાથે તેણે સમુદ્ર ઉતેર્યો, એકલે પગે તે હિમાલય ચઢ્યો, આકાશ એકાગંગો, પાતાળ પહોંચ્યો,

૧. જનને ગાંસડીમાં બાંધ્યો-અસહ્યને તેણે સહ્ય કરી ખેંતાવ્યું. 'નવજીવન' દ્વારા તેણે ભારતવર્ષમાં નવજીવન સિંચ્યું, 'આત્મકથા'માં તેણે નિખાલસ-તાથી પોતાના જીવનમાં કરેલા સત્યના પ્રયોગો સાદી અસરકારક ભાષામાં કહી બતાવ્યા, 'હરિજન' દ્વારા તે હરિજન બની અરપૂરથીને અપનાવી રહ્યા છે, અહિંસાદ્વારા તેણે સ્વરાજ્યને દેશને ઉંખરે આણી મૂક્યું. સત્ય અને અસત્યની લડાઈમાં, દેવી-આસુરી વિગ્રહમાં સામૂહિક રીતે આપણે અસત્યને આપેલી મંજૂરી પાછી ખેંચી લેવી, પાપને બિધાહુ પાડવું-શરમાવવું, તેને ટેકા ન આપવો, તેને નખણું પાડવું-આ વ્યક્તિ તત સાધનાને તેણે સામૂહિક સ્વરૂપ આપ્યું. અહિંસાને તેણે નિષ્ક્રિયમાંથી સક્રિય બનાવી, બેઠાકુમાંથી બાકમળકારી બનાવી, તંદ્રિત અવસ્થામાંથી હાડી તેને તાડવહારી બનાવી. હિંદુ ધર્મને તેણે જોખ આપી, તેજસ્વી બનાવ્યો, જ્વાંમદે વીરનો આચાર બતાવ્યો, દુનિયાને સદા માટે ચમત્તાનનો સામનો કરવાનો માર્ગ ચાંધ્યો. ભાષામાં તેને અલંકાર અસત્ય જેવા લાગે છે, અતિશયોક્તિ જૂઠું લાગે છે, સાદાર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે. જનતા જેને સમજે, તેને જેથી લાભ થય, તેને જે કોઈ પગલું ઉઠાવે ભૂલ જાપ તે સર્વોત્તમ લેખ, કૃતિ, કલા-એવું ગાંધીજી માને છે. શ્રીઅરવિંદ બહે હૈમ્ય ચૈત્ય કે વિજ્ઞાનમય જૂનિકા પર કરેલા ઉદ્ઘોષ-પ્રેરક વ્યક્તિ જ સમજી અને ત્રીલી શકે તેરી રચનાને-ફૂટરમ સ્વાત્મનિષ્ઠ, આત્મ-મય કૃતિને શ્રેષ્ઠ કાવ્ય કે કલાકૃતિ માને, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર લંકે કોઈ વાગ્દર કે બીથોવનની સૂરાવલિને શ્રેષ્ઠ સંગીત માને, અથવા કોઈ અદિતીય સુકુમાર કલ્પનાવરણને, સિદ્ધપને, રયાપત્યને શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ મળે; પણ ગાંધીજીને મન રાત્રિના તારાજગિત ચાન્ત બ્યાઝસ જેવી કલાકૃતિ બીજી કોઈ શકે નહિ; માનવ કલા કુદરતની કળાને પહોંચી યો જ નહિ. રેંટિયાનું સંગીત તેમને મન તાનસેન કે બીથોવનના સંગીત કરતાં મદાન છે. ધર્મ કે નીતિના મંદિરમાં કળા દાસી તરીકે નહિ તો હિપયોગી સખી તરીકે જ આપી શકે, સ્વતંત્ર રીતે 'કલા ખાતર કલા' તરીકે તો નહિ જ. ટાંકમ-ટાંક, રસિકન અને શ્રીમદ્ રોજ્યન્દ્રની વિચારસરણિની તેમના હિપર અચૂક અસર છે, છતાં આ બધું ડોસાએ ભારતવર્ષમાં બાયંદર કાન્તિ કરી છે. જેની મુખ્યતામાં પ્રલયમજન-છે, તેના મુક્ત હારમમાં પ્રલ્યાજ છે, તેની

નિશ્ચયાત્મકતામાં રજમવતા છે, તેની કુમારમાં નિર્ભેપતા છે, તેની મમતામાં મુક્તિ છે; તેની પ્રેરણામાં પ્રભુનિધાં છે, તેની યોજનાઓમાં આમજનતાનો અભેદ ધારી રહ્યો છે.

આવી છે આ આધુનિક ભારતની બધી ત્રિમૂર્તિ. તેઓ દેવદુર્ગ ઝોરવ છે, ભાવિની આરા છે, રાષ્ટ્રધારના મહાદીપો છે, સુષની વરેણ સમ છે, આવૃત્તી કાલના અણુસાર છે, યુગવિધાયકો, નિર્માતાઓ, સૃષ્ટાઓ, સ્પૃહ અને સક્ષમ વિશ્વના સ્થપતિઓ, પ્રભુયોજનાના પુરંધરો છે. અનેકાનેક પ્રજામ હો એ બધી ત્રિપુટીને! ૧

બિ. ઠ. વે.

સ્વ. ન્દાનાલાલ કવિફૂલ

દ્વારિકાપ્રસંચ—

નો સવિસ્તર પરિચય

[અનુસંધાન હિસે. ૪૫ ના અંકથી ૧૩]

૬

વિ શ્વેકુંઠ સમોચ્ચ એ દ્વારિકાના જન્દાવનવાડી નામે રચે બીકુખ્ય નિજ મહાલમાં જ્યાં જોખમાંથી સાગર છે પડે એમ સુદોશિત સિંહાસને બિરાજ્યા હતા ત્યાં સુરસેન એ નમી-મજામીને જમને પ્રવેશમાં આપ્યો હતો તેવા દેવર્ષિ નારદ દેવસનેઠ વદતા એ “મોતીપ્રવાગની વેગુપાયર્ષી વાડીપટમાં” જીત્યો, મહાકવને વિશે સંમતો. એમને પધારતા પેખીને કુશુદેવ જિલ્લા, દોઆ અને આવે જેલ્યા એ અજાવરને:

આવે મેટયા એ અજાવરને:

અણે ઠાઠિઠિણી સુષંદે:

સત્કારી ચોડાજીવો આરવી.

૧. સોનમા શ્રદ્ધાવસંમેલન (ઇળોયઃ ૩ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧) માટેનો નિમંત્ર

પોતે દેવલોકમાંથી રસને આવેલ છે એવા નારદવચનને સુણીને એ ચોદ બોલેના નાથ પણ જણે આભારભારે નમતો રહે છે. “કૃપા કાધી, દેવપા” અને અતિથિનું ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા પછી દેવો પહેલું આનન્દમાં હસાસમાં હશે એવી આશા રસાવે છે. જવાબમાં “અનુપા હશે, પ્રભો !” એવો મીઠો તાણો મારી એ દેવદૂત સ્વર્ગવાસીઓની અકુશળતા સૂચવે છે, ખિન વદને રહે છે, આપે વૈકુંઠે છાએ તો ‘સેઠા સંચાયો થયો’—

વલુદ્ભરમા ચીતે ખસ,
સવાસો-સવાસો વર્ષના વિરહો ?
પુછાન્યું છે કે ક્યારે પધારો છો ?

શ્રોકૃષ્ણ ઉતરરૂપે, પોતે પરમહમસ્વરૂપે તો છે તદ્દુરે તદ્વન્તિકે એ વાતનું સ્મરણ આપી, દેવોના પશું અણુદીકાં નથી એ પાપોના પ્રમંદ પૃથ્વીમાર ઉતારવા કોને જ પોતે જન્મતર્માં આટલું રોકાયા એવો પ્રુલાસો કરે છે. નારદ રહે છે એ ખડું પણ મનુષ્યો દેહમાં નગુણાં છે, તમારા આટ-આટલાં જન્મતારો છતાંય એમના જીવન-મંધારે હજી હપ્તો છેથેચાઇ રહ્યા ? સ્વયં પ્રભુને પણ અવતારના ઉદ્ધાર સહેલા નથીરતા !

૭

પ્રજા જાને ખીજ વાતે વળે છે. દુઃખદ સમાચાર પોતે સાંભળેલા એ માન્યા જતા ન હોય તેમ નારદ એ કૃષ્ણનમરીમાં ય થયેલ ક્રવિવરના અપમાનનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ આપત્તિસૂચક છટનાના મૂળમાં તો છે “મદારો જ સાંગ-છરપરપગો” એ દહીકત જણારી, એને પરિણામે છપ્પન કોટિ માદવ કુળનો સર્વનાથ થયો, સુવર્ણદારિકા સાગરમાં સમાઇ વિશોપાયો, દારિકા પણ સંકેતારી પણ પુરવીવિસ્તાર નહિ સંકેતાય કેમ કે “કુનિવા મોટી છે દારિકાથી” ઇત્યાદિ કૃષ્ણવચનો સુચારી આકર્યા છે. એ સ્મરણને-એ વાસુદેવગણને પણ—

‘દારિકા સંકેતારો’ સાંભળીને,
ધરણરત્ન કૃષ્ણમન્દિરનું અન્તરિક્ષ,
ને ડોલરત્ન અવિચળ દેવસિદ્ધાંતનું,
પ્રથમ વારનું સાંભળતું જન્મે,
નિર્માણની એ મહાવાણ.

અપરિહાય એવા એ નિર્માણની બીજણ જામારી સમાન જેથી
જનાવ પછી તો દેવર્ષિની દષ્ટે પડ્યો. તેમણે જોખમાંથી મનમાં ભેધું,
સાગરજળની પાળ પાછળ મીટ માંડી.

આથિ-આથિ, ત્યાં, જલધિની જળપાળે,
પ્રગટયો ને હોલવાયો એક લડકો,
હોમનવાળા જેવો અગ્નિમુખો.

જ્યથાચિંતવી જ વીજળી ઝગઝગી શું એમ વિભાસતા દેવર્ષિને એ
ઘડીએ દેવ લાઇ મયા જોખપડ્યોના અરખામાં. ત્યાંથી દર્શાવું દરથે ભણે
રમ્ય નહિ તેટલું ગૂઢાવે ભયું" લખાનક હતું:

દારિકાનાં રત્નો લખાડી-લખાડીને
ભણે વેરાતાં હોયને સાગરજળમાં.
એવા પ્રહારોગુફમાં આથમતાં તારલાઓ,
યોગ હતો કાળયોગનો.

એવે, વળી મનુષ્યો એ જ લડકો; સમાયે! જઈને સાગર-ક્ષિતિને
"અજોખરનાં કે શુદ્ધાગદ્ધરમાં." વડવાળની એ ઝાગ હતી, સાગર-
હિયાડવા જ્વલિમુખ સખી. ભેધને નારંદે પૂછ્યું: "પાણી ખાજરી, તો
હોલવશે કાણ?" કૂણે કહ્યું: "નીરને કારશે નારાપણુ"; ને, આ ભય-
સમન આજઠાલવું નથી પણ પંદર દિવસથી અટાણે રાજ દેખા દે છે.

૮

એમ, એ પૃથ્વીમાને દિને જ્યારે સાગરની પર્વમરતી ખેલતી હતી
"ભયંકર. ભવભોલ, પાતાળમુખા" પર્વણીખેલ કે "પૃથ્વી કાટરી."
ત્યારે,—તે

સાગરક્ષરો સખી અણઉઠતી
તરંગોનાં હતી જળલિપિ,—

—તેને હિંદલતા શ્રીકૃષ્ણે, નારદ ભેડે મહેલઝરખે ઊભી સાગર નિદાળતા,
માનવીના તેમ જ મહાવિરતારી પ્રહારોના શ્રવણ—તેથી, આ સુવર્ણ
દારિકાવું પણ વિધાત્રીનિમ્બુ" કુંકરમંચી લાગ્ય ને એવું રહસ્ય એક જ
સાદા વાક્યમાં સમજાવ્યું:" "જન્મ સંઘાયે જ જન્મે છે મૃત્યુ." સાથે-
સાથે પ્રારબ્ધ-લખ્યાં વિધિવિધાન પરાવે એણે ઉમેર્યું કે એ લિપિમાં

પુરુષાર્થના પરાક્રમીઓ,

જે અક્ષરો સુધારે વધારે,

વળી, દારિકા પ્રલયમાં નિમિત્ત થવાની હતી તે, સાંજને સાધન બનાવતી મરતીખોર પાદવોની જાણીતી વિનાશ-નોતરતી કથનીય કહી સંભળાવી. એને પરિણામે જ જિતયાં

દારિકાચિરે ઝડપિવરના શાપ.

ખાણણની અવહેલના

એ છે પ્રજાની અવહેલના.

એવે જ ત્યાં આવે છે યદુમંડળનો દૂત, એ મંડળને પક્ષ એક વીર્યે, અમાસના સર્વમંદલુકાળે પ્રમાણક્ષેત્રમાં તીર્થસ્થાને જવાની આજ્ઞા માનવા. તેને એ રજા મળે છે; (વરધપલક્યા, તેથી કામ કરડ-કણા બનેલ સામરને નહિ છેડવાની ચેતવણી સાથે). અને પાદવોની વિનંતિ અનુસાર, પોતાનો ય દેહવિલય એ ક્ષેત્રે જ એવું જણણુદારા યદુનન્દન 'અમમ્મની વાણુ' ઉચ્ચરે છે કે હા, આવીશ: "જરૂર પાદવો તરફ જડુનાથ."

પછી તો ભમતી ભૂતાવળ સર્માં ધૂમતાં સામર-મોજાં પર માજતી રાત્રિથી અજમા થઈ ઉત્તમ યયનખંડ જઈ બિરાજે છે; અને નારદ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની ધમ્જાનુસાર દેવતાંજૂર છેડી, બદાર નીરમાં નોતરતી રજનીને મરી દેતું સામરમંબીરું જે સૂરીણું ગીત ગાય છે તે " સમલ આ અલ્પ-ચક્રના ચક્ર "નો મદિમા લયમાધુર્યે વિસ્તાર્યો છે: વિશ્વની ધનધોર વિરાટ શુદ્ધ ગિરિગહવરસમ મુખ ઉઘાડે છે; શંખ સર્વમેધના કૂંકાયા છે, જલ-ચલ બન્યા છે ઝાકમળેર, પાતાળ-પ્રગટી 'રુદ્રવનની માળ' પલકમાં જ સંપૂર્ણ કરે છે ભરુમ: અને

વીજનુદીને દન્તે દન્તે,

લખ્યાં મહાનિર્માણ.

પ્રલય અગ્નિની ચિખાચિખાએ,

વિશ્વંચાથી દલચાણ,

સકળ આ પ્રજાચક્રનાં ચક્ર.

એવા રુદ્રમ્મ એ ભાવિદ્યન સાથે, શાખનો 'નિર્મોણ' નામક પહેલો ખંડ પૂરો ગાય છે.

૧. બાળીના તણ ખડોનો રજારવાદ લેવા આ પરિચયલેખ વાચકોને પ્રેરો એવી આશા છે.—સં. માનસી

ક્લાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ ?

સંજ્ઞાનાના જવાબમાં; ઉમાશંકરના અચાવમાં

લાલશ્રી,

તમે મોઢેલું 'ક્લાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ ?' નામનું પુસ્તક મળ્યું. એ વાંચીને મનરાવાની જરૂર નથી. કલાન્ત શબ્દનો આપણે અવળો અર્થ સા માટે કરવો ? વેદાન્ત એટલે વેદનો નાશ એવો અર્થ નથી થતો પરંતુ વેદ કહેતાં માનવો અન્ત એટલે એની પરિસ્થિતિ કે પરાકાષ્ઠા જેમાં આવે છે તે શાસ્ત્ર, વેદનો સિદ્ધાંત કે વેદનું ઉત્તમાંગ, એવો અર્થ હો છે (શબ્દાર્થ ઉપરાંત); તેમ 'ક્લાન્ત' એટલે 'ક્લાનો અંત-નાશ' અગર 'ક્લાનો જેમાં ખુરદો થઈ ગયો છે એવું' એમ અર્થ ન લેતાં કલાની પરાકાષ્ઠા અગર કલાનું ઉત્તમાંગ એવો અર્થ સા માટે ન લેવો ?

શ્રી. સંજ્ઞાનાએ ઉમાશંકરના 'સ્વાગત' કાવ્યની તથા પ્રવેશકની ભાષાના જે દોષ બતાવ્યા છે તે વિષે ઠાણક કહ્યું. મને તો આમાં દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવી વાત લાગે છે. દાખલા તરીકે " સૌન્દર્યસોમ-મહલે " શબ્દમાં એમને શો વધો લાગે છે ? સૌન્દર્યરૂપી ચન્દ્રને પકડવામાં કે સમજવામાં બાલાશંકર હમેશ રાચે છે એવું નિધાન કરવામાં ખોટું, અશુભરૂં કે શંકારપદ શું છે ? પછી 'મહલું'નો અર્થ 'ધરણ' કરી અર્થનો વિષયોક્ત કરવામાં પોતાની 'સેન્સ ઓવ હુમર' બતાવવાની હોય તો તે પોતે જ જાણે. એવી જ રીતે " હૈયે હૈયે હવે ડેરા નિત્ય હો જન ગુજરે " એ લીટી સામે પૂછ્યું સા માટે વધો લેવાયો છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તુલસીદાસે પૂછ્યું આવો જ પ્રયોગ ક્યો છે. વાલ્મીકિ મુનિના મુખમાં એમણે આ શબ્દો મૂક્યા છે: " રામ કરદુ તાકે હિર ડેરા. " આમળ જતાં " સંતપ્ત " શબ્દના ઉપયોગ સામે વધો લેવાયો છે. શ્રી. સંજ્ઞાના લખે છે (પાનું ૬):-

અહીં નોંધણી 'સંતર્પણ' સંબંધ, જે પૃ. ૧૩-૧૪ ઉપર 'શ્રાદ્ધ'ના અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે, તે પ્રવેશકને અત્રે ફરી આ પ્રમાણે વપરાયો છે: "આપણી કાવ્યરચના કર્મણ અને સંતર્પણમાં આ સંમત પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી રહ્યો!" એટલે પ્રથમદષ્ટિએ એવો ભાસ થાય છે કે આપણી કાવ્યરચિ પરલોકવાસી યથાજવાથી તેના રાખતી ખેચણ અને આત્માનું સંતર્પણ કરવાની પ્રાર્થના અહીં કરવામાં આવી હશે.

હકીકત તો એ છે કે ઉમાશંકરના પ્રવેશકનો ૧૩મા પાના પર આ ચમ્પ વપરાયો જ નથી; ૧૪મા પાના પર છે પરંતુ તે તો નર્મદાશંકર મહેતાએ વાપરેલો છે! તથાપિ એક ઠેકાણે 'સંતર્પણ' શ્રાદ્ધના અર્થમાં વપરાયો હોય તેથી બીજા ઠેકાણે 'તુમ કરવું' એવા અર્થમાં ન વપરાયો.

આમજ આલર્તા સંજના ઉમાશંકરના ભાષાદોષનો દાખલો આપે છે (પાનું ૪):

ભારતીયપણમાંથી લીધેલી ૭ કૃતિઓમાંથી 'વેનીનાલસાદિત્યસિંહુમાંથી' શબ્દકૃતિમાં...

હિતારેલું વાક્ય ઉમાશંકરનું છે. કાળા અક્ષરો સંજનાસાહેબે છાંય્યા છે તે વ્યાકરણદોષ ખતાવવા માટે છે, પરંતુ બૂલ તો એમની જ થઈ છે. 'વેનીનાલસાદિત્યસિંહુમાંથી' બાલકૃતિ એ આખો એક જ સંબંધ રજૂવાનો છે કારણ એ કાવ્યનું નામ છે. આ રીતે વાચતાં વ્યાકરણદોષ રહેતો નથી. આપણામાં કહેવત છે કે જહુ ગાણો જહુ ખરડાય; શ્રી સંજનાએ સરખાતમાં જ આ કહેવત સાચી પાડી છે. ઉમાશંકરના પ્રવેશકના ૪૭મા પાના પર આ વાક્ય છે: "કવિતાની હસોટીમાં વિવિધતા કરતાં હંમેશાં ઉદોષ તરફ વધારે બક્ષ અપાય છે, છતાં આ આખો સંમત જોઈએ છીએ તો તેમાં આપણું પ્રથમ પહેલું ઠગ (ગ્રા. હોરનો 'હ્યોચિન' મંદિનો પ્રયોગ) મળે છે." આ વાક્ય પૂરું થાય છે ત્યાં ૧ એવા અકિડો કરી નાંચે, ટીપ્પમાં 'આજુક, પૃ. ૧૬૧' એમ લખેલું છે. અર્થાત્ 'આજુક' નામનું કાવ્ય એ આવું ઠગ છે, અને બ.લાશંકરની વિવિધતાનો એ પુરાવા છે. આટલી સ્પષ્ટતા હોવા છતાં આપણા પંડિતમિત્ર લખે છે (પાનું ૪):

આ વાક્યનો અર્થ, કે તેનું પ્રયોજન, કે તેનો પૂર્વાપર વાક્યો સાથેનો સંબંધ કશું જ સમજી શકાયું નથી; આખા કાવ્યસંબંધને ઠકાવિત્ર મહીને તેની તારીફ કરી છે કે ઠકા ?

આને દર્દિશ્રમ મહીયું કે સહેલુંક વિડંબના ? સંજ્ઞનાએ 'રાહગર' વિષે લખ્યું છે તે સાચું છે પરંતુ એ તો માત્ર સરતચૂક લાગે છે અને મારા-તમારા જેવાને પણ સૂઝેલું છે.

હવે બાલાશંકર સામેના આક્ષેપો જોઈએ. એમના ગદ્ય માટે સંજ્ઞના-સાહેબે જે લખ્યું છે તે જરાપણ પ્રસ્તુત લાગે છે ? ઉમાશંકરે કે કાકાએ પણ એવો દાવો કદી કર્યો છે કે બાલાશંકર ગદ્ય પણ જિંમી કોટિનું લખતા ? સંજ્ઞનાએ જે જોડણીદોષો બતાવ્યા છે તે શું કવિનું અત્યાન સૂચવે છે ? જેણે સૌંદર્યલહરી, મૃચ્છકટિક, નારદમહિમિસૂત્ર અને કાવ્યપ્રકાશના પૂર્ણ કે અધૂરા ભાષાંતર કર્યાં તેને આ બધા સામાન્ય શબ્દોની જોડણીની પણ માહિતી નહિ હોય ? જે કાંઈ પણ અતુમાન તારવવું હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે આપારે આપણે જોડણી બાબતમાં જેટલી ચીવટ રાખીએ છીએ તે માગીએ છીએ તેટલી તે કાળમાં નહોતી. જ્યારે સંજ્ઞના કવિને 'અર્ધશિક્ષિત લેખક' કહે છે (પાનું ૬), અને એમની બુદ્ધિમત્તાને 'અધઃચરી' કહે છે ત્યારે સ્વ. મણિલાલ નશુમાઈએ લખેલા શબ્દો (પ્રવેશક પાનું ૧૦) તરફ એમનું ધ્યાન દોરવું પડે છે. 'શાસ્ત્રમાત્રના પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વસંગ્રહ' જેણે રચવા માંજો હતો તેને માટે આ વિશેષણો યોગ્ય છે ? કાઠંતી નામના અમલદારે બાલાશંકર માટે લખ્યું હતું.* "This young man inherits a great taste for languages. He is well acquainted with Gujarati, Brij, Persian, Urdu, Sanskrit and English.....It seems to me a pity that the valuable and uncommon talents of Mr. Balaehanker U. should not be utilized" (italics mine) આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ લખ્યું ત્યારે કવિની જન્મર માત્ર ૨૪-૨૫ વર્ષની જ હતી !

*જુઓ નર્મદાશંકર મહેતાનું બ્યાખ્યાન, ૧૯૨૮

આમળ જતાં સંજનાએ કવિના પદમાં આવતી 'ખાલી જોડણીની
અને બધા ઉચ્ચારોની' 'ગ્જાનિકારક ક્ષતિઓ'ના શાખલા આપ્યા છે.
(પાનું ૭) 'યુવા, પ્રિતી...રિતી, વીલુતિ...પિયુષ, સિદ્ધા, કુસુમાન્સિ...' તમે
જોશો કે આમાં લઘુચરુ સ્વરોની જ અદલાબદલી છે ને તેમ કરવાનું
કારણ માત્ર છંદ-ગંધ છે. આવી છૂટ તો લગભગ બધા જ કવિઓ
સે છે. તમે 'દલપતકાવ્ય' પર ગાત છોડતી નજર નાખશો તો પણ આવી
ક્ષતિઓ અનેક મળી આવશે. ત્રી સંજનાએ 'દલપતશાષ્ટ' એવું પ્રાંસા-
ત્મક વિશેષણ વાપર્યું છે માટે દલપતરામના કાવ્યોમાંથી જ શાખલા
આપ્યું છે-

પદે કવિ વાણી વિતર્કવાળી (અરુણોદય).

જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવિ ચોખી ગયો સુલભે (શુજરાતી ભાષા વિષે).

ગતી વિષે ગંભીરતા મહે છે (નદીનો દેખાવ).

સંજનાજી સમે રમૂજ સરખો છું વર્ણવું વાણિયે (અંધારું).

અહીં કવિ 'તું' કવી, 'વાણી' 'તું' વાણિ, 'સુલભ' 'તું' સુલભ, 'ગતિ'-'
તું' ગતી, 'ગંભીરતા' 'તું' ગંભીરતા કરવું પડે છે.

ખીજી ફરિયાદ એ છે કે વિરલ, મનોરથ, સરસ્વતી, અધીજે જેવા
શબ્દોને 'વિલ' 'મનોમ' 'સરસ્વતિ' 'અધીજે' એમ મચ્છીને
વાંચવા પડે છે. કવિએ સીધેલી આ છૂટ પણ અસામાન્ય નથી. દલપત-
રામની નીચેની સીટીઓ વાંચો:-

વિધારથી પાઠ ઉઠી કરે છે (પરોક્ષિય)

શશિ સનમુખ ભાજે, ચાહિ ચાહિ ચક્રી (સરસ્વતીનું વર્ણન).

દરપણુ શુભ માંન્યું, જેમ એવે અતીરો (").

નણે કરોધ સમવા જડિયુદ્ધિ પીધી (શીખવર્ણન).

નણે કીકું તે જળવું અંગીકું (સૂર્યોદય).

તે જેમ ઠંડવા કણખીની નારી (સમુદ્રકાંઠે).

જમણ જમી ભુવંતી જનમાં જેમ ગામ (સરસ્વતીનું વર્ણન).

અત્યંતના શબ્દો મેં દર્શાવ્યા છે તે જોઈ લેશો.

ખાસાશંકરે 'કુદાધ' માટે 'દધિ' ને 'અટારી' માટે 'અટા'
એવા બધા રૂપો વાપર્યાં છે તેને માટે શ્રી. સંજનાની ફરિયાદ વાજખી છે,

છતાં કહેવું જોઈએ કે આ પ્રકારની છૂટ કવિઓ-પદોનાં પણ સેતા; દા. ત. 'વ્યાધ'નું 'વ્યાધિ' ક્યું છે, 'પમ'નું 'પામ' ક્યું છે; એમ કવિએ 'આશિષ'નું 'આશીશ' ક્યું છે:-

હું તો પાશ્વી પતિ હજી વ્યાધી

પછી દમયંતીને પાગે, રાજમાત્ર ફરી ફરી લાગે (પ્રેમાનંદ).

કસુમવદિ હૃદ્ધારિક કરક; મુનિવર નિજ આશી હમ્યરક. (લીમ)

શ્રી. સંજ્ઞના કહે છે કે 'દક્ષાન્ત કવિ' કાવ્યની, નામિકા કવિની, પોતાની પત્ની નથી લામતી પરંતુ કાઈ અન્ય સ્ત્રી લાગે છે. હમાયંકરે તો લખ્યું જ છે કે "આ કાવ્યની નામિકા તે એકી સાથે કવિપત્ની અને ભગવતી, ચિતિ બને છે." માર્ક સંજ્ઞનાને આ માન્ય નથી. એ કહે છે (પૃ. ૧૨):-

સામાન્ય વાચકને તો યાંકા યાચ જ ને, કે સ્વકીયાની વાત દોષ તો મને એટલાં બૂંડાં જન રજતું જળ કરી જ કેમ ચકે?

પરંતુ અહીં નિરંશેલા સ્તોકની પહેલાનો જ શ્લોક (નં. ૪૨) આ પ્રમાણે છે:-

મહાદેવી તારા અમલ નમ કાલે અનુષંગે,
રચી વારા બેઠી મુલિત કવિયો કુંપટ પટે,
હવે નિત્યે રે' છે નમન તુજ બીના જલ ભરી,
તુરી મારી બીજા અધવચ ગયા વાર વિખરી.

આમાં સ્વકીયા કે પરકીયા એકે જણાય છે? અને છતાં આપણા વિદ્વાન બેખો સ્વકીયા-પરકીયાનાં તદ્દન અમાસંગિક ચૂંપણાં ફેટલાં ચૂંધ્યાં છે! પરંતુ એમનું જાણાં આ તો હવે આવે છે. શ્લોક ૨૪ આ પ્રમાણે છે:-

ધરી પ્રાપ્તે સ્વાંગે રહિ સદ અર્ધાંગે રતિભરી,
કુલી અંગે રામા સચ્ચિ - રહિ સ્વામા મલભરી,
મુલતી બૂઝાએ જલ પવિસદે હું વન જતો,
તને રીઝાવાને મુજ હૃદય મૂલે મુલવતો.

સંજ્ઞના લખે છે (પાનું ૧૩):-

અહીં-તો કોઈ પણ પૂર્વગ્રંથરહિત વાચકને સ્પષ્ટ રીતે, લાગશે કે કવિ અને પ્રિયાનો સાગ્યસાળી પતિ એ બે જુદા જ પ્રાણી છે.

એમને આ વિધાનમાં જોશ મળ્યું છે કારણ કે માસંકરે આપેલો અર્થ પ્રેતીતિકર નથી, તથાપિ આ બે સિવાય ત્રીજો જ અર્થ શું અસંકલ્પ છે? કાવ્યની અંતર્ગત જુગ્મની શું બતાવે છે? શ્લોક ૫૦, ૫૩, ૮૦, ૮૧, ૮૨ વાંચતાં શું સમજાય છે? શ્લોક ૨૩ માં આપેલું વચ્ચું ન માતાની મૂર્તિને લાગુ પડે એવું નથી (ખીજી લીટીમાંનો 'સચ્ચિ' શબ્દ મને ખાસ અર્થસૂચક લાગે છે) અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિનો વિચાર કરી જુઓ. આ વાત જ્ઞાનમાં લઇએ તો ૨૪મા શ્લોકનો અર્થ સુમમ લાગે છે: "હે દેવી! તું અંધારે શશ્વમાર સંજીવે ઓઈશ્વર સાથે હોયકાએ હોયતી ત્યારે હું વનમાં (એકાંતમાં) જઈ તને મારા હૃદયથી હિંડોળે ઝૂંતાવતો." એક પારસી લેખકને (આજ કાલના સુધરેલા હિંદુને પણ) આવો અર્થ ન સૂઝે એ સમજી શકાય એવી વાત છે.

સૂરીરાદમાંથી એમણે શોધી કાઢેલું 'અન્નપરરતી' અથવા 'દિશાર-લક્ષિ'નું સત્ય (!) આપણા આ વિદ્વાનના મગજમાં એવું ભરાયું છે કે 'અસત્ય' જ નથી. આ સંબંધે પણ ઘણું અપ્રસ્તુત સખાણુ ભરડી માયું છે. પોતે જુદી જગ્યા લાગે છે કે પરમતત્ત્વ તો નર નથી, નારી નથી, નાન્યતર નથી; અથવા તો ત્રણે છે. જ્યાં જ્યાં નરજાતિના શબ્દો પ્રેમ સંબંધમાં વપરાયા છે ત્યાં ત્યાં એમને આ અન્નપરરતીની જ ગંધ આવે છે. "હૃદયમર્ષિ" નામના ઠાવમાં હૃદયમર્ષિ શબ્દ અમુકવાન માટે નહિ પરંતુ મણિલાલ નામધારી વ્યક્તિ માટે વપરાયો છે એવું એ માને છે; એ કાવ્ય-માં તો આવો કાષ્ઠ પુરાવો નથી. પરંતુ આથી ૫ બેઠ્ઠી વાત સંજ્ઞનાએ "આશા" નામના ઠાવ વિષે લખી છે. એ કહે છે (પૃ. ૧૫):-

'આશા' નામનું એ આશુ' કાવ્ય વિચારવા એવું છે, એમાં કવિ કહે છે:
"જગ્યો લગ્યો હું અખિલ સંસાર, મન ધારી ખાર, પ્રીતમ ના મળ્યો રે."

અને

આ ટેક, "પ્રીતમ ના મળ્યો રે," પંદર વાર વપરાઈ છે. વળી બારમાં કડીમાં કવિ ક્યારેક કહે છે કે, "નિરલ કદાપિ જુલ્યો છે તો હા જુલ્યો એ પ્રીતમ, ચિંતા ચિંત માટે કશિ તેમાં હું નહિ જુલ્યો વચન, જુલ્યો જુલ્યો કંઈ નારીના

‘પ્યાર ન ધરી દરકાર, પ્રીતમ હજી ના મળ્યો રે.’ અહીં તો કવિ સ્પષ્ટ કહી જ દે છે કે, ‘પ્રીતમ વચન બૂલ્યો તો છા બૂલ્યો, હું તો નથી બૂલ્યો; સામું, બૂલ્યો હોઈ તો અનેક નારીના પ્યાર બૂલ્યો છું’,—અર્થાત્ આ મારા સમાનલિંગી પ્રીતમનો પ્યાર નથી બૂલ્યો. ” અહીં ‘નારીના પ્યાર’નો કોઈ અન્ય પ્રકારના ‘પ્યાર’ સાથેનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે અભિપ્રેત છે.

આ અન્ય પ્રકારનો પ્યાર બાલાચંદ્રે આગલા પાના પર જ સ્પષ્ટ કર્યો છે. “આશા” કાવ્ય ટપ મે પાને સર યાય છે. ૮૪ મા પાના પર આવા ઉદ્ગાર છે:—

શ્રી સૌભાગ્ય તણી સુરસિલ સજની જે માદરી લેખણી,
નારી નામ તમામ ત્યાગ કરતાં એકાકિની સંજિની
કલ્યાણે સુખદુઃખની સદચરી પ્યારી તણ આજથી,
હાવાં કેમ નથી અનન્ય દુજનો યાને રહું લાજથી ?

અને જેના અનન્ય યવાતું જણાવ્યું છે તેને જ કહે છે, મદ્રેશ્વરદેવિ-
દાદુ વિક્રોક્તક વશા કા મે નિરાશામયી । આશાતું કાવ્ય પશુ આ જ
પરમસત્તાને ઉદ્દેશીને લખાયું છે (જેની ૧૪મી દ્વંક જુઓ). જેતું
માનસ પૂર્વગ્રહણિત હોય તેને જ અન્યથા બાસી થશે. વળી આ કાવ્ય
‘દરિગ્રેમપંચાશૌખી મૂલ્યું’ છે તે શું નિરર્થક હશે ? સામાન્ય વાંચનારને તો
તુરત સમજાય છે કે ભગવતપ્રાપ્તિ માટે ઝૂરતા ભક્તના આ ઉદ્ગાર છે.
પોતાના આ સંગ્રહ માટે બાલાચંદ્રે લખ્યું હતું (પૃ. ૩૩૫), “અમુક
સિદ્ધાંત ઉપર આ લખાણ છે જેતું વિવેચન અવસર અને આશ્રય મળે
કરીશું... .. વાંચનારને ઉપરછણા વિચાર ન કરતાં જરા છાદી દૃષ્ટિથી
વાંચવાની ભલામણ છે.” પરંતુ આપણા પંડિતને તો ‘સમાનલિંગી
પ્રીતમનો પ્યાર’ જ દેખાય છે. એપમા પ્રાણીપી દર એમની દૃષ્ટિ જ
ઘાતી નથી । ‘પ્રણયાર્પણ’ નામનું કાવ્ય બાલાચંદ્રે પોતાના કોષ મિત્ર-
ને ઉદ્દેશીને લખેલું છે એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ કોષ કવિને જુદાં જુદાં રસદે-
પાત્રો વિષે કાળો લખવાનો શું અધિકાર જ નથી ? અંતર મિત્ર માટે
એમ લખે છે કે “તું મારા હૃદયથી ન દૂરે કદિ જતો.” એટલે એ
homosexual થઈ ગયો ? આ અંગ્રેજી શબ્દ શ્રી. સંજ્ઞનાએ વાપર્યો

નથી તથાપિ એમનું લખાણ એટલું જ બીજાસતાસુચક છે; વાંચો (પાનું ૧૫).—

ઉપર કહ્યું છે તેમ નિશ્ચયથી તો કોઈ કશું કહી શકે નહીં; પણ કવિના પોતાના શબ્દો ઉપરાંત તેના સંસ્કાર, તેની ગનોવૃત્તિ, તેની રેવો-કટેવો, તેના વ્યાસંગ અને વ્યસન, તેના છંદ-ફંદ ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરતાં એમ અનુમાન કરી શકાય ખરું કે એમ કવિ (વિવરણકારના કહેવા પ્રમાણે) ગુજરાતી અને ફારસીમાં 'સબ્ધાચી' હતા, તેમ ઉપયોગી પ્રેમવિલાસમાં પણ એમણે 'સબ્ધસાચિત્વ' પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઈએ.

પોતાના આ પૂર્વમુદ્ધતી સંજ્ઞના એટલા બધા દોરવાઈ ગયા છે કે 'મણિ' શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં કવિનાં પત્ની મણિકંદમીનું સૂચન છે, એ વાત બૂલી જઈ 'મણિલાલ' જ વાંચે છે અને પછી કંઈપણને સ્વચ્છંદે દોડવા દે છે. પોતાના "સોન્દર્ય" નામના કાવ્યમાં કવિએ કહ્યું છે, "કું છું શંકર વૃં સતી શિર મણી સોન્દર્ય પારાવતી" ને એ વાત ઉમાશંકરે પણ નોંધેલી છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જ્યાં 'મણિ' શબ્દ પર શ્લેષ છે ત્યાં પણ ઉમાશંકરને મતે કવિનાં પત્ની જ અભિપ્રેત છે. આમ છતાં સંજ્ઞના લખે છે (પાનું ૧૫):—

અને 'કરે ને' નામનું કાવ્ય (પા. ૬૬) તો એથી યે વધારે દયાનમાં લેવા જેવું છે; એમાં દસમી કડી સુધી 'દિરોરી' અને 'ખારી'ની વાતો છે; પણ ૧૧મીથી તેને બદલે 'પ્રિતમ' અને 'મારો ગુણિયલ' પ્રત્યક્ષ થાય છે; વળી બધે ગુણવાક્યામાં પડેલા વાચકને દુઃખ પર ડામક દેવા માનતા હોય તેમ કવિ કહે છે કે, 'મૂખ સમજરો ન મમ'...તેમાં દુ' શું કરું ?' (કડી ૧૪); અને છેલ્લી ૧૫મી કડીમાં 'સુખમણિ'માં ફરીથી 'મણિ' પ્રત્યક્ષ થાય છે—વિવરણકાર પોતે કબૂલ કરે છે કે " 'મણિ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ ખરો. " (પા. ૩૬૧).

વિવરણકાર એટલે ઉમાશંકરને જ શ્લેષ સ્વીકાર્ય છે તે મેં ઉપર બતાવ્યો જ છે; સંજ્ઞના જો સૂચવે છે તે નહિ. આથી ઊલટું વધારે સીધું અનુમાન તો એ છે કે જો પાત્રને માટે કવિએ પહેલાં નારીવાચક અને પછી નરવાચક શબ્દો વાપર્યા તે નહિ નર કે નારી એવું ચેતન્ય હોવું જોઈએ.

હું સુશીલાનો અપાસી નથી. મારું એમ પણ કહેવું નથી કે સુશી-
લાના માનવપ્રેમને સ્થાન નથી. પ્રિન્સિપલ જુટાનીને મતે તો ગુરુચિન્મયનો
પ્રેમ એ સુશીલાના ચાર સિદ્ધાંતોમાંનો એક છે (જુઓ 'કલ્પરસ હેરિટેજ
ઓફ ઇન્ડિયા,' વો. ૨. પૃષ્ઠ ૩૮૬). મારો વાંધો શ્રી. સંજ્ઞાનાં ત્રિફલ
કરેલા ભાવાર્થ સામે છે. એમણે રજૂ કરેલી ધણી વીગનો અસ્થાને
લાગે છે અને રજૂ કરવાની રીત પણ અને અરુચિકર લાગી છે. હું આ
કાર્ષ્વ્યોપસિપા દૃષ્ટિનિન્દુયા નથી કહેનો. તટસ્થભાવે વાંચનારને મારા
શબ્દોની યથાર્થતા સમજશે.

પોતે આ આખો લેખ દૌષ્ટિકદૃષ્ટિથી નથી લખ્યો પરંતુ 'સામાન્ય,
ગુજરાતી વાચકવર્ગ' તરફની, અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફની
એક ફરજ માની' લખ્યો છે એવો એમનો દાવો છે. મારા (એટલે
સામાન્ય વાચક) ઉપર આનાથી જુદી જ છાપ પડી છે. 'સ્વર્ગસ્થ મિત્રને
પ્રાર્થના' એ નામના કાવ્યની દસમી દ્વંકમાં 'અને ના દે ભાણું ઉદયતું
કુંળું હીર ઝરવા' એવી લીટી છે. આ લીટીમાં 'ના દે' એ બે અક્ષરો
ભેગા (નાદે) છપાયેલા છે; ઉમાશંકરે પણ બેમા ગણી ટીકામાં અર્થ
આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં પોતાના પ્રવેશકના ત્રીજા પાન પર
સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે 'ના દે' એ પાઠ જ યુક્તિયુક્ત છે અને પોતે કદ
માનેલો છે. આ વાત જોયા વિના જ ઉમાશંકરે 'આલનાંદિની'માં આપેલા
પાઠ પર સંજ્ઞાસાહેબ ઘેતરી પડ્યા છે (પાનું ૧૬) ને ચાહી તથા
કાગળ બગાડ્યા છે. એવી જ રીતે 'ફલાન્ત કવિ'ના 'ટકમા સ્લોકની
છેલ્લી લીટી માટે બન્યું છે. લીટી આગ છે: "અડયા આવી દારે અપ-
કિરતિનો રંગ ન અડે." ઉમાશંકરે અર્થ આપ્યો છે, "અડયા-સ્પર્શ્યા."
સંજ્ઞાના ઝપાટો લગાવે છે (પાનું ૪૬):-

અહીં દ્વારને અર્થહીન સ્પર્શ કરવાનો અર્થ ભેરી શકતો નથી; 'અહીં
વમાળ્યા' એ અર્થ બાલગુહિને પણ સુમે એવો સ્પષ્ટ છે.

અહસોસ! આ બિરાદરે આગળ વાંચવાની તસદી જ લીધી
નથી! ઉમાશંકરે તો લખ્યું જ છે કે "અહો ને અહો રહે છે, એ
લોભાકિત પાદ કરતાં આ 'અહા' શબ્દનો પૂરો પ્રગળા અર્થ સમજશે."

ને. “ઔચિત્ય અને તારતમ્યવાળા દષ્ટિ અને નિર્વિઘ્ન નિષ્પક્ષ... મનોવૃત્તિ”ની સંજ્ઞાના અપેક્ષા રાખે છે, અને ‘અનધિકારી લેખકોને’ મનને સમતોલ રાખવાની સલાહ આપે છે, તે દષ્ટિવૃત્તિની એમનામાં આવેલખતે જ ખામી જણાય છે. એ સલાહની એમને જ ખાસ જરૂર છે એમ કહું તો તો તે ખોટું છે ? ઉમાશંકરના સંપાદનમાં જે ભૂલો રહી ગઈ છે તેનો અચાવ કરવો તો સહેલ છે, કારણ જુદે જુદે પ્રસંગે અને જુદા જુદા સંજોગોમાં કોઈ અન્ય વ્યક્તિએ ભૂતકાળમાં લખેલાં કાવ્યોનો અર્થ બેસાડવો, પાઠનો નિષ્કર્ષ કરવો, જ્યાં જ્યાં સંસ્થિતતા હોય ત્યાં ત્યાં વિશદતા આણવી, એ બધું અત્યંત અઘરું કાર્ય છે. એટલું જ નહિ, જોડા જોડા અર્થ શોધવાની ‘ધમરામાં’ અને અધરાશબ્દોને ઉઠેલવાની તાલાવેલીમાં તદ્દન સહેલા અર્થ નજર બહાર રહી જાય, સાવ સ્વાભાવિક પાઠ સૂઝે જ નહિ, એવું એવું પણ ખતે. તદ્દપરાંત કાવ્યનું સાચું હાર સમજવા માટે કવિની સાથે નહિ તો કાવ્યની સાથે તદ્દાત્મરૂપ થવાની આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ ‘વિવચનું’ સાકર્યે પ્રમાણબદ્ધ દર્શન અને આકલન’ હૃદયથી થઈ શકે છે, માત્ર શુદ્ધિથી નહિ. આમ હોઈ ઉમાશંકરે કોઈ ઠેકાણે આવેલમય લખાણ લખ્યું હોય તો તે હામ અને છે, જીલટપહે સંજ્ઞાનાને તો ટાંકે કાળજે અને ટાંકે લોહીએ લખવાનું હતું છતાં એમના જ લખાણમાં આ બધી ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે એનો શા ખુલાસો કરવો ?

મેં ઉપર ઉમાશંકરની ભૂલોની વાત કરી છે. મને જે જડી છે તે આ રહી. ‘જઈ કહો, માધવને—’ એ કાવ્યમાં ‘વૃજશાંક’ ને બદલે કવિએ ‘શશાંકટ’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે એથી એ અટવાઈ ગયા છે, ને ‘દ્વાન્ત કવિ’ ના ૮૧મા શ્લોકમાં એવો જ પ્રયોગ છે (કામધેનુ માટે સુરભિકામ લખ્યું છે) તે એ ભૂલી ગયા છે. ‘પ્રાપિતા પત્ની’ની પહેલી ક્ષીટીમાં ‘અંજર’ શબ્દ વચ્ચેના જ અર્થમાં છે પરંતુ આ એમને સૂઝ્યું નથી. પૃ. ૧૨૭ પર “મૌલયેન્દ” જાયું છે તેને બદલે “મૌલયે જઈ” એ પાઠ જોઈએ, પણ ઉમાશંકરને એ કામડો જ રહી ગયો છે (જો કે આમાં એમની કોઈ ભૂલ નથી, આ તો પાઠ બેસાડવાની વાત છે). પૃ. ૧૬૨ પર “શદ્ધ તણી સીમા સુધી પોચીઓ સમુદ્ર જેની” એવી ક્ષીટી

છે તે મત્રયાવતાર માટે છે અને શબ્દ એટલે માહતીનું લોગકું એવો અર્થ છે. ઉમાશંકરે લખ્યું છે (પૃ. ૩૮૭), “શબ્દ—? ‘ખલ્લ’ (પૃથ્વી) શબ્દ હોવા સંભવ છે” પરંતુ એમની ભૂલ છે. તેવી જ રીતે ‘સ્તુતિ’ નામના કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ અરપણ રહી છે. પાઠ આમ છે: “લક્ષ્મી કામળ કમલિને ગુણનિધી અર્પો બહા એ ફળ.” ઉમાશંકરે લખ્યું છે (પૃ. ૩૬૮), “‘કમલિને’ ત્યાં સાચો પાઠ શો હશે તે સમજવું નથી. પંક્તિ કુર્જોષ રહે છે.” મને લાગે છે કે “લક્ષ્મી કામળકમલિ ને ગુણનિધી અર્પો બહા એ ફળ” એમ વાંચવાયા પાઠ સુગમ થાય છે. ‘કામળ-કમલિ’ એ ‘કમલ કામળ’ કે ‘કમલ કામળ’ માટે વપરાયું લાગે છે. આમ શ્રેવાથી પણ હંદનો ભંગ તો થાય છે જ; પરંતુ કવિની હસ્તપ્રત ન મળે ત્યાં સુધી એનો ઉપાય નથી.

હું પાછો મારા મૂળ રિપત પર આવું. આગળ જતાં (પાનું ૪૬) સંજ્ઞના ‘નૂરત સૂરત’ શબ્દ પર ટીકા કરે છે. મૂળમાં “વિષ્ણુ સૂરત નૂરત નહોં નહોં ધ્યેય વિષ્ણુ ધ્યાત” એવા શબ્દો છે. ઉમાશંકરે નૂરત=પ્રકાશ; સૂરત=મુખાકૃતિ, લક્ષ્મી; એવા અર્થ આપ્યા છે. સંજ્ઞનાસાદેખ ખિત્તને પૂછે છે:—

‘નૂરત’ કય સાધાનો શબ્દ છે? અને એનો ‘પ્રકાશ’ એવો અર્થ કયા કાશમાં મળે છે? વળી ‘સૂરત’ના જે જે અર્થ આપ્યા છે,—“સૂરત=મુખાકૃતિ, લક્ષ્મી,—” તે જાને બાલુ લાય પડે છે ખરા? તેમ જ ‘સૂરત’નો ‘લક્ષ્મી’ એ અર્થ ક્યાંથી મળ્યો?

આપણે પણ જરા ખિત્તને જવાબ આપીશું કે “કઈ સાધાનો શબ્દ છે એટલે શું? ત્યાં ગૂંજરાતી સાધાનો. તમારા શબ્દકોશમાં જે ન હોય તો તમારા કોશ અપૂર્ણ છે; કોશ સુધારો, સાધાને દોષ ન દો. અમારા ‘એકમેવાદિતીય’ વિદ્યાપીઠના કોશમાંથી ‘તકલી’ શબ્દ રહી ગયો છે એટલે શું ‘તકલી’ એવો શબ્દ જ નથી એમ પુરવાર થશે? અને છતાં આપને નમ્રતાપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે અમારા જે જ કોશમાં ‘નૂરત’ શબ્દ છે (શુઓ ‘નૂર’) અને એનો અર્થ ‘પ્રકાશ’ છે.”

એમ જણાય છે કે શ્રી. સંજ્ઞના આપણા ભજનસાહિત્યથી પરિચિત નથી. જે હોત તો એમને આ બે શબ્દોના અર્થ માટે ખાલી સંકા

ન થાત. આપણા આચાર્યશ્રી : સાકાર-નિરાકાર અને સમુદય-નિર્ગુણતા
અમઠા જિજ્ઞાસુ થઈ પશુ સંતોષે તો જાનેતો સમન્વયે સંધ્યે અને તે જ
અનુભવને સંપૂર્ણ માન્યો જેમાં સુરત અને નૂરત (સાકાર અને નિરાકાર)
બંને સમાર્પા હોય. હવે તો “સુરતે ને સુરતે નિરખ્યા નિરાકાર, એક
ધ્યાન હરિ સાથે ધ્યુ” ૨” (અર્થો); “સુરત સુરતે જ્યારે નીરખીયે
ત્યારે સખ ઘટ આંતરમા” (ખીમસાહેબ); “૭૨ સાખા નૂરતે-
સુરતથી કરી દ્યો ને મેળા...” (સાખા લેખણના ભજને). આ ‘નૂરત
(કે ‘નૂરત’), ‘સખ’ નૂર’ પરથી જ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો છે;
‘સુરત’ (કે ‘સુરત’; જૂના લેખકો જોડણી માગત બેદરકાર હતા)ની
સાથે મેળ બેસાડવા ‘ત’ ઉમેરેલો જણાય છે. આવા ખીજા જોડકાં
પશુ લક્ષ્મણસાહેબમાંથી મળી આવે છે. દા.ત. ઇગળાં-પિંગળાં; સિરગુણ-
નિરગુણ; જોડગ-સોડગ. પ્રમાણે ‘દમયંતી’ સાથે પ્રાસ મેળવવા
‘ગમયંતી’ એવા પ્રયોગ કયો છે.

આ દેહરોમાં બાંસાસકરે “સુરત” એવી જોડણી કરી છે માટે
એનો અર્થ “લમની” ન યાપ એમ સંજ્ઞાનાની કલ્પિત હોય તો એમાં કંઈ
વજૂદ છે. પરંતુ અહીં હવે મટે જ “સુરત” લખ્યું છે, બાકી બાલા-
સકરે ખીજે બધે ઠેકાણે (જુઓ પૃ. ૩૧, ૮૫, ૨૮૪) ‘સુરત’ જ
લખ્યું છે, ને ‘સુરત’નો અર્થ જૂના લેખકો ‘સુરતા’ (અધ્યાન, લમની)
એવી કરતા જ હતાં. જુઓ, “સુરત ઠાઈ સદયુરુ સખમાં ધરે, લલા
સો અગમ વાણી ઉચ્ચરે” (અંબારામ); “અનહદ નાદ મુદિ મોરલી, સુનકે
સુરત ચલી મોરી” (હોટમ); “સુરત હાલો બઈ મતરાલી...” (ભીર).
સ્વ. મંથિલાલ નંજુભાઈએ ઉપર જણાવેલા જાને અર્થમાં ‘સુરત’નો ઉપ-
યોગ પોતાના ‘અર્થો’ નામના કાવ્યમાં કરેલો છે:

‘સુરતે સુરત સાંધી જેમણે ૨,

તે તો આપે ભૂલ્યા નિજ આપ-૨,

ચંપા ઘટ ઘટ સર્વ સ્વરૂપ ૨.’

હવે હિમાચંદરે આપેલા જાને અર્થ સાચુ પ્રકારે છે કે નહિ તે જોઈએ
હો. આવો છે:

વિષ્ણુ સ્વરૂપ નૂરત નદો નદો ધ્યેય વિષ્ણુ ધ્યાન
તન્મય સય વિષ્ણુ ક્યાં લહે ચિન્મય પરમનિદાન.

પહેલા અર્થ સ્પષ્ટ છે. સચુક્તિના દર્શન વિના નિચુક્તિને નહિ પમાય;
બીજા (કે સચુક્તિ પરમાત્મા) વિના કાનું ધ્યાન ધરશે? છતાં.
બીજો અર્થ આમ યાચ સગની જાગરા વિના પ્રકાશ(રૂપી પરમાત્મા)ની
કાંખી ક્યાંથી થશે? ધ્યાન વિના ધ્યેયને કેમ પમાશે? છતાં. આ અર્થને
પ્રષ્ટ કરનાર ચબ્દો 'તન્મય સય' બીજી લીટીમાં છે.

"સૌંદર્ય" નામના કાવ્યના ચોથા શ્લોકની પહેલી લીટીના જુદા
જુદા ભાગોએ જે પાઠ લીધા છે (પ્રવેશક, પૃ. ૩૨) તેથી ઉમાશંકરનો પાઠ
જુદો છે. પોતાનો પાઠ ચા માટે જુદો છે અને કેમ સચુક્તિ છે તે બતાવ-
વા લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે, તેને માટે પણ સંજ્ઞા છેકાદ પમા
છે (પાનું ૭):

... આ સુધ્ધ બાબત ઉપર જે ત્રણ ઠેકાણે અર્થ-વિસ્તાર કરી આર-પીચ
પાનાં બગાડ્યાં છે,..... બહુમર ટાપીમાંથી રમાલ, રૂપીઆ, મરઘીનું ઇંદુ, પરિવાળ
કાંદો બતાવે તેમ-કાંદો બતાવ્યા છે.

"સૌંદર્યલહરી"ના પહેલા શ્લોકના ડઝનેક (કે સાત?) અર્થ
સંસ્કૃત ટીકાકારે કાઢેલા છે. એમ ઉમાશંકરે પંચ ક્યું હોત તો કાશ
જણે એમને શું શું થઈ જાત! પરંતુ એ તો ખંડન કરવા જ બહાર
પડેલા છે એટલે આ hopelessly inaccurate uncritical and un-
scholarly રૂપસ્તરીમાં એમને બહુ જ અવળું માસે એ સ્વાભાવિક છે, અને
તેથી જ એ કાશ પણ ઠેકાણે કશું ઉપયોગી નવું સૂચન નથી કરી શક્યા.
આ હું 'માલ'ની ગૂંચરાતી કાવ્યો સંજ્ઞાથી કહું છું. 'માલ'ની મઝતો કે
હાકિંગના એમના બાણીતરે ત્રિસે સંજ્ઞાનાએ જે ખંડનખંડન ક્યું છે તેમાં
કેટલું સાચું ને સ્વીકાર્ય છે તે હું જાણતો નથી; તે વિષે બોલી શકું
એટલો મારો અન્યાસ નથી.

* શ્રી. સંજ્ઞા પણ નાના બહુમર નથી. એમણે "માલ અને આર્થ"
એવા નવા અસ્તર શોધી કાઢ્યા છે!

* શ્રી. સંજ્ઞાના નિબંધ માટે આવા ત્રણ વિશેષણો યોજ્યાં હોય તો car-
ious, perverso and pedantish થોડા યથા.

હિના 'દરકાર' નામના કાગળમાં બે લોટીઓ આ પ્રમાણે આવે છે:

મનકીર અલકલળમાં રસિયું મતી કરી

ભલ દામનિપટમાં કરે ચાર ન સારવાર લગાર.

આ કડીના ઉપસંકરે ઉપજાવેલાં અર્થ (પૃ. ૪૫૬)માં પણ 'એવક' છંદમાં પદ્ય છે અને લખ્યું છે (પૃ. ૪૪):

—એ બધું અજ્ઞાપણે લખેલું સાધ્ય છે, કે વાચકની અને સારે બાપડા હિની 'પાવરી' મરકરી છે... અને 'દામનિ' એ વળી કઈ સાધાનો શબ્દ છે? સુજાતી કોય ભેલા એવો શબ્દ તો નથી મળતો...

શું દામનિ (દામિની) એટલે વીજળી ને દામનિ(ણી) એટલે ઓઝા? પહેરે છે તેવું એક ઘરેલું એવો અર્થ નથી? અને જો 'અલકલળ' (મૂળમાં 'અલકલળ' છે તેવું સંજ્ઞાએ 'અલકલળ' ક્યું છે)માં મનકીર પોપટ રસાયો છે તે જ રસકલાપને 'દામનિપટ' કહેવામાં હિન્દ નથી? સુંદર કાળા વાળ પર અગ્રજમતી હીરાની દામણી જેતાં ધનઃકૌંઠિત આકાશપટ અને એમાં ઝમકતી વીજળીનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. આ દામણી જેમાં પથરાઈને પડી છે તે 'દામનિપટ' અર્થોત રસકલાપ જેમાં મનકીર રસાયું છે. ઉપસંકરે પસંદ કરેલો આવૃત્તિ પણ આ જ છે, જો કે એમણે આ સંજ્ઞા આપ્યો નથી. બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં લખેલો દિવસે કન્યાને માટે વરપક્ષ તરફથી એક સંસ્થા મોકલવામાં આવે છે તેને 'દામણી' કહે છે. આ અર્થ લેતાં ઉપસંકરનું વિવરણ પણ બંધ બેસતું થાય છે.

આ જ કાવ્યની એક બીજી દૃઢ વ્યાખ્યા છે:

નિરંજન હૃદયકપાક નહિ ઉચાંટ કઈ દિલે;

કોમલ ચર દામિની ચાર ન ખળરદાર લગાર.

આ શ્લોકની દીક્ષામાં ઉપસંકરે 'કોમલ વંશ' વાંચવાની ભલામણ કરે છે (ખરી રીતે આ એમની ભલામણ નથી; આગળ ખુલાસો આવે છે) અને અર્થ સંદિગ્ધ છે એમ બતાવવા પ્રજ્ઞાપ્રિયકૃત મૂકે છે. આ પ્રામાણિકતાની કદર કરવાને બાલે સંજ્ઞાના કેકડી કરે છે (પાનું ૪૫):-

પણ વળી-અહીં 'વાંસ' નું 'યુ' પ્રયોજન નથી 'વાંસ ફેરવે તો ઢાંઢાં નડે' એમ કહેલી છે તે પ્રમાણે તો વિવરાણાકારે આ 'વાંસ' નથી ફેરવી એવો ને, કે 'જેઈએ, વાંસ ફેરવતાં કંઈ અર્થ નેવું' અવશ્ય છે ? *

આ મધુ છતાં 'વંશ' સખ્દ જ મથાય છે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે પણી બલે આ પદ્ધિતવરતા બેળમાં એ ન બીતરે. "સૌંદર્ય-લહરી" માં (શ્લોક ૬૦) ને રવિએ "નાસાવંશ" સખ્દ વાપર્યો છે તે અહીં 'કામળ વંશ કામિની' એટલે 'કામળ નાસિકાવાળી કામિની' એ અર્થમાં વાપરે તો તે શું અશક્ય છે ? એવી જ રીતે 'જેઈ કહો માધવને-' એ કાવ્યમાંની "એક વાર દર્શન લો પ્રિય દક્ષ ચિત્ત ધારી" એ લીટી ઉપર ઉમાશંકરે કરેલી ટીકામાં બૂધ દેવ તો તે બતાવવાને બદલે એમના ટીકાકારે તદ્દન અપ્રવૃત્ત વાતો લખી અતિપોદિત્ય દર્શાવ્યું છે અને રુચિષ્ઠોચ્ચિષ્ઠ રાજેન્દ્ર મુખે પ્રજ્ઞાલયસ્થ રાંઃ પ્રમાતેરોદિતિ કુલ્લુદઃ સર્વે તુહિ સર્વે તુહિ વળી વાત નિપ્રયોજન ધુસારી લીધી છે (પાનું ૪૯). ઉમાશંકરે 'દક્ષ' એટલે 'દક્ષતા' લેવાનું સૂચ્યું છે તેના ઉપર આ બધી તોપમારો છે. પોતે 'વિષયોર્મના દિતરે ખાતર' કશું નવું સૂચન તો કયું જ નથી. "તમ.રા દક્ષ ચિત્તમાં અમારો સંદેશો ધારણ કરી, એક વાર દર્શન લો" એવો અર્થ કશી પણ ખેંચતાણુ વિના થઈ શકે છે. સંદેશો (અમર વિનંતિ) એવો સખ્દ અધ્યાહાર માની લેવાનું કારણ 'જેઈ કહો માધવને-' એ મથાણું આપી રહે છે.

"દક્ષાન્ત કવિ"ના ૧૦મા શ્લોકની પહેલી લીટી આ પ્રમાણે છે:-

કવચિદ્ વક્ષા રૂપે નવ પ્રણવ સાક્ષી અવધવે

આનો અર્થ ઉમાશંકરે આમ આપ્યો છે: "પ્રણવ-લગતા, નમણા, સાળી=સાળા, વધી શોભતા. બહુશઃ સમાસને અંતે યોજાય છે."

આ ઉપર સંજ્ઞના લખે છે (પાનું ૮):-

* આ વાક્યોની પહેલાંની આખી કતાર જરૂર વાંચો જરૂર. મેં તો બે જ વાક્ય ઉદાહર્યાં છે. એ ભાગ વાંચવાંથી ક્યાઈ સંજ્ઞનાએ કેરા વાવધી પોતાનો નિબંધ લખ્યો છે તે સમજરો.

‘દલે સાલી-રાજા થી ચોખવા એ તો ખરું, પણ સાથી ચોખવા ? ‘પ્રચુત’ થી એટલે ‘લગતા’થી, ‘નમસ્કાર’થી ચોખવા ? મતલબ કે, અથવા, બાહરણના કે બેડણીના, કે ખુદ સાધના ‘ખૂંતે નાહક’ની નથી પડી કવિને કે નથી પડી અભિનવમહિનાયને. અને ખૂંતો તો એ છે કે એટલા ઉંચા વિચરણકારને પોતાને અનેકાનેક ઠેકાણે ગમે એટલી મર્જામારી કરવાં એ નહીં અર્થ સમજતો નથી. એટલે પછી, “એમ વાંચો, ” “ તેમ વાંચો ” કરી તરેહવાર કહિત પાઠો ઉપભવી ઠાંટે છે;

સંજ્ઞાનાતું આખું લખાણ કેટલું અિનજવાનદાર છે તેનો આ બીજો દાખલો. ઉમાચંદરે કોઈ પણ ઠેકાણે “ એમ વાંચો ” “ તેમ વાંચો ” કયું જ નથી. માત્ર “ હરિગ્રંથમંથરી ”નાં ઠાળોમાં જ પાઠાન્તર સૂચવેલા છે જે વસ્તુતઃ એમનાં સૂચન છે જ નહિ; એ બધી શુદ્ધિઓ છે અને પાઠો તો મૂળ કવિના જ છે. પ્રવેશકના ૩૧મા પાના પર સંપાદક ઉમાચંદરે લખ્યું છે, “ ‘ હરિગ્રંથમંથરી ’ (વધે ખાસ નોંધવાનું છે કે પાલીતાણા-આવૃત્તિને અનુસરી કૃતિઓની વાચના છપાયા પછી જ ‘ ભારતી-બુધ્ધિ ’-જેમાં તે કૃતિઓ રચિતે હાથે છપાયેલી તેની પૂરી કાપલો ગમે મળી શકી. એથી શુદ્ધિઓ-અલકે શુદ્ધિઓના ટમલા ટીકામાં જ આપ્યા છે, એટલી અગવડ આ આવૃત્તિ પૂરતી સહેન કરવા વાચક કૃપા કરે. ” (કાળા ટાઈપ મેં મૂક્યા છે). પરંતુ સંપાદનકારની બૂલો કાઢવાના ‘ અનિષ્ટ વ્યાપાર ’ માટે ‘ મિત્રોએ કરેલા આગ્રહને વશ થઈ ’ જેણે હામ બીડી હોય તે આવી કૃપા શેના કરે ?

ઉમાચંદરની કૃતિથી લેખકે આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી, કારણ ‘ નિમિત્ર અને આતંત્ર નિરાશજનક ’ તથા ‘ રસતતા ’ ‘ માન ઉપભવે એવી બુદ્ધિમતા ’ અને ‘ હરેલ સાદી સમજ ’ વિનાના પુસ્તકના લેખકમાં એવું જ હોય. આશ્ચર્ય તો આપણને થાય છે કે આ બહુશ્રુત વિદ્વાને પોતાની ‘ અગ્રિય દરજ્જા ’ પૂરેપૂરી બજાવીને સુયોગ્ય પાઠો કે અર્થો કેમ ન સૂચ્યા ?

ઉપરની લીટી સમજવામાં મુખ્ય સુરોલી ‘ પ્રચુત ’ શબ્દની છે. આ શબ્દ આઠમા શ્લોકમાં પણ આવી જ રીતે આવે છે. આઠમા શ્લોકની હેલથી લીટી આ પ્રમાણે છે:-

કવિચિદ્ અધારમાં પ્રસૂત લક્ષ્યેષે પિન્નવતી.

આ લીટી ઉપર મૂળ ટીકા આમ છે. "પ્રસૂત (નમણું) લય (એકાકારપદ્ય)ના એકમાં મને પિન્નવતી." સંજના પૂછે છે (પૃ. ૪૬):-

આ 'નમણું એકાકારપદ્ય' તે છંદ, તેનો 'એક' તે છંદ, અને તેથી 'પિન્નવતી' તો કારણ શું, એ અમારા જેવા બાલપ્રજ્ઞિ તો રહ્યા, પણ વિવાદાસ્પદ થાતે સમજવા દરો ખરા?

આટલું કહીને પણ એમને કંઈ નવો પ્રકાશ પાડવાનો તથા, મને લાગે છે કે શ્રી. સંજનાએ પૂરેપૂરા સમભારથી ગાલાઈકરનાં કંઠે વાંચ્યા હોત તો જરૂર એ કંઈ નવો પ્રકાશ પાડી શકત. "સરિતોપકંઠ" નામના કંઠમાં દરિએ 'નવપ્રસૂત' શબ્દ વાંચ્યો છે. મારા એવો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે ઉપર ઉતારેલી લીટીઓમાં અનુક્રમે 'નવપ્રસૂત' અને 'પ્રસૂતલય' એવા શબ્દો દોવા જોઈએ. કાં તો દસ્તખંત વાંચનારે કે કંપોઝિટરે 'સુ' નો 'શુ' બનાવી દીધો, તે આપણને મુશ્કેલીમાં નાખ્યાં. આટલું સ્વીકારતાં 'ચાલી'નો પણ હોલ દાખ લાગે છે ને આપણે જરાક બારપૂરક કહી શકીએ કે 'ચાલી' નહિ પણ 'ચાખા' હોવા જોઈએ. હવે સુધારી લીટી જોઈએ:-

કવિચિદ્ રહા રૂપે નવ પ્રસૂત ચાખા અવધવે

આને બાકીની લીટીઓ સાથે વાંચવાથી અર્થ વિશદ થાય છે એમ મને લાગે છે. એ જ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમાં 'પ્રસૂત'ને બદલે 'પ્રસૂત' શબ્દ મૂકતાં

કવિચિદ્ અધારમાં પ્રસૂતલયે એષે પિન્નવતી.

-એમ વાંચારી. બહો સરેજ એવતાણુ કરવી પડે છે કારણ ઉત્પત્તિ-લય એ અર્થમાં 'પ્રસૂત-લય' છે એવી મારી સૂચના છે : પ્રસૂત-પ્રસૂતિ-ઉત્પત્તિ. આ પાઠ લેતાં અર્થ બધું બેસે છે એમ મને લાગે છે, જે કે છેવટનો નિષ્કર્ષ વિદ્વાનો જ કરી શકે. આ પાઠ મને સૂઝવા પછી મેં ઉમાશંકરને લખ્યું તો એમણે તો કંડુ-પાણી જ રહ્યું (જે કે મને દશ પણ મારી કદવના માટે પશુપાત છે ને તેથી તમને જણાવી છે). કવિએ

પોતે છપાવેલી 'દેશાન્ત કવિ'ની એક નકલ એમની પાસે છે; એમાં ને શુદ્ધિપત્રક છાપેલું છે તેમાં આવી કાંઈ શુદ્ધિ આપી નથી. આ નકલ કવિએ સ્વ. કેશવ દર્પદ દુરને ભેટ આપેલી, એટલે 'પ્રસૂત' ને ખાસે ને 'પ્રસૂત' છપાયું હોય તો તે કવિએ પોતે એ બૂલ સુધારી જ હોય. એટલું જ નહિ પણ ફરીથી 'ભારતીમૂલ્ય'માં આ કાવ્ય છપાયું, ત્યારે પણ 'પ્રસૂત' શબ્દ જ છપાયેલો છે, એટલે મારું અનુમાન બોલું પડે છે, પણ તો પછી આ બે લીટીઓનો અર્થ કેમ ઘટાવે? મને લાગે છે કે કવિએ વાપરેલો શબ્દ મથાઈ છે કે નહિ એ મિથ્યા માયા-કૃતમાં ન પડતાં કવિના મનમાં અમુક શબ્દનો શા અર્થ હતો એ સમજવાનો આપણે યત્ન કરીએ તો કદાચ ઘેઘલ હાય આવે. આપણે તો 'પ્રમાણ પડતું'. અને નત=નમેલું, જેવો જ અર્થ કરીએ છીએ, પરંતુ આપણેની વિદ્યારીમાં 'પ્રસૂત'નો ક્લારિફિકેશન, clever જેવો અર્થ પણ આપેલો છે. આ અર્થ લેતાં 'પ્રસૂત લયબેસે ખિજવતી' એ લીટીનો અર્થ સુખમ થાય છે.

હવે હસમા 'દેશાન્ત'માં 'નવ પ્રસૂત શાલી અવયવે' એ શબ્દોનો ખુલાસો બાકી રહ્યો. એમાં 'પ્રસૂત' શબ્દ એના ૨૬ અર્થમાં જ લેવાનો છે; પરંતુ 'શાલી' શબ્દ કવિએ કંઈ જુદા અર્થમાં વાપર્યો છે એમ મને લાગે છે. હિમાચલને માનેલો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોત તો 'શાળી' લખત (જુલો પૃ. ૪૧૬, નીચેથી મથુર્તા ત્રીજી લીટીમાં કવિએ 'પુષ્પરાણી' એવો શબ્દ વાપર્યો છે). હું માનું છું કે આ શબ્દ 'શાલીન'નું ટૂંકું રૂપ છે. 'શાલીન' એટલે નમ્ર, વિનયી, અંતરે આ શબ્દ આપણને અપરિચિત લાગે છે પરંતુ કવિના વખતમાં એમ નહિ હોય. સ્વ. મણિ-ભાઈએ 'મુલાબસિંહ'માં 'શાલીનત્વ' એ શબ્દ બે વાર વાપર્યો છે. એટલે (જે કે 'મુલાબસિંહ' પાછળથી લખાયું છે) ખાલાસંકરને એ પરિચિત હોવાનો સંભવ છે.

તમને પ્રથમ યશ કે સંજનાએ ૩૧૪ પણ કેમણે આ કવિ માટે પ્રશંસાનાં વાક્ય લખ્યાં છે કે નહિ? પૃ. ૪૮ પર. એ લખે છે:

બાલાસંકરે અસાધારણ ઔચિત્ય દેખાડી અઠમાંકીને કોમલ બનાવીને, અને વળી તેને 'રઝનિમાં માધુર્ય' ભરવી સકડવી વર્ણવીને, ભાવ અને શબ્દોના માધુર્યમાં બાઈરન ઉપર જરૂર સુધારો કર્યો છે.

જો કે સંજ્ઞાનાને મતે કવિની "કવિતામાં એવી મધુરતાનો દુકાળ" જ છે. "સૂર્યોદય" નામના કાવ્ય માટે પણ એમણે અનુકૂળ અભિપ્રાય ઉત્તરાર્પ્યો છે. આ કાવ્ય ખાસ 'દક્ષિણતથા' હોવાથી એમને ગમી ગયું છે; જો કે એ કાવ્ય બાલાસંકરનું નહિ પણ જનુપરામનું હોયું જોઈએ એવું વિધાન એમણે નથી કયું એવી જરા આશ્ચર્ય લાગે છે.

આ નિબંધ લખવામાં પરોપકારવૃત્તિ અને તેટલી હોય, પણ પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવાની ભાલમ નિબંધકાર નિવારી રીતમાં નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. બાકી 'ખાદી કહની સંપ્રદાય', કેમ્બ્રિજની ફાર્મખી વગેરે અપરંપિત વિષયો ધસડી આવી પોતાની સૂઝ બતાવવાનું, અમર 'રકોસિયં' કેને કહેવાય એ વિષે લખતાં આશ્ચર્યકર, નસિંહરાવ, દેશવભાસ વગેરેને અદ્દામણમાં લેવડું કયું પ્રયોજન દેખાતું નથી. દાર્શિકનાં કાવ્યોમાં જો 'મદિરા' આવે છે તે દ્રાક્ષના ઘડુ માટે પણ હોય છે એટલું પ્રતિપાદન કરવામાં ધણી બિનજરૂરી વાનો લખી નાખી છે. દાર્શિકનાં કાવ્યોમાં વારંવાર આવતો 'મદિરા' શબ્દ 'દાર' માટે વપરાયો જ નથી એવું બાલાસંકરે કે સંપાદકે કાંઈ ઠેકાણે કહ્યું નથી. ઉમાસંકરે એક જ ઠેકાણે 'નાપાક પાણી' એવા દબ્બે નાખ્યા છે, પરંતુ તેનું કારણ જુદું જ છે. મૂળમાં 'પાક રાટી' અને 'મદિરા' નો વિરોધ દર્શાવ્યો છે: "કર છે કે રાટી પાકની મારા મદિરા પર જય મેળવે," છુપાવે. આ વિરોધ સ્પષ્ટ કરવા જ 'નાપાક' શબ્દ વપરાયો છે. બાલાસંકરે તો લખ્યું છે (પૃ. ૨૮૫), "દાર્શિકની કવિતામાં સર્વત્ર અર્થ બ્યંજક કરવો કે કેમ તે વિષે મર્તાત (૧ મર્તાતર) છે. આમલી પુરુષો તો ઉપર પ્રમાણે જ (એટલે, મદિરા=આત્મ-તિક ભક્તિભોધ) અર્થ મદ્દલ કરે છે. પરંતુ સર્વથી ઉચ્ચ રસ્તો એ જ છે કે જ્યારે જ્યેષ્ઠ સ્વરૂપ કલ્પીને હૃદયમાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે સાંકળે ઇત્યાદિના અને તે ભાવ લેવાય તો તે વાસ્તવિક જ છે." (મળા ટાઈપ મેં શ્રુવા છે).

સંજ્ઞનાં સાંદેએ પોતાનું અતિપાંડિત્ય પ્રગટ કર્યું છે, એમ જો મેં કહ્યું તેના એક બે દાખલા આપું. પોતાના નિબંધના ૧૪મા પાના પર તે લખે છે:-

... અને 'અમૃતપરસ્તી' 'કિશોરભક્તિ' ... એ તો 'પ્લેટોનિક પ્રેમ'ના અને સૂચી કવિતાનો પાથો જ છે.

સૂચી કવિતા વિષે હું કંઈ જાણતો નથી પરંતુ પ્લેટોનિક પ્રેમની વ્યાખ્યા 'એનસાઇક્લોપિડિયા બ્રિટનિકા'માં તો આ પ્રમાણે આપેલી છે. "a term commonly applied to an affectionate relation between a man and a woman into which the sexual element does not enter...it is derived from the conception in Plato's 'Symposium' of the love of the idea of good which lies at the root of all virtue and truth" (italice mine).

પૃષ્ઠ ૨૭ પર ઈ સંજ્ઞનાએ લખ્યું છે:-

અણીએ છીએ ત્યાં સુધી 'તાએ' એ તો 'લાએલે' નામના ચીના વસ્ત્ર-જાનાએ વર્ણવેલી સ્થિતપ્રજ્ઞની અચલ દૃઢસ્થ અવસ્થા છે.

મારી માહિતી મુજબ TAO એ 'અલ્પ'નો સમાનાર્થ સંપ્દ છે. ચંકરાચાર્યના આગમન પ્રસંગે લખેલા કાવ્યમાં ઘાદિજને મૃગમંડલી ગતકરત ક્રીડા સોદર્શી. એવી લીટી છે તેમાં 'અદિજન' એટલે 'અદિજન' એવા ચંકારપદ અર્થ સમાચકરે સૂચવ્યો છે. આ અર્થનો સંજ્ઞના વાળખી રીતે અરવીકાર કરે છે. અને ઘાદિજનમૃગકેસરી એવા પ્રસિદ્ધ વિશેષણના આધારે ઘાદિજન પાઠ સૂચવે છે. પરંતુ એમની ખીજી ક્ષીત ભૂલભરેલી છે. એ કહે છે (પૃ. ૪૯):-

... વાદિજને એ પદ જ છંદમાં બેસતું નથી ... વાદિજન ભેઈએ.

છંદ હરિગીત છે, એમાં ત્રીજી માત્રા પર તાલ આવે છે એમ હું સંમત છું. 'વાદિજને' એમ બોલીએ તો જ છંદ જળવાય છે; 'વાદિ-જને' પાઠ બેતા તાલ પહેલી માત્રા પર જાય, કુલ ૨૬ જ માત્રા રહે અને છંદ વિષય હરિગીત યામ, એવો મારો નમ્ર મત છે; જો કે આ વિશે 'બોંબવાનો' મારો અધિકાર નથી.

પરંતુ એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે. માનો કે આ બધી બાબતમાં શ્રી. સંજ્ઞાનાએ કહેલું સાચું હોય ને મારી ભૂલ થતી હોય, માનો કે મારા આ લખાણમાં જ અનેક ભાષાદોષ રહી જવા પામ્યા હોય; તો પણ મારા કહેવાનો મુખ્ય મુદ્દો ભૂલવાનો નથી. મુખ્ય વાત એ છે કે શ્રી. સંજ્ઞાનાએ કેષ કૈષણે કવિની કવિત્વશક્તિના વળ્લુવાળા દેવ બતાવ્યા નથી; કવિની કવિત્વશક્તિના કે પ્રતિભાના મૂલ્યાંકનમાં આપણુ ને સહાયતા કરે એવી કેષ વાત લખી નથી; સંપાદકની યોગ્ય કદર કરવાને બદલે માત્ર ભૂલો બતાવી છે—જેમાંની ઘણી તો આ પત્ર પરથી સમજાશે તેમ, ખરેખરી ભૂલો જ નથી, અને જ્યાં એવી ભૂલો છે ત્યાં ભાગ્યે જ કશો સુધારો સંભવ્યો છે.

તમે પૂછશો કે શ્રી. સંજ્ઞાનાના નિબંધમાંથી આપણને તથા ઉમાચંદરને કંઈ શીખવાનું મળે છે કે નહિ? બેશક મળે છે; ઉમાચંદરે મરકત જેટલે માણેક લખ્યું છે; શીરીનને ચીનના બાદશાહની પત્ની કહી છે; Pierian springવાળું અવતરણ ખોટું ટાંક્યું છે (કું માનું છું કે Pyrenean તો હાપ ભૂલ હશે જેમ સંજ્ઞાનાએ પોરફિરીયું porphyrius છાપ્યું છે, અને પેલા મ્લોકમાં ઘડતેને બદલે રોશ્નિ છાપ્યું છે! રોશ્નિ હંદમાં જ ન બેસે!). બાલાચંદરની ટેટલીક ઐતિહાસિક ભૂલો સુધારી નય.—આ બધું હક્ષમાં લેવા જેવું છે. વળી હાદિઝના ભાષાંતરોમાં તથા કવિની પોતાની ગઝલોમાં જ્યાં જ્યાં સંજ્ઞાનાએ ભૂલો કઢી છે ત્યાં ત્યાં યથાર્થતાની ખાતરી કરી લઈ એ ભૂલો સુધારવી જોઈએ—ને મને તો ખાતરી છે કે ગ્રીષ્ઠ આવૃત્તિમાં સુધરશે. સામાન્ય વાચકને પણ સંજ્ઞાના નો નિબંધ એટલા માટે ઉપયોગી છે કે એવા લખાણો વાચકને સાવધાન બનાવે છે એટલું જ નહિ પણ ગ્રીષ્ઠવટખમાં અભ્યાસ કરવાને એને ઉત્તેજે છે. મારે તો એમનો ઉપકાર માનવાનો છે કારણ એમનો નિબંધ વાંચ્યા પછી જ મેં ‘કલાન્ત કવિ’ ગ્રીષ્ઠવટખી વાંચ્યું ને મારો અભિપ્રાય દઢ થયો કે જૂની પેઢીના કવિઓમાં ‘કાન્ત’ અને નાનાભાણની સાથે બેસી શકે એવા એક જ કવિ અને તે બાલાચંદર.

લિ. કાન્તિલાલ

ઉલ્લસા. કૈંક વખત પ્રયત્નપૂર્વક શુદ્ધિનાં ઊંઘણોમાં મન પરોવ્યું છે. સારા દેખાતા વિચારને ઉલટાવીને તપાસ્યો છે. ભાવની નિર્દોષતા કે કુટિલતા, આનંદ કે કલેશ, આક્રમણ કે આમંત્રણ પારખી-પારખીને રસ્યું છે.

ને ત્યારે એમ થઈ આવે છે કે “હીક છે કે વેદિયો જ નથી રહ્યો. મારી સૃષ્ટિ ખડી કરી છે, એનો બચદાર એનો રહું છું, અનુભવતો રહું છું. કોઈ વાર લપસું થે છું ને કોઈ વાર ઊંચે ચઢીશું છું.” કોઈ મિત્ર વારે છે કે આવો કારોસો શી ? ત્યાં મનને સરકવા દીધું કે એને ઝાલવું મુશ્કેલ છે. એ તો હું થે જાણું છું. પણ, હું ને કરું છું તે હું જોઈ શકું છું, કળૂલ કરી શકું છું. બીજાને માટે આ બધું એટલું સરળ નહિ હોય. અને કેટલીક વાર મનને વારી પણ શકું છું. મને લાગે છે કે એ મારું બળ ને એ મારો સંસ્કાર.

એટલે ‘ફટકા’-આધાત-પતનનો કર નથી રહ્યો. એમાંથી તો મતિ મેળવી શકાશે, અને વળાંક લેવો એ હવે મુશ્કેલ નથી રહ્યું.

આ બધી કમ્પ્યુટ કરવા છતાં થે ઊંઘણોમાં જવાની વાત હું કળૂલ જ કરું છું.

Motherનું એ સૂચન તદ્દન વાજખી જ છે. નેવો હું છું એવાને એ શું કરે ? મારી ઊંચણે કોઈ જોઈ નથી. સદૃશિએનો વિશ્વાસ સાધવાનો યત્ન શી કયો છે ? ને થઈ રહ્યું છે એમાં પ્રયત્ન થોડો ને Drift વધારે છે તે જ જાણું છું. સાવ દુઃખ તો નથી, પણ મદાન ક્યાં છું ? એના યવાનો સંકરે નથી કયો ને નથી ક્યો સક્તિસંકર. એકથી ઈચ્છા કરી-એ બિચારીનું કેટલું જોર !

હું ત્યાં ખાલી ગયો એ સારું જ થયું છે એમ માનું છું. ત્યાંની ગુણવત્તાઓનો મેં ઉલ્લેખ લગવો કયો કારણ કે મને જડ્યું તેથી તો ત્યાં બટનક પડ્યું છે એ હું જાણું છું. ત્યાંની નિષાધી હું ચક્તિ થયો છું. મચ્છરો હોવા છતાં થે ને સ્વચ્છતા તમારે બારણે મળતી તે સરખ-મણીમાં [બાથમના મોટા, સોપાનર ઉતારા] ગોલોન્ડમાં જોઈ. ઊંધમાં વિચારોનાં મોળાં અફગાયા કરે, કોઈ અણુછાજતી જગ્યાએ ફરી જવાય, એનું પારાયણ ચાહે-એવું બધું એ બારણે અટકી ગયું. ને ઊતારાની વાર

કર્તવ્યજ્ઞાન રહેતું, સુસ્તી નહિ. જો કે હવે તો કહી શકું કે એવી સર-
ખામણી ગોલકોન્ડ અને મદ્રાસ કે મુંબઈ વચ્ચે પણ કરી શકું. કોઈક
આને Auto-Suggestionsમાં ખસાવવા મહેનત કરી ગયા. પણ મનમાં
મને એમની જ ફા આવી. આપણા જ મનની વાત આપણે કેમ ન જોઈ
શકીએ કે ન સ્વીકારી શકીએ ?

Motherની પાસે ત્રણમાર વખત જઈ આવ્યો હજી, છતાં મને
તો 'ઝરખેડી' જેવાનું મહેલું. કદાચ અમારા બેની વચ્ચેનું અંતર એ જ
એવું કારણ હોય. કે.કે.કે મને જણાવેલું કે તે આશીર્વાદ આપતાં તો યે
કું હસી જતો ! આવું ઇચ્છાપૂર્વક તો ન જ હોય. તે છતાં યે એવું જ
બને એવો હેતુ હું એકદમ નહિ સમજી શકું તો યે શું !

મને તો હજી યે જાણે એ કહેતાં હોય કે "આખા છો ! "મહે.
પણ તમારા જેવા પણ જ્યાં આવી ગયા. એટલે શું ? આવો-જાવ. શું
મળ્યું-મેળવ્યું એ તો તમારે જોવાનું છે. કું તો આ બેડી. કું તો તમારું
મંગલ ઇચ્છું છું, પણ તમે જેવુંક ધન્યાના છો એ જોતા રહેજો. જસ.
જવ. સંતોષ થયો ? ફરી આવજો, ભાઈ. "

પછી મને લાગ્યું કે ઘણાં જ્યાં મળે છે. આપણે જોઈ શકીએ
છીએ તે કરતાં મિલન તો જુદી જ રીતનું હોય છે. અને જે દેખાય છે
એથી પુલાવાનું નથી. મન મૂકીને જ્યાં ઘણાને મળતા જોયા, એમનો
ભાવ સમજી શકું છું, મારા આદરને પાત્ર છે, છતાં કું એમ તો લાગ્યે
જ મળી શકીશ.

શ્રીઅરવિંદની પાસે કું એમ જ ગયો. મેં નહીં કરેલું યે ખરું કે
મનમાં કશી જ અપેક્ષા ન રાખવી. મેં મારો નજીવો અર્થ મૂકી લીધું
જોયું જ નથી. પ્રણામ કરી આગળ ચાલ્યો આવ્યો છું. મને ઘણું જ
થોડું વાદ રહ્યું છે, તે છતાં યે સંતોષ થયો છે. જેમ બીજા સમય લઈ
શકતા હતા તેમ કું ય લઈ શકત. પણ એ મને જરૂરી કે વાજબી ન
લાગ્યું. જ્યાં કશું અનુભવનું નથી, જ્યાં ફોન્ટનું કશું મળી જવાનું નથી,
ત્યાં વિશ્વંય કેવો ? કું તો અહીંથી યે પ્રણામ કરીને ધન્ય બનું છું.

ફરીથી નવેમ્બરમાં આવવા કારું છું.

રમો. કો. કોર્ટમાં જજ

[‘સંસ્મરણ’ લેખાંક સાતમો : ડિસેં ‘૪૫થી આગળ]

૨ જોગેન્દ્રસિંહ જેઓ હમણાં જ (ડિસેંબર ૧૯૪૬ માં) ગુજરાતી મથા તેઓ એક રીતે સાધુજીવન, સાધુ નહિ તો સાદું જીવન ગણતા. મિ. જહેરામજી મલખારીના સંસારમુધારાના કામમાં જેમ રવ. ચારામ ગીડુમલ એમના સદાયક હતા તેમ જ સર જોગેન્દ્રસિંહ હતા. તેઓ વખતોવખત મુંબઈ આવતા ત્યારે મિ. મલખારીની ઓફિસમાં આવતા, મિ. મલખારીને ઘણાં દેશી રાજ્યો જોડે ગાઢ સંબંધ રહેતો. લંડનની ઇન્ડિયા ઓફિસ તથા સેક્રેટરી ઓફ રેટ જેડે પણ સાડું હોવાથી, ઘણાં દેશી રાજ્યોના મુંબઈના એજન્ટો યા વકીલો એમના સંપર્કમાં આવતા. તેમાંના એક રવ. મનસુખરામભાઈ ત્રિપાઠી હતા. રાજદારી વિષયો ઉપરાંત મનસુખરામભાઈનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરત્વેનો રમ જણીતો હતો. મરહૂમ મિ. મલખારીનું પણ તેમજ હતું. રાજદારી વિષયો ઉપરાંત પોતે અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંડો રસ લેતા. ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપના તથા ખીલવવા પોતે હમેશાં હિત્સુક રહેતા; એટલે મનસુખરામભાઈનો અને મિ. મલખારીનો સંબંધ જોતાં, મનસુખરામભાઈના સગા અને જેમના ઉચ્ચમાં તેઓ રસ લેતા એ રવ. ગોવર્ધનરામભાઈ મિ. મલખારીના સંસારમાં આવે તો નવાઈ નહિ એ સંસારવાભાવિક હતો. મિ. મલખારી ‘ધી ઇન્ડિયન રેપોર્ટર’ નામે એક અંગ્રેજી અઠવાડિક ચલાવતા હતા. એ પત્રની ઓફિસમાં થોડા વખત સુધી હીવાનગડાદુર બળવંતરાય ક. ઠાકરે પણ કામ કરેલું. પણ એકલા અઠવાડિકથી મિ.

૧. તેમના ‘વચિતરમે’માં (૫. ૧૩૬) વાંચીએ છીએ તેમ, પોતે ‘ઈ. સ્પે’ના મહાનિધિ તરીકે હતા. એવા ઉચ્ચ અંગ્રેજી પત્રકારત્વથી એમની એ સમયની કમાણી યદ્યથેથી. અર્થાત્ જરા આગળ જે ‘૪૨૮ ઓંક વે ૨૮’ નામ આવે છે તેમાં, ગુજરાતી જેવી તુચ્છ ભાષામાં વળી લખવું થું, -એવા પોતાના તત્તાલીન ખ્યાલના ખ્યાલી કનૈયાલાલ મા. મુનશીનાં પ્રારંભિક અંગ્રેજી લખાણ (તેમાંનું એક-ભણમાં, ખીરાંખાઈ વિરોધ) પ્રગટ થતાં હતાં. -સં. માનસી

મલખારીને સંતોષ થતો ન હતો એટલે એમણે ' ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ' નામનું અંગ્રેજી માસિક શરૂ કર્યું અને તેમણે તેમાં મહદ આપવા ગોવર્ધનભાઈને નિમંત્રણ કર્યું. ગોવર્ધનભાઈએ લેખો લખી આપી એ સ્વીકાર્યું એટલું જ નહિ પણ મિ. મલખારી સાથે મારી પણ એજખાલુ કરાવી મને પણ કંઈ લખી આપવાની સૂચના કરી. મરમના બહાક્ષત્રિય ભંમિર-દાર દેસાઈ ખાનદાનનાં મળીતાં સુની દેસાઈ સતી થયાં હતાં તે સંબંધી ગોવર્ધનભાઈએ એક બહુ રસિક લેખ નામે ' સુનીઃ ધ સતી ' એ માસિક-માં પ્રગટ કર્યા હતા. મેં પણ અંરંગજેનની શાદાગદી એમ-હિન્દુ-નિસા, ' મિન્સેસ પોએટસ ' કૃષ્ણ ' ધ આઈડીયલ ટ્રિંકુ, ' ગોવર્ધનરામભાઈના મૃત્યુ બાદ તેમના જીવન રિષે—એમ લેખો લખી આપ્યા હતા.

મિ. મલખારી બહુ સાદા અને વિનમ્ર હતા. મારે તેમને મળવું હતું તો હમેશ દસીને વાત કરતા. એમના પુત્ર ખારિરદર યદુ હાઈકોર્ટના પ્રોથોનોટરીને દરમજો પહોંચ્યા હતા. તેઓ પણ પિતાનો એ જૂનો સંબંધ ભળવી રહ્યા હતા. ' ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ' પાછળથી બંધ પડ્યું પણ ચાલુ હતું તે વખતે હિંદુસ્તાનનાં અમરવ્ય માસિકોમાંનું એક ગણાતું.

એ સમયનું વહીલમંડળ

હું રમોલ કોઝ કોર્ટમાં જજ નિભાવે (સન ૧૯૦૫માં) ત્યારે ત્યાંના વહીલમંડળમાં ચારપાંચ વકીલો ઉપલા દરમજના મળ્યાતા તેવા હતા. તેમાં એક આપણા ગુજરાતી હતાઃ શ્રી. મહારાજકર જીવજીરામ વકીલ. એમની વકાલત (' પ્રોસેટસ ') બહુ બહેળી હતી. તે ધણુ દસમુખા સ્વભાવના, બ્યવહારકુશળ તથા બાહોશ હોવાથી કોર્ટ પણ અસીઝ એમના કામથી અસંતોષ પ.મી. જતો નહિ. નજે સાથે પણ એવી કુનેદથી વર્તતા કે જે બને તો કોઈ પણ જજ એમને મદદ કર્યો સિવાય રહેતો નહિ. પરદેશી લેવાના, મારવાડી તથા ગુજરાતી દિસાગી ચોપડાઓ અને કમિ-શન એન્ડ ટોના રીતરિવાજો દક્ષિણની પદ્ધતિ ઠાગી ખાડત તથા પાકી ખાડતની ગૂંચ—એ બધી વહેવારી પદ્ધતિનું એમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું.

૨. ' દક્ષિણ ' એ મૂળ અરબી ફારસી ચમ્પ હે : દક્ષ-ઉચ્ચ-સમ, એટલે કે મહેનત (સમ) કરી કોઈ બહલા તરીકે સેવાનો હક્ક.

તેમની એ આંવડતને લીધે તે રમોલકોઝ ક્રાટ'ના જીજને આસને બેસવા પામ્યા હતા અને એમના ચુકાદાથી સર્વને સંતોષ થતો. વહેપારી-વહેપારી વચ્ચેના દિસાખના ઝઘડા હોય ત્યારે તેમના દિસાખ તપાસવા વકીલોને કમિશર નીમવામાં આવે છે તે પ્રકારનું કામ પણ બાઈ મંછાશંકરને પુષ્કળ મળતું, અને એ અનુભવ જીજ તરીકે એમને બહુ ખપ લાગ્યો.

મંછાશંકરના બીજા મિત્રો પણ કામદાઓ જ હતા. તેઓએ નવી એક ગુજરાતી ફક્ષ સ્થાપેલી તેમાં ચિટનીસ, મોતીલાલ ને માળવી નામની સેલિસિટરની પહેડીના બે ભાગિયા મિ. મોતીલાલ દલપતરામ વકીલ તથા સ્વ. ત્રિજોવનદાસ માળવી મુખ્ય હતા. સ્વ. મોતીલાલ ત્રિજોવનદાસ સદાવાળા જેઓ પાછળથી બાવનગર જીજ થઈને મર્યા હતા ને જેમણે એ જમાનાની સમાજશિથિતિને લમતી એક વાર્તા નામે 'વિક્રમની વીસમી સદી' લખી છે. [એનો બીજો ભાગ ધણું કરીને લખાયો નથી. -સં, 'માઃ'] તે પણ એમાં જોડાયા હતા. એ ફક્ષ હાલ જ્યાં સ્વ. મોતીલાલ કાનજીના મકાન સામે ડોક્ટર પોપટ પ્રભુરામનું મકાન અનંતવાડીને નાકે છે તેની પાસેના મકાનમાં મળતી. ત્યાર બાદ કાલકાદેરીના રસ્તા પર દ્વારકાનાથના મંદિર સામેના એક મકાનમાં મળતી. હું, મ.જી.ભાઈ (માઈ'ડરાય નંદશંકર), મંછાશંકરના નાનાભાઈ જમિયેતરામ સેલિસિટર-સૌ ત્યાં જતા. એ ફક્ષનો મુખ્ય વ્યવસાય સોઠાબાણ, ચોપાટ વગેરે સ્વદેશી રમતો રમવાનો હતો; ચા-પાણી પણ મળતાં; પણ આ બધા મિત્રો ધાર્મિક બાબતોમાં બહુ જૂના વિચારના અને ચુસ્ત હતા. મંછાશંકર સ્નાનસંધ્યા ચૂકે નહિ, અમોટિયું પહેવું સિવાય જમવા બેસે નહિ. મોતીલાલ દલપતરામ તથા મોતીલાલ સદાવાળા પાઠપૂજાર્થથી પરવારે નહિ. ત્રિજોવનદાસ માળવી ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા. કુંભારદુકડા પાસે નવું મંદિર સ્થાપવામાં એમનો મુખ્ય હાથ હતો અને એ મંદિરની વ્યવસ્થા જોયા પ્રકારની છે તેનું કારણ એમની જાતદેખરેખ. ઉપર કહ્યું તેવા સ્વભાવ

૩. એ નવલકથાને ઉદ્દેશ્ય શ. મુનશીએ ચોતાની બિગતી વચના એક મન-ગમતા પ્રસ્તુત તરીકે એકાદ-એ રચને ક્યો છે.—સં, મીનસી

સાથે પણ મંછાઈકર પોતાના પારસી મિત્રો સાથે ધૂટથી જોવાતા. માત્ર ખાવાપીવામાં અલગ રહેતા. એ દુઃખ વારંવાર મુંઝવણ પરાંમાં ખાવા-પીવાની મોજ ઉઠાવવા શનિ-રવિવારે જતી અને સંગીતને પણ જોજન આપતી.

માર્ચ મંછાઈકર સિવાય સ્વ. ઉત્તમરામ લલ્લુભાઈ ત્યાંના જાણીતા વકીલ હતા. એમની પાસે પણ મારવાડી અસીલોનું કામ જરૂરક રહેતું. એમના નાના ભાઈ હાદાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ એ ગુજરાતની એક જાણીતી વ્યક્તિ હતા. જેઓ એમના સંસર્ગમાં આવ્યા દરો તેમને એમનો હસમુખો સ્વભાવ યાદ આવ્યા વિના નહિ રહે.

દક્ષણી તથા બીજા

ગુજરાતીઓ સિવાય દક્ષણી વકીલો પણ જિયે દરજ્જે હતા. મિ. નેરૂરકર ને કેવડખકર ગુજરી ગયા છે પણ મિ. પ્રધાન હજી બેઠા છે એટલું જ નહિ પણ એમનો દીકરો એ જ ઠાટનો જન્મ થયો છે. ભાઈ ઉદરનારાયણ શિજમોહનલાલ જે પાછળથી જન્મ નિમાયા છે, દિ. બ. ચિત્રે બાદ થીકે જન્મ ને હાઇકોર્ટના જન્મ થયા હતા, તેમના બાપ બાપુ શિજમોહનલાલ બી. બી. સી. બાઇ, રેલ્વેમાં જિયે હોદ્દે હતા એટલે ઉદરનારાયણ પાંચે બહુ રેલ્વે કેસો રહેતા, અંગ્રેજી પર કાબૂ સારો હતો. વિનયી હતા. મીડી પિશાચ ને પાઠાના રોગથી ટૂંક વખત પર જ ગુજરી ગયા. તેઓ દિલ્હીના વતની હતા એટલે એ તરફના વહેપારીઓના કેસ એમને મળતા.

પારસીઓની સંખ્યા પણ ઓટી હતી. સૌને મોખરે મરહૂમ રસ્તમજી પટેલ હતા. રમોલ કોઝ ઠાટના ચીફ જજની ઠાટમાં વહેપારને લગતા ધણા કાવાઓ ('કમર્શિયલ કોઝીઝ') આવે છે. મુંગઈની ધણીખરી અંગ્રેજોની વહેપારી પેટીઓના વકીલો અંગ્રેજ સોલિસિટર હોય છે. તે સોલિસિટરોનો મિ. રસ્તમજીના વહેપારી કાયદા સંજ્ઞાથી જ્ઞાનનો એટલો જાણે અભિપ્રાય હતો કે એ પેટીઓનું કામ તેઓ મિ. રસ્તમજી પટેલને જ આપે. વળતે એ પેટીઓનું કામ એટલે શી પણ સારી. એમના એ જ્ઞાનને અંગે જ એમને હાઇકોર્ટ ખાસ એડવોકેટ બનાવ્યા અને બપારે અંગ્રેજ ચીફ જજની

બદલી થઈ ત્યારે પહેલવહેલી વખતે જ એક દિહીને એ જગ્યા આપવામાં આવી; એટલે જ એમને 'રસ્તમખા' ને ટૂંકે નામે સર્વે સંબોધતા.

રસ્તમખા પટેલના વખતમાં જુનિયર વકીલ તરીકે 'એક્ટિસ' કરતાં એ વકીલો કાવસજી શેઠના ને સોરાળ બીલીમેરિયા આગળ આગ્યા. રસ્તમખાના બરોબરિયા મિ. પાટક નામે પારસી વકીલ હતા; બાબીતા હતા પણ જુદા થવાથી નવું કામ લેવું છાડી દીધું હતું. તેથી આ એ જુનિયર વકીલોને આગળ આવવા અવકાશ મળ્યો. કાવસજીના કાર્ડ રસ્તમખાના કાર્ડ શેઠના બારિસ્ટર હતા. સર લોરેન્સ જેન્કિન્સ વીધ જરિસ્ટસની એમના પર બહુ મહેરબાની હતી, કાંઈકાટના "એપેલ સાઇડ"ના રજીસ્ટ્રારને ઉંચે હોલો હંમેશા સિવિલ જજને મળતો. તેવી પ્રથા હોવા છતાં મિ. શેઠનાને એ જગ્યા આપવામાં આવી. હું "અપીલ સાઇડ" પર કામ કરતો હતો તે વખતે પોતે જ રજીસ્ટ્રાર હતા. એમણે જ મને બોલાવીને કહેલું કે વીધ જરિસ્ટસે તમારે માટે તમારે વગરમાએ રમોલ કોઝ કોટના જજની ખાલી પહેલી જગ્યા પૂરવા માટે સરકારમાં તમારી બલામણ કરેલી છે, તો ત્યાંથી પુછાવવામાં આવે તો ના ન કહેતા. મને પૂછતાં પહેલાં મારા મિત્ર હોરમજી દિવાર કુવરજી કાપાજીને પૂછવામાં આવેલું, કારણ તેમણે એ કોટમાં થોડો વખત 'એક્ટિસ' કરેલી; સખળ, એમના સસરા મરહૂમ માણેશા તાલેવારખાન ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત હતા, રસ્તમખા પટેલના બરોબરિયા હતા; પણ એમને પ્રિસ્ટિક્ટ માંથી કાંઈકોટની અપીલોનું કામ પુછળ મળવા માટેલું હોવાથી રમોલ કોઝ કોટનું કામ ધીમે ધીમે આણું કરી મિ. હોરમજી દિવારને આપતા મચેલા, પણ મિ. હોરમજી દિવારે જજ થવાની ના કહેલી. મિ. માણેશાનું કાંઈકોટનું પછું-ખરું કામ દક્ષિણમાંથી આવતું. એમને મરાઠી બહુ સારું આવતું. જટપટી મોઢી લિપિના હસ્તાવેળે વગરમુરકેલીએ વાંચી શકતા. પાછળથી મિ. હોરમજી દિવારે 'અપીલ સાઇડ' પર માણેશાની જગ્યા લીધી, અને કાંઈકોટના વખતોવખત કામચલાઉ જજ નિભાતા. આજે સહુભાએ તેમના ઠીકરા નેરિયોસંમને પોતે કામચલાઉ કાંઈકોટના જજની જગ્યાએ નિભાયેલો જેવાં પાઠ્યા છે. એમની 'એક્ટિસ' ચાલુ છે.

સમર્પણ !

હવે મનરાઈ ઊઠે છે. કહેવાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે આ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પોતાનું બધું જ આપી દેવું.... હાય ! પછી અમારી પાસે શું રહેશે ? અમે દરિદ્ર જેવા લોકોની પાસે એવું કંઈ બહુ છે પણ નહિ અને એને પણ યુમાવી દેવું, ખોઈ મેસવું, નષ્ટ બટ કરી દેવું ! સમજમાં નથી આવતું, ભગવાન એવી ચરત શા માટે કરી બેઠા છે. શું તે પણ સીખમગા છે ?

*

ભગવાનની વાત છોડો. આપણા હવન બાણી જુઓ. આ હવનમાં શું દી તમે પ્રેમ કર્યો છે ? શાંત બેસીને વિચાર કરો.

એવો હતમાગી મનુષ્ય આ સંસારમાં વિરલ જ હશે જેના હવનમાં કંઈ ને કંઈ વાર પ્રેમનું મધુર નવલન ઉત્પન્ન થયું હોય નહિ.

કાશ જાણે કેવી રીતે, કયાંથી, ક્યારે આ બને છે પણ ખરેખર બનતું તો હોય જ છે. કાંઈ અગણી ઘડીએ હૃદયમાં એક મધુર તલપ ઉદ્ભવે છે. હૃદય પોતાના સર્વભાવથી કાંઈકને આહવા માંડે છે. તે કંઈ પણ હોયઃ સ્ત્રી હોય કે મિત્ર હોય, કાંઈ આદર્શ હોય કે ક્ષેત્ર. તેની તરફ હૃદય ખેંચાતું જ જાય છે—વધુ ને વધુ. પહેલાં પહેલાં તો આપણને એવું પ્રીત થાય છે કે આપણે જીને—પોતાની પ્રિયતમાને, પોતાની માશુકને આપણી પાસે ખેંચી લેતા ચાલીએ છીએ. આપણામાં મેળવી દેવા ચાલીએ છીએ. પરંતુ પાછી એક દ્રષ્ટિ એવી આવી જાય છે અમારે બધી માગણી બંધ થઈ જાય છે અને હૃદયને પોતાના ભાવની પરાકાષ્ઠા, પોતાના નવલનોની ચરમ તૃપ્તિ, પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવામાં અનુભવાતી લાગે છે,—પોતાનું સર્વ કાંઈ કાંઈ અન્યમાં સંમીલિત કરી દેવામાં,

અવસ્થામાં કેવળ ભગવાન જ એને સદાચતા કરી શકે છે. મનુષ્યના સર્વ-સમર્પણનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ એક માત્ર એનામાં છે.

*

મનુષ્યના જીવનની આ પરમ ધન્ય ક્ષણ બને છે જ્યારે ભગવાન એના સમર્પણનો સ્વીકાર કરે છે.

સમર્પણ !

હવે જીવમાં મહારાટ થતો નથી.

અરેખર ?

સમર્પણથી સર્વ કાંઈ નાશ તો નથી પામ્યું ?

નહિ રે

*

ત્યારે એક નવો અનુભવ થવા માડે છે. મનુષ્ય જોઈ લે છે કે આપવાની શક્તિ પણ ભગવાનમાં અત્યધિક છે, કલ્પનાતીત છે.

ભગવાનનું સમર્પણ, મનુષ્યને પ્રશ્નનું દેણું !

આના જોડાની કશી ચીજ સહિમરમાં નથી. મનુષ્ય એકગણું આપે છે, હજારગણું પામે છે. હવે ‘આપવું’ સજ્જનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. ‘આપવું’ એ ‘પામવું’ બની જાય છે.

*

આ મધુર વ્યવહારનો—આ અમૂલ્ય, મૂલ્યાતીત વિનિમયનો કયાંય અંત નથી.

મનુષ્ય પોતાની માનવતા આપે છે; ભગવાન પોતાની દિવ્યતા આપે છે.

આપતા—તેતા માનવની માનવતા મટી જાય છે. કેવળ પ્રશ્નની દિવ્યતા જ બાકી રહી જાય છે.

ના, ના ! માનવ પણ રહે છે ખરો, પણ દિવ્ય બનેલો. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ભગવાનમાં લીન થઈ જવા માટે થઈ નથી. મનુષ્યને અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવ્યો છે તે ભગવાનની દિવ્યતાને, એ પરમ ભાગવતાને ધારણ કરવાને માટે, જૂતલ પર ભગવાનનો આધાર બનવાને માટે, બંને બની રહેશે ભગવાન અને માનવ. પણ કોઈ નવા રૂપે, કોઈ નવા આવિર્ભાવમાં.

અધ્યાત્મસ્થ, વ્યથાપીરિત માનવ, ભાગવતી ચેતનાને ધારણ કરતો એવો, સામ્યદાનન્દયુક્ત એક નવું સત્ત્વ બની જશે. પોતાની અનન્ય અસંગ પરાત્પર અવરથાવાળા ભગવાન-હમણાં સુધી તે ધણું ધણું બની ચૂક્યા છે, પોતામાંથી તેણે ધણું નિર્માણ કર્યું છે. તો પણ હવે તે પોતાનો એક નવો દિવ્ય આવિર્ભાવ રચશે, પૃથ્વી પર એક નવા 'સત્ત્વ' સર્જન કરશે.

તે એક અવિભક્ત પોતાના પંડને વિભક્ત કરીને આ સઘળું નિર્માણ કર્યું છે.

આ વિભાજનનું પુનઃસંયોજન, વિખૂટા પડેલાંનું પુનર્મિલન એ તો છે જીવનની મધુર અમરુતિ. માનવજીવનની સાથેત શી કરુણિયા 'ટ્રેજેડી' નો આ સુખદ મંગલ અન્ત છે.

આ મંડલાન્તની ભણી વહેતી થયેલી અમારી જીવનસરિતાની લહરીનું શિખર છે સમર્પણ.

આ છે માનવજીવનનો મધુરતમ અને ઉચ્ચતમ વ્યવહાર.*

૧. શ્રી અરવિન્દની વિચારણ આધ્યાત્મિક ઇવનફિલ્ડી પ્રેરિત, (પોંડિચરીના એ આશ્રમથી હિંદીમાં પ્રકાશિત) 'ત્રૈમાસિક ' અદિતિ 'માંથી (એપ્રિલ ૧૯૭૭): લેખકની સંમતિથી. ગુજરાતી સાધનાન્દર, માનસીમન્દિરનું, —સં. માનસી.

હિંદી સાહિત્યસંમેલન—

તું ૩૪ મું અધિવેશન

અખિલ ભારતીય હિન્દી સાહિત્યસંમેલનના ઉદ્દેશ્યમાં ભારાયલા ૩૪મા અધિવેશન પ્રસંગે એત્રણ બીજા પ્રાન્તો તરફથી નિમંત્રણો હોવા છતાં બહુ જ વિચારપૂર્વક આ વર્ષે (૧૯૪૬માં) કરાચીને જ પસંદ કરવા પાછળ વિશેષ કારણો હતાં. સિંધ હવે લીમવાદી પ્રાન્ત બનેશે, છે, ત્યાં તું સમગ્ર વાતાવરણ ભારતના અન્ય પ્રાન્તો કરતાં વિભિન્ન છે. કરાચી પશ્ચિમ હિન્દનાં ખારાઓમાંનું એક સમૃદ્ધ ખાડું અને આજના વાણીજીય યુગમાં તો પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે સંબંધ જોડતું મુખ્ય સ્થાન છે. પણ ત્યાં મુંબાઈના જેવી વિવિધતા નથી, લોકોનો બહુજનરંગી માનવ સમુદાય નથી. પહોળા અને લાંબી સ્વચ્છ સડો છે પણ તેમાં જોમ અને ઉત્સાહ-શયો માનવોનો અવરજવર નથી. લોકોને કામનો બહુ ખોજો નથી. માથુસો-તું સ્વાસ્થ્ય અદેખાઈ ઉપખાવે એવું ખડું. દુરા-પાણી સ્વાસ્થ્યપ્રદ મને લાગ્યાં. ઠંડી પણ મજેદાર. આરી ઠંડી હોય, કામની દોડધામ ન હોય અને જહીં મળતો સ્વચ્છ અને તાજો મેવો ખરીદી નારતો કરવાની અનુકૂળતા હોય તો માથુસના ચહેરા ઉપર એકાદ મહિનામાં કાંઈ જોર જ તાજગી ઝળકે.

અહીંની સંસ્કૃતિ અને રીતસાત જે પ્રકારની જણાઈ, એક તો કચ્છ અને દારકા તરફના જેવી અને ત્રીજી પાંજાની રીતસાત જેવી. આખો પ્રદેશ રણપ્રદેશ સમો સુન્દર, ઘટાદાર આકાશ વિનાનો; મહામહેનતે જીટ તથા ઘેટાંના ઉદ્દેશમાંથી જીવનનિર્વાહ કરનારો જણાયો.

તા. ૨૫-૧૨-૪૬ની સવારે જીપડી મારવાનું રણ વટાવી ૪૦ કલાકે રાતના ૧૨૧ વાગ્યે જમારી ગાડી કરાચી પહોંચી. ચહેરે આખું શબ્દ મમારતોથી સુરોજિત પણ રોશન જે પ્રમાણમાં અતિ સામાન્ય. આટલી લાંબી ત્રીજા વર્ષની મુસાફરીના યાદ અને ઉજાગરાને લીધે શરીર તો

અકાદમી મધુ' હતું. પણ મિત્રરમ' દેશજીભાઈના મેળાપે તથા એમનાં પત્ની મુ. નાનીજકેનના આતિથ્યે અધુ' વીસરાવી દીધું. રાતના સાંવાળે નાદવા ગરમ પાણી અને જમવામાં માપનું દૂધ અને પૂરીશાક મળતાં મને નેવો થાક પોતાની મેળે ઊતરી ગય.

અધિવેશન-સમારંભ એક લઘુ મંડપમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. આખોએ મંડપ ત્રિરંગી રાષ્ટ્રફંજ અને તોરણોથી શણગાર્યો હતો. અધિવેશન માટે આમલા હરેપુર, સંમેલનની મીરાનમરી અને પ્રસાદ ભારતેન્દુ વગેરે વીધિઓ ન હતી. પણ માલવીય-દ્વાર અને પ્રસાદ હરિશ્ચંદ્ર એક વગેરેના નામકરણથી હિન્દીના મહાન સાહિત્યકારોનું સ્મરણ તાળું થતું હતું. મંચ અને આખી યોજના આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું લઘુ સ્વરૂપ જ હતું. હાર્યવાહી અને વાતાવરણ રાષ્ટ્રીયતામયું ભવ્ય હતું. મંચ ઉપર સિંધના મહાસભાવાદી લોકનેતાઓ તેમ જ શહેરના અમગણ્ય નામરિકો હિન્દને ખૂણે-ખૂણેથી આવેલા ૪૦૦-૫૦૦ જેટલા રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીના ઉપાસકોને સત્કારવા મિરાજેલા હતા. શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ, ડો. ચોધરરામ ગીલ્વાણી, પ્રો. મલઠાણી, શ્રી લાલજીભાઈ વગેરે મોખરે જણાતા હતા. બહારથી આવેલાઓમાં માનનીય બાબુ પુરુષોત્તમદાસજી ટન્કન, બાપા-શાસ્ત્રના સમય' વિદ્વાન ડો. સુતીતિકુમાર ચટ્ટો', સંમેલનના અધ્યક્ષ શ્રી વિયોગી હરિ, શ્રીમતી કમલાજાઈ શિંમે, બદન્ટ આનંદ કૌશલ્યાપાન, પ્રધાન મંત્રીશ્રી મોજિયંદ્ર શર્મા, પ્રો. શ્રી સીતારામજી ચતુર્વેદી ઇત્યાદિ મુખ્ય જણાઈ આવતા હતા.

વાતાવરણમાં તાજગીમયો ઉત્સાહ હતો. અધિવેશનનો પ્રધાન સૂચ 'રાષ્ટ્રભાષા' અને રાષ્ટ્રલિપિનો હતો. રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલિપિ વિષે આજે જે ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે તેનો અહીં મુયોગ્ય ઊદ્દેશ હતો. જો ઊદ્દેશની પાછળ બહેલો અહમ્મય અને સામ્રીય તથા સંપ્રદાય દર્ષિ હતી. કેવળ ભાવનાપ્રધાન રાજકીય પ્રયોગો ન હતા. નિષેધ-તા તો એ હતી કે અધ્યક્ષ શ્રી વિયોગી હરિ પૂણ્ય મહાસભાજના પત્ન્ય અનુયાયી અને બાપુને પ્રાણુ સમાન પ્રિય ખાદી અને હરિજનપ્રવૃત્તિમાં જ

રંજન: કવિસંમેલન

રંજન કાર્યક્રમ અને કવિસંમેલન વિષે થોડું કહી લેખ સમાપ્ત કરું છું. કવિસંમેલનમાં દિન્દીના હિત્ત કોટિના કવિઓ આવ્યા જ ન હતા, છતાં જે ચાર યોગ્ય હતા જ. રંજન કાર્યક્રમ અનેક રીતે સફલ થયો અને વખણાયો. જ્યાંચંદર પ્રસાદના ભાવપ્રધાન નાટક ‘અભ્યુદય’ને બહુ જ સફલતાથી ત્યાંના ભાઈઓએ લખવી ખતાવ્યું હતું. ‘સંજન’ દળરની મેદિનીમાં આવા સખ્દ-ભાવયુક્ત નાટકને લખવી ખતાવ્યું કાંઈ સહેલું ન કહેવાય, છતાં બહુ જ સફલતાપૂર્વક આ વસ્તુ લખવાઈ હતી તે માટે ખરેખર ભાગ બેનારાઓ અભિનંદનને પાત્ર છે.

એકંદરે આ અધિવેશન સારું અને સફળ હતું, ખાખીઓ વિના તો એક પથ વસ્તુ હોતી નથી, પથ પરિરિધતિ અને સંજોગો જોતાં આવા અધિવેશનનું સફળતાપૂર્વક પાર એ ઉતરવું ખરેખર ત્યાંના ંવવસ્થાપદોને યથા અપાવે તેવું છે. અમને બપાને તો આવા પ્રસંગો રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી સુવાસથી તરળતર કરી દેનાર હોય છે.

ભાગીરથી માંથી ગંગા

દિંદુસ્તાનીની ભાગીરથી વહેતી થઈ છે, તેમાંથી જે કાંઠે ભરીભરી વહેતી ગંગા હપખવવાની છે. કેવલ ઉર્દૂ કે કેવલ દિંદીને વળખવાથી એ સિધ્ધિ નહિ આવે. ફારસી અરબીના તેમાં લગેલા અરબીના બહિષ્કારથી એ સિધ્ધિ નહિ આવે. આપણે પૂર્વમંદ કે અભિમંદ જોઈએ થયે તે પ્રમાણમાં સંસ્કૃતનું દરજ્જાનું મુસલમાનોને થશે. ધરાનમાં ધરની સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનનાં દરજ્જાનું યાચ છે. તેમ જુદ ઉર્દૂ ભાષાથી જોમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન હેખવાની આશા વધારે પડતી નથી.

—પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી : (‘પ્રખ્યાનુ’ : તા. ૧૧-૫-૪૭)

મા ન સી

વર્ષ ૧૧, અંક ૨] ===== [જુન ૧૯૪૭]

સ્વરાજ્ય આશિષરૂપ કે - ?

[પ્રા. બ. ક. કાકાર : ' પંચોતેરમે ' (૧૯૪૬) ; પૃ. ૧૭૦-૭૧]

[હું] પાછા અજમેર [૧૯૦૧ના ઉત્તર-ધર્મા] ગયો ત્યાં [આગલી એળ-ખાણવાળા સાહેબ] વૉડિંગ્ટન, ... મેયો કોલેજના પ્રિન્સિપલ, ... મ્યુનિસિપેલિટીના પ્રમુખ પણ હતા. [તેમણે સરકારનિયુક્ત સુધારાઈ-સભ્ય થવાનું મર્તમે કહેતાં, ખાસ કમિઝિરી એ મૂયચાર્જ કે રોરીએ રોરીએ મહાદાને તદ્દવાના વગેરે વાંધાને કારણે થતા 'મરખા-અધડા'માં રયાનિક લોકની એકદમ પક્ષાપક્ષીયી પર રહેનાર તમારા જેવા બહારના હોય તે માણસ જ સુધારાઈએ આપણ ઘટે તેવા સાદા, એક-સરખા નિયમો અનુસાર ન્યાયી અને તટસ્થ સુઝાદા આપી શકે.], મેં કહ્યું, [એ તો] "કાયલાની ડલાલી." ત્યારે એ કહે, "હારતો; રાજ્ય ચલાવવું,

સંઘને વચ્ચે ખોટા પડવા ના દેવો, નિઃસ્પૃહ રહેવું, ન્યાય કરવો, એ જ અહીં અમારું મોટામાં મોટું અગત્યનું અને છતાં ન યવા દે એવું કાયદેનું છે. શું અમે નથી બજાતા અમે લોકપ્રિય નથી? કદાચ થઈ શકીએ નહિ! Still, we carry on. Why? Our fathers did it, and have left it to us along with their good name and their blessing. All history is like that. Why did the Spartan, why did the Roman go to alien lands and ruled them more justly than the natives could have ruled themselves? The whole history of civilization is that in a nutshell. And now here too the last chapter of the story is beginning. You want Swarajya, The young people are tired of the Pax Britannica. Very good; nay more, it is but natural. But we tell you, these partialities and pettinesses, quarrels and jealousies are only local & provincial. The Gujarati here, the Panjabi in the Deccan, the Bengali in Sindh etc. etc. are as much foreigners as the Englishman & can bring to the task of ruling & driving on, as much impartiality, aloofness, justice & integrity as any other foreigner. Unless Indians all over are prepared for this interchange of character and ability between province and province, Swarajya is not only far off, it won't be a blessing at all when it arrives.... (રૂલાક્ષર, અમારા-સં. 'મા')

મિ. વોલિંગ્ટનની દલીલ વિવાદાસ્પદ હતી બલકે તે મને મોટે ભાગે ગાન્ય નહોતી.*

* અને ન હોય એ બરાબર, સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ. વ્યવહારસૃષ્ટિ તરફ ભેતાં, દિવંદની બગડે જતી સ્થિતિમાં ઉપલા વિચારો નીરક્ષીરન્યાયે સમજવા જેવા હોવાથી અહીં ઉતાર્યા છે.- સં. માનસી (તા. ૨૫-૫-૪૭)

અ મે રિ કા માં ભારતનું અસ્તિત્વ

• • [તત્ત્વોના નોંધ : જે કિશોર વયના કવિનાં પ્રારંભિક કાવ્યો પંદરેક વર્ષ પર 'કેમુલી'માં પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેને 'માનસી'માં આ લેખરૂપે સ્વાગત આપતાં હર્ષ થાય છે. ન્યુ દિલ્હીથી. ભારે હામગીરી વચ્ચે પણ, આ લખી મોકલી તેમણે માતૃભાષાની તથા અમારી પ્રત્યેનો નૂનો પ્રીતિભાવ વાળો કરી આપણને ખશ્તી કર્યા છે.]

ગરવી ગુજરાતની સાહિત્યવાટિકા છોડી હું અમેરિકા ગએલો ચાર વરસ માટે પણ વચ્ચે લડાઈ આવી, એટલે કુલ ચાર વરસનો વનવાસ થઈ ગયો. એ ચાર વરસ દરમિયાન હું એ પાતાળપ્રદેશમાં આપણી માતૃભૂમિમાં ફર્યો હતો તે કરતાં પણ વિશેષ ફર્યો હતો. મારી ભાષણ-યાત્રાઓ મને દર વરસે ૧૦ હજાર માર્કલની મુસાફરીએ લઈ જતી. મારી એવી મથુતરી છે કે કુલ હું દસ લાખ માર્કલનું માત્ર અમેરિકામાં જ પરિભ્રમણ કરી ચૂક્યો હોઈશ.

સ્વદેશ હોય કે પરદેશ હોય, જો લોકજીનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો પરિભ્રમણ સિવાય બેડો પાર ન થાય. એ આશયે જ આપણા ઋષિ-મુનિઓએ ચાર ધામની યાત્રા કરી જીવન સાચું કરવાનું સૂચનું કર્યું. આપણા ભારતદેશનો આકાર પતંગ જેવો છે, અને ચાર ધામની યાત્રા કરતાં કરતાં આ મહાન પતંગને ચારે ખૂણે ફરી વળાવ. અમેરિકાના લોકોને કાંઈ ધામ-આમમાં શ્રદ્ધા નહિ. પણ હું તો એકે દિન્દી હતો, જેમ દિન્દીમાં તેમ અમેરિકામાં. એટલે હવે હું અમેરિકાનો પણ ચારધામી મણાઈ.

એ મુસાફરીએ દરમિયાન મને અમેરિકામાં વસતા આપણા દેશબાંધવોની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની તક સારી મળી. જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં દિન્દી ભાઈઓ મને મળવા આવતા અને દિલની વાતો ઠાલવતા.

લડાઈ પૂરી થયા પછી અમેરિકા ઉપર હિન્દના વિદ્યાર્થીઓ અને વેપારીઓનો દલો થયો છે. એટલે હાલમાં જરા હિન્દીઓની વસ્તી અમેરિકામાં પણ વધી ગઈ છે. પણ તે પહેલાં ત્રણથી ચાર લગ્ગર હિન્દીઓ અમેરિકામાં વસતા. અને તેમાં પણ ગુજરાતીઓની સંખ્યા માત્ર વીસથી ત્રીસ નેટલી. એટલે ભારતવર્ષથી પણ મોટા અને જાજરમાન એવા એ પ્રદેશમાં એક જુદાગુજરાત અને ક્યાંય જન્મ્યું નહિ. ગુજરાતી ભોલવાનો જ જ્યાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં ગુજરાતનાં ગુણગાન કરવાનો મહાવો તો ક્યાંથી મળે ?

અમેરિકામાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા આવી નજીવી કેમ હશે તે વિશે મને ઘણી વખત વિચાર મતો. ગુજરાતીઓ ખીજા પ્રાંતનાં લોકોથી સાદસમાં ઊતરે એમ તો કું કદી જ કપૂલ ન કરું. ખીજા ઘણા દેશોમાં ગુજરાતીઓએ સારા અડ્ડા જમાવ્યા છે, પણ ગુજરાતની મળથૂંધીમાં જ વેપાર અને અમેરિકામાં હિન્દીઓને વેપાર કરવાની બહુ તક નહિ. એટલે મોટે ભાગે તો મજૂરી કરનાર વર્ગોએ અને પ્રાંતોએ અમેરિકાને અપનાવ્યું.

અમેરિકામાં ક્યાંય જુદાગુજરાત નહિ. પણ એક જુદાહિન્દ ખડું અને તે અમેરિકાના પશ્ચિમઠાંડે પ્રસરેલા કેલિફોર્નિયા નામના રેટમાં. ત્યાં લગભગ પંદરસો નેટલા સીપો અને પંજાબી મુસલમાનો રહે છે. ત્યાંની આમોહના અને આકર્ષણ પંજાબની માફ કરાવે તેવાં. સિતિજમાં મજૂરીનાં આડોની પદ્ધતિ ખરી હોય એટલે દેશનિહોણા આ હિન્દીઓને ટાંક થાય. સેકામેન્ટો નામના એક ગામમાં એક ગુરુદ્વારા પણ છે, અને નજીકમાં એક મસ્જિદ છે.

કેલિફોર્નિયા એટલે ભગવાનનો ફળગામ. સેંઠડો માઉન્ટી મુસાફરી કરો, પણ તમને ફળથી લગી પડતી આકર્ષણો સિવાય ખીજું કંઈ દેખાય નહિ. વળા ખેતીને માટે પણ જમીન કુંવારી અને ઉત્તમ. આપણા હિન્દીઓએ ખંતીલા બેઠું તરીકે સારી નામના મેળવી છે. કેટલાક હિન્દીઓને સજ્જતા અને પૈસા પણ સારા મળ્યા છે.

પણ આપણા દેશલાઈઓને કેલિફોર્નિયામાં એક મહાદુઃખ. ત્યાં એક એવા ધારો છે કે જે અમેરિકાના ખામરિક ન હોય તે જમીનની માલિકી ન મેળવી શકે. અને યા વરસ સુધી હિન્દીઓને અમેરિકાના ખામરિક

યવાનો હક નહોતો. મૂળ વાંધો હતો ચીનવાસીઓ સામે, કેમ કે વર્ષો પહેલાં હજારો ચીના અમેરિકામાં રોકેલા કમાવો આપ્યા કરતા અને તેઓ એ રીતે અમેરિકન મજૂરવર્ગની કમાણીનું ધોરણ નીચું પાડતા. પણ અ્યારે ચીનાને હાથેડા ત્યારે સાથે સાથે હિન્દીઓનો પણ મરો મયો.

આપણા દેશબાંધવોની આ મુશ્કેલીનો અંત લાવવાનો અમે થોડા-એક મિત્રોએ નિશ્ચય કર્યો. ભારતવર્ષની રતતંત્રતાની લડતનો અમેરિકામાં પડધો પાડવા માટે અમે એક “ નેશનલ કમિટી ફોર ઇન્ડિયાન ફ્રીડમ ” નામની સંસ્થા વોશિંગ્ટનમાં શરૂ કરેલી. એ સંસ્થાએ આ નાગરિક હક્કોની પુણ્ય બૂબેશ ઉઠાવી. ગયે વર્ષે ભારતનો અમેરિકામાં વિજય થયો. અમે જે મોખરે હતા તેમને નાગરિક થવા પ્રથમ પૂછવામાં આવ્યું. મેં તો સાફ સાફ ના પાડી અને જણાવ્યું કે હું તો હિન્દનો જ નાગરિક છું અને રહેવાનો, પણ ખીજા હિન્દીઓને એ લઢાવો આપેલો તો મને આનંદ મશે.

દેશ કરતાં પણ પરદેશમાં માણસની દેશમક્તિ વધારે જાગે છે. ગરીબ કે તવંચર, ભણેલા કે અભણ, હું જેટલા હિન્દીઓને અમેરિકામાં મળ્યેલા છું એ બધા ભારતની આઝાદી માટે કુરબાની કરવા તૈયાર હતા. ક્યારેક ક્યારેક મને એમ થાત કે હિન્દે દેશવટો ભોગવી રહેલા આપણા બધા ય મહારથીઓની પૂરતી હદ નથી કરી. અંમાજ અને પંખાના ક્રાંતિકારોને અમેરિકામાં વસતા હિન્દીઓની મદદ અને પ્રેરણા મળ્યા કરતી એ વાતની બધાઓને તો ખબર જ નથી. રવમંચ લાલા હરદામજની મંડળાએ પ્રથમ મહાયુદ્ધ દરમ્યાન હિન્દી ક્રાંતિકારોને હથિયાર પૂરા પાડવા માટે બધા કાવતરાં કરેલાં અને બધી હાડમારીઓ વેડેલી. “ કામાગાટામાર ” નામના જહાજની વાતો તો આપણા ઇતિહાસમાં રાત્રી શાલીથી લખાવી જેમજે. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન પણ હિન્દની આઝાદીની લડતને અમેરિકામાં વસતા હિન્દીઓએ સારો ટોઠો આપેલો. “ ક્રિસ મિશન ” જન્મેલું ત્રણ કારણે : એક તો આપણા રાષ્ટ્રવાદની શક્તિ; બીજું, ત્યાર સુધીના જપાનના વિજયે અંગ્રેજોને કરાવેલી વિહવળતા; અને ત્રીજું, અમેરિકાએ હિન્દના પ્રશ્નનો ઠાઉ નિવેડો લાવવાનો ઇગ્લાન કરેલો આમલ. આ છેલ્લી પરિસ્થિતિ અમેરિકામાં હતપત્ત કરનાર તે ગરુમાર્ગ્યા આપણા દેશબાંધવો.

તેવી જ રીતે, દેશ કરતાં પણ પરદેશમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યની વધારે તમજા જાગે છે. અમેરિકામાં વસતા હિન્દીઓએ ભાગ્યે જ નાતખત અને ધર્મના

બેદલાવો જાળવ્યા છે. હિન્દુ કે મુસલમાન, બ્રાહ્મણ કે ચમાર, બધા જ સરખા હિન્દીઓ અમેરિકામાં, અને દેશની બરદાસ્ત કરવામાં બધાજ સરખો ભાગ લે. પણ આપણા દુર્ભાગ્યે ધીમે ધીમે અમેરિકામાં વસતા હિન્દીઓમાં પણ હવે હિન્દના કામી કે ધાર્મિક યુદ્ધનો ચેપ જામવો શરૂ થયો છે.

અમેરિકામાં વસતા બધા પ હિન્દીઓ કામદાર વર્ગના નથી. ગણ્યા-ગાંધ્યા હિન્દીઓએ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં નામના મેળવી છે. થેડાએક જાણીઓએ અમેરિકાની જમમજદાર વિલાપીઠોને અધ્યાપક તરીકે શોભાવી છે. એક હિન્દી આંદાશાલોની ગજબતરી પ્રમાણે વસ્તીના ટકાને દિસાણે અમેરિકાવાસી હિન્દીઓએ ખીજ દોષ્ટ પણ દેશના લોકો કરતાં અમેરિકન, વિજ્ઞાનને વધારે સમૃદ્ધ કર્યું છે. આ મુલાકાતો હિન્દીઓ તે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના દૂતો !

સુશિક્ષિત અમેરિકનોને હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મોપદેશ, સાહિત્ય અને રાજ્યપ્રકરણમાં સારો જોવો રસ છે. આ રસનો ઇતિદાસ અને આ રસ જગાડનારાઓની નામાવલી જણવા જેવું છે.

અમેરિકાના ઇશાન ખૂણે ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ નામનો પ્રદેશ છે. અહીં જ પ્યુરિટન પંથના “ યાત્રી પિતાઓ ” પહેલવહેલા આવેલા, અને અહીં જ અમેરિકન સંસ્કૃતિનો પાયો નખાએલો. જ્યારે ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડની જહોનસાલી દની ત્યારે ત્યાંનું સાહિત્ય પણ ઉત્તમ હતું. લોવેલ જેવા કવિએ ત્યારે “ વેદીક સોમ ”ના ગાન કરેલાં. એમસૌન જેવા દ્વિત્વરે ઉપનિષદોની મસ્તી ચડેલી અને હેત્રી ડેરીડ થોરોનું ચિન્તન આપણા અરણ્યવાસી ઋષિમુનિઓના જેવું હતું. ગાંધીજીએ “ સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ ”નો મંત્ર અને મંત્રનામ થોરો પાસેથી જ લઇને અપનાવ્યાં છે. અને આ બધા લોકો “ બોસ્ટન બ્રાહ્મીન ” તરીકે ઓળખાતા !

બોસ્ટનને એ સર્વની પછીના જમાનામાં આયત્વનું પ્રથમ આકર્ષણ કાવનાર તે સ્વામી વિવેકાનંદ. હિન્દીઓ પણ સંસ્કૃતિમાન છે, અને તેઓ જમતને કાંઈક શીખવી શકે છે તેવી માન્યતા અમેરિકામાં ઉત્પન્ન કરનાર સ્વામી વિવેકાનંદ પહેલા. ત્યાર પછી તે વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તલ્લેક વાર અમેરિકાની ભાષણયાત્રા કરેલી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને કારણે શ્રદ્ધાવિહીન થએલા અમેરિકામાં ટાગોરે ફરી શ્રદ્ધાની ધારા વહેવડાવી. રવિદેવવાદની

ધેણછામાં પડેલા જગતને તેમણે વિશ્વજન્મુલ્લેખનો ઉપદેશ આપ્યો. વચ્ચે બે ચાર વર્ષ તો એવાં મર્યા કે એ ટાંગોર-યુગ તરીકે ઓળખાયાં. એ જ રીતે નટરાજ હિંદુશંકરે વારંવાર અમેરિકા જઈ પોતાના નૃત્યથી એને મુગ્ધ કર્યું અને હિન્દની કથાની કીર્તિ વધારી.

રાજકીય વિભૂતિઓએ પણ હિન્દની નામના અમેરિકામાં પ્રસારવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. પોતાની દેશનિઘાલી દરમ્યાન લાલા લાજપતરાયે અમેરિકામાં વાસ કરી ભારતની સ્વતંત્રતા માટે એક “હિન્દુસ્તાન એસોસિએશન ઓફ અમેરિકા” નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી (કે જે સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે પાછળથી ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરવાની તક મને મળેલી).

બુદ્ધિસે હિન્દ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનાં ભાષણો વિશે હજી પણ તમે ક્યારેક ક્યારેક જૂના જોગીઓને મોઢેથી વખાણ સાંભળો. મૌલાના શૌકતઅલી અને સ્વર્ગસ્થ વિકલભાઈ પટેલે અમેરિકાની સફર કરી ત્યાં હિન્દની તોખત વગાડી હતી. છેલ્લે છેલ્લે, આશરે બે વર્ષ પર જ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે ભારતની માગણીઓનો અમેરિકાને સારો એવો ખ્યાલ કરાવ્યો છે.

સમકાલીન હિન્દની બે વિભૂતિઓએ અમેરિકાની ધરણી ઉપર પદ મૂક્યા વિના પણ અમેરિકાને હિન્દનું મિત્ર કર્યું છે. એમાં પહેલા તો ભારતનાં બાપુ મહાત્મા ગાંધી, કે જેમના અહિંસા અને સત્યના સંદેશોએ વિચારવન્ત અમેરિકાનો ઉપર ખૂબ જોડી છાપ પાડી છે. જે દેશ મહાત્મા ગાંધીને પેદા કરે તે દેશના વિચાર-ખાત્યાર જિંદા હશે એવી રજુ રહ્યા પરદેશીઓને તો જરૂર થાય, એટલે ગાંધીજીને નામે હિન્દ અમેરિકામાં બહુ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે એક દેશની સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યક્તિઓથી એ દેશની મૂલ્ય-આંકણી કરવી યોગ્ય, કે એક દેશની મહાનમાં મહાન વિભૂતિઓથી તે દેશની મૂલ્ય-આંકણી કરવી યોગ્ય? પહેલાને ન્યાયે હિન્દ પછાત મશ્વાય. પણ ખીજને ન્યાયે હિન્દ જેવો ભાગ્યશાળી દેશ ખીજે કોઈ નહિ. પણ “ડીમોક્રસી”ની ખરી ખૂખી તો અમુક દેશ ન્યારે બને પરીક્ષામાં પસાર થાય ત્યારે અને તેમાં તો અમેરિકાની અદેખાઈ જ કરવાનું રહ્યું.

પુંડિત જવાહરલાલ નહેરુ પણ અમેરિકા ક્યારે ચ ગયા નથી, અને છતાં હજારો અમેરિકાનો હિન્દનો પરિચય એમની કલમે જ મળ્યો છે.

અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનું એમનું બહુત્વ પ્રભુત્વ જોઈને ઘણા પરદેશીઓ એમના ઉપર મુગ્ધ બન્યા છે. પશ્ચિમના લોકો ગાંધીજીથી અંતઃ મન, પણ જવાહરના મિત્ર બની રહે, કેમ કે જવાહરને વિચારપ્રવાહ અને શૈલી પાશ્ચાત્ય છે. એટલે ઘણા અમેરિકાને જવાહરના લખાણોથી જ ગાંધીજી વિશે પણ ગમ પડે છે.

મહાત્મા ગાંધી અને પંડિત નહેરુનાં એ મુખ નામોના જાપે જ અમેરિકામાં ભારતના અસ્તિત્વનું આ દ્વંદ્વ પ્રશ્ન પૂરું કરવું ઉચિત.

લોકશાસન, પણ કેવું ?

We have to consider when rebuilding our world whether we mean by democracy the levelling down of humanity or the levelling up of humanity—સચ્ચિદાનંદ સર સી. પી. રામસ્વામી આયર (ફૂર આતે; તા. ૨૮-૫-૪૭)

વિદ્યુતરાય યશવન્તપ્રસાદ દેસાઈ

શ્રી રમણ મહર્ષિના

અરુણાચલ—

ની યાત્રાનાં સ્મરણો

[અર્વાચીન જીવનશૈલીના પ્રથમ સાહિત્યચર કવિ નર્મદાચંદ્રના લોકાલંકાર તરીકે સાહિત્યપ્રેમીઓને પરિચિત, જ્ઞાનગરના પ્રસિદ્ધ દેસાઈકુટુંબના સ્વ. હરિપ્રસાદ સુન્તોષરામ દેસાઈના પૌત્ર શ. વિદ્યુતરાયને આ પૃષ્ઠોમાં આવકાર આપતાં અમને ધણો આનંદ થાય છે. સ્વ. પ્રેક્ષેશ્વર વિદ્યુતરાયભાઈ વિશેના એમના પુસ્તક 'તપશ્ચ' વગેરે દ્વારા વાચકો તેમને ઓળખે જ છે. આ મૂલ્યવાન યાત્રા-વર્ણનની વિશિષ્ટતા તો સ્વયંપ્રકાશ, તેથી એ વિશે વધુ કહેવાની જરૂર નથી.— સં. માનસી]

શ્રી રમણ મહર્ષિ સંબંધી છટુંછવાયું વર્ણન નજર તળે ધણી વાર નીકળ્યું હતું, પરંતુ પોલ ક્લન્ટનની 'એ સર્ચ' ઇન સીક્રેટ ઇન્ડિયા' વાંચ્યા પછી, મહર્ષિના દર્શને જવાનો વિલંબ એ એક ન કરવા જેવી બૂલ થયા કરે છે એમ જ લાગ્યા કરતું. એ પુસ્તક વંચાયા બાદ લગભગ એક વર્ષનો કાળ તો એ બૂલમાં ઉમેરાયો હતો જ.

બારસીમાં ચૈત્રી નવરાત્રના સ્થાપનની અમાઠિ જઈ આવવા પ્રેરણા થઈ, પત્રો બિન્દુભાઈ (કલાપી-મિત્ર ૨૬, 'સંચિત'ના પુત્ર, રા. સુપ્રેકાન્ત રૂપશંકર ઓશા) માર્ગે જાણ્યા અને જવા આવવાનો પ્રવાસક્રમ ગોઠવાયા બાદ જવાની તારીખ ગોઠવાતાં, ખીમ જેથી થઈ માસનો ઉમેશ મયો—અને તારીખ નક્કી થઈ હોય એટલે કે નિર્મોહને ફેરવાય નહિ એવું બને એને જ પ્રભુ-આગ્રા કહેવાય. એમની પ્રેરણામક-આગ્રા અને અમારે જવાના દિવસ વચ્ચે દોઢેક માસ હતો. ત્યારે જ આશ્રમમાં તો સોલા-પુર બાજુના માણસો આવનાર છે એવી જાણ રમણે રમી હતી. તે તો ત્યાં ગયા ત્યારે જાણ્યું. અને એ પ્રવાણમાં તો. ૨૪-૨-૪૭'ને સોમવારે બારસીથી મદ્રાસ-એક્સપ્રેસમાં ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિના દર્શને જવા

નીકળીને તો. ૨૫-૨-૪૭ની સાંજના સવાસાતે મદ્રાસ સેન્ટ્રલ ઊતર્યા. પછી મદ્રાસના સાઘ્ય ઇન્ડિયન રેલ્વેના ટર્મિનસ એગોરથી મોટરજેઝમાં રાત્રિના સાડાસે ત્રિવેન્દ્રમ્ એક્સપ્રેસમાં રવાના થઈ, સવાળે વાગ્યે તે જ રાત્રિમાં વિશ્વપુરમ્ જંકશને ટ્રેન બદલી-તિરુવણ્ણમલૈની ટ્રેનમાં જગ્યા મેળવી, મળરકે પોણ્ણયારે ઊપડી, બુધવારે સવારે સાડાછ વાગ્યે તો. ૨૬-૨-૪૭ના રોજ શ્રી અરુણાચલના મંદિર અને પર્વત સામે પૂર્વોક્ત સ્ટેશને ઊતર્યા. ત્યાંથી લમમગ સવાળે માઈલના અંતરે આવેલ શ્રી ભગવાન રમણ મહર્ષિના આશ્રમે પહોંચ્યા.

આશ્રમ અરુણાચલની તળેટીમાં છે. અમારો ઉતારો મોરખીવાળા રા. સૂર્યકાન્ત રૂપશંકર ઝોઝાની ગોઠવણે મોરખીના મહેમાનગૃહમાં રખાયો હતો. આ મહેમાનગૃહ પણ એ આશ્રમની બરાબર સામે જ ગણાય. વચ્ચે માત્ર સડક છે. ઉતારાની ગોઠવણ અને રનાનવિધિથી પરવારી બરાબર સવાબાઈ, જેમાં શ્રી ભગવાન પોતે બિરાજે છે તે મહાઅંડની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી; અને તે અંડમાં પ્રવેશી, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી, પુરુષ વર્ગ અને સ્ત્રીવર્ગ એમ જે ગોઠવણે બેસાય છે તેમ ફાદાર ધરીને બેઠા.

પ્રથમ દર્શન

અપૂર્વ શાન્તિ. ધૂપસુવાસમાં હૈયાધૂપની સુવાસ સમર્પતી, તામ્રચૂર્ણ કૌપીનધારી, શુવન્મુક્ત મૂર્તિના દર્શને, વિચારવિદોહા થઈ જવાયું-અણે બધું જ વિસ્મરણના પ્રયોગ જેવું. અતિશાન્ત વાતાવરણ. શ્રી રમણ મહર્ષિની આખો જ “દર્શનદીક્ષા”ની દૃષ્ટિ ઝરતી, છતાં સૌમ્ય અને શાન્ત, રિચર છતાં ભગવત અને છતાં ભાવાભાવથી રહિત, અવશ્યનીય, શાન્તિપ્રેરક, છતાં અનુપમ તેજસ્વી પણ અનુભવી સમાય. તેઓમીની આસન-વ્યવસ્થા પણ આડપૈક જણાય છતાં સંપૂર્ણ સાદાઈ અને સ્વચ્છતાના નિયમાનુસાર છે. “વ્યક્તિથી જ આસન દીપે છે.” એ વાક્ય અહીં વધુ ઉચિત ગણાય.

જમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે રડિયો પણ ચાલુ હતો, પરંતુ લગભગ બધા જ અંધ આખે સમાધિસ્વરૂપે બેઠેલા એટલે રડિયાની બોલીને પણ “રડિયા ! તું તારે રાડયો પાડ્યા કર. સંભળનાર તો બાલો જન્મત છે. અંતરના અવાજમાં તારું સંગીત કે ટુલનાણી બધું સમાઈ જાય છે” એવો પણ ભાવ ત્યાંના વાતાવરણમાં પરવરતો જણાયો.

અમભગ નવ વાઝ્યાને સુમારે ટપાલ આવી, તે ટપાલ આવનાર વ્યક્તિ આસનની બાજુમાં રખાતો લોકશાનો ટોડો હાંવી, મહેવિની પડે છે તો પાછળ રહી એક પછી એક પત્રો વંચાવી, પાછા જોઈવી બઈ, ચૂપચાપ અંડમાંથી વિદાય થઈ જતી.

‘ટાઈમ્સ’ વગેરે અંગ્રેજી તેમ જ તાંબિલ ભાવાનાં છાપાંઓ પણ અમો મ્યાં તે પહેલાંથી જ ત્યાં આવ્યા હતાં. તે બધાં જ છાપાંમાં જે ભાગ અગર લેખ મહેવિને વચિરા લાયક હોય તે જ પ્રમાણે ઉપરાઉપર, વખરોશયે જડે તેમ જોઈવી મુશ્કાલ છે, તેનો વારો આંચે, તે વચિવા માટે પોતે લેવા માગ્યા—છાપું વંચાય છતાં આંખો તો છાંટી, મહનતાના ઉદ્દાશમાં કંઈક નવું જ ઉત્તરી હોય છે. એ ભાવ દરેક વાચન વખતે દેખાયા જ કરે છે. ટપાલ વખતે પણ તે આવનો ભાગ થતો નથી તેમ જ તેજોશીલ મૌન તો અત્યંત પ્રભાવશાળી છે.—જેની વીગત તો આમળ લખારો જ. પરંતુ એ મૌન પણ ત્યાંના શાન્ત વાતાવરણને વધુ શાન્ત રાખે છે. ગજના અંકુશ જેવું એ મૌન છે, એમ પણ કહી શકાય; કારણ ખિરકોલીઓની હારમાળાને સંપૂર્ણ રવતંત્રતા તો એવી છે કે જે “અ-દેખાઈ કરાવે.” મીરમણુમહેવિના આસનની બે બાજુ દિવાલો છે. અને બે બાજુ આમળ લખ્યું તેમ લોકશાનો ટોડો છે, જેથી અરણ્યપથ આપણા જેવા માટે તો રુકચ નથી, પરંતુ ખિરકોલીઓ શ્વેચ્છાથી તેજોશીની પાટ ઉપર, હાથપમ ઉપર પણ કરે તેમ જ મહેવિના વરદ હરતે ખાવાતું મેળવે. વાનરો પણ વિહારવંદને વંદી, પોતાનો ભાગ મેળવવા બારીએથી બાહુ લંબાવી રજાદોર મેળવે. માનયુક્ત મધૂરો પણ—મનયુક્ત મહેમાની માણી લે છે, પરંતુ ત્યાંની શાન્તિનો ભાગ તો તેઓ પણ કરતા નથી બધું જ ચુપ્પ—નાહ વિદોહું, કદાચ ચિત્રમય જગત જેવું છતાં અદ્ભુત સ્વર્ગવિ કહી શકાય. આના શાન્ત વાતાવરણ વચ્ચે વસતા અદ્ભુત અવધૂતની પરમ શાન્તિતું વણું ન તે શું શક્ય છે ?

અનુભવગમ્ય હોય તેના વર્ણન અશક્ય બને, આમ છતાં, “બાળ-દર્શને” મહેવિન પોતે જ પ્રદુષિત પરિમલ જેવું દારય વેરે છે. ત્યારે તો આપણી વંદી મયેલી અને રહેલી ઉમર ઉપર સહેજે ધ્રુવા ઉત્પન્ન થાય તો પણ સમ્ય મણાય. કારણ—હવે બાળપણ ક્યાં શોધવું ?

બરાબર પોણા દશે તેજોશી મહાઅંડની બહાર પધારે છે. અને મીસાળા

તરફ જાય છે ત્યારે ચરણસ્પર્શને બદલે ચરણરૂબ મેળવી શકાય છે. અને એટલું જ શક્ય છે.

આશ્રમની દિનચર્યા

આશ્રમની વ્યવસ્થા અને કાર્યક્રમે ગૃંથેલું સમયપ્રમાણ:

સવારે પાંચ વાગે તે પહેલાં જ તે મહાખંડમાં માનવભરતી ધીમી પથ્થુ એકધારી ગતિએ ભરાવા લાગે છે કે દુરત જ સંગીત, કીર્તન, વેદ-ધોષ વગેરે ચાલુ થાય છે. અને, સાત વાગ્યે ચ્હાં-કોણી અને નારતાની પ્રથમ ઘંટડી વાગે કે દુરત મહર્ષિજી પોતે જ એ નારતો અને કોણી સૌની સાથે લેવા પધારે અને તેઓશ્રીની પાછળ ખંડની તેમ જ બહારથી આવેલ મહેમાનો વગેરેની મેદનીને માપબંધીના બંધ વચ્ચે ચ્હાં, કોણી શુદ્ધ મોરસની; જ અપાય. તે પહેલાં ગૌશાળામાં પથ્થુ લગભગ તે જ સમયે ખાંચુ. પાણીની શરૂઆત થાય. ચ્હાનારતાનું પતાવી લીધા પછી, ગૌશાળા તરફ પોતે પધારી, વ્યવસ્થા નિહાળી દુરત જ પાછા મહાખંડના આસને બિરાજે છે. સાઠાસાતે તો તે મહાખંડ ઉભરાવા લાગે છે. સાઠાસાતથી-પોણા દસ સુધીનો કાર્યક્રમ તો ધ્યાન, રેડિયોની આકાશવાણી-મૌની આન્તરવાણી, દયાલવાચન, છાપાંવાચન એ બધું જ શાન્ત નિવસાનુસાર-પોણાદશે પાછા ગૌશાળાની પાછળ પધારવું. અને દસ વાગ્યે પાછા મહાખંડના આસન ઉપર બિરાજવું. જરાગર અગિયાર વાગ્યે જમણુ માટેની ઝાલર-ઘંટી વાગે અને મહાખંડના આસનેથી ઊઠી-મોજનખંડમાં કે જ્યાં સવારે ને જયોરે ચ્હાકોણી અપાય છે તે ખંડમાં પધારે. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતરની વ્યવસ્થા એક જ ખંડમાં છતાં બલગ અલગ સચવાય છે. પ્રથમ બ્રાહ્મણેતરને પીરસાય અને પછી જ બ્રાહ્મણેતરને પીરસાય. એ ગોઠવણમાં પથ્થુ પોતે મધ્યાસને એવી રીતે બિરાજે છે કે અને બાંહુ ઉપર સમદષ્ટિ રાખી રહે. પીરસવું શરૂ થાય ત્યારથી તે પૂરું થાય ત્યાર પછી પથ્થુ મહર્ષિનાં નેત્રો એકધારી વ્યક્તિગત પતરાવળી ઉપર ફરતા ફરે છે. અને એ જ વખતે “ નેત્રમિલન ”નો યોગ સંયોજ હોય તો જ ચાર આંખો મેળવી શકાય છે, પરંતુ મહર્ષિનાં નેત્રોમાં તો કોઈ પથ્થુ ભાવ કે અભાવનું દર્શન કે ચિહ્ન પથ્થુ પરખાતું નથી. અને એને જ જીવન્યુક્ત દશાનું દર્શન કહેવાય એમ અંતરનાં બાવો આપણને સમજાવતા હોય તેમ જણાય છે. જમી પધારવા બાદ તેઓશ્રી અર્ધા કલાક માટે કોઈ અગ્રાન સ્થળે પધારે છે. ત્યાં કોઈ પાછળ જાય તો કહેવામાં આવે છે કે: ‘ એકલા

જતા હો. ' મતલબ કેઈ સાથે જતું જ નથી. કારણ નવા આપનારાને પણ આ સૂચના ત્યાં વસનારા પાસેથી મળે છે. (પાંછળંથી ' જથ્થા' છે કે- " જમતદષ્ટિએ તેઓશ્રી જમે છે પણ સંગ્રહ કરતા નથી અને એ કામ માટે પધારે છે "). મતલબ આ બાબે નિશ્ચયોત્તમ કશું જ લખી શકાય તેવું જથ્થા' નથી.

અહીં જ કલાકમાં પાછા પધારી મહાખંડમાં નિબસને બિરાજે છે. મતલબ કે બપોરના બારથી એ વાગ્યા સુધી તેઓશ્રીને આરામ આપવા ને નિમિત્તે ત્યાં જનારા પણ આરામ કરે છે. બરાબર બઢી વાગ્યે પાછા મહા-કોંશીની ધંટડી થાય અને બેજનખંડમાં સો ભેળાં થાય અને પોત પોતાને મનમાંથી ન્યાય આપી, મહાખંડમાં મહાવિહંગની પાસે ભેસવાં, વાચવા, ધ્યાન કરવા અને ધણાખરા પ્રશ્ન પૂછવાં, નવાં કાંબો રચી તે ગાંવાં, એમ અનેક કારણો સાથે ખંડમાં પ્રવેશી પોતપોતાનાં મનમાંથી રથને ગોઠવાય છે.

પ્રશ્નો-મળ્યોતું નિવેદન

પ્રશ્નોના હારકા શાન્તિથી એક પછી એક-એ નિયમે મહાવિહંગની પાંદ ઉપર વિનાશપરો મુકાય. જમતનાં નેત્રો તો, વાંચી વિચારી પ્રશ્નો પૂરે, પરંતુ દિવ્ય ચક્ષુએ તો ક્યારનાએ વાંચી લીધા હોય, કેટલાકને પ્રશ્ન લખતી વખતે જ જવાબ જડે છે. કેટલાકને પ્રશ્નપત્ર મૂકે કે તુરત જ જવાબ જડે છે. કેટલાક પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાં પણ કોયડા ઊઠતી જતા હોય તેમ સાંભળ્યું છે. પ્રશ્નપત્રો મુકાઈ રહે પછીથી કાંબો રચી લાવનારા અગર લાવનારાં પોતપોતાનાં કાંબો જે ધણે ભાગે તામિમમાં જ હોય છે તે બોલવા માંડે. જ્યાં પ્રાસાતુપ્રાસની અગર તો માત્રાભંગની ભૂલ જથ્થામ કે તુરત ત્યાં શબ્દ ફેરવવાની અગર તો અમુક શબ્દ મૂકી હો કે વધારા, કમી કરા, એવી સૂચના સ્વભાષામાં સ્વમુખે આપે છે. કોઈ કાંબ માનાર ગાંવામાં પણ ભૂત કરે તો એ એટલે જ વસામ પોતે ગાઈ જતાવે છે. ત્યારે તો ગંનના આનન્દ અને કાંબ્યતું અદ્ભુત મિશ્રણ થાય છે.

પછી પ્રશ્નાત્રો-જમતદષ્ટિએ એકાંતરે એક-ઉપાડે છે. વાંચે છે. શું વાંચતા હશે ? નેત્રો તો કાગળની ફેર અગર તો પમના અંગોહાની આસપાસ જથ્થામ છે. છતાં, ઉતર આપવા જેવા ન હોય, એટલે કોય અહીં જ હળવા-અગર તો હુલ્લક પ્રશ્નોના જવાબ માત્ર મરતક દલાવી

પક્ષા મુકાય છે. કદાચ જવાબ આપવા જેવો પ્રશ્ન હોય તો જ પુછનારને મન જે મહાપ્રશ્ન ગણાયો હોય તેનો અલ્પમા અલ્પ ઉત્તર, બાપાફેરે લખાવી દે છે. પ્રશ્નોના ઉત્તર ઘણે ભાગે, "તું તને જાણી લે" "તમે સ્વખ્યાવસ્થામાં છો" અમર તો "નિદાને ત્યજો." કે "તમે જાઓ" એવા જ દૂંઢા, બાવાઈ-મરપૂર, સરળ છતાં સચોટ રીતે આપે છે. અને તામિલ ભાષામાં પણ બહુ દૂંઢું ઉચ્ચારણ ક્યારેક કરે છે. પણ બાપાફેર સમગ્રમય થઈ

અરે ! આશુ ? ચાર વાગી ગયા. સવારે આવેલી ટપાલોના જવાબ સાથે સવારની બહિષ્કારી પંડમાં પ્રવેશ કરે છે. ટપાલોના જવાબોનો થોડકો પણ સાધારણ અને થકવી નાખે એવો હોય છે. પત્રોના જવાબ વંચાતા જાય, સુધારાવધારા ન હોય તો પણ બધી કલાક તો સહેજે એ પત્રોની જવાબધારમાં વહી જાય. સમય એકદમ પસાર થઈ જાય, એવી હદિયાળ કે હટિકામંત્રની રચના ઉપર સહેજે ટીકા થઈ જાય; પરંતુ મહાખંડની શાન્તિમાં તો જાણે નીરસતાં નિર્મોહ કરતી હોય તેમ ભાસે છે. આ બધું જ આપણી જાણતિરપ છે. કારણ, જ્યારે 'મહર્ષિ' સામું જોવાય ત્યારે બધું જ ભૂલી જવાય. ટપાલોના જવાબો વંચાઈ રહે ત્યારબાદ પા કલાક સંપૂર્ણ શાન્તિ પથરાતી હોય તેમ ભાસે છે. અને પોણાપાંચે આસનેથી ઊડીને 'મહર્ષિ' પંડ બહાર પધારી ગોસાળાની પાછળ જાય છે અને પાંચ વાગ્યે પાછા આસને બિરાજે કે તુરંત જ વેડધોય ભગવાન દક્ષિણ-મૂર્તિનાં શ્લોકો વગેરે પોણા છ સુધી વાંચે. શુદ્ધ સમૃદ્ધ સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી-જ્ઞા-શિષ્યો-નો ચાર કે છ જણાનો સમૂહ પણ બેઘર કે બેતાલ થયાં વગર સંગીતમય વેદનો સૌને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. બરાબર છ વાગ્યે બી-વિભાગે પોતાના રાત્રિભોજન માટે મહર્ષિજીના મહાખંડમાંથી નીકળી જવું જોઈએ અને પુરુષવર્ગ બેસી રહે. સાડા છ વાગ્યે બીવિભાગે જમીને આમમની બહાર નીકળી જવું જોઈએ એ નિયમ છે. અને સાડા છ વાગ્યે પુરુષો માટે જમવાનું અને જમી પરવાયો બાદ મહાખંડમાં નવ વાગ્યા સુધી પુરુષ-વર્ગ બેસવા ધારે તો બેસે. નહિતર સવા જવા માટે નવ વાગ્યે તો નીકળી જવું જોઈએ.

પુષ્પવારે એટલે. તા. ૨૬-૨-૪૭ના રોજ આ બધી જ વીમતો, જાણવા-માં અને મેળવવામાં વિતાવી ઉતારે આવી સત્તા (લગભગ સાડાદસે.)

સવારના આઠથી રાત્રિના સાઠઆઠનો સમય ક્યાં પસાર થયો તેની બહુ ખજર કાઠને યજ્ઞ રહી હોય તેમ બધાનું નથી.

અરુણાચલે આદોહ્યક

શુરુવારે સવારે તો શ્રી અરુણાચલ પર્વત ઉપર કે ન્યાં આમળ મહર્ષિને આત્મદર્શને આત્મસા અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ તે કુંભર ઉપર ચઢવા માટે મહેમાન-ગૃહેથી સાત વાગ્યે નીકળ્યા. શ્રીરમણાશ્રમની અંદરથી જ અરુણાચલ જઈ શકાય તેવો રસ્તો છે, જેથી તે રસ્તેથી સાત ફાળે રથપાએલી રકંદા-શ્રમની એટલે કે સમાધિની ભૂમિ ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાંથી સીધે રસ્તે નીચે ઊતરીએ તો શ્રી અરુણાચલ મહાદેવના મંદિરના પ્રશ્નિમદારે પહોંચાય, પરંતુ અમે તો ગયા હતા તે જ રસ્તે પાછા ઊતરવાના હતા. જેથી માત્ર ફેરી જોઈ લીધી. આ રકંદાશ્રમની ભૂમિ બહુ જ રણિયામણી-શાન્ત. અને આશ્રમ તેમ જ મામની તુલાધાર જેવી મુખમાં છે. ત્યાં આમળથી શ્રી અરુણાચલ મહાદેવનાં નવદારા મહામંદિરના તેમ જ તિરુવણ્ણમલ્લનાં આમવિસ્તારનાં સંપૂર્ણરીતે ચિત્ર દર્શન થાય છે. આ રકંદાશ્રમની બાજુમાં જ આશ્રમના પાદપ્રક્ષાલન કરતી પાણીની નાની સરવણી છે-ચોમાસામાં તો ઘોષનું રૂપ પણ ધારતી હશે. તે સરવણીમાં નાદા, થોડો ફાહાર કયો, બહોં વાનરો છે-પણ આપણે ખાવાનું આપીએ તો યજ્ઞ ખાવાની બહુ વૃત્તિ નહિ એવા. એટલે કે પરાણે આમળથી આયવું જોઈએ. આજે અમારે શ્રીરહર્ષિજી સાથે જ પ્રસાદી લેવાની હોવાથી-બહુ સમય બપોલ કયો સિવાય કીમી મર્તએ-તાપ તપતાં અમે સવારે મહેમાનગૃહમાં આવીએ. અને પંચતર્મા શ્રી મહર્ષિની સંમુખ રહેવાય તે માટે તુરત જ આશ્રમમાં આવી ભોજનખંડમાં પોષાઅગિવારે જ ફાખલ થઈ જગ્યાએ મેળવી બેઠા. બરાબર અગિવારે ઝાલર વાગી અને મહર્ષિજીએ ભોજન-ખંડમાં પગ મૂક્યો. પાછળના તેમ જ બાજુના દરવાજેથી અન્ય ભક્તો, મહેમાનો-બીપુરુષો જેમાં બ્રાહ્મણો, પારસીઓ, યુરોપીઅન્સ વગેરે અનેક રાત્રિ અથવા કોમના સમૂહમંથી બ્રાહ્મણો અમારી બાજુ આવી અને અન્ય વર્ગો-પાટીઆના પદ્ધાના વિજ્ઞાનમાં બેઠા. બેઠા કે તુરત જ સાત-મિશ્ર સાક (વડું સાક) ફાળનું પાણી અને છેવટે છાસ-બહોં કરપાનમાં પ્રવાહી પીણું પીવાય છે છતાં વાટગે માગીને મેળવાય છે; અને પછી તો પંચતર્મા તમે ત્યાં બેઠા હો ત્યાં વાટગે આપી જાય છે.

એ પ્રસાદથી પરવારી મહેમાનગૃહે આવીએ, અને સાંજે શ્રીઅરુણા-

ચલના મંદિરે જવાનું હતું. એટલે અહીં વાગ્યે જ બરાબર આશ્રમમાં
આવી મહા લાંબને બેઠા. મહાખંડમાં મહાધિજીની સામે હતું બીજું માંચુંસો
મહા કોશીમાંથી પરવારી આવનાર હતો એટલે જગ્યાની વિશાળતા વધી મએલ
જણાતી હતી. અમે સૌ માર વાગ્યે જીડી જવાની ધારણાથી અને મામમાં
મંદિરે જવાની ગોઠવણે જલદી જીડી જવાય તેવી રીતે દૂર જ બેઠાં હતા.
અલૌકિક અનુભવ

પૂરી પાંચેક મિનિટ તો નહિ થઈ હોય ત્યાં આ લખનારને શ્રીરમણ
અને તેમનો દેહ અદૃશ્ય થયો અને તે જ જગ્યાએ ધ્યાનાવસ્થાવાળા શ્રી-
ચંકરનું ચિત્ર કે જે હંમેશાં પૂજનમાં રહે છે તે દેખાયું અને વળી શ્રીરમણ
દેખાય. આ તે પ્રથમ છે કે નેત્રદોષ ? પણ પૂછવું કોને ? ધારો કે
ધેર જઈને કાઢકને કાંઈક પૂછવું. પણ આપણું માનસ કોણ ? આ માટે
તે સમયે તો અવકાશ કે આશરો જ ન હતો એટલે જાણે જેવું રમણનું
મૌન તેવું મારું; પણ આ દર્શન પરત્વેનું મૌન-કેળવવું પડ્યું. મને દોઢ
કલાકમાં લગભગ સાતથી આઠ વખત પૂર્વોક્ત દર્શનનો ભાસ થયો. આ
બંને છે શું ? અને બંને છે કેવી રીતે ? એટલે જ વિચાર ક્યારે આવી
શકતો હોય તો પણ એ વિચાર સાથે જ પાછા-રમણ જ દેખાય-મત-
લબ ક્ષણેક રમણ અદૃશ્ય થાય-અને પેલું ચિત્ર દેખાય. દોઢ કલાકે કયા
મયો-તે ખબર મને તો રહી હતી તેમ કહી શકતો નથી. પણ છાટાલાલે
કાનમાં કહ્યું “ભાઈ અલશું ને ! આમમાં જવાનો ટાંપમ થયો છે.”
હું કાંઈ બેમાન તો ન જ હતો તેમ જ ધ્યાનમાં પણ ન હતો એટલે,
“હા”ના ઉત્તરે જિહ્વા. વિભાવવંદન કાધા અને મહેમાનગૃહેથી મયા
મામમાં-શ્રીઅરુણાચલ મહાદેવનું મહાદારી ભવ્ય મંદિર એટલે કસાયુક્ત
જીવંત મનોરમ્ય મૂર્તિ.

સુખ્ય મહાદારમાં પ્રવેશતાં જ, શ્રીરમણઆશ્રમની સ્વચ્છતા-અને
શાન્તિ બંને અહીં સમવાય તો કેવું સારું ? એ પ્રશ્ન થયો. પણ અહીં
તો શાન્તિને બદલે કોમિયાદયે જણા જનારની પંજવણી, અને તેમાં
એકધારી રેકડ જેવું. વિનાપ્રયોજને વાગ્યા કરનાર કે માયા જ કરનારની
અનેક પ્રકારે નહતર જ થાય છે. અને એવા જ કારણે સ્થાન અને દર્શન-
ની મહત્તામાં, વિદ્યાર્થ જણાય છે.

દર્શન વર્ગે પતાવી આમમાં પણ કશું જોવા જેવું નહિ છતાં પ્રેક્ષિયુ
કરી. સાત વાગ્યે મહેમાનગૃહે આગ્યા. મહાધિ સાથે પ્રસાદ લેનારા આશ્રમે

મયા અને અમો આપણી માટે મહેમાનગૃહે રોકાયા. મનનચિંતનની મેઢાદસામાં શરીર યંત્રવત્ ચાલે છે એવું લાગ્યા જ કરે તે જ મહાવિનાં દર્શનનો મહિમા.

શુક્રવાર: ૨૮-૨-૪૭. નિયમાનુસાર મોઢા ઊઠનારા અહીંયાં વહેલા જાગી જાય છે, તેટલા અનિયમિત બની જાય છે. માસની આખર તારીખે પગારની રાહ જોનારને તો પગારથી તારીખ અમર તો તારીખથી પગાર કોઈક તો યાદ આવી જાય પણ અહીં તો વિસ્મરણનો જ પ્રયોગ હતા. છતાં છુધવારે આશ્રમમાં પહોંચ્યા પછી આખતજનને કેવળ જૂલી ગયાનો અપ્સેષ આવવાની બીકે અમર તો પ્રથમ યત્ર લખવાની પ્રેરણા પામેલા 'એવા હોટાલાલભાઈએ યત્ર લખવાની જરૂરત જણાતાં શરૂઆત પણ કરી અને અમારે પણ તેમણે લખેલા પત્રોમાં ધુશીખમરના સાક્ષીની સહીઓ કરવી પડી. રત્નાન વજેરે પત્રો પછી સૌ આશ્રમે જવા તૈયાર થતા હતા. ત્યાં તો તે જ ભાઈએ બીજો પ્રશ્ન કયો. "આપણે જવું છે ક્યારે?" આ લખનારે તો કહી દીધું કે:-દર્શનમાસ થયો છે. હવે મોક્ષ માટે મૃત્યુ મળે એવી આશિષ મળે તો જવામાં હરકત નથી. નહિતર તો ન આગ્યા તે એક જૂલ યર્ષ અને હવે પાછા જવું તે બીજી મહાજૂલ છે. પણ પાછો જ વિચાર આગ્યો કે:-આશિષની માગણી કરીએ તો પણ ઉત્તર મળે તેવું કયાં છે? એટલે તો મિથ્યા સંવાદ-વિવાદને સંકેતી ટપાલ નાંખવા જાય. તે રોશન મારતરને મળી આવે તેમ નક્કી થયું. ખાસ ખાતાની અમર તો ડબ્બા માટેની જાઠવણ માટે કરીથી સાંજે પણ હોટાલાલ મયા. ત્રણ તારો કર્યા. યાનિ ગયો અને રવિવાર પણ જશે, એમ લાગવાથી હોટાલાલ વિસ્ત્રુપુરમ્ ગયા. ટી. એસ. ને ગયા. અને ખાસ ખાતું કે ડબ્બો રેલવેની ટાપાઓમાં અપાતાં જ નથી એટલે Request ના જવાગમાં Regret મેળવી પાછા આગ્યા. હોળીના દિવસે નજીક આવે છે; માટે ઘરમાંમણે જવું જોઈએ, એમ સૌનો મત પડ્યો. સાંજે નીકળવાનો નિર્ણય થયો.

પુનઃપુનરપિ

૧-૩-૪૭ રવિવારે પણ, ઘણી વખત અને ક્યારેક તો ઉપરાઉપર રમણ અને શંકરનાં દર્શનની ફેરવદલી દોડી. ખાસ કે વિરોધાજ્ઞા એ નક્કી ન થાય ત્યાં કહેવું કેને?

પાસેનું કાચનું કળાટ ફટવાની ધાસ્તીથી તેને જ વાગી જશે એમ જણાવા-
યી મહર્ષિની સેવામાં રહેનાર લાંઘિ તેમને રોકવા ઊઠ્યા, પરંતુ મહર્ષિ-
એ તામિલમાં કાંઈક કહી તેમને રોક્યા અને એ જ ક્ષણે પેલા ડાસા
રામભક્ત પણ આપોઆપ ખેસી ગયા. પા કલાક ગયા પછી પારસીભાઈએ
પૂછ્યું કે “મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે આપે રામભક્તને મૂક
આતા કરેલી છે ?” જવાબ ન મળ્યો. ફરીથી પૂછ્યું તો પણ જવાબ ન
જ મળ્યો. અને પછી પૂછવાની દિશત રહી નહિ. એટલે “દિશ્યમ્હુ તો મેં
માગ્યા હતાં, મને આપવાને બદલે રામભક્તને આપ્યા ?”-ત્યારે એક ચોપડી
ઉપાડી તેવી જ હથાડી. તેમાં વંચાયું કે ૪૦ વર્ષ પૂર્વે આવેા જ પ્રશ્ન થયેલો;
અને એક કુણ્ણભક્તને અમિયકોમાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિના દર્શન થયેલાં. આ
વાંચ્યું એટલે મને થોડુંક તો આશ્વાસન મળી જ મધુ કે પારસી મુકર્યને
એમના પ્રશ્નમાં તો કાણ જણે પણ મને થતાં દર્શનમાં મને એ ઉપયોગી થયો.
બરાબર પોણાપાંચે આસન છોડી સૌ બહાર નીકળ્યા એ વખતે, કાલ્હા-
પુત્રી આવેલ પેલા રામજીના ભક્તનો લગ્નલો જે થોડું નામથી મને
જાણખતો તેની સાથે મરાઠીમાં વાતચીત થઈ. તે પરથી રામભક્તને પાણીની
ઝોરડીમાં બમે મળ્યા.

મરાઠીમાં પૂછ્યું એટલે એ જ ભાષામાં અશ્વપૂર્ણ આખિ બોલ્યા કે
“રામચંદ્રજીની મૂર્તિ ઊભી રહીને મને દર્શન દેતી હતી.” મેં કહ્યું કે-
“રામચંદ્રજી તો ખેડેલા હતા ને ?” તો પણ તેણે ના કહીને ઉમેર્યું કે, “મેં
તો બોલેલા જ જોયા છે.” ત્યારે મને પણ ખાતરી થાય છે કે તથુ તથુ
રાજથી [કું] દેખું છું તે રમણમાં સંકર છે કે સંકરરૂપે રમણ છે ?
એ પ્રશ્ન પણ સમાપ્ત થયો અને ભાષ નહિ, સત્યદર્શન ચર્ચાક્ષુથી
થાય છે એમ પણ નિષ્કર્ષ કરી શકાયો. રવિવારે (તા. ૨-૪-૪૭ના રોજ)
ચિ. નેવેલને મેં મારા દર્શનની પ્રથમ તો વાત કરી. સાત વર્ષ પણ
પૂર્ણ થયાં નથી, તે બાબત વાતો સાંભળીને મને કહે છે “અરે ! એમાં
શું ? બમે તો રમણમહર્ષિ સાથે કંડે રમતા હતા.” મેં પૂછ્યું : “તમે
ક્યારે રમતા હતા ?”

“આખો દિવસ ને રાત” જો કે આ જવાબ તો બાલક જ આપે
પણ રહસ્યદષ્ટિએ જો વિચારાય તો જરૂર જણાય કે પ્રજા પ્રતિપજા
જેવા ને તેવા રૂપે દર્શાય છે. માત્ર જોવાની આંખો તે જોઈ શકતી નથી,
પણ શક્તિરૂપે તેજ આંખોમાં શક્તિ મૂકે છે અને દર્શાવે છે.

રવિવારે પણ રમણ અને યંત્રની ભાવના દઢ થવાથી અમર તો એ વિષયમાં અસ્પર્શિ પણ ઉપર પ્રમાણે જાગૃતિ જેવું જણાવાથી, બહુ અમય દર્શન થયા નહિ. કારણ તો પ્રભુ જણે.

વસમી વિદાય

સોમવારે (તા. ૪-૩-૪૭) અમારો વિદાયનો દિન હતો. જવાની તૈયારીમાં સૌ મુશાય. સવારે પણ સહેજસાજ દર્શન થયાં. બપોરે ફરીથી ચોપડી વજરે ખરીદી પતાવી. હિતારે આવી બેધું જોડવી મૂકી દીધું અને વિદાયવન્દનની વસમી વેળા માટે છેલ્લી વાર શ્રીરમણના દર્શન માટે આમમમાં ગયા.

છઠ્ઠીના લેખ જેવા છ દિવસો પસાર થયા. અરેખર, જીવન જીવતા હતા કે મૃત્યુ માણતા હતા એ પ્રશ્ન સાથે તિરુવરજામલેના રોજને પહેચિવા માટે વિદાયવન્દન વખતે માત્ર એટલું જ હું બોલી શક્યો કે:- (અંગ્રેજીમાં) "આં દેહ આપની શુભાશિષ સાથે પરવાનગી લે છે." જવાબ પણ એ જ શાખામાં મળ્યો: Good, Good, Good. આ શબ્દો સાથે શ્રીરમણમહાપિતૃ મરતક હયા જ કયું: અને બીની આંખે સહકૃદ્દંબ ખંડની બહાર નીકળ્યો.

રોજને આખા ત્યારે મરહીની બીજી બરી જવાની ધારતીવાળા-ઝોની મેદની દીઠી. છતાં ટ્રેનમાં જગ્યા મેળવી. સામાનજિવારે વિસ્તુ-પુરમ્ આળ્યા. ત્યાંથી તો જેમ જગ્યા મળે તેમ જ બેસવાનું હતું, જેથી પોણાચારની ટ્રેનમાં હું, ધર્મપત્ની ને જે બાળકો સાથે બેઠા અને છોટાબાલ તેમ જ બિન્દુભાઈ પોણાપાંચની ટ્રેનમાં નીકળ્યા, મદ્રાસ આળ્યા. ચાર ચાર ટ્રેનો છતાં જગ્યા મળવાની મુશ્કેલીએ સણાખરા હિતારુજો તો રહી જ જવાના. બણાખરા ડખ્યાની પગથી ઉપર ભીના રેહી વસા જાય. મતભન, તા. ૪-૩-૪૭ ને મંજળવારે સવારે મદ્રાસ આવી આખો દિવસ મદ્રાસમાં રહી, તે જ રાત્રે મદ્રાસથી તા. ૫-૩-૪૭ સુષવારે રાત્રે આઠ વાગ્યે સોલા-પુર આળ્યા. ત્યાંથી મોટરમાં રાતના અગિયાર વાગ્યે ખારસી આળ્યા. અરુણાચલ પહેચિલા એ જ વારે-સુષવારે ૧૯૫ કલાકે પાછા તો આળ્યા. પણ, હે રમણા! એટલું બધું છું કે:-

અમર રહો તવ રમરણાં

તુમિ રસતરયાને કદી નવ યાતી. એ જ પ્રમાણે તારા દર્શનમાં જ તુમિ છે અને વિદાયમાં મહાઆકર્ષણ છે

ચિન્તન એ જ ધન

૧

પ્રત્યક્ષ તાંત્ર પ્રગટાવ, પ્રભો !

તારા શુભ સન્નેનો સાથે પારાવાર અશુભો ધસી જ આવતાં હોય, આવીને વધતાં હોય, શુભ સરવોત્તું ધક્કા અને તેજોવધ થતાં હોય તો બહેતર છે કે સર્વનાથનું તારું ડમરુ તું બળવી શે.

જેઓ તારાં નિમિત્ત બનીને તારું કાર્ય કરે છે એમને નથી કશું યેં મંત્રારાવાનું કે શુભાવવાનું. એમને પોતાનું નિરાશું અસ્તિત્વ વિશ્વાસીને મ કામ તો તારું જ કરવું છે—પછી વિનાશની વિશ્વાસણ શાને !

એ જ તારી શક્તિ છે જેમાં વિશુદ્ધ અને ત્રિધુલ મંત્રલ રમાએલું છે. સર્વ શુભ સરવોત્તી સુક્તિ અને સર્વ આસુરી વૃત્તિઓની ભરમ.

સન્નેન માત્ર સંકેલી શે, શે પ્રભો ! પ્રત્યક્ષ જ તાંત્ર પ્રગટાવ.

૩૧-૩-૪૭

૨

ચિન્તન એ જ ધન છે.

સૃષ્ટિમાં શુભ પાથરતાં અનેક કર્મો પાછળ રહેલી પ્રેરણા પરબાધ ભય, ધૂંટીધૂંટીને એનો સ્વાદ ખીસતો ભય, અવિરત આરોગીને મ અધ્ધ-ગમે આવે નહિ એવા છે ચિન્તનના વિવિધ તરો.

અમમ્યમાથી બહાર ખેંચી લાવે, અંકિત કરે, વિશ્વાસે: અધ્ધ-કપેલું યે હથેલા મારવું, માગું કરવું; દર્શન હેતું આંખના આંધીને આંખ દોરી ભય: ત્રિશળના ચર ભેડી ચોંટ મ લોકનો પરિચય કરાવી ભય: એવાં છે ચિન્તનનાં સીમાચિહ્નો.

બહેતા પ્રવાહ જેવું સતત, ખીલતા ફૂલ જેવું વિશિષ્ટ, પ્રભવતી સૃષ્ટિઓ જેવું પ્રગલ્ભ: એવાં છે ચિન્તનનાં મહામુદ્રો.

વિમૂત્તિઓની અનુભૂતિ કરાવનાર, અનન્તની જોગબ આપનાર, પ્રાણમાં પ્રગય પહેંચાડનાર, બહારની સમૃદ્ધિ યોજનાર ચિન્તન એ જ અમારું વિશિષ્ટ ધન છે.

૩૧-૩-૪૭

૩

મનુ-મંદિરમાં તારી જ પ્રતિષ્ઠા કરવી છે, પ્રભુ.

વૈભવ, આરામ, સુખ-એ બધા તરફ દગ્ગા જતા મનને વારંવાર રોકી દઇ પાછું વાળું છું. વૃત્તિઓ કકળા જોડે છે, વીતેલી પળ અને હાથથી મયેલી તક પાછું વાળીને મજાકમાં દસી લે છે-એમને હું મજાકાર-તો નથી. તક અને બુદ્ધિની દલીલો ઘેરી વળે છે-‘આ શું સૂઝ્યું?’

ન્યારથી પારકાની વેદનાનું દુઃખ સમજાયું છે, ન્યારથી સંદાઆર અને ન્યાયનો સાદ સંભળાયો છે, ન્યારથી તારું ગૌરવ સ્થાપવાની હામ આવી છે, ત્યારથી મનમાં બળવો જ જીક્યો છે અને રાજ્યપરોજની નાની મોટી અનેક લડાઇઓ ચાલ્યાં જ કરે છે. તેમ છતાંયે, તારાં સર્જનની, ઉત્કર્ષિતની વાટ જડી મર્ધ તે છોડવી પાસવે એમ નથી.

લાખો વર્ષો વહી ગયાં પછી ન્યારે મનમાં તારાં ગૌરવની માંખી ઘર્ષે છે તો એ ગૌરવને મારું કરવા તારી જ પ્રતિષ્ઠા ઠેરઠેર કરતો રહીશ, પ્રભુ.
૫-૪-૪૭

૪

કપાળે કપાળે તે કિત્ત મતિ આપી છે. તારે શરણે આવેલાં તારી જ પાસે જવનવી પ્રાર્થના કરે દે-પ્રદાયી, ઉમંગથી, આશાથી.

તારી રચેલી સૃષ્ટિના વિવિધ રંગોમાં માનવીની (અમારી) કદપનાઓ દોડે છે અને ક્યાંક ઇચ્છાનું રૂપ લઇ બેસી જાય છે-મનોદર દૂરો. ઉપર તરંગી પતંજિયા આકર્ષાય એમ.

આંખોનાં ધેન ઊતરી જાય એવાં રમ્ય અજવાળાં છે. મનની કોમતા-ઓ વીસરી જવાય એવાં રૂપ છે. પ્રાણ મૂર્છામાંથી જાગસ મરડી જમત યાય એવા પરિમલ છે. હૈયામાંથી છલકાવી તે અભિમાન નિનારી નાંખે એવી અપાર કડુણા છે.

રંજનું મહુપ્ત, રૂપનું ચૈવન, ફેરમતી સૌમ્યતા, આવડું સૌંદર્ય-આવી પ્રાર્થનાઓની પરંપરા સાથે જીજ્ઞાસા જેમ ઘુંચે દસીશ તો નહિ ને?

આકર્ષણને સંયિવામાંથી પ્રગટતી અતૃપ્તિ એ તારી જ અંખનાં છે, તારી જ ઉપાસના છે, દે પ્રભો.

૪-૩-૪૭.

૫

જોઈ રહો છું કે વાઙ્મા ધેરાય છે ને વરસે છે. ઝરણાં ફૂટે છે અને સરિતાનો વિશાળ પટ અંધાય છે. પૃથ્વીમાં રસસ્પર્શ સીંચતી, માનવી-ઓને દિલ્લેખતી એ તો સાગરમાં વિલીન થઈ જાય છે.

જોઈ રહો છું કે રાત્રિનાં માઠ અંધારાં સમેટાય છે અને પ્રકાશના પટ વિસ્તરે છે. ઐકાંત, ઈતિ ને વિરામ બધું યે પલટાઈ જઈ ચેતન, પરિશ્રમ અને સર્જન સાંપડે છે.

જોઈ રહો છું કે સગીર લહેરાય છે, દિશાએ ઢસી જીટે છે, આનન્દ રેખાય છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની જોજ શરૂ થાય છે. સુખશાંતિ ને ચેતન્યની ઝાંખી થાય છે. પરમ તત્ત્વનો આદેશ મળે છે. રતબ્ધ બનીને જીવન ચોમેર નજર નાંખે છે. શું વિકાસની ક્ષિતિએ દેખાય છે ?

ત્યાં તો વાઙ્મા ધેરાય છે, અપભ્રંશ અમઠે છે, અંજાવાત ધ્રુમે છે, અજ્ઞાન ઝિમટે છે, અંધકાર ધસે છે, નિર્દય-ધોર આઘાતોની ઝડીઓ પડે છે. વિનાશની બૂખી વન્દિત્તઓ યુગભરની સમૃદ્ધિ સફાવટ કરી નાંખે છે. નામ ને નિશાન શોષાં જડતાં નથી.

જલ્દે સર્જનનો વિશ્રામ લેવા પ્રકૃત નિચેતન પડી છે. જલ્દે તારાં નવાં સર્જનના આયોજનમાં તેં તારાં નેત્રો ઢાળી દીધાં છે. વિકસવા છાદ છૂટી ખોલી તારી શક્તિને પાછી વાળી લેવા જલ્દે તારું મહામંથન શરૂ થયું છે.

આછો રવ સંભળાય છે, રપંદન જાગે છે. ગતિ રકુરે છે. અરુણોદય થાય છે, સૃષ્ટિ સળકે છે, પ્રવૃત્તિનાં મોળાં રેખાય છે.

તો યે તું તો જલ્દે ચિંતવ્યા જ કરે છે. બીજું સર્જન, બીજો વિનાશ; વિક્સેલી શક્તિઓનું કેન્દ્રીકરણ ને મુક્તદાન; મહાશક્તિઓની પરમ ઉપાસના.

૩

મન-મંદિરમાં તારી જ પ્રતિષ્ઠા કરવી છે, પ્રભુ.

વૈભવ, આરામ, સુખ-એ બધાં તરફ ઢળી જતા મનને વારંવાર રોકી દઇ પાછું વાળું છું. વૃત્તિઓ કઠણા બિંદે છે, વીતેલી પળ અને હાથથી ગયેલી તક પાછું વાળીને મળકમાં દસી લે છે-એમને હું મજબૂર તો નથી. તક અને બુદ્ધિની દલીલો ઘેરી વળે છે-‘આ’ શું ‘સૂઝ્યું’ ?’

જ્યારથી પારકાની વેદનાતું દુઃખ સમજાયું છે, જ્યારથી સદાચાર અને ન્યાયનો સાદ સંભળાયો છે, જ્યારથી તારું મૌરવ સ્થાપનાની હાથ આવી છે, ત્યારથી મનમાં બળવો જ બીકો છે અને રાજબરોજની નાની મોટી અનેક લગાઇઓ ચાલ્યાં જ કરે છે. તેમ છતાંયે, તારાં સર્જનની ઉત્કર્ષિતની વાટ જડી મઈ તે છોડવી પાલવે એમ નથી.

લાખો વધે વધી ગયાં પછી જ્યારે મનમાં તારાં ગૌરવની કાંખી ધઈ છે તો એ ગૌરવને માફ કરવા તારી જ પ્રતિષ્ઠા ઠેરઠેર કરતો રહીશ, પ્રભુ.
૫-૪-૪૭

૪

કપાળે કપાળે તેં કિત્ત મતિ આપી-છે. તારે શરણે આવેલાં તારી જ પાસે અવનવી પ્રાપ્તિના કરે દે-પ્રદાથી, ઉમંગથી, આશાથી.

તારી રચેલી સૃષ્ટિના વિવિધ રંગોમાં જાનવીની (અમારી) કલ્પનાઓ દોડે છે અને ક્યાંક ધ્રુવોનું રૂપ લઇ જેસી જાય છે-મનોહર દૂભો ઉપર તરંગી પતંગિયા આકર્ષાય એમ.

આંખોનાં ઘેન ઊતરી જાય એવાં રમ્ય અંજલોં છે. મનની કોમળાઓ વીસરી જવાય એવાં રૂપ છે. પ્રાણ મૂર્છામાંથી આજસ મરડી જાય ત્યાં એવો પરિભ્રમ છે. હૈયામાંથી છલકાંવી તે અભિમાન નિતારી નાખે એવી અપાર કડુષ્ણ છે.

રંગતું માધુર્ય, રૂપતું મૌલિક, ફોરમની સૌમ્યતા, આવડું સૌંદર્ય-આવી પ્રાપ્તિઓની પરંપરા સાથે જીવજો જન્મે છું-યે દસીશ તો નહિ ને ?

આકર્ષણોને સ્વીકાર્યામાંથી પ્રમટંતી અતૃપ્તિ એ જ તારી જ કંપના છે, તારી જ ઉપાસના છે, દે પ્રભો.

૪: ૩-૪૭.

વર્ષે (૧૯૪૫) જેમ શ્રી કિશોર દ. ગાંધીએ 'શ્રીઅરવિન્દ સંકેત'ના પ્રથમાક્રમાં, તેમ મઘે વર્ષે પ્રા. કે. આર. શ્રીનિવાસ આયંબરે શ્રીઅરવિન્દ પથમંદિરના આબ્દિકમાં હિતર આપે છે. એમાંના પહેલા વધુ વિસ્તૃત લેખમાં તત્ત્વદર્શનના અભ્યાસપૂર્વક, યોગીની આધ્યાત્મિક એતના અક્રિય લાગે તો ય સખજ કામ કરતી જ દોષ છે એ દર્શાવ્યું છે; ખીલમાં એ ત્રિન્દુ સૂચનરૂપે છે જ-ઉપરાંત, એમાં વિનોદની છાંટ સહિત, આ વિષયમાં માત્ર કુતૂહલ ન જતાવવાની તેમ જ શ્રીઅરવિન્દના અદ્વિધ સાહિત્ય-પૂરનાં પુનિતંજળે પાવન થઈ, એ એટલું ખૂં તેમણે ક્યું છે તેનો લાભ પ્રજાના નવવિધાન કાળે ઉઠાવવાની મહામણ છે.

ચાર સુંદર કૃતિઓ

તા. ૫-૪-૪૬: ઉપર શ્રીઅરવિન્દ-સંકેતને અંગે જેમનો ઉલ્લેખ આવી મયો તે કિશોરભાઈની ઓળખાણ તથા પહેલી મુલાકાતનો પ્રસંગ, આને તેમની પાસેથી મળેલાં તેમના મંડળે પ્રમટાવેલાં આ ત્રણ બાલાન્તરે સુંદર પુસ્તકોની ભેટ વડે હમેશનો યાદગાર મનશે: કવિ નિશિકાન્તકૃત કાવ્યસંમદ 'ડોમ-ડેડ-સીસ'; સમકાલીન હિંદના સૌથી અગ્રગણ્ય વિચારોમાંના એક (તથા આશ્રમ-મંત્રી) નલિનીકાન્ત ગુપ્તનો લેખ-સંમદ 'ટેલકેડ એ ન્યુ સોસાયટી' તથા પૂર્વોક્ત પ્રા. આયંબર જેને *Thought-struo tures* કહે છે તેવા શ્રીઅરવિન્દના, 'આયં'માંના (૧૯૧૪-૧૯૨૧) ત્રણચાર મુખ્ય વિચારમિનારોમાંના એક 'એ ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયન રામર, માનો કલાવિષયક ખંડ મન્થકારે, નામે 'ધ સિગ્નિફિકન્સ ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ'. છપાય છે એ નવું સંકેત-ત્રિપિક પથ્થ દર્શનપ્રસંગે (આવતી ૨૪મી) આવવાનું છે, એટલે ચારેનો વિશેષ પરિચય ભેજા કરી-કરાવી ચામશે.

"એક ધર્મ: સનાતનઃ"

તા. ૬-૪-૪૭: જણે એની મેળે ચાલતી ચાલતી જ 'પેરીનિયલ રિલોસોશી' (= 'સનાતન ધર્મ'. આ પયોય રા. કામાક્ષી નટરાજને થોડા માસ પરએક લેખમાં સૂચવ્યો છે.) આડેક દિવસ પર મારા રૂમે આવી પહોંચી. હમણાં તો એ નામની ચોપડી જ આવી છે; કાર્પક દહાડે, આત્મચાનરૂપે એ વસ્તુ પથ્થ આવશે-જીવમાત્રને એ યેથોસમયે આ જન્મે નહિ તો જન્મોન્તરે પથ્થ હાથવાની છે એ ન્યાયે, પુસ્તક છે કેટલાક વધેથી

શ્રીઅરવિન્દ શું કરે છે ?

તા. ૪-૪-૪૭: આ પ્રસ, અહીં પોશ્ચિમરીમાં રહે ચતી ગામરીના પહેલા પાને પ્રજાવા દેવાતું કારણ એટલું જ કે ૧૯૧૦ના આ દિવસે પોતે, ત્યારના મિ. અરવિન્દ ધોષ કે, અરવિન્દબાણુ તરીકે, અહીં પહેલી જ વાર (જ'માળમાંના મન્દ્રનમરથી) આગ્યા હતા અને ૩૭ વર્ષ થયાં તેમણે આ રથળ છોડ્યું જ નથી. ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે આશ્રમ સ્થપાયો ત્યાં લગીના તેમના જીવનની બિનાએ એવી છે કે આજનો પ્રભુ-કૃપાએ સુખસંપત્તિમાન આશ્રમ જોનારને તેનો ખ્યાલ પણ આવે નહિ. જાણકારો કહે છે કે એ વર્ષેમાં કાંઈ કાંઈ દહાડો એવો થે જતો કે જમવા-ખાવાતું તો શું, ચાનો પ્યાલો જ "પેટું બાકું" કહેવાય છે તે જાવા માટે એમને મળા શકેતા. પછી ધીમે ધીમે સ્થિતિ સુધરતા જે જાકાના મકાનમાં પોતે એ વખતે રહેતા, તે પહેલા માળના સુવિસાળ ખંડમાં તમે આજે પણ જાઓ ને જોસો તો એનું વાતાવરણ સહજ શાન્તિથી, -સહજ પણ ગૂંઠ, અપાર્થિવ, વિમલ શાન્તિથી-મધુ" મધુ" અનુભવો. (આવો અનુભવ થયો અને પહેલો ને પછી જાણેશું ગઈ મુક્તાશતવેળા, ૧૯૪૪ની આ વાત છે-કે પોતે અહીં રહેતા હતા; મતજબ, આ પેલું 'સ્વસૂચન' નહોતું). અને એ માળની જ આશરે જાએ વાર લંબાઈનાં પગથિયાવાળા મોટા દરને :મધાને, શ્રીમાતાજીને એમનો પ્રથમ મેળાપ થતાં, પૂર્વસંસ્કારના પ્રભાવે કરીને, પહેલી જ નજરે, કવિકલ્પિત પાત્રો કરતાં ન્યારી રીતે " અને આત્માએ આત્મનને જોળખ્યો " એ પરમ સુભગ મહાધટના બની હતી.

એ રીતે, એક જમાનાથી ૨ વધુ વખતથી અહીં આવી વસેલા એ પુરુષ હવે સમાજોના મળવનદાર નથી યા તો જેલજાત્રી નથી, એને બદલે દુઃખ-ભાગ્યલા નિજ દેશને જાણે વિસારે નાખે એર્થતસેવનના આનન્દો માણે છે એ તે કેવું કહેવાય ? આમ માનનારા, તેઓ અહીં એકાએક શું કરે છે એમ વારંવાર પૂછે છે. એવા સર્વ પૂજ્યોને આમથે

વધે' (૧૯૪૫) જેમ રા. કિશોર દ. ગાંધીએ 'શ્રીઅરવિન્દ' સંકલના પ્રથમાક્રમાં, તેમ મધે વધે' પ્રા. કે. આર. શ્રીનિવાસ આયંમરે શ્રીઅરવિન્દ પથમંદિરના આબ્જિકમાં ઉત્તર આર્યો છે. એમાંના પહેલા વધુ વિસ્તૃત લેખમાં તત્ત્વદર્શનના અભ્યાસપૂર્વક, યોગીની આધ્યાત્મિક ચેતના અક્રિય લાગે તો ય સખળ ક્રોધ કરતી જ હોય છે એ દર્શાવ્યું છે; બીજામાં એ મિન્દુ સૂચનરૂપે છે જ-ઉપરાંત, એમાં વિનોદની છાંટ સહિત, આ વિષયમાં માત્ર કુતૂહલ ન બતાવવાની તેમ જ શ્રીઅરવિન્દના બહુવિધ સાહિત્ય-પૂરના પુનિતંબળે પાવન થઈ, એ એટલું બધું તેમણે ક્યું છે તેનો લાભ પ્રજાના નવવિધાન દાને ઉઠાવવાની બલામણ છે.

આર સુન્દર કૃતિઓ

તા. ૫-૪-૪૬: ઉપર શ્રીઅરવિન્દ-સંકલને અંગે જેમનો ઉલ્લેખ આવી ગયો તે કિશોરભાઈની ઓળખાણ તથા પહેલી મુલાકાતનો પ્રસંગ, આને તેમની પાસેથી મળેલાં તેમના મંડળે પ્રમટાવેલાં આ ત્રણ જાણાન્તરે સુન્દર પુસ્તકોની ભેટ વડે હમેસનો યાદગાર જનશે: કવિ નિષ્કિઠાન્તકૃત કાવ્યસંગ્રહ 'ડોમ-ટેડન્સીસ'; સમકાલીન હિંદના સૌથી અગ્રમુખ વિચારોમાંના એક (તથા આગ્રમ-મંત્રી) નલિનીકાન્ત ગુપ્તનો લેખ-સંગ્રહ 'ટાવડંજ એ ન્યુ સોસાયટી' તથા પૂવોક્ત પ્રા. આયંમર જેને Thought-structure કહે છે તેવા શ્રીઅરવિન્દના, 'આયં'માંના (૧૯૧૪-૧૯૨૧) ત્રણચાર મુખ્ય વિચારમિનારોમાંના એક 'એ ડીફેન્સ ઓફ ઇડિયન રદ્યર'માંનો કલાવિષયક ખંડ અન્યકારે, નામે 'ધ સિગ્નિફિકેન્સ ઓફ ઇડિયન આર્ટ'. છતાંય છે એ નવું સંકલ-વાર્ષિક પણ દર્શનપ્રસંગે (જાણતી રજમી) આવવાનું છે, એટલે આરનો વિશેષ પરિચય ભેજા કરી-કરાવી રાહશે.

"એધ ધર્મ: સનાતનઃ"

તા. ૬-૪-૪૭: જાણે એની મેળે ચાલતી ચાલતી જ 'પેરીનિયસ ફિલોસોફી' (= 'સનાતન ધર્મ'). આ પર્ચોય રા. કામાક્ષી નટરાજને થોડા માસ પરએક મેખમાં સૂચવ્યો છે.) આડેક દિવસ પર મારા રૂમે આવી પહેંચી. હમણાં તો એ નામની યોપડી જ આવી છે; કોર્કક દહાડે, આત્મદાનરૂપે એ વસ્તુ પણ આવશે-જીવમાત્રને એ બેધાસમય આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ લાધવાની છે એ ન્યાયે. પુસ્તક છે કેટલાંક વર્ષથી

કેલિદ્રોનિર્મામા રામકૃષ્ણ મિશનના અદ્વૈતવાદી સ્વામીએ પાસે રહીને
અધ્યાત્મની સાધના કરનાર આદ્યસ હારલીતું. એ છે તો સુમનમાલા,
પણ શી અનેખી સુમનમાલા! એ નિત્યપ્રફુલ્લ, સુરંગી અધિક છે કે
સુમન્ધી એનો નિર્ણય મુશ્કેલ અને તેવાં એ સુમનો પૂર્વપશ્ચિમના જુદા
જુદા દેશકાળના આત્મવાનીઓની વાટીમાંથી વિશ્વામાં છે અને સૂત્ર બેએ
માલાધારતું હોતકે તેટલું જ મર્મમંદી વિવરણ છે. કૃતિની ૨૭-
પ્રકરણી યોજના અધ્યત્મજીવનનાં તત્ત્વમસિ-યો ગાંઠીને એ
સત્ત્વની સામાજિક ઉપયોગિતા સુધીનાં સર્વ મુખ્ય અંગોને સ્પર્શે છે અને
નિરૂપણ જેટલું તત્ત્વદર્શી તેટલું જ તર્કબુદ્ધિગમ્ય હોઈ, પોતાની 'અસીમીન-
તા'માં રાચતા ગમે તેવા સંશયવાદીને પણ એક વાર તો એના વદાણ
વાદ વિષે જ સંશયગાં નાંખી દે તેલું છે. એમાં નર્મ બુદ્ધિવાદી ફિલસૂફી,
તથા સક્ષરોને હીકે હીકે સંયમથી પણ ચાખકા તો માખી છે, પણ એવા-
ઓના જ પરમ ગ્રિહ 'સાયન્સ'માંથી ગદુ ધરમતુ દાખલો આપીને
લેખકે તેમને મળે પોતાની વાત ઉતારવાનો યત્ન કર્યો છે કે પાણી હાઈ
ડ્રોજન તથા ઓક્સીજનનું બનેલું છે એવું આપણા પાણીના રાસ્ટ્રોજનના
અનુભવ પરથી તો ધારવાનું કારણ જેમ નથી છતાં પ્રયોગ દ્વારા તો એ
બંને તરફોને જેમ છૂટા પાડી પાણી ખરી રીતે શાનું બનેલું છે એ
બધી શક્ય છે-તેમ જ, સામાન્ય જનોનાં ચિત્ત આમ તો વિષયભોગ-
મિમુષ્ણ (વતે અંશે કે એછે) રાસ્ટ્રોજન અનુભવ પરથી ધારવામાં
આવતાં હોવા છતાં, એ ચિત્ત પર બહુ ચેતના પર સાધનારૂપી અમુક ઉપ-
(drastic) પ્રયોગો કર્યા તો એનામાંનું દિવ્ય તત્ત્વ એને પોતાને તેમ
ખીજાઓને પણ એના બાહ્ય-પર જીવનમાં વ્યક્ત થાય જ છે.

આ સિવાય એના ઉપોદ્ધાતમાં બીજી કેટલુંક અર્થો આપવા જેવું
છે અને મન્યદેહમાં તો મધું બધું; પણ આવી એક નોંધનું તે કેટલુંક
મન્યું? એટલે હમણાં તો, એ 'રસી. ફિલો'માં જે હાઈ 'મન્યોટિ'માંથી
કહેવાયું છે તે આ ૧-૧૧ પાનારૂપી 'ઓક્સિજન' કહી દીધું એટલો જ
મનોષ્ય બેનો-કેવો રહ્યો.

જન્મદૈનિક મનન

તા. ૭-૪-૪૭: હાજવાર સંન્યાસીની રીતે વાત કરું તો, 'આ
દેહ જેને બોલો (જન્મરાય નામથી ઓળખે છે)' તેણે આને સ્થૂળ

જીવનનાં પચાસ વર્ષ (તારીખ સુજાની મથતરીએ) પૂર્ત કર્યાં. આ વિશે લખતાં જિર્મિલ થઈ જવાનો ભય ટાળવા, થેડું મુદ્દાવાર જ લખું: (૧) આગતુક સાધકને પણ મળતો આ લઢાવ લીધો કે દિવસમાં ત્રણ વાર શ્વેતાત્માના આશીર્વાદ તથા પ્રસાદીરૂપે દિલ બહેલાવે તેવા સંસ્કથ આદિ પ્રતીકરૂપ પ્રક્રિયાપદાર પામ્યો. (૨) આ બાબ ક્રિયા આનંદની વિશુદ્ધિ તથા જિર્મીકરણ મટે જો કહેવાની જરૂર ખરી? (૩) કૃત્ય વચ્ચે જ હોઈ તેમ મુરખીએ તથા રનેલીએ અભિનંદન આપવા દ્વારાંત ('લેમન-ડોપ'થી, ચઢાથી, વેડાથી) મોં મીઠું પણ કરાવ્યું. (૪) આત્મ એક છાતું રદરથ એ કે સાધકનાં ખરાં સ્વજન નેટલે અંશે નિરંજન દોષ તેનાં, અભીપ્સાવન્ત મનુષ્યો છે તેટલે અંશે ખીજાં કાષ્ટ નથી. (૫) દુનિયાદારીની રીતે નેઓ સ્વજન ગણ્યામ છે તેમની વચ્ચે જ્યાં લગી સધે રહેવાતું નિમીષ દોષ ત્યાં લગી પણ તેની એમના પ્રત્યેની વૃત્તિ, (શ્રીઅરવિન્દે 'લાઈટ્સ ઓન યોગ'માંના એક પત્રમાં કહ્યું છે તેમ), પ્રાણમય શરીર મટેલી-જડેલી આસક્તિ (vital attachment) નહિ પણ અન્તરાત્માની અતુષ્ટિરૂપ પરિશુદ્ધ પ્રીતિ (psychic affection) જ હોવી ધટે. (૬) એક પ્રવચનવેળા સમગ્રપુ' તેમ 'ધ લાઈફ ડિવાઇન'નાં છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં કહેખાયલાં ને Gnostic Beings માને દેવ-માનવો બાવિ જગતમાં યશે તેમની વચ્ચેનો ને રનેદસંબંધ રહેશે તે અભીપ્સુ આત્માઓ વચ્ચેનો જ દશે (૭) આ કારણે જ હમણાં પણ (સંધારીએનો યોગ વહોરતી) એવી રિયતિ જોઈએ છીએ કે ખરી અભીપ્સાવાળા પતિને યોગસધનાય' રચીકારવામાં આવે, પણ એની પત્ની કે બાળકોને નહિ. એથી જિજ્ઞાસુ જનપુ' દશે.

ખરું જીવનદ્યેય શું?

તા. ૧૦-૪-૪૭: તે આવી, તે મર્ઝ. અમણી ચપલાની જેમ, તેમ જ વળી ચલી મર્ઝ, મર્ઝ? હા, પાછી રદી મળશે? કહીયે, કહીકે? મળશે જ, આ રથજો જો નહિ તો આ બવે તો ખરી; ખરી જ ખરી, કેમ કે એને ખરીદવાનો છું: એને, બાજે જાણે હાથતાળી દબ નાસી ગઈ એને - એટલે, 'પેરીનિયલ 'રિલેંસી'ને.

એ સુખવસર આવતાં લગીમાં એનાં સંસ્મરણ (જે દુરત જ; ખીજાં પછી) દપકાવી લેતાં જોઈએ: (૧) એમાં એક ઠેકાણે બે જાક હમણાં

ના યુરપને 'ડાક' કોન્ટિનન્ટ' કહે છે એ કેટલું બહુ સાચું છે. એ ખંડને પ્રેમ વડે એશિયાએ જીતવાનો છે એવો સન્દેશ માધીજના મુખે મળે અઠવાડિયે જ એશિયન પરિષદમાં અપાયો એ દસકાઓ બધે સૈકાઓથી જાગ્યે જતા યુરોપિયન અધિકારને લીધે જ ને ! પણ હજી એક મોટી જિજ્ઞાસ છે અને તે ઉપરનાં જાને નાનાં મતોને સાચું ઠરાવતા મહાસત્યના કથનની જ નહિ પણ સાક્ષાત્કારની: એશિયાનો આત્મા જાગૃતના ઉચ્ચ-તર અર્થમાં જાગ્રન થશે નહિ ત્યાં સમી વાચિક પ્રેમભાવ અથવા તો સ્વભાવે જ મર્યાદિત એવાં નૈતિક કે આર્થિક વગેરે સૂક્ત્યોનું રૂપ ધરતો એકમેકનો પ્રીતિભાવ પણ કારમત નહિ નીવડે. આ ખંડના નેતાઓને કોઈ દિવસ આત્મજાગૃતિનાં તેજો આપતા, પ્રભુપ્રીત્યથે ને સક્રિય સજીવ નિષ્કામભાવી રિચારકો તથા શર્પ્કરો સર્વ જીવ ક્ષેત્રમાં બની ચકશે-એવાને સ્વપ્ન કરે તેટલી ઊંચી ભૂમિકાની પૌરુષ્ય પ્રજાઓ જનશે-ત્યારે જ કશી ચે રથાથી કલ્યાણ કરનારી લોકોદારક પ્રવૃત્તિ, માનવ-માથી એની હાલતો નિર્મળતાનું પરિવર્તન દિવ્ય કે દિવ્યવત શકત-ઓમાં જોમળે ક્યું' હશે તેના એ પ્રગુણો તથા ઓરતોને હાથે, ચર્પ શકવાની છે. એ દહાડો જિમ્મત લગી બેસી રહેવું એમ નહિ, પણ એને મુકાબલે આજનાં ગમે તેવાં મહાન શયો ફાતરાં ખાંબા સમાન છે એમ નક્કી સમજી, શ્યેય તો પેલું જ છે એ ક્ષણવાર પણ ચૂકવું નહિ.

“પચાસે પાણીમાં ?”-એમ જ

(૨) અદારમે પાને એક સૂરીતો દુઓ આપ્યો છે. વૃદ્ધ બનેલા એ બિરત્તને બયઝિદ (Bayazid of Bistoun) ને 'કાર્ક પૂણું' કે આપતી ઉમર ૧૮લી, ત્યારે તેણે જવળ આપેલો કે મારી ઉમર ચાર વરસની છે. પૂછનારે જ્યારે કહ્યું કે એવું તે હોય, છુટકાં તો ૧૮લા દેખાઓ છે, ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો કે સિત્તેરનો છું થયો ત્યાં લગી ખુશાની ને મારી વચ્ચે પડો હતા; એ હમણાં ચાર વરસથી ખસ્યો છે એટલે ઉમર ચારની જ મણાય ... આમ જ, આપણામાંનાં જોને હમણાં ૪૦ કે ૫૦ કે ૬૦ વગેરે થયાં હોય તેણે એ નકામો મર્થ ગણવાનાં. આજની આવી યુગને એકડો આત્મસાક્ષાત્કારની મળે જ માંડવાનો છે. ત્યાં લગી અંધારામાં યા તો ઝાંખેરા પ્રકાશમાં ખટવાતા સદાચારી, પરાયણી, દેશોદારી, 'એખ'વારી બધે બન્યા કરીએ. એ બધાની જિમ્મત નિરપેક્ષ હૃદયે (મારા અર્થોના એક મુખપ્રી-મિત્ર રાજ દોઢ પાદીને કહી સંબળાવે કે તેમ) ઠીક

જેટલી જ સમજતી. આ સાપેક્ષતા અગણિત વર્ષોમાં ધૂમ્મે જવું જીવન પણ નેમ તો નિરપેક્ષતા જ લે એટલું જરા જોગે એવું સર્વ આત્મચિન્તકોનું કહેવું યાવ છે. દરેકની જને Divine Ground કહે છે તેમાં ચેતનાને સ્થિત કરી જીવવાની રીત, એ સાધના જ છે. હિંદુ-ખ્રિસ્તિયો સૌ કોઈ માટે એકમાત્ર પરમ, એકમાત્ર સનાતન ધર્મ.

અવતારનું રહસ્ય

તા. ૧૬-૪-૪૭: The Logos [શબ્દબ્રહ્મ] passes out of eternity into time for no other purpose than to assist the beings, whose bodily form he takes, to pass out of time into eternity. If the Avatar's appearance upon the stage of history is enormously important, this is due to the fact that by his teaching he points out, and by his being a channel of grace and divine power he actually is, the means by which human beings may transcend the limitations of history. (*Peren. Philo. P. 51*).

આમ રામ, કૃષ્ણ ને બુદ્ધ, ઇશુ આદિ પદ્મજંબુજા, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ તથા શ્રીરમણમહર્ષિ, શ્રીખરચંદ્ર આ સર્વે અવતારી પુરુષો (ગુજરાતમાંથી નામ મૂકવું હોય તો શ્રીમન્દસિંહચાપંથ) પૃથ્વી પર દેહધારી બન્યા હોય છે તે એટલા સારુ કે એમનામાંના દિવ્ય-સેતુત્વ અને સદુપદેશનો લાભ પામીને મનુષ્યો પોતામાં રહેલા અન્તયોગી-ને ઓળખે એટલું જ નહિ પણ વિશ્વમાંના તેમ વિશ્વની પારના અહ-તત્ત્વ સાથે પણ સ્વરૂપાનુસંધાન કરીને જીવન જીવે, 'સંસાર થું સરસો' રહે જીવમાત્ર એટલું જ નહિ પણ 'મન મારી પાસ' સુધીની સાધના પછી આત્મનુ જોતો પણ બ્રમવાન સાથેનો ગાદ, સતત, પરમાનંદમય અંધકે ક્ષણવાર પણ પ્રુએ નહિ.

જરા આમળ ચાલતાં એ જ પાને ડો. આનંદકુમાર સ્વામી જેવા અધ્યાત્મવર્ધી ક્લાવિવેયકમાંથી અવતરણુ આપ્યું છે:

...The worshipper of Krishna is warned in the Vaishnavite scriptures that the Krishna Lila is not a history, but a process for ever unfolded in the heart of man—that matters of historical fact are without religious significance.

સિવાય કે, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિવતી આજતોને એવા સાધન તરીકે (દરવર્તી કે નિઠરતા સાધન; રાજકીય, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક સાધન)

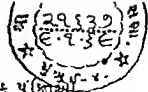
મનુષ્યો ઉપયોગમાં લે: એવી રીતે લે અને એટલા માટે કે પોતે આ-સકિતમય તથા કાલમત જીવનક્રમમાંથી એવનાને મુક્ત કરી શકે.

ઝણી કરે તેવા કવિ

તા. સદર: માત્ર પોતાના કવનથી નહિ, પણ જીવનથીયે સર્વ સુકવિઓ જગતને ઝણી કરે છે. ગુજરાતના ત્રણ કવિઓ મયા ૧૫-૧૬ માસમાં પરલોકવાસી થયા. એ પ્રત્યેકને માટે ન્યૂનાધિક અંશે હદી શરીરો તેવું આ પરિચ્છેદ (કા. ટોમ્સન સંબન્ધી, એનું દુ:સહ સમજુમયું જીવન ટાળનાર એના સુદૃઢ તથા ચરિત્રકાર મિ. વિલ્કિઃ એનેલના)-પરિચ્છેદમાં આજે વર્ણવ્યું:

Devoted friends lament him, no less for himself than for his singing. He had made all men his debtors, leaving to those who loved him the memory of a unique personality, & to English poetry an imperishable name. (From Francis Thompson: Poet & Mystic; by G. Thomson; 1923).

એ કવિના (પ્રા. કાકારે 'લિરિક'માં જેમાંની કેટલીક પંક્તિ-પેાને 'અમકન' નમ્યા પહેલાં જ, અસખત-સીધી છે; જેનો થોડો ઉપયોગ ટોમ્સનના અન્યથા પણ કીક પ્રમાણમાં ઝણી 'અનનિકા'કારે એ સંમદમાં યોગ્યતવા કર્યો છે તે કાવ્ય) 'હાઉન્ડ ઓફ દેવન'નું-સ્વર્ગમાં મક્કાતો પ્રભુપ્રેમ તજીને નાઠેલા, તેથી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં માયામસ્ત અનેક જીવરૂપી શિકારની પાછળ દયળુ નિર્દયતાથી, અખૂટ જ અમિનિવેશથી અચાકપણે પાછળ પડેલા જાણે શિકારી જ્ઞાન સમા પ્રભુપ્રેમથી દૂર નારથે જતો, નારથે જ જતો એ જીવ, અન્તે, પ્રભુએ લંબાવેલો હાથ, એનો અગાધ પ્રેમ પામે છે: એવા અપૂર્વ વસ્તુવળા એ કાવ્યનું-સુન્દર ગુજરાતી ભાષાન્તર કાષ્ઠક દિવસ કદાચ 'સુન્દરમ' (એમનું પણ સીધું ઝણુ ચોપડી ધીરનાર તરીકે આ નોંધ પર છે) કે બીજા કોઈ સુધાચ કવિ આપે તો કેવું સારું એવી—જો યોગિક નહિ તો (કારણ એ માટે પાત્રતા શી, હું સરખાની) સંદિગ્ધિ-અભીરૂપા તો એના આ વાચનદિવસોમાં વારંવાર થાય છે... (ઉપરનું લખ્યા પછીના એક-દોઢ કલાકમાં જ જાણ્યું કે એ કાવ્યનું ભાષાન્તર તેમણે કર્યું છે અને હેલ્થી થેન્ડી લીટીએ સન્તોષપાત્રક રૂપ લેશે તેવું જ એ પ્રકાશન માટે તૈયાર ગણાશે. એ જાણવાનું સદ્ભાગ્ય આ પૃથ્વીને જ સંપડે તો કેવું સારું.)

એમાંની ઘોડીક પંક્તિઓ

ચાવીરૂપ હોવા જેવી, એ પ્રભુસ્વરૂપની ડેટલીક આકર્ષક હકિતઓ:

1. All things betray thee, who betrayest Me.
2. Naught shelters thee, who wilt not shelter Me.
3. Lo ! naught contents thee, who content'st not Me.
4. Whom wilt thou find to love ignoble thee,
Save me, save only Me.
5. Ah, fondest, blindest, weakest,
I am He whom thou seekest.
Thou dravest love from thee, who dravest Me.

આત્માના સ્વચરિત્રતા એક મહાપૃષ્ઠ મમાન ગણાયલા એ કાવ્યના કવિની આવના એ દત્તી કે “યુન:પ્રફૃત્તિને સરણે” (return to Nature) જેવા પ્રકારના કવિ યુગું એ ઠીક છે, પણ, “I would be the poet of the return to God !”...સુન્દર વિષયેનું નિરૂપણ પણ ‘સાદી’ જ શૈલીમાં માગનારા માગણી માટેનો તેને આ જવાબ પણ અપે છે:

“To write plainly on a fine subject is to set a jewel in wood” ... એ જ પુસ્તકમાંના એના ચરિત્રમાંથી: “Thou hast made us for Thyself, O Lord, & our heart will be for ever unrested until it rest in Thee.” (St. Augustin), એવી શન્તિ સદેહે પણ પમાય.

કવિઓને કહેવા જેવું

તા. સદર: ઉપલા ચરિત્રપુસ્તકમાં કવિઓએ ગદ્ય લખવા સંબંધી ટોચસનનો અભિપ્રાય ટાંક્યો છે કે કાવ્યવ્યગ્રમાં સાજા તરીકે પણ ગદ્ય-લેખન મૂલ્યવાન હોઈ, કવિઓએ તે કવુ જોઈએ. આના કારણ તરીકે પોતે જ હિમેરે છે કે ગદ્ય લખવાનો મહાતરો તો કવિના કવ્યની પદ્ધતિ- (diction)ને તાજગીમરી તથા સર્વગ્રાહી મનાવે છે. એવી ટેવ તે ન રાખે તો એનું લખણ ક.વ્યમય સંજોગના સંકટા પામમ’ (exclusive coterie) અંધારું રહે. પછી દૃષ્ટાન્તથી એ વાત સ્પષ્ટતર કરે છે કે સુપ્ર-જનનસાક્ષના સિદ્ધ નિષમાનુસાર જેમ પ્રજાના અભીરવમૌની સંસ્કારિ-તામાં, અમરગો સાથેનાં એનાં આન્તર લમણી ખમીર પુરાય છે (નહિ

તો પેલી સંસ્કારિતા ક્રમતાકાત-effete-અને) તેમ, કાવ્યની સંસ્કાર-શોભામાં મલ્લની બલિષ્ઠતા ઉમેરાવી હતે.

યાદશી ભાવના ચત્ય ...

તા. ૨૪-૪-૪૭: પ્રત્યેક દર્શનાર્થીને મળે છે માર્ક એક મિનિટ, પણ એટલી અમુક ક્ષણોમાં ય એ એકેક વ્યક્તિ પોતાની પાતતાનુસાર, દિવ્ય ચેતનાના એ અખૂટ શક્તિનિધાનમાંથી ન્યૂનાધિક કાર્ષિક ને કાર્ષિક પામે છે; અધિક કે ન્યૂન, તેમ ચત્ય પણ ! આમ પોતે કશું ય-જરા સરખી યે ખરી ચિત્તશાન્તિ કે હૃદયનો ઊંડો સુરથ ઉદ્ભવ-પામ્યા વિના બહુ અસન્તુષ્ટ રહીને પણ કેટલાક ભય; કાર્ષિક નહિ તો એમના રથૂલ મન કે ઉપલક્ષ, ભૌતિક મનને તો એમ લાગે જ, અમર જો કે જોણે અગાત મન ઉચ્ચ સંવેદનનો લવલેય દ્વાય પામ્યું'યે હોય. આત્મ કારણ એ કે આવાં દર્શન એ માત્ર ચર્મચક્ષુએ સંભવપૂર્વક કરવાનાં દર્શન હોતાં નથી. પ્રસન્ન ચિત્તે જ જવાતું. મધે વખતે એક અનુભવી સાધક કહેતા સંભળાયલા તેમ, "It all depends on whether it is only a stare or something more."

તા. ૨૫-૪-૪૭: આજ રાત્રે અહીંથી મદ્રાસ; ત્યાંથી મુંબઈ; ત્યાંથી, ત્રીજીએ પહોંચીય ભારનગર.

ઈંગ્લેન્ડ ભાષાનો જમાનો હોવાને લીધે એ ભાષાના જ્ઞાનતું હાસના વખતમાં મહત્ત્વ ગણાય એ સ્વાભાવિક છે; છતાં ઘણી વાર એવો અનુભવ થાય છે, કે નવી કેળવણીવાળાઓના કરતાં નૂની કેળવણીવાળાઓ વધારે સમજુ અને વિચક્ષુ હોય છે. આમ થવાતું એક કારણ એ છે, કે અગાઉના વખતમાં વાતચીતથી પણ પ્રાથમ જ્ઞાન મળતું; ન્યારે હાલ નૂની વાતોને બહુનારા ઝડપથી એણે થવા માંડ્યા છે.

—સ્વ. મહિશંકર ર. ભટ્ટ: .

('બ્રિટિશ અને ટિંદી વિક્રમ: ')

૧૯૧૫-૧૬; પુ. ૨, પૃ. ૨૦).

સિનેમા-જગત :

હિંદી સિનેમાક્ષેત્રને

અ નુ લ ક્ષી ને

સિનેમાક્ષેત્ર : ડેળવણીક્ષેત્ર.

૧૨ મી જુનનો સમય હતો. ખેરના બાર વાગ્યા હતા. મનુજ પર અભિનંદનના ફોન પર ફોન આવતા હતા. ફેટલાઓએ તોતેને પાટી મરિ દાવત પણ આપી હતી; પણ મનુજના અંતરની ખુશી પાટીમાં પેંડા ખાતે ખતમ નહોતી ચતી. ખેર. આજ તેની એક મુરાદ તો પૂરી પડી હતી.

ખી. એ.માં માત્ર પાસ ચતુ' એમાં દદાય વધુ મદદતા ન હોય પણ એમાં પ્રથમ વખત પ્રથમ નંબરે હતીયે' ચતુ' એ તો ખરેખર મવ' હોવા જેવી જ દર્શકત મળ્યાય. મનુજ પોતાના પ્રિન્સિપાલ સાહેબને મળવા આવ્યો. તેઓ આજ તેને જોઈ ખુશીથી કૃત્યા સમાતા નહોતા. મનુજ તેમની કામેજનો વિદ્યાર્થી હતો. તેને માટે તેમણે મોટી આશાઓ બાંધી રાખેલ હતી. તેમણે મનુજને કોઈ દહાડે યુનિવર્સિટીનો વાર્ષિક-ચાન્સેલર બનાવવો હતો. ડેળવણીક્ષેત્ર માટે તે પોતાની જિંદગીને યાનનો ઉપ-યોગ કરે એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા. તેમણે તેને અભિનંદન આપ્યાં. મનુજ તેમની સામે નમ્રતાથી હાથ જોડી બિન્ને રહ્યો. બંને ખુરશી પર બેઠા. પાસેના ઓરડામાંથી બે ઠપ ચાહની એક 'ટૂં' અવી. મનુજે ચાહ બનાવવા માંડી. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ બે.લ્યા:

‘મનુજ તારી નિમણૂક ‘લેકચર’ તરીકે કમિટી કરશે.’

‘પણ ડેળવણીની લાઈન મારે નથી સેવી.’

‘મનુજ !’ વીજળા પડી હોય એ રીતે વૃદ્ધ પ્રિન્સિપાલ ધ્રુજ બોલ્યા. જાણે વીજળા પડતાં ૬૦ માળનું મકાન ખખળા બિડયું. વૃદ્ધ પ્રેફેસરની બાશાની ઇમારત જાણે ખખળા બિડી. મનુજે નીચા મોઝે જ કહ્યું: ‘આપની હમદર્દી હું સમજી ચકું છું, ચુરુજ. આપે મને જો ઉત્સાહ આપ્યો છે તે બદલ હું આપનો બાજબન કાળી રહીશ પણ મને માફ કરો:’

‘કારણ, બેટા ?’

‘કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તો ધર્મી ડેળગાએલાં બાઈ-બહેનો આવરી પણ આપણા દેશનો એક હિલોગ એવો છે કે જેમાં કેળવણીના ને ધર્મકારી મણાતાં બાઈ-બહેનો જતાં ખચકાચ છે. એ હિલોગ ફક્ત હિલોગરૂપે જ નથી પણ કળા ને હિલોગનો ત્યાં સુમેળ છે. જેનાથી આપણા દિંદુરતાન જેવા દેશના અસંખ્ય અજ્ઞાન નાગરિકો જાણેબાળે પોતાનાં ‘જીવન’ જાણે છે.’

‘એવું નામ ?’ વૃદ્ધ પુરુષે કુતૂહલતાથી પૂછ્યું.

‘સિનેમા’ ચાહતો કંપ હેઠળ મૂકતાં મનુજે ધીરજથી કહ્યું.

‘સિનેમા ને આપ ? ફરટ’ કલામ ફરટ’ વિદ્યાર્થી સિનેમાક્ષેત્રનાં ?’

‘હા ગુરુજી, એ ક્ષેત્રને આજ મારા જેવાની ધણી અમર્ય છે. કેળવણીક્ષેત્રની સેવા હું સિનેમાક્ષેત્રદ્વારા કરવાની આપની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા કરું છું. કેળવણીક્ષેત્રની પવિત્રતાને મારે સિનેમાક્ષેત્રમાં ઉતારી છે. રટ્ટડીઓને મારે કેલેજ, ને કોલેજથી પણ ઉમદા ને પવિત્ર ધામ, એવું મંદિર બનાવવું છે. મારી એ આશા છે. આશિષ આપો ગુરુજી, કૃપા કરો.’

‘કૃપા કરે ? મારા આશિષ તારી સાથે છે. સિનેમાક્ષેત્રે આજ એક અમર્યો સિતારો મેળવ્યો એ માટે ખરેખર એ ક્ષેત્ર સદ્ભાગી છે. તમારું નામ ઉજ્જવળ કરી તમારી કેળવણીને રાશન બનાવશે. પ્રભુને ઝોળખીને આજળ પમણું મરતાં વિચાર કરશો. પ્રભુ તમને અવશ્ય સાથ આપશે જ.’

મનુજે તેના પૂન્ય ગુરુની ચરણરજ લીધી. વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ મનુજના માથા પર ફર્યો, મનુજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો એક પાણીદાર યુવકની છાતીથી, વૃદ્ધ પ્રિન્સિપાલ દમતો ચર્ચ પુરથી પર પડ્યા. તેમની વીજુલો તાર જાણે વૃદ્ધી ગયો. તેમની આંધાની હમારત દેશમયી મર્ઝ, પણ મનુજના આત્માને તેઓ કમજોર કરવા નહોતા ચાહતા. તેની ઉમેદ પર, તેની અભિલાષાઓ પર તેઓ પાણી ફેરવવા નહોતા ઇચ્છતા. તેથી જ તેમણે તેને દિંમતથી વિદાય દીધો હતો ને તેમણે અનુમત્યું કે જાણે આજે સિનેમાક્ષેત્રનો સુરોદ્ધ થયો. તેમને એક પછી એક વિચાર આવ્યા. ‘શું સિનેમાક્ષેત્ર મારા એક નોકરિલ વિદ્યાર્થીને અવકાશી ? એમની બે-પાંચાલી ને અનિયમિત કાર્યવાહી એના આત્માનું અપમાન તો ન કરે ?’

એ ક્ષેત્રનો હિમ ઝંઝાવાત ફક્ત એના કહેવાથી કામ પડશે ખરા ? દુનિયા કાંભે ભરી એને એમ તો ન કહે ને કે 'એમાં એણે બૂલ કરી ?'

'પ્રભો તું જ એક એનો આધાર છે. એને સંભાળજે તું.' વદ્ધાત્માનો એ છેલ્લો હિમાર.

ફળવણીક્ષેત્રના એક વડાએ પોતાની આશાસ્પ પોતાના બાળકની સિનેમાક્ષેત્રને ભેટ ધરી. ફળવણીક્ષેત્રનો સિનેમાક્ષેત્ર માટે એ ત્યાગ નેવો તેવો નથી. અન્ય ક્ષેત્રોને પૃથુ એણે એવી જ અમૂલ્ય ભેટોથી નવાબ્યા છે. ફળવણીક્ષેત્રનો એ હિપકાર જ ગણાય. સિનેમાક્ષેત્ર એ હિપકારનો બુદ્ધિભર્યો કમ રીતે આપશે ? તેની સેવા કરીને ? સેવા ને સિનેમા ? સિનેમા ફળવણીક્ષેત્રની સેવા કમ રીતે કરશે ? હિંદી સિનેમાક્ષેત્રની સાપ્રતસ્થિતિ શું ફળવણીક્ષેત્રની સેવા, વત્તે યા એણે આંધે, સાપેક્ષ વા પરાક્ષ રીતે, કરી રહી હોય એવું સામે છે ખરું ? સિનેમાક્ષેત્રનું બાળનું વાસ્તવિક વાતાવરણ ફળવણીક્ષેત્રનો હિપકાર તો નથી કરી રહ્યું ? તેણે ફળવણીક્ષેત્રના કાર્યમાં મદદ કરવા પોતાનો દાય પ્રમાણે છે ખરા ? તેણે સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર અને દુનિયાની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ માટેનાં પગથિયાં ચડ્યાં છે ખરા ? આદર્શ રીતે એ ક્ષેત્રને જેતાં એમાં ને ને શક્તિએ છૂપી રીતે રહી છે તે તે શક્તિએ વાસ્તવમાં બહાર આવી છે ખરી ?

સિનેમાક્ષેત્ર ખુદ પોતાને બાળ બા પ્રસંગે બા સવાલો પૂછી નેવા રહ્યા.

સિનેમાક્ષેત્ર : સમાજસેવા

૧૪મી જુનની સવાર હતી. ૧૨મી જુન તો આનંદ ને આનંદમાં પસાર થઈ. ૧૪મી જુનની સવારે ઠંડો ફાટતો મનુજ ને તેના પિતાશ્રી ચાહ પીવા બેઠા. તેના પિતાશ્રીએ 'મનુજે હવે શું કરવું ?' તે વિષે વાત હિપાડી. તેમણે કહ્યું:

'મારો ખ્યાલ તો તું વધીત બને એવો છે.'

'વધીલાતના ધંધામાં જુદાનું સાચું ને સાચું જુદું કરવાનું હોય છે. એ બંનીતિનો ધંધો છે.'

‘ધંધામાં નીતિ જાળવવી એ મનુષ્યના મનની જવાબદારી છે. વકીલ જતી દીન-દુઃખીઓના અન્યાયમયી દુઃખદર્દી સામે લડતાં છું જાણ્યો. સમાજ પાસે એનો કાપડેસર જવાબ છું મારી ચક્રો ને એ રીતે છું સમાજસેવા કરી ચક્રો.’

‘મારે કાંઈ પાસે કાપડેસરનો જવાબ જોઈતો નથી. મારે તો તેમની હમદર્દીનાં આંસુ જોઈએ છે. એ જ એક દિવસ અન્યાય ને જુલમની અરાજકતા દુનિયા પરથી હરાવશે; કાપડો નહિ. ને એટલે જ દુનિયાને-સમાજને વકીલ કરતાં કવિની, કલાકારની જરૂર વધુ છે.’

‘તો તારે કલાકાર ને કવિ જાનવું છે ?’

‘કલાવું એ ક્ષેત્ર આજ કાળની રીતિએ પ્રગળતોતો ડેળવવા મારો જોવાઓની મદદ મારે છે. મને તે ખોલાવી રહ્યું છે.’

‘કયું ક્ષેત્ર ?’

‘સિનેમા.’ મનુજે તેના પિતાશ્રી સામે જોયું.

‘સિનેમા...સિનેમાક્ષેત્રમાં જઈ તારે શું તારા બહુતર પર પાણી ફેરવવું છે ?’ મનુજના પિતાશ્રીને પસીનો છૂટી ગયો.

‘નહિ પિતાશ્રી, સિનેમાક્ષેત્રમાં જઈ બહુતરને મારે ઊલટું અજવાળવું છે. ડેળવણીના ક્ષેત્રને મારે સિનેમાક્ષેત્રમાં ઉતારવું છે.’

‘હું તો ઇચ્છું છું કે તું વકીલ જાને અને એક દિવસ અસહાય પર વિતાડેલા અમાજના જુલમોનો જવાબ તું ન્યાયાધીશ જતી સમાજ પાસે મારે ને એ જ રીતે ન્યાયાધીશ જતી સમાજની સેવા કરે.’

‘હું પણ સમાજની સેવા કરવા ઇચ્છું છું પણ ન્યાયાધીશ કે વકીલ જતીને નહિ, એક નમ્ર કલાકાર જતીને, ને તે પણ સિનેમા-કલાકાર જતીને !’

‘સિનેમાવું તૂત જો તું છાદીસ તો દુનિયાના એક નામીયા જાદૂખી તરીકે પંકાઈ ચકીસ.’

‘મારે પંકાવું નથી જમતમાં પિતાશ્રી, મારે તો સેવા કરવી છે. સિનેમાક્ષેત્રની, સિનેમાક્ષેત્રદારા સમાજની ને જમતની.’

‘એ બાઈનદારા જમતની સેવા કરવાની તારી મહેન્ટા મારે મને માન છે પણ એ બાઈનની પાટી જોતાં આજ મારું મન અંધકાય છે. કદાચ

એના સંસમ' ને સંપર્કથી તું નીતિ ને સહાચારનું જ્ઞાન જૂઠી ન બેસે.'

'નીતિ ને સહાચાર મનુષ્યના દૃઢ મનોમજ પર આધાર રાખે છે.'
'હું' તો સાચી સલાહ આપવાનો ધણી છું. તું ઉમર લાપક છે ને તારું
હિતાહિત વિચારી શકે એટલો બહુલો પશુ.'

'આપની સલાહમાંની સમ્યાપ્ત હું સમજ્યો છું પિતાજી. નીતિનો
ખંસ જે આજકાલ એ લાઇનમાં પ્રભુજનોની હાજિએ પડે છે તેમાંથી
મારે બાકાત રહેવું એ આપની ગર્ભિત સલાહ છે મને. વળી હું
બવિધ્યમાં સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર ને દુનિયાને ઉપયોગી થઇ પડું, તેમની
સેવા કરી શકું એવી આપની મારા માટે આશા છે તે પશુ મારે શિરો-
માન્ય છે. જીવનનો એક ઊંચો આદર્શ રાખી સેવા કરવાની આશાએ જ
'હું' એ લાઇનમાં પ્રવેશવા માગું છું એટલે મારું મરતક હું મનોમત્ત
રીતે ઊંચું રાખી શકીશ. એ જ રીતે હું વર્તીશ.'

'સાં પશુ હું કંઠેજના જેવું મારું ઉજ્જવળ બાવિ ધડીરા. મારામાં
વિશ્વાસ રાખો પિતાજી ને આસીવોડ આપો.' મનુજ નમ્યો તેણે પિતાશ્રીનાં
ચરણ ચૂમ્યાં. પિતાશ્રીનાં આંખમાં હર્ષાશ્રુ ઉમરામાં. તેમણે મનુજના
માથા પર હાથ ફેરવ્યો. મનુજ ત્યાંથી ઉઠી આઠ્યો ગયો.

પિતાશ્રીનું મન વિચારવમજમાં અટવાયું. તેમણે મનુજના બવિ-
ધ્યતો વિચાર કીધો. બવિધ્યમાં રાચતાં તેમના મને મનુજને સિનેમા-
ક્ષેત્રમાં માન પામતો જોયો. તેમની સામે ટીપાઇ પર ચાહનાં ખાલી કપ-
રકાળી પડ્યાં હતાં. તેમણે નાહી ધોઇ પ્રભુની બક્તિ કરવા ધાયું. સખા-
રામને નાહવાનું પાણી સેવા તેમણે ફરમાવ્યું ને તેમાં ત્યાંથી ઊઠ્યા.

મનુજના પિતાશ્રીએ-સમાજના એક સમજી ને શાણા ગણાતા પ્રતિ-
ષ્ઠિત સામાજિક પોતાના એકના એકને કુટુંબના આધારરૂપ પુત્રને સિનેમા-
ક્ષેત્રને સ્વાધીન કરી દીધો, કઇ આશાએ? એ સામાજિકનું સિનેમા-ક્ષેત્ર
માટેનું એ બિહિદાન જેવું તેવું નથી જ. સમાજના ઉમ ઇંઝાવાતોને
તેમણે એ માટે ગણ્યુદામાં નહિ. સમાજના ખંધતોને, મનુજને
એ ક્ષેત્રમાં ન પડવા દેવા આદિ બંધતોને, તેમણે કાચા સૂતરના
તાંતણાની માફક તોડીને ફેંકી દીધા. એમની એ હિંમત હિંદનાં
વજ્રહરથી સમાજબંધતોને જોતાં જેવી વેવી ન જ ગણાય. સિનેમાક્ષેત્ર એવા
માનવીઓનું ઝણી રહેશે જ્યાં સુધો તેની હરતી રહેશે ત્યાંસુધી. જે સમાજ-

ના આવા પરમકૃપાળુ માનવીઓએ પોતાના આશ્રય સંતાનોને સિનેમાક્ષેત્રમાં આવવા હમ સિનેમાક્ષેત્રની જે સેવા કરી છે તે સેવાનો બદલો સિનેમાક્ષેત્ર હમ રીતે ચુકવશે ? તેની સેવા કરીને ?' હિંદી સિનેમાની સાંપ્રત સ્થિતિ ને કાટિ વિચારતાં શું તે સમાજસેવાનું પોતાનું કષણ વાળા રહ્યું હોય એમ લાગે છે. ખરું ? સિનેમાક્ષેત્ર સમાજસેવાના એ આદર્શનો આજ જાણે કે અજાણે ઉપદાસ કરી રહ્યું હોય એમ તો નથી ને ? સિનેમાક્ષેત્ર જે આજકાલ ધનકોશતથી ઉભરાતું લાગે તે તેના મદમાં છટી જઈ 'સેવા'ના આદર્શને સ્વપ્રવૃત્ત તો બનાવી નથી બેઠું ને ? વ્યક્તિ ને સમષ્ટિના બનેલા જે સમાજ સિનેમાક્ષેત્રને પોષ્યું છે ને ખીલવ્યું છે તે જ સિનેમાક્ષેત્ર એ સમાજને-સમાજમાંની સમષ્ટિ કે વ્યક્તિ સુદ્ધા-જાણે કે અજાણે, સાપેક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, વાણી વિચાર ને વર્તનની છાપથી રંગો રહ્યું નથી ને ? પ્રજાના રાદને તેણે વધાવ્યો છે ખરો ?

સિનેમાક્ષેત્ર પોતાને જ ખુદ આ પ્રસંગે આ સવાલો પૂછી જોવા રહ્યા.

હૃદયે રહ્યું

મૂઠતા માનવીકેરી કેવી સીમાવિહીન કે
ઉરે અમીકુવારી તે ત્યાગીને રણમાં મરે !

જડયું ના જીવને લીડે, જડયો નહિ ક્યાંય તે
એણે આશયડું રાને ગઢનાત્મગુહા તણ.

થોપાંપોપાં, ક્રિયાક્રાંતિ, સાધનાઓ, જપો, વપો,
જેને જોવા મળે તે તો આ રશ્નું હૃદયે રહ્યું !

-પૂજાલાલ ('શુભાક્ષરી')

નિકષ

ગોવર્ધનરામ વિશે પ્રો. ઠાકોર

વિવિધ વ્યાખ્યાનો, ગ્રન્થ ૧૯૦ (સમાજ સાહિત્યમાલા, પુષ્પ ૧૯૧)
પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર: (૩, ૧-૨-૦)

આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોમાંથી પોતાની પેઢી વિશે વિચારણા અને વિવેચના તથા તુલનાત્મક અભ્યાસ આપી શકે એવા હવે તો એક માત્ર પ્રો. બ. ઠાકોર રહ્યા છે. એમણે ઇ. સ. ૧૯૩૫માં જે ઇસ્કર વસનજી માધ્યમજી વ્યાખ્યાનો મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી આપ્યાં તેમાં નર્મદાસંકર, ઠાકાપી અને ગોવર્ધનરામ એ આપણા તથા સાહિત્યકારોને વિષય તરીકે ઉપલક્ષીને તેમણે પોતાનાં અનુમાનો, નિષ્કર્ષો અને વિધાનો ક્યાં દર્શાવ્યાં હતાં. મુરદેશીને લઈને એ વ્યાખ્યાનો યુનિવર્સિટી તરફથી-ગ્રાંથ કાંઈ એ માળાનાં બીજાં પેઠે-છાપી ચકાયાં નહિ. તેથી આ બાર વર્ષનાં લાંબા માળામાં અભ્યાસક્રમે માટે એ વ્યાખ્યાનો ફક્ત રહ્યાં. એ ખોટા અમુક અંશે આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે. આ પુસ્તકમાં રા. બ. ઠાકોરનાં એ ગો. મા. ત્રિ. વિષયક યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન ઉપરાંતનાં બીજાં એ સાહિત્યકારની કૃતિ ઉપરનાં પણ વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થી માટે એમનું ગો. મા. ત્રિ. ઉપરનું વક્તવ્ય એક જ રથજે ઉપલબ્ધ થાય છે એ આ પ્રકાશનનો મોટો લાભ છે.

યુનિવર્સિટી-વ્યાખ્યાન તરીકે જે બામ છપાયો છે તે બેતાં પ્રથમ છાપ તો એ પડે છે કે રા. બ. ઠાકોરના માનસ ઉપર ગોવર્ધનરામની છાપ એકંદરે ઊંડી અને વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધા તથા માન ઉત્પન્ન કરનારી નીવડી છે. દી. બ. અબાલાલ સાકરલાલ જે પ્રો. ઠાકોરના વડીલ જેવા જણાય તેમની છાપ કરતાં ગો. મા. ત્રિ. ની છાપ એમના માનસ ઉપર ગ્રાંથ રીતે ઊતરતી નહિ પણ કાંઈક ચક્ષુ પ્રકારની પડી હોય એમ લાગે છે.

મહત્તાની તત્વચચાર્થ

વ્યાખ્યાનના આરંભમાં જ પ્રો. ઠાકોર સર્વમાન્ય મનાવવા માટે આમદપૂર્વક જે વિધાન કરે છે કે “મહત્તા [૧ મહત્તા-તંત્રી] ઊપજે.

વ્યક્તિઓની પ્રેરણાનું મૂળ શું છે? આ તો શું હોય? જોઈએ એ પ્રશ્ન વિચાર-
ણીય છે. માનવના પોતાના બંધારણને અનુરૂપ અનવરત પ્રવૃત્તિ તેનો જીવનધર્મ
હોવી જોઈએ એમાં પણ કેવળ જનહિતકારક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ શકે,
પરંતુ આત્મોન્નતિપોષક પ્રવૃત્તિઓ તો અદ્વૈતદ્રિત જ અને તેથી પ્રવૃત્તિનો
વિષય બનવાને નાલાયક એ અર્થિત તકે સરણી પણ દૂષિત છે, કારણ કે
જેમ ભૌતિક-શાસ્ત્રની એક વ્યક્તિએ કરેલી શોધ આરંભમાં અદ્વૈતદ્રિત
દેખાય છે તે છતાં આખરે-સરવાળે-તે સમસ્ત માનવજાતિને ઉપકારક
બનતાં એ કારણે અટકતી નથી તે જ પ્રમાણે ઠાંધ પણ આત્મોન્નતિ-
સાધક પ્રવૃત્તિ તેના બહારના દેખાવમાં જનહિતસાધક ન હોય તો પણ
તે માનવજાતિને ઉપકારક હોઈ શકે છે-નીવડે છે. અને વિચારણીય
પ્રશ્ન તો એ છે કે જનહિત શેમાં રહેલું છે? ઉપકારક દેખાતી અને
મણાતી બાદ પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓમાં જ જનહિત સમાપ્ત થાય
છે? જનતા ઠાંધ છે અને તેનું હિત શા માટે સાધવું જોઈએ એ પ્રશ્નો
દર્શનશાસ્ત્રના હોઈ અહીં માત્ર રેનો ઉલ્લેખ કરીને વિરમીશું.

જા. મા. ત્રિએ 'સ્નેહમુદ્રા' (એ કાવ્ય, વળી દુર્બોધ એટલે એનાં
ઉત્કૃષ્ટ વાચકને બારે પડે માટે) પ્રથમ કેમ ન છપાવી અને રસિક નવ-
જકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને પહેલી કેમ પ્રગટ કરી એ વિષયના રા. રા. બ. કે.
કાકોરના વિધાનનો સ્વીકાર કરવા માટે મારા જેવા તો વધારે સાબિતીઓ
અને પુરાવાઓ માગે.

સક્રિય ભાગ વિ. અસિદ્ધિપ્રાપ્ત

સંમતિવધના કાયદા વિશે જોવધેનરામે જે વલણ સ્વીકાયું તેના
બ્યાવમાં જે દલીલો પ્રો. કાકોરે આપી છે તે પ્રતીતિજનક બામતી નથી,
જો કે કહેવું જોઈએ કે એમનો બ્યાવ સારામાં સારા વકીલને પણ જેમ
આપે એવો છે. મારો તો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે જા. મા. ત્રિ.ને ઠાંધ પણ
પ્રશ્નની બધી બાજુ જોવાની જે વૃત્તિ હતી તે સ્વીકારતાં પણ શું એમ કહી
શકાય ખરું કે સંમતિવધના કાયદા વિશે એમનાથી અસિદ્ધિપ્રાપ્ત આપી જ ન
શકાય તેમ હતું? વળી, એમ જે દલીલ કરવામાં આવી છે કે એ પ્રશ્ન તો
આમન્દુક એટલે એમના જેવા સહિત્ય-દીક્ષિતે તો એ વિષયમાં અભિ-
પ્રાય ઉચ્ચરવા કરતાં સંબંધ ડોળવે એ જ કત્તવ્ય, તેના ઉત્તરમાં એટલું જ
કહી શકાય કે આમન્દુક વિષયોમાં અને પ્રશ્નોમાં સક્રિય ભાગ લેવો એ

એક વસ્તુ છે અને અભિપ્રાય બાંધવો કે દર્શાવવો એ બુદ્ધિ જ વસ્તુ છે એમ હું ધારું છું. વળી, પેતાનો અભિપ્રાય એ બાલુખાંથી કોઈ પણ તરફ બાંધાયો જ ન હોય તો મને લાગે છે કે તે પણ જાહેરમાં મૂકી શકાય એવી વસ્તુ છે.

ગોવર્ધનરામે પસંદ કરેલ કળાક્ષેત્રની દીક્ષાનો અચાવ તથા દેશસેવાનાં વધારે મહત્ત્વનાં મણાતાં ક્ષેત્રોમાં પોતાના જ્ઞાન અને શક્તિનો લાભ આપવાની માગણી કરનારાઓને રા. રા. ઠાકોરે સરસ ઉત્તર આપ્યો છે. અહીં પણ હેતુ પ્રાપ્ત થાય છે કે જાહેર પ્રવૃત્તિની પછળ પણ આદર્શ-શીલતા, ભાવના, ચારિત્ર્યમળ વગેરે પણ હોઈ શકે છે એ સુદો પ્રો. ઠાકોર કહાવું જોઈએ કરતાં બુદ્ધિ ગયા લાગે છે. જાહેર જીવનમાં-સાહિત્ય-જીવનમાં હોય છે તેમ-અનેક અનિષ્ટ તરતો માનવની અપૂર્ણ પ્રકૃતિમાંથી પ્રગટે છે પરંતુ સાહિત્ય અને કલાની પેઠે જાહેર જીવનનાં ક્ષેત્રમાં પણ ભાવના, ચારિત્ર્ય અને ઉચ્ચ આદર્શનું અનુસરણ હોઈ શકે છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

વેદાન્ત, પ્રયોગાત્મક: તેથી, વાસ્તવિક

જો. મા. ત્રિ.ની ક્ષિપ્રસૂત્રિ વિશે પૃ. ૪૧મા ઉપર પ્રો. ઠાકોરે જે ટીપ મૂકી છે તેમાં આપેલી દલીલ કોઈ પણ દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસીને મળે લીતરે એવી નથી, કારણ કે “સત્ત્વ જે ચિત્-કેવલ ભાવનામય ધ્વજ- [idea] જે છે, એટલે કે કલ્પાય છે ખરું, જેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માનવાને કશો જ આધાર નથી.” આ પ્રકારની દલીલ કરીને શ્રીકૃષ્ણના દેહમાં પદ્મસાંછન હતું તેની સરખામણી આપીને તેઓ એ પદ્મસાંછન પોતાના દલીલરૂપી તીરથી વીંધાયું હોય એમ માનીને વેદાન્તદર્શનને મરણ્યકરણ કર્યાનો સુલભ વિજય પોતે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એમ માનતા લાગે છે, પરંતુ તેઓ પોતે “વાસ્તવિક એટલે શું” એ પ્રશ્ન ઉપરિચ્છેદ કરતા નથી અને એમણે આપેલ દલીલ પ્રમાણે તો “ઇન્દ્રિયગમ્ય, ઇન્દ્રિયગોચર હોય એટલું વાસ્તવિક” એમ જણાય છે. એના જવાબમાં ભૌતિકશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત શોધક સર આર્થર એડિંગ્ટનના ઇ. સ. ૧૯૩૫માં છપાયેલા ગીફોર્ડ લેક્ચર્સ વાંચવાની વિદ્વાન કતોને બલામણ્ય કરું છું. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (દૃશ્ય જગત: phenomenal world) તે જ વાસ્તવિક એ માન્યતા ભૌતિક પદાર્થના જ્ઞાન માટે પણ ઠેકલી અપૂર્ણ છે તેની પ્રતીતિ

ફલિત કરે છે. પૃ. ૬૪થી ૬૮ સુધીનું લખાણ કતોને પોતાને શંકા પડી છે તે અનુસાર વિષયનિર્ણય લખાણ છે. મદામારતના યુદ્ધનો કાલ નિષ્કૃય કે પ્રગ્નિભતાની ભાવનાની મન્દતા, વળી હિંદના ઇતિહાસ વિશેના એમના અનુમાનો આ સર્વને રજૂ કરવાનું એ યોગ્ય સ્થાન હોય તેમ લાગતું નથી.

ગો. મા. ત્રિ. નું રાજકીય દર્શન

ગોવર્ધનરામના સમગ્ર સંસ્કૃતિતત્ત્વોના દર્શનમાં જે એક મોટી ત્રુટી રહી ગઈ છે તે વિશે પ્રો. ઠાકોરે નિર્દેશ તો કર્યો છે પરંતુ મને લાગે છે કે તેમણે તેના ઉપર પૂરો ભાર દબાવે કે પૂરતી વીમનો અને ફક્ત સહિત એને અર્થો નથી. “ગોવર્ધનરામની ઇતિહાસકદષ્ટિ કાચી રહી ગઈ” એ વિધાનથી એક ખામીનો ખુલાસો થાય છે? કારણ કે પ્રગ્નિભતાની ભાવના અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ વસ્તુઓ ગોવર્ધનરામને સારી પેઠે જાણીતી હતી એમ માનવાને કારણ છે. છતાં આપણે કતો જોડે સંમત થઈને રવીકારીશું કે “નમંદનું આ નેત્ર ઊધડેલું તેટલે દરજ્જે પણ ગોવર્ધનરામનું ઊધડેલું જણાતું નથી.”

સરખામણી જ કરવા બેઠા છીએ ત્યારે આ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને ઉપલક્ષીને પોતાની સાહિત્યકૃતિ ઉપગમનાર જંગલના તે વખતના સાહિત્યસમ્રાટ્ જંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો ઉલ્લેખ આ બાબતમાં કરી શકાય. જંકિમનું દર્શન ગોવર્ધનરામની પણ પૂર્વે જોજામાં જોજાં રૂપ વર્ષ પૂર્વે થયેલું છતાં હિંદના રાજકીય સ્વાતંત્ર્યતાના વિષયનું એનું દર્શન કેટલું તો સચોટ, સત્ય અને સમર્થ હતું તે ‘આનંદમઠ’માં રજૂ થયેલી ભાવના હિંદના રાજકીય ઇતિહાસમાં છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં પ્રત્યક્ષ યર્ષ તે ઉપરથી તથા રાજકીય પુનર્જન્મકૃતિમાં તેમણે આપેલ મંત્ર ‘વન્દે માતરમ્’ના લગભગ હમણાં સુધીના સંતોષને યથેલ સ્વીકાર ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કલ્પન પ્રધાન સર્જન કરતાં પણ ગે. મા. ત્રિ. આ સ્વાતંત્ર્યદર્શન સુધી પહોંચી શક્યા નથી એ એમના દર્શનની અને તેથી એમની કૃતિની પણ નાનીસૂની ખામી મણાય નહિ. પ્રો. ઠાકોરના કેટલાકે વાણ્યો કેવાં મુંદર અને વિચારગ્રેષ્ઠ છે તેનો ખાસ આપવાને બદલે એક ટૂંકું અવતરણ કરીએ છીએ: “નમંદ ધડપણે જીવાનજોષ (જે કે નમંદ ધડપણ સુધી પહોંચેલા જ નહિ). ગોવર્ધનરામ જીવાની અને બેજવાનદાર હિંદીપણું જણે આમલો ભવમાં ક્યાંક બુલીને આ

જાવે અવતરેલા.' (પૃ. ૭૨) એ આખી કાંદિયા એમની શૈલીના સારા નમૂના લેખે વાંચવા જેવી છે.

વસ્તુશુદ્ધિ તથા સ્ત્રીરત્નો

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ના ત્રીજા ભાગથી ‘નવલકથા નવલકથાપણું’ ત્યજતી જાય છે” એવો સ્વીકાર અન્ય વિવેચકોની જેમ પ્રો. ઠાકોર પણ કરે છે, અને વાતો તરીકેનો એનો વણાટ ત્યારપછી શીસો પડે છે એટલું તો તેઓ પણ સ્વીકારે છે.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં વસ્તુની કૃષ્ણગુણીના સંબંધોમાં પૃ. ૧૦૬થી ૧૧૦ સુધી કુમુદસુંદરીના મનની સ્થિતિનો જ ચિતાર અપાયો છે તે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના અભ્યાસ તરીકે તો ખરો જ, પરંતુ આ વિવિધ-વ્યાખ્યાનકારના પોતાના હિતમ ગણના નમૂના તરીકે પણ સુન્દર છે.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના સ્ત્રીરત્નો વિશે જે બે પ્રશ્નો પૃ. ૧૪૯-૧૫૦ ઉપર કરવામાં આવ્યા છે તે ગો. મા. ત્રિ. ના સ્ત્રીત્વના આદર્શની ટીકા કરે છે કે હિંદુ સમાજની ટીકા કરે છે એ સ્પષ્ટપણે સમજવું મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીજોના સ્ત્રીત્વના કમેકમે ચક્ષુ ઠાકોરે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’કારે દર્શાવ્યા છે તેના ઉપર પ્રો. ઠાકોરનું વિવેચન અરું જોતાં ગોવર્ધનરામના વિચારોનું જ વિવેચન ગણાવું જોઈએ. એટલે આપણને પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ આદર્શની ટીકા કરી તો તેમણે તેમ કરતાં ગોવર્ધનરામે એ આદર્શો કેમ સ્વીકાર્યા તે વિશે મૌન સેવ્યું છે તેથી આશ્ચર્ય થાય છે; અને એ, ગોવર્ધનરામે તેમને “નથી કાંક્યા, નથી આપક રંગે રંગીને છે તેથી જૂદા તરેહના આલેખ્યા” એટલું જ નહિ પરંતુ “હયાડા અને નામા પ્રમાણસર રેખાઓ અને પ્રકાશભાગ વડે ચિત્રી આપ્યા છે” તો પછી એમ સમજવું કે ગો. મા. ત્રિ. પૂરતા કડક ન હતો ?

ચર્યાચર્ય વિધાનો

પૃ. ૧૫૨ ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને જાવનાઓ વિશે જે વિધાનો કતી કરે છે તે મને લાગે છે કે ચર્યાચર્ય છે. પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્ર અને તેની મદદતા, ધૈર્ય, આત્મજોગ અને સમયની પણ આવશ્યકતા વગેરે વગેરે સામાન્ય નિર્ણયો તો પ્રાચીન સમજ-શક્તિના મણાવ એવા પ્રશ્નોમાં પણ ન મળ્યાં આવે એમ નથી. વળી, “જૂની વ્યવસ્થાનું શુદ્ધ નિરીક્ષણ થયું કાળે અને સારિવકતા વડે જ

તા. ક.-Sculpture માટે ગ્રા. ઠાકોરે સ્વીકારેલા શબ્દ “શિલ્પ” બંગાળમાં ‘કળા’ના અર્થમાં અને ગુજરાતી ને સંસ્કૃત પ્રચારમાં “વાસ્તુશાસ્ત્ર” architecture-સ્થાપત્યના અર્થમાં વપરાય છે. Sculpture માટે “મૂર્તિવિધાન” કે એવો કોઈ શબ્દ વધારે ઉપયુક્ત છે કે કેમ એ વિચારવું જોઈએ. x અ. પુ.

આધુનિક ભારત

(કર્તા: આચાર્ય અવટેકર)

ધૃતરી ચોતાની ધરી પર એક ફેરો પૂરો કરે એટલામાં તેની સપાટી પર કેટલું બધું સાહિત્ય છપાઇને બહાર પડે છે ! અમેરિકાનાં છાપાંચોની રાજની કક્ષત બહેર ખમરો વાંચવાનો પ્રયાત કોઈ કરે તોપણ તેને દિવસ ખૂબ દૂર પડે ! દૈનિક અને માસિકોનું સાહિત્ય જેમ ધે ધમાર બહાર પડે છે તેમ શિષ્ટ સાહિત્ય પણ એટલા જ મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. એમાં ચિરંજીવ કેટલું થોડું હોય છે તેનો ખ્યાલ તો દરેક સાહિત્યભોગીને સારી પેઠે હોય છે. આ પંત્રયુગમાં સાહિત્યની કક્ષા ઉત્તરેતર ઊતરતી જાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય તેમાં અપવાદ નથી, છતાં ખીજ રીતે નાંખણું સાહિત્ય પ્રતિભાન છે કારણ કે તેમાં કેટલાક પ્રતિભાવાન લેખકો ઉત્પન્ન થયા છે. પરંતુ એવા થોડાને બાદ કરતાં એક બાજુ જેમ પ્રતિભા અપવાદરૂપ થઇ પડી છે તેમ ખીજ બાજુ તેનું જન્મઢાતા સક્ષરત્વ પણ અવગણ્યું હોઈ વિરલ યર્મ રહ્યું છે. સાચા સાક્ષરત્વનો પરિચય અનુવાદ દ્વારા પણ લખાણો બળે ત્યારે પણ તે આવકારપાત્ર છે સામાન્ય ને નિઃસરવ સ્વતંત્ર કરતાં અભ્યાસ અને ચિન્તનથી ખરપૂર એવાં બાવાનતરોની કિંમત પણ વધુ છે પ્રસ્તુત પુસ્તક આ હકીકતનો સરસ નમૂનો છે. તેની કદર ગુજરાતી વચ્ચાવમં ત્રિશૈષ કરી સકશે કારણ કે ઇતિહાસરિપયક અર્વાચુ.રાતી પુસ્તકો એાછાં છે.

ઇતિહાસ એક સંદિગ્ધ વિષય છે. ભૂતકાળને તે તિપ્પ કરતો હેવાથી તેમાં રહેલા તથ્યને પકડવું એક કઠિન કામ છે તેથી ઇતિહાસલેખન

x આપણા એટલે ગુજરાતી સમકાલીન પ્રચલિત બહુમાન્ય પદાર્થો આ રીતે છે: (૧) આર્ટ=કલા; (૨) સ્કલ્પચર=શિલ્પ; (૩) આર્કિટેક્ચર=સ્થાપત્ય. આમાં ફેરફાર કરવાનું નાસ કારણ જણાય તો વિદ્વાન વિવેચકે સૂચ્યા મુજબ આ વિષયમાં વિરોધ વિચાર થવો જોઈએ તુરત માટે તો, ગ્રા. ઠાકોરનો ‘સ્કલ્પચર’ માટેનો શબ્દ ‘શિલ્પ’ પ્રચારપૂત ગણાય — સં. માનસી.

તેના લેખક પર અવલંબે છે, તેની દૃષ્ટિ તથા શૈલી થોડી ય અદલાતાં હતિ-
દાસની રજીઆતમાં બરે ફેરફાર થાય. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિંદીઓએ
આલેખ્યો છે, તે અંગ્રેજ લેખકોએ પણ ગ્રીતર્યો છે, અને લેખકવર્ગોની
રંગપૂરણી ઠેલી ભિન્ન હોય છે ! એક દિવસે અસંસ્કૃત. બિનકળાઓએ,
અધર્મગંધી ને પછાત ગ્રીતરવા પુરા પ્રયત્ન કરે છે. બીજો પક્ષ તેને
સંસ્કૃતિધામ બતાવતાં તેની વિશિષ્ટતાની કદર કરવા વાચકને આમંત્રે છે.
ઇતિહાસનું આલેખન એક કપરું કાર્ય હોઈ તેમાં અતિશયોક્તિદોષ આવવા
સંભવ રહે છે. પૂર્વગ્રંથ સારો કે નરસો પણ લેખકમાં આવી જવા સંભવ
રહે આ દોષોમાંથી મુક્ત રહેવાને લેખકમાં બહુ વાચન, મનન, ચિન્તન, તીવ્ર
કલ્પના ને સમજાવ જોઈએ. આ બધું ય પ્રસ્તુત પુસ્તકને પાને પાને જોવામાં
આવે છે, અનેક દિંદી તથા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો તથા બીજાના અભિપ્રાયો
અને હકીકતોના પુરાવાથી લેખક અતિશયિષ્ટ બિનાઓનાં સત્યોની સચેદ
છાપ વાચકના મન પર પાડી શકે છે. આ સાથે ઇતિહાસકારને અતિ આવ-
શ્યક એવો તટસ્થપણુ પણ તેમનામાં સારી પેઠે પ્રદર્શિત થાય છે. તાટ-
સ્થ વિના ઇતિહાસ ન રહે. તે સારી રીતે લખ્યો હોય તો પણ
તટસ્થદૃષ્ટિવિહીન બહુ તો અતિશયિક નવલકથા જેવો બની જાય.
સમગ્ર વિષય વિવાદાસ્પદ છે પણ મૂળમાં જ એની રજીઆત સામર્થ્ય-
વન્ત હોઈ, પ્રકાશક સંસ્થાએ મગહીનથી ગુજરાતીમાં, ઉત્તરનાર અને
લેખકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખાસ મેધપાત્ર ઉમેરો કર્યો છે. ભાષાશૈલી
પણ વિષયને પણ અનુકૂળ એવી પ્રૌઢ છે. જિહા ને વિસ્તૃત અભ્યસ મનન ને
ચિંતનમાંથી જનનતા સાક્ષરતાના નિચેડરૂપ આ પુસ્તક ઝીલાવટભરી
હકીકતોથી ભરપૂર છે.

અંગ્રેજો દિંદમાં આવ્યા તે સમયની પશ્ચાદ્ભૂમિકા આપતાં પુસ્તક-
ની શરુઆત થાય છે અને લગભગ ચલુ તવારીખ સુધીના અહેવાલનો
તેમાં સમાવેશ થાય છે. સત્યું રાષ્ટ્રભિમાન જાગ્રત કરનાર આના લેખક
શ્રી જાવહેર તટસ્થભાવથી એક બાબુ અંગ્રેજોના સારાસારનો વિચાર
કરી શક્યા છે. અંગ્રેજોનું બધું ય ખરાબ એવી એડેશી દે.વાદિ
તેમની નથી. એઓ તો શાસકનું જે સ.રું છે તે જોવા પ્રામશ્વિક પ્રયત્ન
કરે છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ આને વિનાશને પથે વળી છે તેથી તેને આખી
ને આખી ખડમાં નાખવાની ઉત્તારણભરી વાત સામે તેઓ સાવચેતીનો
વાજબી સુર ઠાકે છે. પડતી આખડતી એ સંસ્કૃતિ પસંદી પણ પૂર્વની

પરથી ખીજા પર ને તે પરથી ત્રીજા પર વારંવાર વાંચકને લઈ જતાં એક સળંગમૂત્ર રજુઆતની રપટતા રહેતી નથી. તેથી વિચારશબ્દના તૂટવા પામે છે ને તેમાંથી રસક્ષતિ પણ થાય છે. છેલ્લાં મોટાં પ્રકરણોના વરણને વિભક્ત કરી બરાબર જોડવાથી તો સારી લેખનવ્યવસ્થા થાય. જો કે સુક્ષ્મતા જોનાર માણુ રજુઆતમાં પણ એક સળંગ વિચારસરણી જોઈ શકે તેમ છે.

લેખકની આ એક ખસિયત છે અને તે ઠેર ઠેર પ્રસંગોચિત વિવાદમય પ્રશ્નો પર પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાની વિદ્વાનસુલભ ટેવ. પોતાના અભિપ્રાય તેઓ નિઃશંક નીકરતાથી રજૂ કરતા મળ્યા છે. બલે તે પદોમાં ય સહુને સ્વીકાર્ય ન હોય છતાં તેમાં કદાપણ, ને વિચાર સભર મર્ચાં છે. દરેક અભિપ્રાયની પાછળ ચિંતન છે, કષ્ટીકતોનો જીરવી છે. એટલે સહેજે તેમાં બળૂદ હોય જ. છેલ્લા પ્રકરણમાં સત્યાગ્રહ અને તેની ફિલસૂફીને તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના અમૃતતત્ત્વ તરીકે જોળખાવે છે. આમાં જરા ય અતિશયોક્તિ નથી. તેઓ એમ પણ કહે છે કે આ શબ્દ વડે જ હિંદમાં તો સમાજકાન્તિ થશે અને તે પણ સફળતાથી. આજના, માણુ દિવસોના અંધાધૂંધીભર્યા ઠામી તોફાનોના વાતાવરણમાં લેખકના આ મત સાથે સંમત થવામ ખડું ? અર્ધિંસા પરની ખારચા ક્ષણવાર ડગતી લાગે છે છતાં તેની પાછળ એટલી વ્યાપક છે ને તેનું તત્ત્વ એટલું બધું કોઈમાં વ્યાપેલું છે કે હિંદને તો શું બહારે જગતને તેના આશરા વિના અન્ય કોઈ રાહ નથી. ઝેર પશ્ચિમ પશ્ચિમને ભારત પોતાના અમૃતથી જિવાડી જગતને જીવાડશે. શાન્તિલાલ મ. દેસાઈ

માર્ચ ૧૯૪૭

‘ સુન્દરમૃત ’ ‘ ઉત્તરયન ’

મી. સુન્દરમૃત આ નવસિદ્ધસંગ્રહમાં પૂર્વીકે અને ઉત્તરાર્ધે એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પ્રથમ ભાગમાં ‘ જોગજી અને મોગરિકા ’ નામે અમાઉ પ્રગટ થયેલી નવસિદ્ધાઓનો ફરી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહનું અવલોકન કરતાં પહેલાં મારે રપટ કહેવું પડશે કે જરા યે ચોખ્ખાતા વૃત્તિ ધારણ કરી વમર, ઉદારમાં ઉદાર દૃષ્ટિથી જોતાં છતાં, વાસ્તવિકતાના ઝોઠા નીચે અપરસ દેશાવે એવા સાહિત્યનું પ્રકાશન કેમ પણ રીતે ઇચ્છવાજોગ નથી, જનતા માટે ઉપયોગી નથી.

‘જોલકા અને બીજા વાતો’ એ સંપ્રદાના પ્રકાશન વખતે આ વસ્તુ ભારપૂર્વક ચર્ચાઈ હોવાથી એને ફરી કહેવાની જરૂર નથી. કામવાસના મનુષ્યના જીવનમાં ગમે એટલી દુર્લભ હોય, ગમે એટલો અમલ્યનો ભાગ ભજવતો હોય, છતાં અહીં એવું એના સ્વાભાવિક રૂપમાં નિરૂપણ થવાને બદલે વિદ્યુત અને કપાક બીજાત્મક રૂપમાં થયું છે. દિવ્ય પ્રેમ જ શ્રેયસ્કર છે અને બિન્દસી વાસનાની તૃપ્તિ નહિ પણ એવું લાંબીકરણ કષ્ટ છે એવા ભાવાર્થના પ્રસ્તારને મુખ્યભાગ શ્રીચરવિન્દના તથા એક બીજા અવતરણનું ૧ પ્રતિપાદન ધણી-ખરી નવલિકાઓમાં થયું હોય એમ મને લાગતું નથી.

પૂર્વાર્ધની સૌથી સુંદર નવલિકા “નામરિકા” છે. પોતાની નવોદા પત્નીના ઉરના ઉમળકા સમજવાને અશક્ત એવો અઘ્યાસજડ વેદિયો પતિ સૌભાગ્યની પ્રથમ રાત્રે જ પોતાની પત્નીને સાહિત્યના શ્લોકો વાંચી સંભળાવે છે આવા પ્રસંગો અને એમાંથી ઉદ્ભવતો બંનેના જીવન ગોખ-નવાના આશીના નિરોધ છતાં પોતાના પતિને આહવા મળતી અને મન મનાવતી પત્ની કલાત્મક રીતે ચીતમણલા છે, પણ એમાંથી ઠેટલીક કષ્ટનામાં લેખકનું કનિષ્ઠ્ય પણ છતું ચાપ છે. એની ભાષા સૂત્રાત્મક હોઈ બંધનથી જ અર્થ સમજાવાયે હોવાથી વાતોના રસને પોષક બને છે. પોતાના પતિના જડત્વ વિષેના પત્નીના ઉદ્ગારો વાચકના હોઠ ઉપર રિમત ફરકાવી બાપ છે. અમમ સંપ્રદમાં કદાચ આને જ શ્રેષ્ઠ વાતો મળી શકાય.

ઉત્તરાર્ધની બીજી પાંચ નવલિકાઓમાં ઉમંગભરી પત્નીનો પતિ, જ્ઞાનંદી બાળકોનો પિતા છતાં પ્રત્યેક રાત્રે વેશ્યાને ત્યાં જતો અને તેના કંધાર વિષેના ઉદ્ગારોથી બેચેન બનતો, ‘વ્રસાદજી હી બેચેની’માંનો શિવ-પ્રસાદ; અસલ ગરીબાઈમાં આવી પડતા પોતાના પતિના આમદથી રેક વેચી દ્રવ્ય મેળવતી અને પોતાના પતિના ગાંધીવાદી મિત્ર આગળ હૃદય-બચા પ્રગટ કરતી ભદ્રા; વેશ્યાજીવન માણી કુટુંબખાતું ચલાવતી છતાં હૃદયના સહજ પ્રેમથી આકર્ષાઈ પેલાને ત્યાં આકરિમક રીતે બાવી પડેલી કૂતવંતીના જીવનને બચાવી લેવાના પ્રયત્નમાં પ્રાણની આહુતિ આપતી

૧. આ બાબત અંગે ખરું દર્શિનિન્દુ આમ લાગે છે: નવલિકાઓમાંના વાસ્તવલેખનવાળા સ્ત્રીપુરુષોએ અવતારણમાંની ઉચ્ચ ભાવના પ્રતિ ચેતનાને વાળવી ઘટે, એવા રૂપાંતર દ્વારા જીવન તેમણે વિશુદ્ધ ને હૃતત કરવાનું છે, એવું ધ્વનિત કરવા વાર્તાકારે હિંમતું છે. —તંત્રી “માનસી”

‘પાપિણી’માંની શાન્તા; કોલેજમાં ભણતી છતાં વિવાદિત પતિએ ભાવિ જીવનમાં સંયમના આગ્રહના કારણે સૂચનથી આપઘાત નહરતી પ્રુષ્પિતા; અને અનેક યુવાનોને નચવી, આપઘાત કરાવી, સંયમી અને ભગ્ય પુરુષ આગળ નમી પડતી ઉલ્કા નજરે પડે છે.

આ ભાગની સૌથી સુંદર નવલિકા પ્રુષ્પિતા છે. એક અપ્રાપ્તવયસ્ક સુખી સમગ્ર દામ્પત્યજીવન, પ્રુષ્પિતાનું રમ્ય વિદ્યાર્થીજીવન, આકર્ષક રીતે મનોહર શૈલીમાં ચીતરાવેલા છે. વાર્તાનો કલાવ ધણો સુંદર છે, પરંતુ સંસ્કૃત સાદિત્વની અભાસી અને એમ. એ.ના વચનમાં ભણતી પ્રુષ્પિતા ભાવિ પતિના લગ્નજીવનમાં વાસનાના ત્યાગના સૂચનથી આપઘાત કરે એ બહુ વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક લાગે છે. આવા કૃત્રિમ કરુણાન્તને લીધે શરણાતની રમ્યતા ઝાંખી થઈ ગયેલી જણાય છે.

‘ઉલ્કા’, અને ‘પાપિણી’નું વસ્તુ પથ્થુ સરસ છે. ગમે એટલું વિલાસી જીવન જીવતી વ્યક્તિઓમાં પણ હૃદયને એક ખૂણો ગમત હોય છે અને એક જ અકસ્માત સમગ્ર જીવનને પલટી નાખે છે, એવું એમાં દર્શાવ્યું છે.

આખા સંગ્રહને સમગ્ર રીતે જોતાં જણાશે કે પૂર્વાર્ધ કરતાં ઉત્તરાર્ધમાં વસ્તુનિરૂપણ ખૂબ સંયમપૂર્વક થયેલું છે. જો કે વિષય તો થોડે ધણે અંશે એક જ એટલે કે બિન્દી છે, તો પણ ખીલતસતાની કક્ષાએ પહોંચી જીગૃપ્સા ઉપજાવતો પૂર્વાર્ધનો રમ્ય ઉત્તરાર્ધમાં વધારે સંસ્કારી બને છે.

કુંજવિહારી મહેતા

ગ્રામજીવનની એ કથા

ધરતીનો અવતાર ... લખ્યા લેખ (ઈશ્વર પેટલીકર)

આ બંને નવલકથાઓમાં આપણા ગ્રામજીવનના કુટુંબની વાત કહેવામાં આવી છે. આવી નવલકથામાં જે જરૂરી વસ્તુ છે તે વાતાવરણ ખડું કરવાની લેખકની શક્તિ અને આ બંને નવલકથાઓમાં લેખક ગામડાનું હજાર વાતાવરણ ખડું કરવામાં ધણે અંશે સફળ થયા છે.

‘ધરતીનો અવતાર’ એ એક ગામડાના અવિભક્ત કુટુંબને સ્પર્શે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં આવેલી વહુ પોતાની કુનેહ અને કાર્પશક્તિથી બાળનાં મન જીતી લે છે અને ધરતીનો અવતાર મનાય છે. ગેમલ જેવા આશળા સ્વભાવના યુવકને, સૌંદર્યવતી પરતીલાવવાના કાંડ હોય છે અને કર્મે, નામે રૂપાળી પણ દેખાવે વિરૂધ પાતી લખામણી હોય છે. ભ્રમ પછી

પત્નીની ઉપેક્ષા, કૂરતા અને મારપીટ એ જોતાં વ્યવસાય થઈ પડે છે, પરંતુ પત્નીને 'સર્પદંશ' થતાં પાસું જાલણ જાય અને એકદમ વઢાલ પૂટે છે. અહીં જરા ક્ષતિ જેવું આપણને લાગે છે. મઈ કાલનો કૂર જેમજ એક જ અકસ્માતથી વઢાલસોયો પતિ અને એ જરા ન સમજાય એવું છે. સ્વાભાવિક ક્રમે પસંદો જો ભેખડે દર્શાવ્યો હોત તો તે વંધારે રુચિકર બનત. બાકી આખી નવલકથા પર ગ્રામધરતીની ઠંડી, મીઠી સોડમ પથરાઈ મએલી લાગે છે, પરંતુ આ વાતાવરણમાં કેટલાંક પાત્રોમાં જે જીવંતતા અને વેગ જોઈએ તે ઓસરી જતાં દેખાય છે.

તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોતાં 'લખ્યા ભેખ' ઉપલી નવલકથા કરતાં વિનાસકાંડે ઊતરતી કહી શકાય. એમાં બે કથા સમાવેશ થાય છે. એક કસુ અને પોપટના પ્રણયની અને બીજી બાબુ ચંપા અને સુખનની. એટલે આ બંનેમાંથી મહત્ત્વ કષ્ટ કથાને અપાયું છે એ જ સમજાવું નથી. ઘણી વખત સાહિત્યની કૃતિમાં પ્રચાર કે પોતાના કોઈ વિચાર, આદર્શની હિમાયત બહે-અબણે આવી જાય છે. એની સામે આપણે વિરોધ ઉઠાવી શકીએ ત્યાં પરંતુ ન્યારે પ્રચાર ખાતર પ્રચાર કરવામાં આવે ત્યારે તે અસહ્ય થઈ પડે છે. આ નવલકથામાં બહે કેકણે એવું બન્યું છે. અને પાત્રોનાં લાંબાં લાંબાં સંભાષણો નિર્બંધનો ભાસ આપતાં ટાયલાં જેવાં બની ગયાં છે. વળી પ્રસ્તુત નવલકથાનો અંત એટલો તો નબળો અને પાંચો છે કે લોકને જે સમાધાન કે તૃપ્તિ થવી જોઈએ તે થતી નથી. કમળા અને પોપટના વિવાહિત જીવનમાં પોપટની બહેન ચંપા નાશી જવાથી વિદન આવે અને વિવાહ તૂટી જાય, કમળાનાં લગ્ન બીજા સાથે નહીં થાય, લગ્નને દહાડે કમળા નાશી પોપટને ઘેર સંતાઈ જાય અને પછી એકદમ તકલી થયલા વરરાજા લટકી જાય તે કમળાનાં ગાથાપ પોપટને પરજીવી દે એ બધું કેટલું બેહુકું લાગે છે? વળી બે કથા સાથે ચાલતી હોવાથી વસ્તુચંપાણીમાં જે સુખદતા દેવી જોઈએ તે જળવાઈ નથી. એટલે બિનજરૂરી પ્રસંગ અને અયોગ્ય ગાથાપ આવી ગયું છે, બારેર વર્ષની છોકરી છોકરાઓ સાથે 'હાતુવણ'ની રમત રમે તે જોતાં વળી મામડાનાં લોકોનાં ટાણું બિલું રહે અને છોકરાઓ હારી જાય એ તો મજાકાલના સામળની વાતોમાં જેમ આવે તેમ પરીક્ષા જેવું પરંતુ બની જાય છે.

‘શરૂઆતમાં પોતાના આદર્શથી માન ક્ષપાવતો ઉપનાયક સુમન છેતરે તો વેલિંગો અને નિર્માલ્ય નેવો બની રહેશે બધાપ છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જેમ પાત્રનો વિકાસ થવો જોઈએ તેમ અહીં ‘બનવું’ નથી. બીલકું’, પાત્રનો વિપર્યાસ થતો લાગે છે.

આ બધું જોતાં આ નવલકથા બહુ સાધારણ પ્રકારની કહી શકાય.

કુંજવિહારી મહેતા

શ્રીઅરવિન્દ-સર્કલનાં નવાં પ્રકાશનો

સુ‘બાઈમાં આશરે બે વર્ષથી કાર્ય કરતા આ મંડળ તરફથી (ડે. નંબર હોસ્પિટલના કંપાઉન્ડમાં, બોમ્બે સેન્ટ્રલ રેલેશન પાસે) ૧૯૪૫ તથા ૧૯૪૬માં આબિંકો (‘એ-યુઆલસ’) પ્રકટ થયાં બે દતાં. એનો આ વર્ષનો અંક તેમ જ બીજાં ત્રણ પુસ્તક મળી આર પ્રકાશનો નીચેની વીમતે મળ્યા છે:

1. Sri Aurobindo Circle: Third Number,

2. The Significance of Indian Art by Sri Aurobindo (Re. 1-8-0)

3. Towards a New Society by Nalini Kanta Gupta (Re. 1-12-0)

4. Dream-Cadences by Nishikanto (Re. 1-12, paper; Rs. 2, board).

(૧) આબિંકોનાં ૧૯૨૨ પૂજામાંનાં ૩૨માં કાળે છે; બીજાં એટલામાં શ્રીઅરવિન્દના પત્રો છે; અને બાકીનાં, જન્મતાના રતીસમાજનું ‘પરું’ માતૃત્વ પ્રકૃતિની અધ્યાત્મશક્તિએને તેમણે પોતામાં જમત કરવામાં તથા ધારણ કરી, એ રૂપે અઠળ જીવન જીવવા-જિવાડવામાં રહેલું છે, તેમણે નીતસે-પ્રણીત નિમ્નપ્રકૃતિગત પ્રાણમય પુરુષ ‘અતિમાનવ’ના (સુપરમેન) માગે જવું લાગ્યું નથી એવો સંદેશ આપતા, શ્રીમાતાજીના ઉદ્દ્યોધનપૂર્ણ નિબન્ધ ‘હુ ધ વીમેન ઓફ ધ વર્લ્ડ’ ઉપરથી આઠ લેખકોના જે નવ લેખો છે તેમાં પૂર્ણ યોગના સિદ્ધાન્તો અને એના પાશ્ચાત્ય સાધકને પત-

૧. આના પર કિંમત છાપી નથી, પણ આગલા વરેકની જેમ, રા. ૫ તો દરે જ. અહીં નં. ૧ તરીકે નોંધાયેલું કલાવિષયક પુસ્તક અવલોકન લખાવા સોંપાયું હોઈ, એની વિસ્તૃત સમાલોચના હવે પછી છપાશે.

રૂપે, પ્રતિકૂળ દેખાતા સંયોજોમાં પણ સાધના કેમ ચાલુ રખાય એનું દ્રેક' માર્ગદર્શન; 'ધ પોએટ્રી ઇઝ ધ મેકિંગ'; શ્રીઅરવિન્દ-ની 'બ્લેક વર્સ' પ્રતિપરેશન' તથા 'આહના'એ સાહિત્યવિષયક લેખો છે. કાવ્યવિભાગમાં શ્રીઅરવિન્દના નૂતન બૃહદકાવ્ય ('એપિક') 'સાવિત્રીઃ'એ લેબન્ડ એન્ડ એ સિમ્પોઝ' ના ખીત ખંડો પહેલો સર્ગ છે તેમ જ ખીછ ત્રીજીથી પણ 'વધુ રચનાઓ વિવિધ કક્ષાના લોકો ને ખરા આધ્યાત્મિક અનુભવો ઓલતી, આપી છે. શ્રીઅરવિન્દના પૂર્વોક્ત પત્રો બાક છે. તેમાં યોગ સંબંધી દક્ષિણ તથા છે, માર્ગદર્શન છે, ઉચ્ચ કોટિનો વાદવિવાદ પણ વાંચીએ છીએ. એ ત્રીસમનાં છેલ્લાં દસ પાનાનો વિષય તો 'Greatness and Beauty in Poetry' છે એટલે એ સાહિત્યરસિકને તો બહુ ગમશે.

રા.નસિનીકાન્તનું નાનું પુસ્તક દોઢસોથી વે આઠાં પાનાંનું છે પણ સમકાલીન ભારતીય વાહ્યમયમાંનું કેટલુંક ઉત્તમ, લોકો સમાજરચનાવિષયક ચિન્તન એના બાર લેખોમાં છે, પહેલાં જગત મહાયુદ્ધ વિશેના છે પણ તેમાંથી કેટલુંક હજી વિચારમાં લેવા જેવું છે. ખીતે વિભાગ છે જગતની પુનર્ધર્ટનામાં હિંદના ભાગવિશેનો—The Role of India. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ તો ગયે વર્ષે થયેલું, પણ આ વર્ષના જૂનમાં હમણાં લગીના અખંડ ભારતને ખાંડિ'ખાંડિ' કરવાના મહાન અંતરાષ્ટ્રીય દુષપ્રયોગ પછી તો એમાંના અભ્યાસ-અવલોકન-યુક્ત તેટલા જ સત્યમૂલક વિચારો સર્વે પ્રતિમાન દીર્ઘદર્શી રાષ્ટ્રદિત્યિન્તકે લક્ષમાં લીધે જ છૂટો છે એમ કહેવું જોઈએ; ખાસ કરી, આ ત્રણ The Basic Unity, The Way to Unity તથા The Basis of Unity.

'ડ્રીમ-કેડન્સીસ'માંની અધ્યાત્મલક્ષી તો પણ (બધે, તેથી જ) સુરસિક કવિતાસમૃદ્ધિનો પરિચય પણ આવી દૂંડી નોંધમાં અચકચ. એની પર લીગને હવે પછી. દરમ્યાન એટલું કે એ ૪૦ કાવ્યમાંનું એક શ્રીઅરવિન્દે પોતે અને કેટલાંક રા. દિલીપકુમાર રાયે કતી નિશિકાન્ત-બાબુના મૂળ બંધાણોમાંથી અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યાં છે; બાકીનાં, કવિએ જ અંગ્રેજીમાં (એનું) પદશાસ્ત્ર એમને મુકાબલે આપ્યું પરિચિત તો પણ સુંદર-તાપૂર્વક) લખેલાં છે. વિભાવના તેમ જ અભિવ્યક્તિ એ બંનેની નજરે આશરે અર્ધભાગનાં તો સવિશેષ રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક છે. વિ. ક. વે.

બે અન્થસાર

સરસ્વતીચંદ્ર બાગ પહેલો

૧

સુવર્ણપુત્રું રાજ્યતંત્ર ધેનમાં પડ્યું હોય તેમ પોતાની મેળે આશુ' જવું હતું. ત્યાંનો રાણો ભૂપસિંહ તથા તેનો અમાત્ય હુદિધન તે બે સિવાય સર્વ મંડળ જાણે ધેનમાં હતું. રાણો હુદિધનને પોતાની ઈચ્છાઓનો મેવક માની તેની ઉપર નિર્ભર પ્રીતિ રાખતો પરંતુ હુદિધને તો રાણાને તથા તેના રાજ્યતંત્રને મરાસ વિશે પોતાના વૈરને સફળ કરવાનું આધન ત્રી દીધું હતું.

નવારે સુવર્ણપુત્રું વાતાવરણ આ પ્રમાણે ધેરું જાનવું જવું હતું ત્યારે તે બંને જણ કંઈક કામ પ્રસંગે એ શહેરના રાજેશ્વરના કિવાલયામાં આવ્યા. ત્યાં જતાં જતાં રસ્તામાં ન્યાયાધીશ કરવતરાય અને કારભારીનાં હુદિધન ત્રિશેનાં કપડો માટે ચર્ચા ચાલી. કોટલામાં મંદિરનું દાર આવી પહોંચ્યું.

બીજી બાજુ રાજેશ્વરમાં હુદિધનની પુત્રી અલકલિશૌરી અને તેની પુત્રવધૂ કુમુદસુંદરી તેની સહીયરો સાથે ફરવા માટે આવેલી. રાણાજીને જોતાં જ ત્યાંનો પૂજારી મૂર્ખદત્ત તેમને ઉતાવળે ઉતાવળે ખગર આપી આવ્યો અને પાકળના વાગામાં નર્મી સુધી રાણાજી પાછા ન થાય ત્યાં સુધી તેની નજરે ન પડનાની સૂચના આપી આવ્યો. તે હરમિયાન આપણી વાર્તાનો નાયક (સરસ્વતીચંદ્ર) નવી ચંદ્ર ગૃહત્યાગ કરીને ફરતો ફરતો બહોં આવી ચડેલો. પૂજારીએ તેને અગપણો મુસાફર જણીને મન્દિરના વાગામાં જાત્રણ આપેલો. પછી અમાત્યકુટુંબ અને નવીનચંદ્રનો મેળાપ થાય છે. રાણાજી ગયા પછી હુદિધન તેની પાસેથી કેટલીક વીગત જણીને પોતાને ત્યાં રહેવાનું કહે છે. નવી ચંદ્રને આટલું જ જોઈતું હોય છે. ને એને ત્યાં રહેવાનું કબૂલ કરે છે. ઘેર આવેલા નવા મહેમાનનું આર્તિત્ય કરવાનું કામ અલકને માથે આવી પડે છે. તે તેની કાળજીપૂર્વક સંભાળ લે છે. સફરાય ને પ્રપંચી કારભારી હતો તેને હુદિધન અને રાણાની પત્ની રાજગા વચ્ચેના આઠા વ્યવહારની જાણ હોવાથી તેણે તેના કુટુંબની લાજ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને તે પ્રમાણે અલકની પાંચતતાનું શુભાન ઉતારવા માટે તેણે જમાલ નામના મુસલમાન મારશ્ત નક્કી કર્યું. એક રાત્રે તે પ્રસંગ

બની ગયો. બલકને નવીનચંદ્રે બચાવી પણ તેમ કરતાં પોતે જ બચાવના હાથે ધરાયો.

આ બનાવ પછી એક વખત બુદ્ધિધનને દરબારમાં જવાનું થયું. તે દિવસે ત્યાં ભારે ખટપટ ચલાવી હતી. રાણો હવે શકરાખને કારભાર સોંપશે કે બુદ્ધિધનને તે વિચારવાનું હતું. બુદ્ધિધનને જે કારભાર ન મળે તો તેના કુટુંબે નવીનચંદ્રની સાથે લીલાગુર ચાલ્યા જવું તેમ સૂચના અપાઈ હતી. તેની પત્ની સોભાગવદેવીને આમાં શું કપટ હશે તે ખબર પડતી નહોતી છતાં પણ પતિના રનેહાળ વચનો સંભળીને તેને વહાલભરી વિદાય આપી.

૨

પુરઃસંધાન બુદ્ધિધનના બાપને પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું વર્ષાસન મળતું. તે વર્ષાસન માત્ર જાસે ફાળીઆનું હતું પરંતુ તેની નિષ્ઠ અવસ્થામાં કાંઈક વખતે માદ કરનારું થઈ પડતું. બુદ્ધિધનનો વિવાહ એના જેવા જ કુટુંબની કન્યા સાથે થયો હતો અને તે નમાઈ હોવાથી સાસુના હાથ નીચે ઊંઘી હતી એટલે ગળ પ્રમાણે કુલળ થઈ હતી. એમ દિવસ ચાલ્યા જતા હતા. આવી અવસ્થામાં પણ ધણી દિવસ ન ઢકી. વિપત્તિનું વાદળ ઊંઘીતા છાંડ પર તૂટી પડતા લાગ્યું. બાપનું મરણ અણચિંતનું થયું. માને પણ વૈધવ્યદુઃખ પડવાથી તેના મનની સંભાળ લેવી એ બુદ્ધિધનને માટે ફરજ થઈ પડી. પરંતુ કુટુંબસુખની પરિસ્થિતિ રાંધે અવસ્થામાં જ અનુભવાય છે. ચિંતાનું ઝોંપક કરવા ધરતું સુખ અસમર્થ નીવડ્યું. બુદ્ધિધનને જીજ્ઞાસુ જવર લાગુ પડ્યો. વર્ષાસન બંધ પડ્યું હોવાથી સાસુવહૂને પૈસાની તાણ આવી. કારભારી સાસુનો દુરનો સગો હોવાથી પૈસા માટે હાથ લાંબો કરવા ગઈ પરંતુ નિર્લજ્જ કારભારીએ નિર્ધન અમાત્યકુટુંબની પહુની લાજ લપ્પને પૈસા આપવા ઠણ્ઠ્યું. બુદ્ધિધનને ખબર પડતાં તેનું મગે ત્યારે વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખરે મંદવાડ ગયો અને નિશાનીમાં માત્ર વૈર અને ક્રોધના ધૂંધવાટને પાછળ ચૂકતો ગયો.

બુદ્ધિધનને સંતાનમાં માત્ર પ્રમાદધન અને અલંકારિકશીરી એ જ હતાં. પ્રમાદધન લંપટ તથા બાળમુ હતો. તે હિપરાત રાત્રિવિસ નશામાં ચકચૂર રહેતો. અલંકારિકશીરી જાનવલ્લભાન હતી. તેનાં સાસરિયાં તેની મરજી પ્રમાણે ચાલતાં. તેને પોતાના રૂપ તથ મુણનું ભારે અભિમાન હતું. કુમ્ભકુંદરી નામની કેાઈક કન્યાનો પતિ ગૃહલાગ કરી ગયો છે તેમ છાપાં મારફત

આ કુટુંબને ખરેખર પડી ત્યારે તેની ક્ષાન્નક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી અને તેના રૂપગુણો વખાણુ કરી પ્રમાદધન માટે માર્યું ક્યું અને કુમુદ પ્રમાદધનને પરણી.

૩

કુમુદનો પિતા વિદ્યાચંદ્ર રતનમરીનો કારભારી હતો. તે ઉત્તમ વિદ્વાન અને રસિક પ્રકૃતિનો યુવક હતો. તેની પત્ની ગુણકુંદરી ખરેખર ગુણિયલ અને એક આર્થ સ્ત્રીને અનુરૂપ વર્તનવાળી હતી. જાતે બહુ ભણેલી તો નહિ પરંતુ પતિ પાસેથી ધણુ પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન ક્યું હતું. આ બંને જણાંએ સાદકી કુમુદને પણ વાંચના તથા ગાવાના ધણુ જિજ્ઞાસું સંસ્કારો આપ્યા હતા.

પિતાના ધરના આવા વાતાવરણમાં ઉછરેલી બાળકી સાસરે આવી પહેલાં બહુ જ નવું લાગતું પણ પછીથી ટેવાઈ મિઠા નવીનચંદ્રને જોતાં જ કદાચ તે પોતાનો ભૂતકાળનો પતિ હશે તેમ શંકા કરતી.

કારખાનમાં કંઈક ખટપટ શરૂાવ અને સુદ્ધિધન વચ્ચે આવી પરંતુ આખરે તો અમાત્યપદ સુદ્ધિધનને જ મળ્યું અને બધા કારખાન રણાજીએ તેને સોંપ્યા. આ અમાત્યકુટુંબની અડતીના દિવસો લોભાયા ખમાયા નહિ તેથી સૌએ અલક અને નવીનચંદ્ર વિષે તરફતરેલી શંકા ઉઠાવના માંડી. જમાલવાળા પ્રસંગ પછી અલક નવીનચંદ્ર પાસે તેની સારવાર માટે વારંવાર જતી આવતી. બંને વચ્ચે રતેલ ઉત્પન્ન થયો. કુમુદને આ વાતની જાણ થતાં તેણે પતિને અધઃપતનમાંથી ઉતારવા માટે ગામન માર્યું અને નવીનચંદ્ર સમજી ગયો અને એકદમ મદનાવસ્થામાંથી ઊઠીને બોલ્યો 'અલકબહેન હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો' અલકને ધરતી મારગ આપે તો સમાઈ જવાનું મન થયું પણ નવીનચંદ્રે તેને ક્ષમા આપી.

નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ છે તેની ખાતરી કુમુદને તો હતી જ કારણ કે પ્રત્યક્ષ બહુ પરિચય ન હોવા છતાં પણ તેને યત્રોદ્ધારા તેનો પૂરતો પરિચય હતો.

૪

આ સરસ્વતીચંદ્ર મુંબઈના ધનાઢ્ય શેઠ લક્ષ્મીનંદનનો એક ને એક પુત્ર હતો. અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઉછરેલો અને અભ્યાસ પણ સારી પેઠે

કરેલો હોવાથી એક વિદ્વાન તરીકે પણ લેખાતો. તેની માતા અમાનક ગુજરી જતાં પિતાં ગુમાન નામે નવી પત્ની પરણ્યા, ગુમાનને જોરમાન પુત્ર પર વેર ઉત્પન્ન થતું. તે દરરોજ પતિના કાન બંધેરતી, અને આ પ્રમાણે બ્યારે ધરતું વાતાવરણ પોતાને ન પસંદ પડ્યું ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રે તેના ખાસ મિત્ર ચંદ્રકાંતને વાત કરી અને તે બે વચ્ચે શું નક્કી કરવું તે છેવટનો નિષ્કર્ષ થતાં પહેલાં જ ધર છોડીને તે નીકળી પડ્યો. હવે તેણે પોતાનું નામ નવીનચંદ્ર રાખ્યું. ચંદ્રકાંતને તથા પિતાને એમ બે પત્રો લખી પોતા વિષે શોક ન કરવા સૂચવ્યું અને કુમુદને પણ ખીલ સાથે સંસાર જોડવાનું જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે લુહિધનને ત્યાં રહેતો નવીનચંદ્ર જો પોતે ત્યાં વેડુ રહેશે તો કુમુદને મળી જશે તેમ ધારી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેને સૌએ ધણું જ સમજાવ્યું પણ કોઈનું માન્યા સિવાય તે ભદ્રેશ્વર ખાનુ ચાલી નીકળ્યો. જતાં જતાં કુમુદને પણ એક પત્ર આપતો મયો. પણ સાસરાના ધરમાં કોઈનો પત્ર ન વાંચેલો તે દેવતા તેણે તો તે સાચી મૂક્યો. નવીનચંદ્ર મૂખાંત પાસેથી ક્યાં જવું અને શું કરવું તે સૂચના લઈને પોતે ક્યાં જવું? રત્નનગરી કે ભદ્રેશ્વર? કુમુદને એક વખત સુવર્ણ-પુરમાં પણ મળ્યો હવે ક્યાં મળવું? તેમ વિચાર કરતો ગાડામાં બેઠો.

કુમુદ પણ તેની માતા ભદ્રેશ્વર આવેલી હોઈ ખીજે દિવસે તેને મળવા ત્યાં જવાની હતી.

વાર્તાનો પ્રથમ ભાગ અહીં પૂરો થાય છે.

નીલમલા વિ. વૈદ્ય

‘ધૂમકેતુ’કૃત રાજકન્યા.

પાટણના રાજા મહારાજ બીમદેવ પહેલા હતા. તેમની જીવનસંધ્યા અંધારામાં, પગલાં માંડતી હતી. તેમને બે પુત્રો હતા. ક્ષેમરાજદેવ અને કર્ણ-દેવ. જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્ષેમરાજદેવ હતો. બીમદેવને સંન્યસતનો સમય જતો હતો એટલે રાજ્ય કાણ સ્થાપવે તેની જાહેરાત કરવાની હતી. તેણે એક રાજ-

૧. એ ભાગની નવી આવૃત્તિ (૧૦મી; પ્રથમ પ્રકાશન પણ જરાબર સાક વર્ષ) હમણાં પ્રકટ થઈ છે, એ આ સારાંચ આપવાનું પહેલું કારણ; બીજું, ઇન્દરના વિદ્યાર્થીઓએ ખીજે ભાગ રીખવાનો હોવાથી, તેમને ઉપલું લખાણ પાઠશે વાર્તાવિભાગ સમજવામાં ઉપયોગી થાય એ હેતુ પણ છે. - ત્રી માનસી.

સલા બોલાવી. તેમાં રાજપુરુષો પણ હતા. તેમાં બીમદેવ માટે સલાદ-
કાર હતા, નામે દામોદર. રાજ્ય આપવા બાબત ચર્ચાએ ચાલતી હતી.
રાજમહિષીનું સંતાન હોય તેને રાજ્ય મળે એવી જાનની પ્રચલિત કહાય
છે. આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં મહારાજ બીમદેવ કહે-છે કે જીવન-
સંઘા વખતે ચૌહુક્ય વંશની પોતે અવમથાના નહિ કરે. રાજ્ય જેનું
દશે તેને મળશે. પોતે કાંઈ ને તે નથી કે કાંઈનું રાજ્ય કાંઈને આપી દે.
રાજ્ય બે ભાગે મળે. એકને રાજ્ય અને બીજાને જાગીર પેટ જમીન મળે.
રાજ્ય તો રાજાનું અને જે રીતે તેને મળ્યું તે રીતે તે બીજાને સોંપે અને
જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજા છે કે નહિ તે આપણે નક્કો કરવાનું એમ કહે છે. એટલામાં
રાણી હિમમતી આવે છે અને તેનો દેખાવ અચર્ય લાગે છે. એટલે દામોદર
તેને કહે છે કે તમારા જે અમૃત જેવા શબ્દો છે તે આ વખતે બોલીને ન
બગાડશો. જે થવાનું છે તે પ્રજા કર્યા કરે છે. ચૌહાદેવીનો પુત્ર હોમરાજ-
દેવ. એટલામાં ચૌહાદેવીના મધુર શબ્દોને રજા આપે છે. તે કહે છે કે
પહેલાં તમે અને કુમારોને પુછાવી જુવો તો ખરા કે રાજ્ય કેવા કાંઈ
સમર્થ, કાણુ તેનો હક્કાર છે. કુમારોને તેમણે. કહ્યુંદેવ પેતાનો ગુણ
નિવાસ રાખ્યા છતાં તેણે રાજ્યની બાબતમાં પશું પડે છે. તે રાજ્યમાં
જાય છે અને રાજદ્વાર બાગળ જઈ સંદેશો મોકલાવે છે કે મારી માતાને
આગ્રહવશ થઈને હું રાજ્ય નહિ લઉં અને રાજા જે નિર્ણય કરશે તે
પાછો તેને મરણે ધરીશ. કહે છે મોટામાઈ હોય પછી રાજ્યમાં મારો
અધિકાર ન હોય. એટલામાં હોમરાજદેવ આવતા દેખાય છે. તે સંન્યાસીને
વેશે આવે છે. ઉવટ ચૌહાદેવી કહ્યુંને રાજતિલક કરે છે. લાટ અને પાટણ
વચ્ચે પણ લાઈ જાગે એવો કાંઈ ખરા કારણ કે પાટણનું રાજ્ય વીંખાઈ
જાય. લાટનો રાજા જમતપાલ અને મહારાજ બીમદેવનો રજામત જમ-
તપાલને બીમદેવ રાજ્યાભિષેક વખતે કહેવારાવે છે અને જમતપાલ આવીને
મળે છે. મહોત્સવની શરૂઆત થાય છે. આશીર્વાદોથી અને જયધોષણના
સ્વરોથી પાટણનું રાજ્ય હાલી જીઠે છે. પાલખીમાં રાણીઓ, કુમારો અને
બીમદેવ સંન્યસ્તવેશે હતા. વિદાય આપી બીમદેવ છૂટા પડે છે અને
સોને નમસ્તે કહે છે. કહ્યુંદેવને સીતા નામની નર્તિકાનું ઘેલું લાગ્યું હતું.
રાજ્ય મળ્યા પછી સીતાને શોધવા મોકલે છે. તે વખતે તો તે મંદિરમાં
પૂજા કરતી હોય છે. માથાસો તેને કહે છે કે તમે જો પટ્ટણી હો તો તમારે
પાટણ તજવું પડશે અને તેને પરાણે પાટણ તજવા ફરજ પડે છે. આશા-

શીશ નામનો માણસ લાટમાં અનેકને રંજાડતો હતો. તળાખની કુંવરી કુલાંદે પાટણની મહારાણી બનવા ઇચ્છા હતી પણ તે સફળ ન થઈ. લાટની કુંવરીને પણ પાટણની મહારાણી બનવું હતું ને તેને માટે પણ તજવીજ થતી હતી. હિંદુમતીનો ભાઈ મદનપાળ બન્ને બાજુ આર્માં હતો પણ કહ્યું દેવને આ મમતું ન હતું. આચારીલને વશ રાખવા માટે લાટને એક માણસની જરૂર હતી. દેવપ્રસાદ નામનો માણસ મરુઠમિમાંથી આવે છે, પાટણ સામે થવા અને પાટણમાં પ્રવેશે છે. મહારાણી હિંદુમતી રાજ્યસંસ્તારા હાથમાં લે છે, કારણ કે જો તેમ ન બને તો પાટણનું રાજ્ય નબળું પડી જાય. (અપૂર્ણ) દીતિંદા વિ. વૈદ્ય

પ્રાસિ-સ્વીકાર

આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ: અપ્સરા. ખં. ર. રમણલાલ વ. દેસાઈ (૩. ૪): અધિકારીજી, રસિકલાલ ભેષી (૩. ૫); કાશિમરી સુલાખ. પ્રા. કુદકૃત: તારાચન્દ્ર પો. અડાલખ (૩. ૭): મોડી ભયો, ગોવિન્દભાઈ શા. અમીન (૩.૨૧); ખાનેતરના રંગ: પલાલાલ પટેલ (૩. ૩૧): દિનરાત, રવખરચ (૩. ૪): ગિરનારને ઓળે, શુભવન્તરાય આચાર્ય (૩. ૪૧): હુદયપલટા; ગો. શા. અમીન પૂર્તિ: સુરતી રસધાળ: શૈ. સમુદ્ધા બહેન શા. મહેતા.—અમૂરી વાત, બચુભાઈ યુક્ત. (૩. ૪૧).

નવજીવન પ્ર. મન્દિર, અમદાવાદ: માનવી અંડિયેરો, એ. બર્જેસજી, કાલેલકર ને મરાઠવાળા (૩. ૨૧): મરુડુંજ, મ. ત્રીકમજી (આ. ૩૯: ૩. ૧).

અષ્ટીજી: છીએ તેજ હીઠ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી (પદ્ય પ્રકાશન, મુંબઈ ૩. ૧૧)—દ્વંદ્વરા, આનન્દ (અનુપમ ન્દા. કવિ. અમદાવાદ ૩. ૦૧). સંવાદ-માલા, રાનિતલાલ સો. કાકર (શ્રીઅરવિન્દ દાર્પા. અલુ'દ: છ આના)—ચિરંજીવ સાહિત્ય સં. મલિલાલ પ્ર. વ્યાસ (પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, વિ. વડોદરા: ૩. ૨૧).—સસમંભલા: નટવરલાલ છો. દેસાઈ (શ્રીદશરથ પુસ્તકાલય, સુરત: ૩. ૧૧).—શ્રી સપાઈચૈલવ પુસ્તકાલયનો ૧૯૪૫-૪૬નો વાર્ષિક રિપોર્ટ.—ગીતાદશન. આ. રાધાકૃષ્ણનજી, ચન્દ્રચંદ્ર પ્રા. યુક્ત (વેરા કં. મુંબઈ: ૩. ૩૧).—કાપડની કદાવુડી, કાનિતલાલ મ. ગાંધી (આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ: ૩. ૨-૧-૦)—ને મલિલાઈને (દ. બા. કાલેલકર. ૧૪ આના): દિંદુરેલાની બે કશ્વપ્રવેશ (ન. પારેખ, દં. જીન: છ આના.) તથા નામરી વિધિમાં રાજકોરાવાળા લઈ શોધી: ત્રણે નવજીવન પ્ર. મન્દિરનાં, અમદાવાદ—સરસ્વતીચન્દ્ર ભા. ૧ (આ. ૧૦મી) ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી (૩. ૫) તથા બોહસાદિત્યનું સમાસોચન, ૨૫. ૪. મેપણી (૩. ૨૧) બંને, એન.

એમ. ત્રિપાઠી સિ. મુંબાઈનાં—મધુપકે: પ્રેમસંકર હ. ભટ્ટ (સી. શાન્તિવાસ
કં. મુંબાઈ (૩. ૩૧)).

સ્વીકાર-પૂર્તિ

Towards Increased Cloth Production. (ચેક વાળીલાલ)—કુમભાયા
(પુ. ને. મદ્ર)—‘બાલચંન્દ્ર’—‘કાન્નકિશેરી’ (૫નલાલ)—સ્વ. મેઘાણી કમરજીવિ
(પ્રલછાબ). ૨૧. ૪. મેઘાણી (‘ભિમ’ નો સ્મૃતિ-અંક). નવાં સામયિકા;
સંકૃતિ (અ. ૧-૬). સંસ્કાર (અ. ૧ ને ૩). જીવનપ્રકાશ (અ. ૧-૩).
ગુજરાત સંશોધનમંડળના ત્રૈમાસિકના વિશેષાંક. ચેતન (અ. ૧, ૨) ‘એકલ-
વીર’ છુનીલાલ વ. શાહ (‘પ્રભબન્ધુ’ની આ વર્ષની ભેટ. લોકપ્રકાશન. સિ.
બેમલવાદ, ૩. ૩૧).—‘અકેવાક’, બનામી (પટવા એન્ડુ. પબ્લિ. કં. વડોદરા,
૩. ૨૧).—‘Suppressed souls’ by Kishanchand (Kitab mahal,
Bombay; As. 12).—‘Shenl and Vijnand’ by U. K. Oza
(National Pub. & Inf. Ltd; Bombay; Rs. 1-14-0).

જીવનગાણું

શાંત સમુદ્રે મોજ ના માણી પ્રલયની ચોપાસ એંધાણી,
જીવન કેરી મોજ એ બણી સુખથી ગીતકાં ગાળે.
વ્યોમવિતાને વાદળછાયા માનવીનાં મન આજ મુંઝવ્યાં,
સુકાનં જલ્દી ધસતા કાયા મોજ જીવનની ગાળે.
લછમે પાણી, ધૂધવે પાણી, વાદળધટા ને ! રડી ધરાણી,
અલ્લા બેલી અલ્લા બેલી સ્મરતો સફરે બળે.
આભ ને ધરતી પાણી પાણી વિના ના કાંઈ એંધાણી,
તોય પીવા ના પાવણું પાણી વરસે કંઠ કંધારો.
તોય ખલાસી આતમ ધરતી ભેજન જીવન કેરું જગાવી,
સાંદસ ઘેરે મોતને તેડે જીવનગાણું ગાળે.

હરીન્દ્ર દવે

સદ્ગત મહિશંકર—

તું ધર્મ મન્ય ન

કર્તવ્યમાત્ર અધિકાર મારી લે-છે. જેવા જેનો અધિકાર તેવું તેવું કર્તવ્ય, વાણીનો પણ અધિકાર હોય છે. કાન્તના જીવન કે કવન વિષે બોલવાનો મારો શો અધિકાર? શ્રી મહિમાર્ષિ વિષે આખરી નિષ્કંચરે બોલવાનો બેશક મારો અધિકાર હું મણુનો નથી, પરંતુ એ સાથે એ પણ સમજું છું કે અધિકાર જેમ સમય અને સચેત્રોથી એટલે કે દૈવથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ ધણી અધિકાર પ્રપત્તથી એટલે કે પુરુષાર્થથી મેળવાય છે, જન્મસિદ્ધ હોતા નથી. શ્રી મહિમાર્ષિ વિષે કશું મેં બોલવાનો મારો અધિકાર થતો હોય તો તે હું એ કારણે માનું છું કે એમના કવન વિષે અને વિશેષતઃ એમના ધાર્મિક જીવન વિષે શક્ય તેટલું જાણવાની મારી વૃત્તિ છે અને અમુક અંશે પ્રપત્ત પણ છે. બાકી આ પ્રકારના વાગ્-વિસર્ગ માટે વક્તાની કેવી પાત્રતા હોવી જોઈએ એ વિચારું છું ત્યારે ધીમદ્મગવદ્ગીતામાનો નીચેનો શ્લોક યાદ આવે છે:

અનુદ્વેગકરં શવયં સ્તવં પ્રિયદિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાશ્વપસનં ચૈવ શાસ્ત્રવયં તવમુચ્યતે ॥

આટલી તૈવારી મારી નથી જ. સ્વાધ્યાય અને અભ્યાસ વગર કાર્ષના જીવન વિષે કે કવન વિષે બોલવા પ્રવૃત્ત થવું એ યોગ્ય ન જ ગણાય. શ્રીતાઓ ધણી અધિકારી નથી હોતા એવી દરિયાદ બાજુ પર મૂકી દઈએ તો પણ શ્રીતાઓને ધણી વખત કંટાળો આવે છે તેનાં ચોક્કસ કારણોમાં આ પણ ખરું દર્શક છે પર જણાવેલ દરજે પૂરતા પ્રમાણમાં વક્તા અદા કરી શકતો નથી. અસ્તુ.

એમના ચરિત્રની અગત્ય

આજના આ પ્રસંગે સદ્ગત મહિમાર્ષિના ધર્મમંથન વિષે બોલનાર માં પ્રથમ મારે એ કહેવાનું છે કે એમની કવનસિદ્ધિ વિષે તમે ઉવટનો નિષ્કંચ તેમનાં કાવ્યો પરથી બહે જાંધી શો પણ મહિમાર્ષિના ધર્મમંથનને જાણી સમજ્યા વગર તેમની જીવનસિદ્ધિ વિષે કશું જ પી સકાવાનું નથી. મહિમાર્ષિના જીવનમાંથી ધર્મમંથન બાદ કરી એટલે બાકી શું રહે છે એ તો એમના જીવનનાં સર્વોચ્ચ અભ્યાસી હરી શકે. એની

વાત એ છે કે મણિમાર્ગના મિત્રો, તેમના સંપર્કમાં વસનારાઓ, કુટુંબી-જનો, પૈકી કોઈએ એમનું જીવનચરિત્ર દર્શી સુધી લખ્યું નથી. એ પ્રયત્ન શા માટે સિદ્ધ નથી થયો એ હું સમજી શકતો નથી. 'કૃતિમાલા' માટે યત્ન કરી તે પ્રકટ કરવા માટે પ્રો. બક્ષવંતરાય ઠાકોરના બેશક આપણે ઝગથી છીએ પરન્તુ જ્યાં સુધી મણિમાર્ગનું જીવનચરિત્ર લખાઈને પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી ગુજરાતના સુપુત્રોનું આ પ્રમાદક્ષતાં જોણું થવાનું નથી. માન્યને સ્વર્ગસ્થ થયે આજે પચીસમું વર્ષ એસે છે. પેઢી બદલાઈ ગઈ. સાધનો નાશ પામતાં જાય છે. માહિતી જોસરતી જાય છે; સાથે જીવન આલેખનાર પણ સદૃશ પ્રાપ્ત નથી. કારણ એ પણ છે કે જીવનચરિત્ર એ જીવનારના જીવનપ્રસંગોની કૃત નોંધ નથી, કેવા દેશકળમાં, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરેની કેવી પરિસ્થિતિમાં કેવી જાતના બાહ્ય અનુભવોના સંપર્કે કેવા માનસવિકાસ ચરિત્રનાયકે અનુભવ્યા એ સર્વની પણ વિગત છે. આ કારણે જીવનચરિત્ર લખવાનું દુષ્કર છે એ બરાબર, પણ અશક્ય તો નથી જ. જીવી જનાર એક વ્યક્તિને બીજો કોઈ સર્વાંશે સમજી શકે નહિ એ વાત ખોટી નથી, પણ સમાજને ઉપકારક થઈ શકે તેવી ધણી માહિતી જાણીને વ્યક્તિને અમુક ચોક્કસ કેન્દ્રમાં ગોઠવીને જાણી જ ન શકે એમ માનવું એ તો માણસજાત માટે નિંદા નહીં તો અસત્યકથન છે. મનુષ્યજાતિ જાતિ એ એટલા કારણે કહેવાય છે કે અમુક સમાન શારીરિક બંધારણ ઉપરાંત અમુક પ્રકારનું સમાન માનસ બંધારણ પણ તેમનું છે. નહીં તો એ જાતિ કહેવાત નહીં. આશા રાખું છું કે મણિમાર્ગનું જીવનચરિત્ર વહેલાસર લખાશે અને આ જો મહેલું લાગે તો મહેલું ટળશે, જો કે હું તો આને વિનંતિ ગણું છું.

ધર્મનિતર વિશે

આપ સહુ જણો છો કે શ્રી. મણિમાર્ગએ ધર્મોત્તર'કથું' હતું. ધર્મોત્તર ધણાં કારણોને અંગે થાય છે, એ આપ કોઈની જાણ બહાર નથી. આર્યિક રિથિતિને કારણે કિથન મિથનરીનો લાભ લઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરનારના દાખલાઓ છે. જસ કે એવાં કોઈ સામાજિક કારણોને અંગે સમવકને માટે થયેલા ધર્મોત્તરના દાખલા જોવા નથી. રાજકીય કારણોને અંગે ધર્મોત્તર થાય છે; અને બળજબરીથી નાખુંશી હોવા છતાં, ધર્મોત્તર કરાવાય છે એ જાણીતું છે. ઉપરાંત અમુક એક માર્ગથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ નહીં મશે એવી શ્રદ્ધા દલીલ તથા ધર્મોત્તર થાય છે. આ છેલ્લા પ્રકારના ધર્મોત્તર સિવાય આજળ

ગણ્યાં તે ધર્મોત્તર જ નથી. ખરી રીતે તો એ ધર્મની, સમાજની અને ઇશ્વરની મરફરી છે અને જાતને ઉત્તરવાનો ધંધો છે.

‘ઠયા અને વૈદુ’ એ બે પ્રશ્નોર શ્રાવણોનો જીવનવ્યવસાય હતો. શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય પોતા માટે અને અન્ય માટે મેળવવું એ વૃત્તિ હતી. પ્રશ્નોરની ઝોળખ ધાર્મિક માણસ હોવાને અંગે જ થતી. એના સંસ્કારમાં ઊછરેલા શ્રીમણિભાઈએ ધર્મોત્તર ક્યું? અને એ ધર્મને માટે, સત્ય પ્રાપ્તિને કારણે. તેમાં પરમ તરની ઝોજ એ મુખ્ય વાત હતી. છતાં એ જ કારણસર હું એમના ધર્મોત્તરની પ્રશંસા કે નિન્દા કશું જ કરવા માગતો નથી. ઇતિહાસમાંથી એવા ઘણા દાખલા મળશે કે પોતાના ધર્મથી સંતોષ ન થતાં કંટાળી મનુષ્યે ધર્મોત્તર ક્યું? હોય, એકમાંથી બીજા ધર્મમાં જવું એ જ ધર્મોત્તરનો પ્રકાર નથી. નવો ધર્મ સ્થાપવો એ પણ એક બીજો પ્રકાર છે. દા. ત. મહાવીર, ગૌતમબુદ્ધ, ઇસ્રાએલ, દવા-નંદ સરસ્વતી. પોતપોતાના સમયમાં જે જે ધર્મવિચાર પ્રવર્તતા હતા તે તે વિચારો તેમની ધર્મવૃત્તિને સંતોષી શક્યા નહીં. પરિણામે આત્મચત્તથી તપશ્ચરણથી તેઓએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ધર્મોત્તરણની રિશ્તો મેળવી.

‘સરસ્વતી લુપ્ત’ હું ખરું કારણ

શ્રીમણિભાઈની ‘મદન સરસ્વતી’ એકાએક કેમ લુપ્ત થઈ ગઈ? એ માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો મેઘ કેમ અદરશ થઈ ગયો? આ માટે તેઓ સમસ્ત જીવનમાં પોતે એકતા, હેતુ વિનાના, રોજ વિનાના થઈ ગયા જેના કારણે? આવા પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયા છે. અને મોઢા પ્રશ્નને પોતાની રીતે એમનો હિતર આપવા ચત્રો પણ કર્યા છે. ‘પૂર્વ લાપ’ની બીજી આરતિ વખતે ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીમુન રામનારાયણભાઈ જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૮૬૧માં “ઠવિને સર્જનનો યાજ્ઞ લાગ્યો” આ મનનીય અગ્નિસપ્તું ઉપેદ્ધાતના સમય વાચન પરથી અને શ્રીમણિભાઈના જીવનના અમુક પ્રસંગો જાણવા પછી શ્રીરામનારાયણ પાઠકર્તા આ વિધાન બંધબેસતું થતું નથી. કાળપક્ષનના કરતાં ધર્મિક જીવન એકનિષ્ઠ આચારિક કરવું તે વૃત્તિ પ્રથમ રથાને આવી એ એક કારણ; અને બીજું કારણ દેવને અંગે ઉપરિચિત થતાં દુઃખો અને લામણીથી સહુદય મનથી પાઠકર્તા દુઃખો પોતાનાં કરી દ્રવતા અનુભવવાની સહજ નિર્મળતા-શક્તિ. આ બે મુખ્ય કારણો મને લાગે છે. સહુદય મનથી પારકા દુઃખો પોતાનાં કરવાની દ્રવતામય અનુભવણની શક્તિ જન્મથી જ હતી. તેથી તો

પોતાનાં સિર પર વિધિએ મહાદુઃખ નહોતાં નાખ્યાં છતાં સુખમય સ્થિતિમાં પણ જમતની વિષમતા જોઈ, દુઃખે દ્રવીને તેમણે ‘અતિગાન’, ‘મૃતપૃષ્ઠા’ ‘ચકરાઠમિથુન’ અને ‘વસંતવિજય’ જેવાં કરુણપ્રધાન ઠાળ્યો. પોતાની બાવીસ વર્ષ સુધીની વયમાં આપણને આર્થા. દેવે દુઃખ નાખવા શરૂ કર્યો એ તો આવાં ઉત્કૃષ્ટ ઠાળ સર્જન પછી. બાવીસ વર્ષ સુધીની વયમાં કેટલું ઉત્કટમંથન એમણે અનુભવ્યું હશે એ તો આપણે કલ્પના જ કરી લેવાની રહે છે. આંગ્રસ કવિ ગોલરિજ વિષે સર આર્થર કિંગ્સફર દ્વારા ‘સ્ટ્રીક ઇન લિટરેચર’માંથી અભિપ્રાયનો ઉતારા ટાંકીને ચીરામનારાયણમાઈ જણે એ વાતને સમર્થન આપે છે કે કવિની સર્જનશક્તિને મર્યાદા હોય છે, સર્જકને પોતાનાં સર્જન માટેનાં હૃદય-મંથન, ઊર્મિ, આવેશ વગેરેનો યાક લાગે છે. મને એમ લાગે છે કે જીવન-માં અમુક એક જ મામું ખરેખર સાચો છે એમ સમજાઈ જાય તો પોતે આશ્વતા હોય તે મામું તુરત તજીને સત્ય લાગતો મામું ગ્રહણ કરી લેવો એ સત્યનિષ્ઠ ધર્મિક મનુષ્યનો સ્વભાવ હોય છે. સિદ્ધાંતને પોતાના બાળક પુત્ર રાહુલનો કે યશોધરાનો યાક નહોતો લાગ્યો. સિદ્ધાંત એમને ઊંઘમાં સૂતાં મૂકીને રાતોરાત નાસી છૂટ્યો. પણ તેમાં, જન્મતમાં, સત્ય શું ? સર્વત્ર દેખાતા આ દુઃખોનો ઉપાય શું ? એ સત્ય મેળવવાની, ઉપાય શોધવાની વૃત્તિ જ ઉત્કટ બની હતી. એ જંખનાએ જ એમને સ્ત્રી, પુત્ર તથા રાજ્યનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો. શ્રીમણિલાઈના જીવન વિષે પણ એમ કહી શકાય કે જગતની વિષયતા જોઈ દાગેલું અને પાત્રીના મૃત્યુ જેવી કરુણ આપત્તિથી બાકુળ થયેલું તેમનું જીવન સાત્ત્વનાના ઉપાય શોધવું ધર્માભિમુખ એટલે એ પ્રવૃત્તિ-કર્તૃભ્ય પ્રથમ સ્થાને આવતાં કાવ્યસર્જન મોટું બન્યું.

હૃદય—સ્વરૂપ

બીજું કારણ મળ્યાવ્યું તે શ્રીમણિલાઈના માનસિક અંધારણું છે. “તેમનું હૃદય વેગીકું, આવેશમય, ગ્રામણ, વિચાલ, સમસ્ત-જનતા સાથે અમભાવ રાખનારું, મંભીર, ફુનિયાના ઉપર ઉપર દેખાતા અળકાટથી મોહ ન પામતાં ઊંડા ઊતરી તબક્કા કરનારું” અને તેથી સત્યા-વેદ્યમાં મગ્ની રહેલું હતું. ને ને વસ્તુ વિશે તે વિચારતા તેમાં સમગ્ર ચિત્તતંત્રથી તે પરોવાઈ જતા-લીન થઈ જતા. પરંતુ આ રુઝિના વેગમાં ધસડાઈ મળા પછી તટસ્થ રહી શક્યા નેટલી સ્વાસ્થ્યશક્તિ તેમાં ન હતી. આને અંગે

તેમના સાહિત્યસર્જનમાં અને સત્યાન્વેષણમાં આત્મત ઉપકારક હતી તે જ શક્તિઓ એમના જીવનમાં ઠરુણનિબંધન કરનાર ઘણ પડી. જીવન જાણે એક નિબંધ નૈરાશ્ય દ્યેયહીન વહન બની ગયું.

આ વીમતમાં બહુ ન હિતરું તો એ એક “રોડ સંકેત” કાવ્ય લખ્યું.
કવિ કહે છે:

બધે એવો તો એ પ્રિયજન સમીપે સિદ્ધ રહ્યું,
નહીં તેના ચબ્દો કહિન કદિ એ માથ સહન,
જરા તેને સંકે મનમદિ કરે દુઃખ મહન;
વિપત્તિમાં ક્યારે પણ તથન જે કું ન દરતાં,
કહે થોડું તે ત્યાંતરવ જલ એ પૂર્ણ સરતાં ।
જનેતા । ને બ્રાવા । પ્રિયતમ સખા । ને પ્રિયતમા
જણાવું છું, મારે તમ વગર કાળી નથી તંમા,
નહીં થોડું કંઈ સકરણ રહેા સ્વરૂપ પણ એ
તમારી પાસે તો કુસુમ સરખા કાંત ગણ્યો. ૧

આઘાત; એની વ્યથા

આજ હૃદયને જ્યારે પોતે happy થયે છે ત્યારે કેવા આઘાત થાય છે ? શાંતિજનોએ, સંબંધીઓએ ટુટુંબીઓએ, અને મિત્રોએ પણ મણિમાર્ગને ન સમજવાને કારણે શું શું યુજરી છે એ જો તપાસીએ તો આજે આટલે વધે પણ આપણને ખેદ થયા વગર નહીં રહે. ધર્મોત્તરને શાંતિજનો એ સમયે કમ રીતે જોતા એ એક હિંદુદારણથી બસ થયો. જૂનામઢમાં પ્રશ્નોરા શાંતિમાં એક ભગ્ન હતું તે વખતે મૃત્યુનિકુમાર એટલે મણિમાર્ગના પુત્ર જૂનામઢમાં હતા—તેમના કાકા ગ્રા. હરિભાઈને ત્યાં. ભગ્ન નિમિત્તે જૂનામઢમાં શાંતિજનોને ધર ધર જમવા આવવા માટે નોતરા આવેલ. કાકા જમવા ગયું નહીં. તેમાં ધર્મ, બાનાં દેવાર્માં, ઉત્તર એક ભાઈએ કહ્યું “અમારે જમવા આવવું નથી.”

“અમારો કંઈ વાંક ? શા માટે નહીં આવો ? ” સામે પ્રશ્ન થયો.

“એ જ કે મુનિકુમાર છે.”

“પણ મુનિકુમાર જમવાના નથી, પંગતમાં એ બેસવાના નથી.”

“તોય નહીં.”

“પણ આ પ્રસંગે એ માર્કે દાખર પંજુ નથી.”

“તો ય નહીં. જ્યાં સુધી મુનિકુમાર જૂનાગઢ માંમમાં છે ત્યાં સુધી અમે કોઈ જમવા નહીં આવીએ.”

આ માનસ કોઈ દેવભાવથી નહીં પણ કેવી અજ્ઞાનદશાથી ધર્મનિરતે જોતું એ જો પાદ રાખ્યું તો એની પરિસ્થિતિમાં દરંગમ દષ્ટિ વાળા મણિ-ભાઈને શું વ્યથા થતી હશે તેની કંઈક કલ્પના આવશે.

સત્યાચરણ એ ન. સિદ્ધાન્ત

ધર્મની યોજ કરવા નીકળતાં માણુભાઈએ કોઈનું માન્યું નહીં અને પ્રિયતી ધર્મ અંગીકાર ક્યો. રાજનનું, રાતિજનનું મિત્ર દિતકવીનું એમણે કહ્યું માન્યું જ નહીં. સત્ય આચરણ એ જ સિદ્ધાન્ત સેવનાંર ખીજનું કેમ માને ? પ્રો. દાદાર એ વખતે અજમેર હતા પણ દાદાર હોત તો પણ એમનું એ માનત નહીં. ધર્મભિગુખ, એકનિષ્ઠ સત્યપરાયણ આયે હૃદય પોતાને સાત લાગે તે આચરણમાં મૂક્યા વગર રહી ન શકે. અને તેમ કરવામાં દુઃખ ન ગણે, ઊલટું સુખ માને.

અહીં એક દૃષ્ટાંત આપવું યોગ્ય લાગે છે, માત્ર છું અરથાને નહીં ગણાય. થીમદ સંકરાચાર્યના દિગ્વિજય વિષે ખાત્ર જણા છે. મંડનમિત્ર પૂરા કર્મકાંઠી હતા. તેની પ્રોટ ઉમર હતી. ધણા શિષ્યો હતા. એની કીર્તિ દિંદમા વ્યાપેલી. અસંત ધર્મનિષ્ઠ હતા. એની સાથે વિવાહ કરવા સંકરાચાર્યે આબ્યા અને મામને પાદર પૂછ્યું કે મંડનમિત્રનું ઘર ક્યાં ? એમના ઉત્તરમાં કહેણું છે કે જ્યાં પિંજરના શુકો પણ જેમિનીસૂત્રાના પાક કરે છે એ ઘર મંડનમિત્રનું.

આવા મંડનમિત્ર સાથે જમવાત સંકરાચાર્યને વેદાંત વિષે ચર્ચા થઈ. મંડનમિત્રના પત્ની સરસ્વતી ન્યાયાસને બેઠાં અને એમણે ન્યાય આપ્યો. મંડનમિત્ર દાર્યા. મંડનમિત્રનું ધાર્મિક હૃદય ન સમજનાર ઇતિહાસકાર એમની દાર બસે ગણાવે. પણ ખરી રીતે એ દાર ન હતી. જે મિથ્યા હતું તે મિથ્યા તરીકે પ્રતીત થયું તેમાં દાર શાની ? મંડનમિત્રનું મન એને દાર ન મણે. એટલે જ ખીજે દિવસે એ મામમાંથી સંકરાચાર્ય વિદાય લે છે, તે વખતે એમના શિષ્ય જની મંડનમિત્ર તેમની પાછળ ચાલી નીકળે છે. કર્મકાંઠીની સર્વોચ્ચ પદવીથી બદ થયાનું એને દુઃખ નથી. દુઃખ થાય તો એટલું જ કે આપુખ્યનો આટલો જથ્થો વખત મધ મયો, અને તેમાં અનેક શિષ્યોને મિથ્યા જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાયો. છતાં સુખ સાન્નિધ્ય એ કે આ પાછલી ઉમરે પણ હ્રધરકૃપાથી સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. જે

માટે જ લીધેલાં પણ તે મણિમાર્ગ ઉપર તો જીવનનાં જ ગણાવેલાં. સીધા-
વધારે અસહ્ય તો તેમને પોતાનાં પત્નીથી, પોતાના કુટુંબથી અને વહાલાં
પુત્રોથી પણ વિયોગમાં રહેતું પડ્યું."૩ એક જાણુથી પોતે સ્વીકૃત
કર્યો તે જ ધર્મ ખરો માટે તેને વળગી આજળ વધરા વૃત્તિ તો બીજી
જાણુ રવજનોને સુખી જોવાની તાલાવેલી, પ્રેમની આકુળતાઃ આ જો વચ્ચે
તેમનું હૃદય અત્યંત આદ્ર' થઈ ગયું. આ એક પ્રકારનું વિરસ દુઃખવૈયમ
છે. એનાથી એ સહન ન થતું. રોડીનાં દુઃખો એથી. સહાં ન જતાં.
એમની આ મનોદશા 'વત્સલનાં નયનો'માં રૂપે છે:

તિમિરાશયનાં ગદને પડતાં,
સપનાં વિધુરાં નજરે ચડતાં.
સદું તે, પણ કેમ શકાય, સખે ? સહી
વત્સલનાં નયનો રડતાં ?

અને એ કેવાં નયનો ?

નહોં તે કંઈ દોષભયો નયનોઃ
પણ નિર્મલ નેહસરોવર સારસ-
યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દ્યારસ,
એ જાખમી દિલનાં રાખનો

આરા વિનાની આકુળતા

ધર્મ કારણે ધણાએ સંસાર છોડ્યો છે પરંતુ તે બંદુખા સંસાર તરફ
નૈરાગ્યવૃત્તિથી અને ઉદારસીનતાથી. કાંતમાં જીવું જ હૃદયદર્શન છે. એમને
પ્રભુપ ગમે છે, રોડીને સુખ દેવા માટે જીવનસમર્પણ સુધીની વૃત્તિ છે
તો બીજી જાણુ પરમ તરવ પામવા માટેની જખના છે. શૈવ સંપ્રદાયવાળા
રાણામાં મન હરે નહોં તો મીરાં વૈષ્ણવભક્તિની શોધમાં નીકળે પણ કાંતનું
મીરાંહૃદય કૃષ્ણભક્તિ સમજે છે તો બીજી જાણુ એટલી જ અધીરાઈથી
દામ્પત્ય સુખ જંખે છે. ઉત્તરરામચરિતના રામ પેડે.

ભારવ્યઘ્નાય ગૃહિણય રતાઃ સ્વર્ગે સ્તીભારિકેષુ ચ સ્તેષુ વયં રક્ષતાઃ

જેમાંથી એકે ય સુખ એનાથી છોડાતું નથી. બન્ને એકી સાથે
પકડી રાખવા છે. એક જાણુ સાચત તરવને એ પ્રેમે છે તો સામી જાણુ
નધર સૌંદર્ય તે જતું કરવા માગતા નથી. શ્રીમણિમાર્ગના જીવનની આ
વિષમતા જોતાં એક લોડી બાદ આવે છે:

"Only I discern

Infinite passion and the pain

Of finite hearts that yearn."

શ્રીમણિભાઈની આ આકુળતાને કોઈ આરો નથી. એ હૃદય કેવળ વ્યથાઓ જ જોમવે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ લાગણીનાં તીવ્રતર સંવેદનો એ અનુભવે છે. એનાં સંવેદનો કે એ આગ્રહ કવિ વાંચનથીના શબ્દો the meanest flower that grows could bring thoughts too deep for tearsની સાથે સદાજ મેળ મે તેવાં, પારકાં સંવેદનો પોતાનાં કરી શકે એવાં. સઘોવેદી મણિભાઈ સર્વત્ર દુઃખના આધાતો કેટલા સહન કરી શકે ? 'હિતર-મયરિત'માં રામ માટે જ એક લોટી છે તે મણિભાઈ માટે કહી શકાય કે

दुःस्वप्नेदनायैव रामे चैतन्यमपि तम् ।

(કેવળ દુઃખ અનુભવવા માટે જ રામમાં ચેતન મુકાયું હતું)

વ્યથાના નિઃશ્વાસ

આ મનોમંથનમાં એમનું મૂક અન્તઃકરણ વસોવાઈ ગયું. એ કંઈ ફાંટીની દોષ્ટી અને રવેયાની ઉપમાને લાયક નહીં પણ ક્ષીરસાગર જેવા વિંશાળ હૃદયમાં મંદરાચલના ફરવાથી થયેલ ક્ષોભ હતો. અને આ મણિભાઈનું મનોમંથન તો રત્નો નીકળ્યા પછીએ અટક્યું નહીં. વસોવાયા જ ક્યું. એટલે સુધી કે હાથ યઈ રહ્યા પછી પણ જો વસોવાયા કરે તો માખણ એલરી જાય તેમ શ્રીમણિભાઈનું ગંધન ન અટકતાં વધું વસોવાયું. પરિણામે કવિતા મઈ. સ્વાસ્થ્ય ગયું, સુખ ગયું, શાંતિ મઈ. એ હૃદયની આકુળતા પરાક્રાંત્યે પહોંચી. ૧૯૨૪માં કાશ્મીરમાં લખાએલું એમનું છેલ્લું કાવ્ય આ છે:

જ્યાં પાણી મને આ સતાવે પિતા

પ્રજુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો.

મારી હોડી ખરાબમાં દહી મઈ.

મારી એક હા ! માયા તે લૂંટી મઈ.

મારી હિમત છે જ ખૂટી મઈ.

મારાં પાપ તણાં અરે ! પાર નથી.

મારા અંતરમાં કયો સાર નથી.

લવસાગરે અન્ય આધાર નથી.

પ્રજુ તારક સત્વર ઉદ્ધારી હો.

આટલી દુઃખમંથની વયે અનુભવનાર કવિ વધુ કાળે નથી આવી શક્યો એવી ફરિયાદ હવે કાંઈકે કરવી ન જોઈએ. કાંતની કવિતા કંઈ કાગળ-વસંતના ફામ નથી, એ શ્રાવણ લાદરવાનાં નીર છે, મૂંઝાં આંસુના ધોધા છે, ટફકાર નથી. એમનાં કાળે ધણે મોટે અંશે વ્યથાના નિઃશ્વાસ છે. દુઃખ વધે પછી હૂમો ભરાય છે, અવાજ નીકળી શકતો નથી. એ વખતે “કેમ બોલી કે માર્છ સાતું” નથી” એવો પ્રશ્ન પૂછનાર પોતે જ પોતાની મર્યાદા બતાવી આપે છે. ગુલાબના ફૂલ પર અંધારા ચાંપીને કહેવું કે કેમ સુગન્ધ રેલવતું નથી ! ફૂલ હિતર નહીં આપે. સુવાસ વેરવી એ સ્વાસ્થ્ય-સહજ હોવા છતાં તેનાથી એ નહીં બને. ‘પણ પૂછનારની એ મર્યાદા છે “હું અવશ્ય ગાનું છું” કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષરમેંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી બૂંસાઈ નહીં જાય” એ વાક્ય પૂણે વિશ્વાસથી છતાં નિરભિમાન-પણે ઉચ્ચારનાર મણિભાઈ જો વધુ કાળે આવી નથી શક્યા તો તેનું કારણ એમના માનસજીવારણ કરતાં વધારે તો સમાજે એમને જે આપત આપ્યા છે તે છે એમ હું માનું છું. હું ઈચ્છું છું કે આપણે હવે બવિબ્યર્મા કદીએ આજ અન્તઃકરણને અન્યાય નહીં કરીએ. જરૂર !

૧. તા- ૧૬-૬-૪૭ના રોજ ભાવનગર સાહિત્યસમાજ આશ્રયે યાનમેલ ‘કાન્ત’-પુણ્યતિથિ નિમિત્તે વાંચેલું વ્યાખ્યાન.

પ્રા. વિણ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

‘કે પ કે’ ને

આ શી વાંદ

[આ અંકમાં સિનેમા દિરો લખનાર શ. ચિમનલાલ પ. રાઘવના નાટક-મેલપટ-વિષયક નવા માસિક ‘કેપક’ના પહેલા (જુલાઈ ૪૭) અંકમાંથી આ રોખ લેખક તથા લેખિકાની સમતિથી ઉતાર્યો છે.-સા. માનસી]
દોલેજ, સૂરત

તા. ૧૬-૬-૧૯૪૬.

પ્રિય બાઈથી શાહ,

તમારા સાદસને હોદ્દા ઇચ્છું છું. એ સાદસ છે અને હોદ્દા મગરી અધરી છે, તેથી શુભેચ્છાની કદાચ વધારે કિંમત બાંકી જોઈએ; પણ શુભેચ્છાની પવનપાવડી આજ કામમાં જદુ મર્યાદિત શક્તિની છે તે તમે

જાણતાં હશે. આ કાર્યમાં અતિશય ધૈર્ય અને સતત શ્રમ જોઈશે. તમારા આદર્શની કલ્પના ચોક્કસ રાખી ત્યાંથી જરા પણ નહિ ચળો તો આર્થિક સદાચતા તો મળી રહેશે. ધૈર્યની ક્ષણ બહુ મોટી ન રાખતા, પણ જે રાખો તેને સંકલ્પનું બળ પૂરેપૂરું અર્પીશો.

તમારા માસિકમાં તમે ‘રૂપક’ નામંથી અનેક બાબતોનો સંગ્રહ કરી શકશો. ભવાઈ, રામલીલા, નૃત્ય, નૃત્ય, શાળા-મહાશાળાના રૂપકપ્રયોગો, નાટક, સિનેમાનો-સર્વ દૃષ્ટિવિષયક આનંદનાં સાધનોનો-તમે પરિચય આપી શકો અને તેમનું વિવેચન કરી શકો. નાટક એટલે અવસ્થાજીવિત. પાત્રોની વિવિધ સ્થિતિ અને અવસ્થાઓનું તેમાં અનુકરણ એ પ્રાથમિક અસ્તુ છે. એવા અનુકરણ કે નિરૂપણ દૃષ્ટિનો વિષય હોય ત્યારે રૂપક.

• મળી શકાય.

નૃત્ય, નાટક, ચલચિત્ર, આદિ વિવિધ વિષયોનો પરિચય આપવો કંઈ નથી, પણ તેનું વિવેચન બહુ અધરું કામ છે. અને આપણી જરૂર આ વિવેચનની છે. નાટક-સિનેમાની વાત તો બધાં કરે છે, પણ એનું સાચું વિવેચન-ભાષ્યે જ થાય છે. ઘણાં છાપાં તો સિનેમાનાં આશિ-પૂર્ણાં, તે કંઈ વેણ કેમ કરી કાઢે. અને ચિત્રોની જાહેર ખબરમાં ઉત્કૃષ્ટતા-વાચક શબ્દભંડોળ કાસવી દેરામાં આવે છે. કંઈ બાકી હોય તો છપ્પીઓની મોઢની પૂરું કરે છે.

આપણા જીવનમાં સૌથી વિશેષ જરૂરું હોય તો આ છે:-લાગણી-જોને બુદ્ધિપૂત કરવી, બુદ્ધિને ભાવનાપૂત કરવી. એ નથી થતું તેથી લાગણી-જો વિકૃત થાય છે અને બુદ્ધિ અમુક ધરેમાં જ કામ કરતી થાય છે, આથી આપણી પ્રજા હતવીય’ બને છે. આર્થિક શોષણ કે પરતંત્રતા કરતાં પણ આ બુદ્ધિભંસ, બુદ્ધિની અસક્રિય કે જડતા પ્રજાને વધારે નિર્ણય’ બનાવે છે, અથવા આ બુદ્ધિભંસ એ જ એ રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક પરતંત્રતાનું માપ આપે છે. આપણા કેટલાક સંગ્રહોએ આપણી સામાજિક અસક્રિયતાને રૂપાંતર દર્શાવે આપીને આપણને નિઃસત્ત્વ કયો છે, અને દર્શાવે છે.

રાજકીય ભાવનાઓના અસામંદે પણ ધર્મ, નીતિ આદિની શુદ્ધ વિચારણા પરત્વે જોયારની ગરજ સારી છે. કદાચ આપણા બંધોને આપણે આદર્શોનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં છે. અન્યનાં પાપ આપણે ઓઢ્યાં છે. કારણી ગમે તે હોય, એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિચારના અનેકાનેક પ્રદેશમાં

આપણે શુદ્ધ ધૃતિથી અને સ્વતંત્રતાથી કામ કરી શકતા નથી. આપણા આનંદના સાધનો પરત્વે આપણી રુચિ પ્રાકૃત, દૃષ્ટિ દ્વંદ્વી અને કલાકૃતિઓના પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચ નમૂનાની મતા ઓછી છે. પહેલાં આપણા શિક્ષકો કૃષ્ણના શૃંગારપ્રધાન ગીતો આપી કન્યાઓને વારતા. હજી એ ગીતો છે મર્પા નથી, ત્યાં તો સિનેમાના ગીતોનો વરસાદ શરૂ થયો છે. “અંખિયાં મિલાકે જિયા બરમા કે ચલે નહિ જના” એ ગીત ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચાર વર્ષના બાળકોના કંઠમાંથી કેમ કરી કાઢી નાખ્યાં એ મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે. એ ગીત જાતે ખરાબ નથી, પણ નાની નાની કન્યાઓ કે કિશોરો એ ગીતો ગાય તેમાં સામાજિક અપરુચિ નહિ તો અવ્યવસ્થા તો દેખાય છે.

રૂપકનો કોઈ પણ પ્રકાર, નાટક કે સિનેમા, જાતે અનિષ્ટ નથી. સામાજિક જીવનમાં યોગ્ય અને મર્યાદિત સ્થાને તે રહે એ ઇચ્છુ છે, કારણ કે એના જેવું આનંદનું અમોઘ અપારક અને સૌંદર્યસાધન બીજું જાણ્યે જ હશે. એ આનંદના સાધનોનું વ્યાપક તદ્દવિદો તપાસે. રૂપક-વિવેચક ખાસ વિચારવાનું કે અમુક રૂપકપ્રયોગથી સુખદુઃખની કેવી લામણી પ્રગટ થાય છે? એ લામણી હિતકર છે કે અહિતકર? ધર્મ ચિત્રો કામવિકારને પોષી શોકપ્રિય અને ‘સૂક્ષ્મ’ યદ્ય જાય છે એ જાણીતી વાત છે. એ ટીકા અર્થોનાં તેમ પરદેશનાં સિનેમા-ચિત્રોને લાગુ પડે છે. શૃંગારરસની સિદ્ધિ કામપોષણમાં નથી, કામરોધનમાં છે. સારાં નાટક અને સિનેમાએ પર્વતો તો વૃત્તિઓના સંવાદને તથા સ્વાસ્થ્યને પોષવાનું છે. સારા નાટકનું દર્શન વૃત્તિઓને જાગૃત કરી, ચંચળ કરી, તેમનો ઉપસમ કરે છે. વૃત્તિઓને વિહ્વળ બનાવે એ દારૂ છે, કળા નથી.

નાટક તથા સિનેમા માટે સંગીત, રંગ, ઠાઠ વગેરે આવશ્યક હશે, પણ તેની આવશ્યકતા, વસ્તુ, વસ્તુસંવિધન અને અભિનયની અપેક્ષાએ અતિશય ઓછું છે. ઠાઠમાઠપી અને રંજરામથી પ્રેક્ષક અંગ્રામ જાય, મુગ્ધ થાય, એ એની પોતાની ચિશુદસા સૂચવે છે. આપણાં નાટકો, અને સિનેમા-ચિત્રો મુગ્ધત્વે આવા જ હોય તો આપણો સમાજ આ વિષયમાં હજી અણ-ધારે છે એમ સમજવું પડે. વસ્તુપ્રપંચનાં સ્વાભાવિકતા, અભિનયમાં કલાસિદ્ધ સ્વાભાવિકતા અને સમગ્ર નિરૂપણમાં જીવનના કોષ રહસ્યનું દર્શન, એ ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિનાં લક્ષણો છે. તમારું ‘રૂપક’ નાટક-સિનેમાના આયોજન-તંત્રનું વિવેચન નહિ કરે તો ચલશે, પણ ઉચ્ચ સામાજિક દૃષ્ટિએ જનહિતની ઉચ્ચ આવનાને તેમ ઉચ્ચ કલાકૃતિઓને લક્ષમાં રાખી, તટસ્થ અને સ્વતંત્ર ચર્ચા નહિ કરે તો તેની સામ્યકતા રહેશે નહિ.

સ્વ. શ્રી સાયમલ*

શ્રી કુંદનલાલ સાયગલ તા. ૧૬-૧-૪૭ને દિને કાયગી નિવામાં પોલી ગયા. હવે ન તો એમને દુન્યવી મોજશોખનાં મીઠાં સ્વપ્નાં આવશે, કે ન તો એમણે માએણું ફીંધું ફિંધી સંગીત એઓ પોતે સાંભળી શકશે.

સ્વ. શ્રી સાયગલ : એક મનુષ્ય તરીકે

સ્વ. શ્રી સાયગલનો સ્વભાવ ઘણો જ માયાળુ ને મમતાળુ હતો. હુંદલાં વર્ષોમાં તો તેઓ સ્ટુડીઓમાં પોતાના શટિંગના કામ સિવાય કોઈ પણ જગ્યાએ જતા પણ નહોતા; ખાસીના સમયમાં પોતે નાવું 'ગ્રીન્ડટર' લઇને મહોલ્લાનાં બાળકો બેમાં કરી તેમને ફિલ્મ બતાવ્યા કરતા. વળી તેમણે માંસ પણ ખાવું છોડી દીધું હતું અને દિવસનો અમુક વખત તો તેઓ બકિતમાં માળતા હતા. અમુક પત્રોમાં તેમને માટે જે ધૂની (ghazals) હોવા અંગેના પ્રસંગો છપાયા છે તે તદ્દન મલત છે. તેઓ કદી પણ શ્રી પૃથ્વીરાજને ત્યાં વર્તમાનપત્ર આપવા ગયા જ નથી. એ બિના હકીકત જ નથી. શ્રી પૃથ્વીરાજે મારી આમળ પોતે એ કથનનો વિરોધ કયો છે.

સ્વ. શ્રી સાયગલ અને શ્રી પૃથ્વીરાજ બંને ન્યારે 'ન્યુ થીએટર્સ'માં કામ કરતા હતા ત્યારે કલકત્તામાં તેઓ જોડેજોડના મગાનમાં રહેતા હતા. તે વખતે સ્વ. શ્રી સાયમલના પિતાશ્રીએ શ્રી પૃથ્વીરાજને કહ્યું હતું : 'પૃથ્વી, મારા સાયમલને જોજો.' અને સ્વ. શ્રી સાયગલના એ બે વર્ષે નાના ભાઈ પોતાનાથી એ બે વર્ષે મોટાભાઈની દેખભાળ રાખતા હતા. સ્વ. શ્રી સાયગલ પણ પોતાનાથી એ બે વર્ષે નાના ભાઈ શ્રી પૃથ્વીરાજને પોતાના વડીલ જ માનતા હતા. એ જ બતાવે છે સ્વ. શ્રી સાયમલની નમ્રતા, હિદાયતતા અને એમના મનની વિરાગતા.

એક મનુષ્ય તરીકે સ્વ. શ્રી સાયમલ આદર્શરૂપ હતા. તેમણે પોતાના વર્તનમાં કદી પણ માનવતાને કચડે એમ પણ કયો નથી. નાના મોટા, ઊંચનીચ કે મરીજતવંગરના દુન્યવી બોદો તેમણે મણકાધો જ નથી. પોતે પ્રત્યેક સાથે પૂરતી વાત કરતા હતા અને અમુક અંશે શાંત પ્રકૃતિ-

*શ્રી પૃથ્વીરાજ કપુરનાં સંસ્મરણોને આધારે.

ના હતા. સ્ટુડીઓમાં શેકથી માંડીને મજૂર સુધીનો દેઈ પણ માણસ દેશના એ મહાન કલાકાર સાથે એકઠક વાત કરી શકતો.

સાયગલ : આયક તરીકે

“આવાની આખતર્મા, કંઠના આધુયર્મા તો એના પેંગડામાં પગ ધાલી શકે તેવો દેઈ પણ હાલ તો દેખાતો નથી અને બવિધ્યર્મા પણ એની એ ખોટ પુરાવી હાલ તો અશક્યવત્ લાગે છે.” આ શબ્દો શ્રી પૃથ્વી-રાજના છે: “-પણ દેશ એટલો કમનસીબ કે એવા માણસનો-એવા કલાકારનો તેનાથી દિલ્લ ને એકરૂદા રેકોર્ડર્ સિવાય અન્ય કંઈ પણ ઉપયોગ જ થઈ શક્યો નહિ: દેશ સંગીત અંગેનું કંઈ પણ સઘન, યુષ્કર્મ-વિશિષ્ટ (‘ફાન્કીટ’) કામ જ તેની પાસેથી લીધું નરિ: ફક્ત દિલ્લમાં કામ કરવામાં એની-એ મહાન કલાકારની-ચકિત વેઠાવા લીધી.” આટલું કહેતા શ્રી પૃથ્વીરાજે આકાશ તરફ બાવલારી મીટ માંડી: એમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં, એમના બોલ કંઈક ખારે થઈ ગયા. એમના દિલની હશા હું સમજી ગયો. મેં એ વાત પલટાવવા તેમને પ્રશ્ન કયો: ‘આપ રવ, શ્રી સાયગલને એક અભિનેતા તરીકે કેવા લેખો છો?’

સાયગલ : અભિનેતા તરીકે

“ખરેખર એ મધુર આયક સાથે એક કુશળ અભિનેતા પણ હતો જ. ‘ડાકુ મન્સુર’માં અમે બંનેએ સાથે કામ કયું હતું. જેમાં તેણે ઉમાના પિતા તરીકે જે ભૂમિકા ભજવી હતી તે તાદ્દશ ને દૂબલ હતી. વળી સીને-આલમ ‘પૂરણમક્ત’ના એ સાધુને અને ‘કરોડપતિ’ના એ ‘કોમેડિયન’ને ભૂલી શકશે નહિ જ.”

આ ઉપરાંત ‘પ્રેસીડેન્ટ’નો પ્રકાશ; ‘રટ્ટોટ સીંગર’નો ભૂલવો; ‘લગન’નો કવિ હરીશ; ‘દેવદાસ’નો દેવદાસ; ‘નિદગો’નો દિલસૂદ રતનલાલ; ‘ભક્ત સુરદાસ’નો સુરદાસ અને ‘તાનસેન’નો તાનસેન હજી આપણી સ્મૃતિમાં જીવંત છે અને હંમેશ રહેશે. ‘મેરી બહેન’ એમનું ‘ન્યુ-પીએટસ’માંનું છેલ્લું ચિત્ર હતું જેમાં પણ એમણે ‘ન્યુ યીએટસ’ અને ચોતાની કારકિર્દીને ઓળે એ રીતે અભિનય કયો હતો જ. ‘ઉમ્મર અય્યામ’, ‘શાહજહાન’, અને ‘બંવરા’ ચિત્રોમાંના રવ. શ્રી સાયગલને તો હજી મારે એવાના બાકી જ છે.

એમની કલાને હું પૂજતો હતો. એમના સંગીત અને અભિનયને હું

આવકારતો અને સન્માનતો હતો. મને ખુદ એમનાં ચિત્રો જોવાં બહુ જ ગમતાં તેનાં મુખ્ય કારણ તો એમનું 'દર્દીલું' સંગીત અને એમનો સદજ અભિનય જ હતો. અને મારા જેવા ધણીને એનાં મૃત્યુ સમાચાર સંભળ્યાં એ એમ કહેતાં સાંભળ્યાં છે કે: 'હવે સારાં ચિત્રો જોવાનાં જોઈએ, સદજ અભિનય નિહાળવો જોઈએ થયો; અને 'દર્દીલું', સૂરીલું' અને મધુર સંગીત સંભળવાનું હાલ તો હંમેશ માટે જંધ જ થયું.'

સ્વ. શ્રી સાયગલની કલાની કદર ?

શ્રી પૃષ્ઠીરાજે શ્રી સાયગલના મૃત્યુસમાચાર સંભળ્યાં, સ્વર્ગસ્થના આત્મસંતોષ ખાતર, પોતાનાં બધાં જ માણસોને એ મિનિટ શાંત ઊભા રાખી ચૂંચી પ્રાર્થના કરાવી હતી છતાં આપણાં કેટલાક પત્રોએ તો આવા મહાન કલાકારના મૃત્યુની નોંધ સુદાં લીધી નથી. રાજકીય નેતાઓનાં બહુમાન કરતાં આપણને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ શીખવ્યું. કાવિમુનિઓનાં બહુમાન કરવાં એ તો આપણા ધર્મની જ એક ફરજ છે. પરંતુ કલાકારોનાં-પછી તે કોઈ સાહિત્યકાર હોય या વૈજ્ઞાનિક, સિદ્ધી હોય या નુસ્રકાર કે પછી સંગીતકાર ને તેમાં પણ માયક કે વાદક, તેમનાં બહુમાન તો શું માન કરવામાંથી પણ આપણે ચૂક્યા છીએ.

પૂર્વે, સમગ્ર રીતે સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન એ જ આપણા દેશનો પ્રાણ હતો; પરંતુ આજ આપણું ઉત્થાન અમુક કક્ષાએ એકાંતી બની રહ્યું છે: કોઈક જગ્યાએ ધાર્મિક તો કોઈક જગ્યાએ રાજકીય જ ફક્ત. ખરી રીતે તો સમગ્ર-સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનને જ આપણે તો વધાવવું જોઈએ, સંસ્કાર-વિકાસના કાર્યકરોનાં બહુમાન કરવાની આપણે ટેવ પાડવી જોઈએ; એટલી વિશાળ દૃષ્ટિ આપણા જ હિત ખાતર આપણે કેળવવી જોઈએ.

“ જો દેશને પોતાના કલાકારની કદર હોય, પોતાના કલાકાર માટે માન હોય. તો દેશનાં પ્રજાજનોએ ખાસ કરીને સિનેમા ઉદ્યોગના સંચાલકોએ કે જે ઉદ્યોગમાં એ મહાન કલાકારે પોતાનું જીવન હોમ્યું તેમણે કોઈ મોઝય જાહેર રચણે એ કલાકારનું જાવણું (Statue) ઊભું કરવું જોઈએ કેમકે હોલીવુડની માફક આપણે ત્યાં એવા અભિયાદી પ્લોટો નથી કે જ્યાં કલાકારોનાં જાવણાં રાખી શકાય. ”

દેશ પોતાના એ મહાન કલાકાર માટેની પોતાની ફરજ અદા કરે અને પ્રથુ એ સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાંતિ આપે એ જ આશા.

ચાંડિયરીની

હાયરીમાંથી : ૨

[આ હાયરીનો પહેલો વિભાગ (નોંધ નં. ૧ તથા ૨) ત્રૈમાસિક 'દક્ષિણ' ના પહેલા અંકમાં છપાયો છે. આ બીજો વિભાગ ૨૧૦૦ રૂપે પણ વચ્ચાવેલો છે.]

૩. આટલું મૂર્ખોના માનમાં

તા. પહેલી એપ્રિલ ૧૯૪૭

April-fool! Go to school.

Tell your teacher you are a fool.

બહારની લગભગ આખી જુનિયા તો એમ માનતી જણાય છે કે તમે આ આશ્રમમાં કાયમ માંડીયાં થયા હોવો અને એક વાર આખા એટલે, તે દહાડે તારીખ જાહેર થાય તમે પહેલી એપ્રિલવાળા જ હોશો; અને જ વત્તાઓ દેઠ નિશાળિયા તેમને તો ઠીક, પણ ૨૨૫ શ્રીશ્રવિન્દ સરખા શુરને પણ, દુનિયાદારોમાંના બધાખરા, તે પહેલાં હતા અહીં ૧૯૧૦ના એપ્રિલની ચોથીએ, પણ પહેલીવાળાના ઉપલા ઈલાકાને લાયક હતું પણ મળે છે તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ?

એ માનવેન્દની સંસિદ્ધ એ 'સુપરમેન' ની (આ શબ્દ જમને એમના સંજ્ઞા વધુપડતો મોટો ભાગતો હોય તેમણે સંકા નિવારણ માટે એમનું દિવ્ય શક્તિના નિજ દેહે થયેલ અવતરણ વિશેનું કાવ્ય The Descent તેમજ A God's Labour વગેરે સહૃદયતાપૂર્વક વાંચવું)-એમની વાત હાલ દુરત બાળ્યે રાખીએ; એમના વિશિષ્ટ યોગ-માર્ગની વાત પણ હમણાં ભલે મુજબવાય. પરંતુ અધ્યાત્મવિષયને, એના હરકોઈ સાચા રૂપમાં પણ, મૂર્ખાવિષય કહેવા-માનવામાં જ રાચતી આજની પ્રજાએ એના પ્રથમ પંક્તિનાં એ સંસ્કારનેતાઓની પ્રેરક ઉપદેશવાણી ઠાને ધરવામાં તો બહુ દરમત નહિ હોય ને ?

૪. "છે માત્ર આત્મનું"

નીકળ્યો બ્યારે અહીં આવવા મદ્રાસ એકરપ્રેક્ષમાં, ત્યારે બેરીજંદર પર ખરીલ્યા એક વર્તમાનપત્રના એ જુદા જુદા ભાગોમાં, એમાં બીજું બધું બધું, [નરયંક જેવું વચ્ચું તેની સાથે, બધું કામનું એવું આ પરમાર્થમાન પણ હતું.

૧. “નાનવી કેવળ માલ વાપરનારો કે માત્ર ખેડૂમજૂર નથી. તે પ્રવ્રત્ત: અન્ય પ્રાણીઓથી ભિન્ન એવું, પોતીકું જ એક આન્તર જીવન ધરાવનાર મનુષ્ય પ્રાણી છે. રાજકીય સત્તાની તરસનો માથો તે જો એ જીવનને ખાંડુંખાંડું કરી નાંખે છે તો તે સંસ્કૃતિના સૌથી આવશ્યક તત્વનો ભોમ આપી દે છે...આપણે શિક્ષણપ્રણાલી નિયોજવામાં એના યોગસક્ષી વાં સાધનાત્મક, રહસ્યદર્શી પાંચાને (‘મિરિટક્લ સાઈડ’ ને) હવે-ખશું નહિ એવી આશા રાખું છું.”-આચાર્ય રાધાકૃષ્ણન: નવી દિલ્હીની થેડી અર્ચિન કોષેજના - પદ્મીકાન-સમારંસમાં, ૨૨મી માર્ચે.

૨. જન્મતના એક મહાપુરુષ હતા તે, મારા પિતા મરણોન્મુખ થયા ત્યારે તેમના હેલ્થ ચેકે આ... જન્મ નથી અને મરણ નથી; જે છે તે માત્ર આત્મનું, જીવનના ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓમાં સમુત્ક્રાન્તિ શોધતો આત્મા.”-શ્રી સરોજિની નાયડુ: જે પાટનગરમાં જ, આન્તર એશિયાઈ પરિષદના રાગત-પ્રમુખપદેથી.

આ સૂત્રોના વિવરણરૂપે તેમણે શોધત વસન્તવૈભવનો સન્દેશ સમરત એશિયા ખંડે જન્મતને ભારતવર્ષના અંનાદિકાલીન, અનન્તકાલીન જીવનદર્શન તરીકે આપ્યો હતો. જે તરવે જેટલો અધિક પ્રેરક છે તેટલો જ બ્યવહારમાં જીવેલો કઠણ છે; અને છતાં એ અનુસાર જીવવાના નિત્યમળપ્રત ઊર્ધ્વગામા પ્રયાસ વિના, જીવું નિરથક જ સમજવું. સૌએ એ જ સીટીએ ચઢાવ ત ચઢાવ તો થે એ-પાંચ કે પચીસ-પચાસ વાર પકા પછી પચ ચઢ્યા તો કરવાનું જ છે. એ ચઢાવ અગે ફટલાક જે ‘પાકા પાન’ તેમને માટે તો બહુ દુષ્કર છે; સુકર એને આગામી પ્રત્યજનો માટે મનાવેલો હોય તો શિક્ષણની પ્રણાલીમાં, સિદ્ધદર્શનાં યોગી કે યોગિનીના પ્રત્યક્ષ સંપર્ક નેવું કોઈ અંજ અથવા સુનિર્ધારિત ધ્યાનયોગ નેવાં કોઈ તે કોઈ અંજ-ખીખ અંજોના આરંભે, એના મૂળમાં જ-અધિકારી શુરુઓના માગદર્શન હેઠળ, લખલ કવે જ છૂટકો થવાનો છે. દિંદના પ્રાચીન શિક્ષણમાં એ દળું; મિ. પોલ ધન્તને ‘ધ સીક્રેટ પાથ’ માં નોખ્યા મુજબ, પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ તે દળું; એ જ મધ્યકાલીન યુરોપના ઉત્તમ અંજોમાંનો જ, અમુક કાળે તો, એક અંજ; આજના જન્મતની શાળા-કેલેજે તથા યુનિવર્સિટીઓ એ પરમસત્યમૂલક પાયા પર રચાયેલી નથી તેથી જ આલિશાં ખડિયેરા નેવાં છે અને એવાં જ રહેવાનાં, નવાં સુધી અસંખ્ય સમયે રાધાકૃષ્ણને એમનો જીજીવાર કરનારા નહિ પાકે તો સુધી.

ધ્વનિ : અધૂરો અંક

૧. 'માનસી' નો આતી પહેલાનો અંક હતો. ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫નો. (દસમા વર્ષનો હેત્રો) પણ પ્રકટ થઈ શકેલો. ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં.

૨. આ કારણે, ૧૯૪૬નું આખું વર્ષ જ ત્રેમાસિકના ક્રમાંકોમાંથી છોડી દેવું પડ્યું અને ૧૯૪૭ને વર્ષ ૧૧મું ગણી, એના માર્ચનો આ અંક છપાવવા માંડ્યો; એ ઠીકઠીક મોડો થવાથી, જુન ૧૯૪૭ના પાનાં પણ તેમાં ઉમેર્યાં.

૩. એ જ વર્ષના ઓક્ટોબરના બીજાં અઠવાડિયામાં આ છપાવ છે ત્યારે, 'માનસી' ની આવૃત્તિ રિયલિટી સુધારવા બદલ એને હમેશ માટે નંદિ તો અમુક સમય સુધી એ માળતરમાં રિયર કરવાના આ છપનારના તથા સૂરતના થોડા ખરા સદાનુભાવી વિદ્યાર્થીબંધુઓના પ્રયાસો. રા. તો થયા છે, એ કેટલાક વાચકોએ જાણ્યું હશે.

૪. એનું પરિણામ શું આવશે તેની આ ધડીએ તો ખતર નથી, પણ એટલું કહી શકાય કે આ અંકની પુર્તિરૂપ નાની પત્રિકા જે ડિસેમ્બર ૧૯૪૭ ની આખરમાં વાચકોને પહોંચશે, જેમાં આમાં ન સમાવેલાં પુસ્તકોની તથા પૈસાની પહોંચ વગેરે વગેરે આવશ્યક છપાણુ બેચારો, તેમાં આ પત્રનું સંવિધન જાહેર થશે. - વિ. ક. વે. (સં. માનસી)

ફૂલ અને પથ્થર

[આ મહાનું 'માનસી'ના ચર્ચાપત્રવિભાગ માટેનું છે. એને પુનર્લેખિત કરવાનું પૂરતું કારણ એમાંનો ત્રીજો સબ્જ તો આ પ્રસંગે આપે છે એમ વાંચનાર ભેઈ શકશે. પ્રસ્તુત ચર્ચા સંબંધી દાણ અઠાણ જ: (૧) રા. કાન્તિલાલનો સેખ આચાર્યે બે વર્ષ મોડો આ બેવડા અંકમાં જ છપાવ છે એ માટે તેઓ નહિ પણ અમારી સંભેગવશતા જવાબદાર છે. (૨) તેમને રા. સંભના 'અબૂલ' કહે છે એ ખરું છે કે કેમ એ તો આ આખી ચર્ચાને આનંદી અનુસરનાર પ્રત્યેક વાચક ભેઈ શકશે; (૩) તેમણે કરેલાં અંબાસયુક્ત, વંદર્ય ભ્રમપૂર્ણ ખંડનનો રા. સંભના એમને વડે અપાઈ છતાં વીગતવાર જવાબ આપતા નથી, તેથી એ સર્વ માટે રા. સંભના પાસે કશો વલ્લુવાળો, વાળખી જવાબ નહિ હોય એમ માનવામાં હરકત નથી. (૪) રા. સંભનાની જેમ અમે પણ ખરેખર છગીએ છીએ કે રા. ઉમા-રાંકર સમય વિષય અંગે 'ચંદ અક્ષાંશ'ની સદાચી આપણને કરે—તંત્રી)

સુખદ વા. ૩-૧-૧૯૪૭

“ જવાબે જાહિલાં બારાહ ખુમોશી ”

મિત્ર લાઈ વિનયશય,

આજે જ મળેલા તમારા તા. ૩૧ મેના ફરમાન મુજબ વળતી ટપાલે જવાબ આપું છું તે આશા છે કે વેળાસર મળશે.

“ કલાન્તકવિ... મંજુનાના જવાબમાં : ઉમાશંકરના જવાબમાં ”
 એ લેખની હાથપ્રત જ્યારે તમે અહીં મોકલી મારા વળતા જવાબની માંગણી કરી હતી, ત્યારે તેજ હિપર હિપરથી જોઈ પાછો વાળતાં મેં લખ્યું હતું કે જવાબ આપવા જેવું મારે મારે તો લેખમાં કંઈ જ જણાવું નથી; હોય તો જવાબ બાઈ ઉમાશંકરે આપવો જોઈએ, કેમ કે એમના “ જવાબમાં ” લખવાનો દેખાવ કરી લેખકે સાચી એમની જ બિચારાની બીજ પચિપચીસ મંજીર ભૂલો કાઢી બતાવી છે; મારી ભૂલ કાઢી છે ત્યાં પણ ઉમાશંકર ખરા છે એમ લેખકે કહેતા જ નથી. હમણાંજ તમે ફરી મોકલેલા “ પેજ પ્રૂ ” જોઈ જતાં ફરીથી કહેવું પડે છે કે એમાં જવાબ આપવા જેવું મારે મારે તો કશું જ નથી.

છતાં તમે (તેમ જ અહીં ડેટલાઈ મિત્રોએ) આમ કહ્યો છે કે ‘ સૂરીવાદ ’ બાબે લેખકે જે વિધાન કર્યાં છે, તેનો તો યે પરામર્શ લેવો; એટલે વિનાશકારણ વ્યથા વિસ્તાર કરી તમારાં એક જે પાનાં બગાડવા પડે છે. “ વિનાશકારણ ” અને “ વ્યથા ” એટલા માટે કે લેખક પોતે કબૂલ કરે છે કે “ હું સૂરીવાદનો અભ્યાસી નથી; ” એમનો બધો મદાર કંઈ છુટાની નામના વિદ્વાનના એક તદ્દન અપ્રસૂત વિધાન ઉપર અને “ એ-સાઈકલો-પીડિયા બિટેનિકા ” માં Platonic Love ના આપેલા સામાન્ય (Commonly Applied) અર્થ ઉપર છે. આવી ઉટંગ દલીલો પેશ કરી લેખક સિદ્ધ કરી આપે છે કે “ સૂરીવાદમાં ‘ અમ્મદપરરતી ’ અથવા મિશારપ્રેમનું સત્ય (I) [આ મિદ્ધ પણ એમની એક બારેખમ દલીલ હોય એમ લાગે છે] આપણા આ વિદ્વાન એટલે દુલોગી સંજ્ઞનાં જુના મગજમાં એવું બરાયું છે કે ખસવું જ નથી; ” એનો આશય આ કે સૂરીવાદમાં કે તેના મૂળરૂપી ‘ નિઓપ્લેટોનિકમ ’ માં કે તેના યે મૂળ એવા પ્લેટોના લેખમાં, આવી કંઈ ‘ અમ્મદપરરતી ’ એટલે Boy Love ની વાતો છે જ નહીં. હવે લેખક સાવ અડ્ડ હોત તો સુખારામ્ય હોત, અને વિશેષજ્ઞ હોત તો સુખતરમારમ્ય હોત; પણ મારા અબામયાના નસીબમાં તો બાબો જનમ અધકચરા પંકિતો સાથે જ માયાફૂટ કરવાનું સળંગવડું

લાગે છે. એખે જો છુટાની અને વિચ્છેદાયથી વધારે કાંઈ જોયું હોત તો Platonic Love તો ખાસ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જે સંક્રમિત અને ખોટો અર્થ થાય છે તે વિચાર કે વિવેક કયાં વચર ઉપાડી મારા કમનસીબ માયામાં માથે ન હોત. Platonic Love ના આ Common અર્થ સાથે આપણને કે સૂરીવાદને કશો સંબંધ નથી. પ્લેટોના મંથેમાં, તેની ફિલસૂફીમાં, તેના સમયના શિષ્ટાચારમાં, પ્લેટોનિઝમ પરથી પ્લોટાઈનસે ઉપજાવી કાઢેલા નિઝોપ્લેટોનિઝમમાં, અને વળી તેમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા સૂરીવાદમાં, 'અગ્રપરસ્તી' - Boy Love જ મળે છે, એમ જ્યારે શ્રીમદ્ આદિ કવિદાસકારો, ગ્રીક સાહિત્યના જર્મન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ નિષ્ણાતો, નિઃસંન-પ્રાહિન-ગ્રીન આદિ કારસી અરખી સાહિત્ય તથા સૂરીવાદના નિષ્ણાતો, કંકશોષ કરીને કહે છે ત્યારે અંગ્રેજીમાં રૂઢ થયેલા ચોખ્ખાભિયા (અને તેથી જ ખોટા) અર્થ ઉપર જધો આધાર રાખનારા અને porphyrians ને 'છાપભૂલ' સમજનારા મહાવિદ્વાન સાથે હું વાદ તે શું અને કેમ કરું? એમને પોતાને ખજર નહીં હોય તો ઉઠું-કારસી કવિતાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા કાંઈ મિત્રને તો એઓ પૂછે, કે ઉઠું-કારસી કવિતામાં-સૂરીવાદની મજબોમાં 'માયુક' શબ્દ સ્ત્રિલિંગી છે કે પુસ્ત્રિલિંગી! અને માયુકને મૂછ દાંડી કૂટર્તા કે તેના કંઈ કાટર્તા શીખ સાદી જેવા સૂરી આચક અફસોસ અને મૂંઝવણમાં કેમ પડી જાય છે, અને તે વળી 'ગુસ્તિ-સ્તાન' જેવા શિક્ષામંથમાં દાઃવ, દાઃવ !... આથી વધારે જવાબ આપવાની અમત્ય જણાતી નથી. ખરું પૂછો તો દાનાઓની શીખ માની મારે જવાબમાં મૌન જ સેવવું હતું; કારણ એ દાનાઓ કહે છે તેમ "જવાબે જાદિલાં ખાશક ખમેશી," -મતલબ કે અજૂરને જવાબ મૌનથી જ આપવો.

સિ. જ. એ. સંજ્ઞાના

મંજૂષા : સ્વાધીન ભારત અને 'માનસી'

['વન્દે માતરમ્' વગા 'જન્મસુમિ' (ઓગસ્ટ ૧૯૪૭)]

મનમાં કેટલાક અવલંબ પછી આ પત્ર આપને લખું તો છું; અને જે છાપવાથી હાનિ નથી એવું આપને જણાશે તો છાપશે એવી શ્રદ્ધા પણ છે.

મને પ્રશ્ન થાય છે કે આ આવાડિયે અમલમાં આવતા સ્વાધીન ભારતમાં, 'માનસી' દ્વારા થાય છે તેવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનારને એના

સ્વાભાવિક રૂપમાં, એની પર નિર્મિતપણે એકાગ્ર યવાય તેવી રીતનું સ્થાન રહેશે કે નહિ? જો ના, તો વધુ વિચાર વિના એને સમેટી લેવી જોઈએ; જો હા, તો એના ભાવિ યોગદોષ માટે આટલું તદ્દન આવશ્યક છે:

આ સ્વાતંત્ર્યમાસમાં એને માટે રૂ. પંદરસો મળે જે એને ચાલુ વર્ષ આખર લગી નિર્વિઘ્ને ટકાવશે; અને દિવાળી લગીમાં તે પ્રવૃત્તિ રૂ. પંદર હજાર પામે, જે એને હિતમ રાખે બીજાં કેટલાક વર્ષ નિર્ભાવશે. આ સંબંધી જેમને કાંઈ કહેવું-પૂછવું હોય અથવા રકમ મોકલવી હોય તેમની જાણ માટે હેવર્ડ હોમરે કે આ અઠવાડિયે તા. ૧૪ મીથી ૧૮મી તેજો મને મુખ્યમંત્રી આ રજા બજાર આપી શકશે: એ રૂ. ૮૦૦ સિક્કાનગર. તાર પછી માટેનું સરનામું: દરજી મહોલ્લો, નાનપરા; સુરત. તા. ૧૧-૮-૪૭.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય: તંત્રી 'મોનસી'

મંજૂષા : શ્રીકાશીક્ષેત્રમાં જ્ઞાનસત્ર

બીજી ભારતીય લેખકપરિષદ

પી. ઇ. એન. કલમના ભારતીય હિન્દના આગ્રમે આ પરિષદ ઓક્ટો. ૧૯૪૭ના છેલ્લા દિવસથી શરૂ થઈ, પાંચ દિવસ ચાલશે. એ સંબંધી અમને મળેલા નિવેદનપત્રો પરથી જણાય છે કે પી. ઇ. એન. સંસ્થાનાં સર્વ કાર્યોની જેમ આ પણ આપણાં સાહિત્યોના સંવર્ધન તથા સાહિત્યસેવકોના સંમેલન તરીકે યશસ્વી રીતે પાર પાશે. જૂના-નવાં : સાહિત્ય, સાંસ્કારિક એકતા, ભાષાન્તરો, સાહિત્ય તથા ઔતિ: વિજ્ઞાન, લેખનવ્યવસાય, સાહિત્યવિવેચન, પરકારત ઇત્યાદિ દસ અઢરપૂર્ણ દિવસો પર ચર્ચા ઓઠવાઈ છે. જેમનાથી બને તેજો પ્રત્યક્ષ રીતે, બીજાં સૌ સાહિત્યપ્રેમી પરાક્ષ રીતે, આ અભિનવ પરિષદપ્રવૃત્તિમાં જરૂર ભાગ લે. આ બીજી રીત એટલે ૧૯૪૫ની આવી જ્યપુર-પરિષદ વિશેનાં, પી. ઇ. એન. સંસ્થાનાં પ્રકાશનો: The Indian Literatures of To-day; Indian Writers in Council (રૂ. ૫ તથા રૂ. ૭ના, અનુક્રમે).

રા. બ. કમળાચંદર પ્રા. નિવેદી સમારકનાં

વ્યાખ્યાનો તથા જયન્તી-ઉત્સવો

[થોડા સમય પરના પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાનપ્રસંગ નિમિત્તે, અમારી વિનંતિ માન્ય રાખી, પ્રા. મોહનલાલ પા. દેવેએ કરી આપેલી નામા-વલિ-તંત્રી]

વ્યાખ્યાનકાર

વિષય

વર્ષ

૧. પ્રિ. હીરાલાલ મ. શ્રોદ	ધર્મ ને તેનું પ્રમાણ	૧૯૨૬
૨. ડી. બ. નર્મદાચંદ્ર દે. મહેતા	અખે	૧૯૨૭
૩. રા. કૃલમંદ ઝ. યાદ	શુકદેવ-ચરિત્ર	"
૪. પ્રા. ગણેશચંદ્ર ભા. પંડ્યા	નરસિંહ મહેતા	૧૯૨૮
૫. રા. માણિકલાલ યુ. સુતરિયા	મોરબાઈ	"
૬. પ્રા. જોગિંદલાલ હ. ભટ્ટ: સાહિત્ય, ધર્મ ને હાલની પ્રગતિ		૧૯૨૯
૭. ભારતર વસન્ત	અગીત	૧૯૩૦
૮. રા. ચિરંજીવચંદ્ર દે. ભટ્ટ	દરિદ્રીતન	૧૯૩૧
૯. ડૉ. ગંગાકલાલ એન. દવે. ગુજ. ભાષામાં વૈષ્ણવવસ્થા		૧૯૩૨
૧૦. ,, મંજુલાલ ર. મનુદાસ	ગરબાનો વિકાસ	"
૧૧. રા. હિમાચંદ્ર જોષી: 'હૃદય' કાવ્યવાચન		૧૯૩૩
૧૨. પ્રા. રામનારાયણ વિ. ખાંડે	નર્મદાચંદ્ર કવિ	૧૯૩૪
૧૩. ,, જયોતીન્દ્ર હ. દવે:	સૂરતની સાહિત્યસેવા	૧૯૩૭
૧૪. ડૉ. રમણલાલ ક. યાગિક	ગુજરાતી રંગભૂમિ	૧૯૩૯
૧૫. શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતા	આપણું રાસસાહિત્ય	૧૯૪૨
૧૬. સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી	પદમંદીનો પન્થ	"
૧૭. પ્રા. રવિચંદ્ર મ. જોષી	જીવનમાં સાધનાનું મહત્ત્વ	૧૯૪૫
૧૮. 'કોલક' (મ. લા. દેસાઈ)	નવી કવિતા	૧૯૪૬
૧૯. પ્રા. જોગિંદલાલ હ. ભટ્ટ	ત્રિવલ્લભારાજનો ઉપદેશ	૧૯૪૭

નોંધ: આમાંના નં. ૨, ૪, ૫, ૬, ૧૨ તથા ૧૬ છપાયા છે અને એમ. સી. કોઠારી (વડોદરા) તથા મીડીય પ્રેસમાંથી (સુરત) મળ્યા છે. હેતુનાનો (નં. ૧૯) સાર જુન '૪૭ માં સૂરતના 'પ્રભાકર' માં છપાયેલો હતો.

અન્ય

[આ અંકના પૃ. ૧૯૫ પરના અવતરણના ટિપ્પણ]

૭૪. ઋતુમાત્રી: જમતનું નિયમન કરતા સત્ય તરફ જાયે જતી.

૭૭. ભવિતવ્યતા: અનિવાર્ય ભાવિ.

૭૯. પરમનુજ: માનવથી પર.

૮૦. સૌર આકર્ષણ: ગરમીય યતા બાબીજાવનરૂપ ('ધરેપોરેશન')

૮૨. ભેરવ રાગ સુમિલિત: શારદાજયપોદમાં સાત સ્વરોને ગૂંથી

લક્ષને પ્રકૃતિ પર હવાઈ રહેલી રાત્રિમાં પ્રભાતને સમયે ઉપાનું મૌરવ પ્રગટાવે છે, કેમ કે જૈરવ એ પ્રાતઃકાલનો રાગ છે, આ અર્થે અમુખ્ય, પણ જ્ઞાન્યાત્મક મુખ્ય અર્થે આ પ્રભાતે જૈરવ અર્થાત્ સિવસ્વરૂપ પરમ તત્ત્વ પ્રાનવના આરોહણ અને ઈશ્વરી શક્તિના અવરોહણના સુમેળમાં ચેતનાની સાત ભૂમિકાઓને ગૂંથી લક્ષને અપરા પ્રકૃતિમાં રહેલા રાત્રિના અગ્નાન-અન્ધકારરૂપ મોહમાં આન્તર સાક્ષાત્કાર રૂપની ઉપાનું મૌરવ પ્રગટાવે છે. કાવ્યમાં, આ અંકના બીજા પાના પર પ્રકૃતિઓ ત્રીજી તથા છેલ્લીમાં અવતરણચિન્હો હપાય છે, એ સરતચૂકથી; એને રદ કરવા.

શુદ્ધિપત્રક (સૌથી મહત્વની બૂલોનું)

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૫	મૂલી	મૂલી
૮	૧	દિવડા	દિવડા
૩૪	૨	દા. ત. 'વ્યાધ'નું	દા. ત. પ્રેમાનન્દે 'વ્યાધ'નું
૩૬	"	એમ	અને 'ભીમ
૩૬	ઉદ્દેશી ૫ મા	રાકતી	જય રાકતી
"	ઉદ્દેશી બીજી	('છ' કાઢી નાંખવો.)	
૪૦	૧૯	('બાનુ' કાઢી નાંખવો.)	
૪૪	૧૨	(રુ કાઢી નાંખવો.)	
"	"	કુકુદ:	કુકુદ:
૪૯	ઉદ્દેશી ૩ છ	જને	જન
"	" બીજી	વિષય	વિષય
૫૪	૮	નેગેંદ્રસિંહ હળા, નેગેંદ્રસિંહ પણ હતાં.	
૫૮	૨	('એટલે જ' કાઢી નાંખવો.)	
"	૧૦	જજને	સર્વેંટ
"	૧૮	પ્રતિષ્ઠિત હતા. પ્રતિષ્ઠિત, વકીલ હતા.	
૬૧	૪	(એ ન ભેદએ)	
"	"	દા	દા
"	૫	નપિ કાદે	મયિ કુદિ
"	૧૭	કોઈ	કેટલાંક
"	૧૮	બની	ટકી
૬૩	૧૨	વિષકતે	વિષકત
"	૧૪	તો	જ
"	૧૭	અમારી	આપણી
"	૧૯	આ છે	આ જ

હિન્દ

હિન્દુસ્તાનની

હિન્દુસ્તાનની રસ્તાઓ માટે ખનાવવાની

ઉત્તમ મહારાજા ફિનીશ અને સુધારા વધારા સાથે હાલમાં મળતી હિન્દ સાઈકલો અગાઉ કરતાં સારી સ્વાધીયતી છે. રીઇન્ફોર્સ્ કરેલ ફ્રેમ્સ અને કેમ સાઇકલને હિન્દના રસ્તાઓ માટે વધારે અલગુણ ખનાવે છે.

બ ના ન ના રા ચો—દિ ન મા હું ક હલ લી મી-ટે ક

HIND

India's Own

સુખર્ષ ઇલાકા માટે સોલ એજન્ટ્સ

ને શ ન લ રૂ ૬ સ

૩૪૫, કાલ્યાણદેવી રોડ, સુખર્ષ.

૬ રૂ ૬ જ ગ્યા એં મીજો છે

1937

મદદ શ્રી ગુલાબચંદ્ર દેવચંદ, આનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-લાલનગર

માન રા

વર્ષ ૧૧ : અંક : ૩-૪
સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર : ૧૯૪૭

પૂર્ણ સંખ્યા ૪૩-૪૪

અંચાલક :

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

આઈવા લાઈસ ચૂરત

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

લાં છું આ રુ ધ્ય
મુંદર રમરણશક્તિ
ભલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુશું કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસર, કેસરી
રસસિંદુર, અક્ષત
તથા ખીજાં પોષિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુશાભિસ્તુટિકલ વર્કસ લિ.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ. આંબાચોક

HOMOEOPATHY, BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the marvellous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the *Medica Materia* the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman alike should it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERIOKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.
THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

આરીયન્ટલ હોટેલ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘સી’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

આપને સ્ટીલ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્સ્ટ્રક્ટર.

ઇમારતને લગતું લે.ખંડનું દરેક કામ, જેવું કે ખારી તથા
દરવાજાની ગ્રીલ, લે.ખંડનો જોળા હાલંગ, તથા રેલ્વે, કમ્પાઉન્ડની
ફેન્સીંગ, જેલનાખંડ તથા પ્લેનશીટ્સ અને એક્સબેસટાસ સીમેન્ટ-
શીટ્સ બેસાડનાર તેમજ લાલ, ચાંબલા, એંગલરીઝ, જેલ સ્ટીલ
બીમ અને લે.ખંડના કોલેરસીંગલ દરવાજા વિગેરે બનાવનાર તથા
બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ કોંક્રેટ રોડ એક્સપર્ટ

“બ્યાલબી હામ અને ઉત્તમ કામ”

Trial Order is Solicited

વિમત્ત માટે લખો:—

નંબર ૧૨૩, ટેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

હોરખાતું

નં. ૫૮, કુંભારવાડા, છત્રી ગલી, મુંબઈ ૪.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

ટે. નં. ૨૧૭૧૪

ટેલીગ્રામ : "વાલ્વલ"

આર. આર. છવલાલની કુંઠ

પાઇપનાં ફિટિંગ, ગનમેટલ વાલ્વ, સ્ટુઇસ વાલ્વ, રેડ બ્રોન્ઝીંગ

શીટસ વગેરે મિલ-જિનને લગતા સામાનના વેપારીઓ.

૮૬, નાગદેવી સ્ટ્રીટ

સુબર્બ નં. ૩

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nardevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialities are:—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8" X 80" X 60" For High Pressure Job

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8" X 80" X 60" For High Pressure Job

DIAMOND " Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Cawass & Rubber Cawass in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Bream, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brass.

Dealers in: All Engineering Tools & Accessories.

*Stockists For: Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores*

મા ન સી ૧૯૪૮

તથા

મ નિરવૃત્તિ :

બને માટે આ અંગેનાં

ઉદ્દેશાં પાતાં લેશે

વિષયકથન

વર્ષ ૧૧; અંક ૩, ૪: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૩, ૪૪
સપ્ટેમ્બર તથા ડિસેમ્બર ૧૯૪૭ (પ્રા. રે. '૪૮)

આ. આનંદશંકર-સંસ્કરણ-અંક

તીર્થસંચિત્ર (આશ્રમ)

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨, ત્રિવેદી... સ્વતંત્ર પૃ. ૧

છવનરેખા

રતિલાલ, મો. ત્રિવેદી ૭

આ. આનંદશંકરભાઈનાં સંસ્કરણો (૧. મો. ત્રિવેદી)

મારાં અભ્યાસકાળનાં સંસ્કરણો ૧૬૧

૧૯૧૭ થી ૧૯૩૬ ૨૦૩

૧૯૩૬ પછી ૨૨૮

માનસી ગ્રંથશ્રેણી: સં. વિજયરાય ક. વૈદ્ય, ડૉ. દીક્ષિતનો બંધારો;
આઠવાંલાઈન્સ: સૂરત. રામાઓ: એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુંબાઈ; બાહ્ય
મુદ્રણાલય, સૂરત. સાધના પ્રેસ, વડોદરા. હાર્મોહર કે. જી. પોરબંદર, આનંદ
પ્રેસ, ભાવનગર.

સત્યમય જીવન

“ હરિશ્ચન્દ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. ‘ હરિશ્ચન્દ્રના જેવા સત્યવાદી બધા કા ન થાય ? ’ એ ધૂન ચાલી. હરિશ્ચન્દ્રની ઉપર પડેલી તેવી રિપરિઓ ભોમવળી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું સત્ય. ”

“ ભરે મારા જેવા અનેકનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અકપાત્માને મોંપવા કાડુ સત્યનો મજા કદી દૂંકે ન બને. ”

“ પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અમણિત છે, તેમ કે તેની વિભૂતિઓ પણ અમણિત છે, એ વિભૂતિઓ મને આશ્ચર્યમંકિત કરે છે. એ મને કાણુવાર ગુણ પણ કરે છે. પણ કું પૂનરી લેા સત્યશી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સાચું મને જાયું નથી, પણ એનો કું શોધક છું. એ શોધવાને અર્થે જે વસ્તુ મને પ્રિયમાં પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરવા કું તૈયાર છું. અને એ શોધશી વચમાં આ શરીરને પણ હોમવાની મારી તૈયારી છે અને શક્તિ છે એવો મને વિશ્વાસ છે. ”

x

x

x

“ An India prostrate at the feet of Europe can give no hope to humanity. An India awakened and free has a message of peace and goodwill to a groaning world. ... I want the cultures of all the lands to be blown about my house as freely as possible. But I refuse to be blown off my feet by any. I refuse to live in other people's houses as an interloper, a beggar or a slave. ”

[‘ સત્યનય પ્રયોગો ’ વધા ૧૯૧૧ ના Young India માંથી]

મહાત્મા ગાંધીજી

જન્મ : બાદરવા વદ ૧૨ સં. ૧૯૨૫ ૨૭ ઑક્ટોબર ૧૮૬૯
અવસાન : પોષ વદ ૫ સં. ૨૦૦૪ ૩૦મી નવ્યુઆરી ૧૯૪૮

આચાર્ય આનંદશંકર આયુભાઈ મુવ
એમ.એ, એલ.એલ.બી., ડી. લિટ.

જન્મ: ગાદ મુદ ૧ સે. ૧૯૨૫ રૂઘા ફેવુનારી ૧૮૧૧
અવસાન: ચૈત્ર વદ ૭ સ. ૧૯૬૮ ૩મી એપ્રિલ ૧૯૬૯

તીર્થસલિલ

મહાપુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમની વાત ન્યારી છે. દીવે દીવે ખરો તો જ પ્રગટે. સંવિતનાં જીંઘી રહેલાં દેહાને રવિ-કિરણો પેડે ચેતનાં આપનાર, વ્યક્તિના અન્તરોત્તમામાં ગૂઢ રહેનાર પુરુષને બહાર લાવનાર સાચું જળ તો મહાપુરુષનો સમાગમ છે. પણ એ વસ્તુ બધાને લક્ષ્ય નથી, એટલે તેની અવેશમાં સંસ્મરણો ગંદું ઉપધારક થઈ પડે. મહાપુરુષને મળી આવનારની વાતમાં આપણને સદગ્ગરસ હોય છે; પાત્રાની ઉત્સાહભર, વાતથી માત્રા કર્યોનો આનંદ પડે છે. કાંઈક એવો આનંદ આ સંસ્મરણો વાંચનારને પડશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

હમણાં પૂનામાં આચાર્ય ગાડગીળી ગુજરાતની યુનિવર્સિટી વિશે વાત નીકળતાં મને કહ્યું કે ગુજરાતને આનંદચંદ્રની ભારે ખોટા છે. કેળવણીની એટલી બધી સમસ્યાઓ આજે જામી થઈ છે કે ધીરસ્ત્રજ ન મુદ્દાત્તિ એ વચનને વ્યર્થ કરનાર ધીર પુરુષ શોધો જડે તેમ નથી. આવાં ધીર પુરુષ આનંદચંદ્ર કર હતા. તેમની વિકૃતતા ને વિદ્યાભક્તિ, તેમની દષ્ટિ ને તેમના આરિત્યગીરવની ગુજરાતને અને ખાસ કરીને જે સ્થળ વિશ્વવિદ્યાલયનું કેન્દ્ર થવાનું છે તેને ખાસ જરૂર હતી. રાજકારણ, આધુનિક ઇકોનોમીક અને વૈશ્વવૃત્તિનાં આગળનાં વમળોમાં, ખરેખર કાંઈ ફેરવતારક નથી.

જીવન એટલું વિષમ અને સંસાર એટલો વૈચિત્ર્યમય છે કે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવિશિષ્ટની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે, પરંતુ સંપૂર્ણતા તરફ પ્રયાસ કરતા પુરુષવરોના જીવનનું મનન આધ્યાત્મિક ટેકોરૂપે થાય છે. એવા મનુષ્યોના જીવનમાં બવરયા, સુષકતા અને સમગ્રતા લાવનાર આત્મસંત કેરેલી કાંઈ જાણતા હતા. એટલા જ નહીં, આત્મદર્શનનાં જીવનને બેરેલાં બુદ્ધિનાં સમગ્ર જીવનના જ્ઞાનને વરેલા હતાં. તત્ત્વ-જ્ઞાન એમનો જીવનધર્મ હતો. સાચું જ્ઞાન સાચું ત્યારે જ મહાત્મા બન્યાં તેનો પ્રભાવ, સર્વજન, વૃત્તિમાત્ર અને કાયમાત્ર ઉપર પડે. પ્રકાશ, અનુભવતાં પણ પગથાર નોંધે.

વૃત્તિઓ અને કાર્યો પર જ્ઞાનને ધર્મો વિના જ્ઞાનનું સાચું સ્વરૂપ જ પમાતું નથી. અને એ જ્ઞાન તે સુમત્ર છવનનરે અનેકાનેક પાયાનાં પ્રાણુ-જૂત તત્ત્વનું જ્ઞાન હોતું જોઈએ. "ળીછ રીતે કહીએ તો આનંદચંકરને એકદેહી જ્ઞાન અને એકદેહી છવનનો વિરોધ હતો, અને જે જ્ઞાન તત્ત્વ સુધી નથી પહોંચતું તેનો પણ વિરોધ હતો. સામાજિક સંસ્થાઓ અને ભવતાઓનાં પ્રગટ સ્વરૂપોને સમજવા તથા સુધારવા માટે સંચો માગે તેમને તત્ત્વવિદ્યા લાગતો. તેમનું છવન ક્રિયાપરાયણ નહોતું, તથાપિ તેમાં જે સુમત્રતા અને એકરૂપતા દેખાય છે તે આ તત્ત્વવિદ્યા, આ વિજ્ઞાન, અંતરાત્માનું ધાતુજૂત જ્ઞાન છે.

તત્ત્વચિન્તનનો સારો અભ્યાસ થી રીતે કરવો, એવા પ્રયત્નના ઉત્તરમાં આનંદચંકર કહે છે:-

તત્ત્વચિન્તનના ક્ષયો વાંચવા અને વિચારવા એ વિચારોનું સમાગમો મુનિમન્ત સ્વરૂપ સમાજવાને Socioology-સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની પૃષ્ઠ ૧૮૨૧ ખરી વચ્ચે ઇતિહાસમાં એ તત્ત્વવિચારો ક્યાં ક્યાં પ્રત્યક્ષ ગાય છે તે, નવલખ માટે ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવો. આ ઉપરાંત કવિની વાણીમાં એ વિચારો શી રીતે પ્રકટ ગાય છે તેની સમજણ માટે કવિતાનો અભ્યાસ કરવો. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અભ્યાસ થઈ શકે. (પૃ. ૨૧૩)

આનંદચંકર કોષકનેતા નહિ, પણ તંત્રસ્ય-ઉત્તમ્-આત્મીન-દ્રષ્ટા હતા; કાંકે, કાંચે રચાને ખેરી, છવનનરીનાં વિવિધ વહેણોને રસપૂર્વક અવતોચનાર હતા આ રસ કેવળ આનંદનો જ નહિ, ચિન્તાનો પણ હતો. ૧૯૪૦ના એક પત્રમાં તેઓ લખે છે:

શ્રેયુષ વચકરના આપજુના મનનાની વાતોથી વાતાવરણ બદલું દરેકે તે સાથે એક પ્રધાન સૂર વડમાલ યુક્તનો તો આવતો જ દરેકે કે જે સૂર સાંનગવા જેટલી આપજી પ્રવેશિન્દ્રિય કેળવણી નથી.

મ્હારી વર્ણવનાની ચિન્તા કરશે નહિ. હંમરની ઇચ્છાસાર ખડું વળતોન વખત-યથે લય છે. મ્હને દુઃખ દિનુસરનારી ચિન્તા રહે. (પૃ. ૨૩૩.)

૧૯૨૫માં એમણે ગાંધીજીને કહ્યું હતું કે વીસ વર્ષ સુધી દિન-મુસલમાન પ્રયત્નનો નિકાલ આવે તેમ નથી. છતાં નવી નવી પરિસ્થિતિ

અનુકૂળ થવાની કિન્હતી શક્તિમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. હેશ્વર યુદ્ધ દરમિયાન તેમને ઇન્દ્રાણી ન્યાયવૃત્તિમાંથી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ હતી અને આખા જંગમે સુરા પી યાદવાસયણી જગાતી હોય એમ તેમને ભાસતું. હિન્દહિન્દચિન્તક તેમને આજીવન રહ્યા હતા. પણ ખરું જોતાં ઇતિહાસ અને રાજકારણમાં તેમને અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ રસ હતો. એમાં એમને ઇશ્વરી લીલા દેખાતી. આકાંક્ષને જોઈ પરમાત્માનો કાંઈક અનુભવ થાય એમ ઇતિહાસવિદોક્તથી પણ થાય એમ તેમને લાગતું.

આનંદશંકરની દૃષ્ટિ સર્વસંપ્રાહર હતી. જગતમાં, સંસારમાં, જ્યાં જ્યાં આત્માનો વિશ્વાસ દેખાય, ત્યાં તેમની દૃષ્ટિ અચૂક પડેલી જતી. પણ તેમનો મુખ્ય જીવનમંત્ર તો જાણે સ્વાધ્યાયમવચનાંબ્યાં નામમદિત્યમૂળ જણાતો. એમની જાંઝી જ પ્રવૃત્તિ જાણે જાતની આત્માને સમર કરવામાં, તથા સિન્ધુ ઉમરાય અને લોકને વરિલામ થાય એમ જાન, અથવા દૃષ્ટિદાન આપવામાં પુનઃજીવી રહેતી. સંસારનું મુખ તેમને સર્વત્ર ઢાંકતું દેખાતું-સાચા જિજ્ઞાસુ હોઈએ તો અપરંપર સૌને જ એમ લાગતું જોઈએ-અને તે ઢાંકણને અન્યાસ કોતુહલિયંતરી, લાલિત્યથી, ક્રોધજ્વાલાથી એ જોતલા, અને મિત્રનડગતે, કે લેજનાં પોરીવંતરી વિદ્યાધીપેદીને, અને વસન્તના અકોળા વાયકસપૂર્ણ પ્રસન્ન ગંભીર વાણીમાં ગૂઢ રહેલું રહસ્ય દર્શાવતા. રહસ્યદર્શન અને અર્થદર્શનમાં તેમને અપૂર્વ રસ હતો. અરે, પંડિતપુત્રના આચર્ય પડે તો કેઈ તે કાઈ સ્ત્રેષ્ઠમાં અસાધારણ કોતુહલિયના દાખવતા. જે વર્ષે રામનું કલ્પદીપ્ત સંમાજદર્શન જુઓ, નરસિંહરાવનું વિવેચન, કેશવજીનાં અનુભવ મણિલાલની કવિતા જુઓ; આનંદશંકરનું અર્થરોશન ને તેમનો રહસ્ય-રસ જુઓ; એ સર્વ પડિતો સરસ્વત અને અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યનું નરસા હંસોતી જેમ પાન કરી કાંઈક ધન્યતા અનુભવતા અને તેમની રમતીલી આંખથી જગતના કાંઈ ને કાંઈ અમને અવલોકતા.

કાંઈ પણ સમ્બંધે, વાક્યનો કે ચિપચો રહસ્યાર્થ કે એનું સ્પષ્ટીકરણ મુવસાહેબ પ્રકટ કરતા હોય તે વારે એમની તેજસ્વી મુખાવૃત્તિ, એમનાં તત્ત્વનેત્રીનેત્રાની સમક, એમનો આત્મવિશ્વાસથી ઉભરાતો અભિનય, અગ્રેષ્ઠ ભાષા ઉપર એમની સંપૂર્ણ પ્રમુખતા, એમની વિશુદ્ધ વ્યવહાર, એમનું અભિનવ અર્થદર્શન

ધર્મ્યાદિ એમના વ્યક્તિત્વના ખાસ અંશો પ્રોત્સાહનો પ્રુદ્ધનો નિશ્ચય કરાવવામાં
બહુ ઉપકારક થતાં. (૧૫. ૧૬૫)

શ્રી. ત્રિવેદી નોંધે છે કે:

“વિક્રમોર્વશીય”નું વાક્ય ઝરૂદ્મવા નરસસ- સ્ય મુનેઃ સુરસ્યો
સમન્વયતાં ક્રુવસાદેખ કહેતા કે મુન્દરતાની ભાવના પરમાત્મામાંથી પ્રગટ થઈ
છે, એ પરમાત્માની લીલા છે અને આ જગતમાં શ્રીશ્રે વિશ્વરો છે. એમની
સ્થિતિતામાં વિવેક અને સુરુચિ દર્શેસ બળતાં, તેનું દર્શન, બુદ્ધચરિતની
પંક્તિઓના વિચારુર વખતે થતું. મુલાનિ રેજુઃ પ્રમદોત્તમાનામ્
વખતો કવિ બુદ્ધ કરતાં પ્રાસાદોના ઝંડામાંની પ્રમદાઓ ઉપર વધુ હુબ્ધ થયો
હશે એવી ટકાર કરતા. મેઘદૂત શિખવતાં કયાનાયક અબજાવિપ્રયુક્ત કામી-પ્રેમા
છે તે કાળ્યના રસદર્શનમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું સૂચવતા તરવજ્ઞાનના પ્રશ્નોમાં
તેમનું વિપુલ ને સમન્વિત જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ સૂઝ ખૂબ જણાઈ આવતાં. એમના
અધ્યાપનકાર્યમાં જણાતાં તેમ તેમના શિષ્યો ને પુરતકોમાં સર્વત્ર જણાય છે.
અજ્ઞાન એ બાત્તત્તમક છે એ સત્ય ક્રુવસાદેખ સરસ રીતે સ્ફુટ કરી બતાવતા. “હું
અજ્ઞાન છું” એ અનુભવ કેવળ જ્ઞાનનો અભાવ નથી એવો જ્ઞાનાભાવ તો પથ્થર
કે લાકડામાં હોય છે. મનુષ્યને તો એક વસ્તુને સ્થાને ખીછ વસ્તુ દેખાય છે,
યથાર્થ વસ્તુને બદલે અયથાર્થ વસ્તુ જણાય છે, બીજને બદલે સ્વતઃ દેખાય છે.
આનું નામ જ માયા. અને આથી જ માયા અસ્થિતવપદની અધિકારિણી થાય છે.
ભાવાત્મક અજ્ઞાનનું જેને જ્ઞાન થાય, અર્થાત્ આ સંસાર અજ્ઞાનરૂપ અધારી
રાત્રિ જેને લાગે, તે સમય પાકતાં, મોડનો અધિકારી થાય છે; તે જ પરમામાનું
દર્શન કરી શકે છે.

તરવજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા આનન્દસંકરના વ્યક્તિત્વની ઝાંખી
કરાવે છે, અને કર્મયોગીથી તેમનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. નડિયાદની એક
ખાતગી બેઠકમાં સાહિત્યરસિકોને તેમણે કહેલું: “I live for myself.”
આ મોહની વાણી નહોતી, પણ પોતાના જીવનની કૃતાર્થતા શેમાં રહેલી
છે તેનું નિખાલસ પ્રકટીકરણ હતું. સંસ્કરણોમાંની તેમની સ્થિતિ પ્રમાણે
“The great ethical question is not what a man does
but what a man is.” માણસ શું કરે છે એ નહિ પરંતુ શું છે,
તેના આત્મામાં કેટલું ઐશ્વર્ય સંધાયું છે, એ જ નીતિની દૃષ્ટિએ મહાન પ્રશ્ન
છે. આચાર્યની મહત્તા તેમ જ મર્યાદા સમજવા માટે આ સ્થિતિ પર લક્ષ
રાખવું જોઈએ. જ્ઞાન, બુદ્ધિ કે કલ્પનાના અમીરો ટાંગોર, આનન્દસંકર કે

રાધાકૃષ્ણનુ જોવા અને જનનાના ઠેક નીચેના ધરમાં જીવનપરિવર્તન લાવનાર યુગવિધાયક વચ્ચેનો મહાન ભેદ એમાંથી નિષ્પન્ન થતો સમજશે.

+ + + +

“આનંદસંમરણો”માં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ સુવિદ્ય અને રસમય ભાગ “અધ્યાત્મકાળના સંસ્મરણો” છે, પછીના સંસ્મરણોમાં પરિચયની સંતતતાને અભાવે પ્રવાહ પણ ખંડિત લાગે છે, અને લઘુ અંશેને અનુચિત સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્મરણોની સાહિત્યરચના રસગતી થઈ જવાનો હંમેશ સંભવ હોય છે, એ સ્વીકારતાં પણ એમ લાગે છે કે સંસ્મરણોના ખીખરે ત્રીજા વિભાગમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગ છોડી દેવા હોત તે રચનાને એકંદરે લાભ ન થાત.

સંસ્મરણોના ખીખર અને ત્રીજા વિભાગમાં આપણે મહાવિદ્યાલયની દિવાલો છોડી દઈએ છીએ, અને આનંદચક્રના એક બાજુ પંડિત તરીકે કાથીના વિસ્તૃત જીવનનો અને ખીજા બાજુ તેમના અંગત જીવનનો થોડાક પરિચય કરીએ છીએ. અંગત જીવનના થોડાક પ્રસંગો-જેમાંના કેટલાક બહુ દીર્ઘચિત્રમય નથી વા સ્પષ્ટતાથી નથી વર્ણવાયા-તેમાં આચાર્યની ઉદારતા, સ્વસ્થતા, કાપદેશતા, કુનેદ (tact) અને ઊંડી ધાર્મિકતા પ્રગટ થાય છે. કાશીમાં એક વાર જે ધિરતી કારકુનો તત્કરાર કરતા ધ્રુવસાહેબ પાસે આવ્યા ત્યારે ધ્રુવસાહેબે એક કારકુનને હાથ આપવાની આજ્ઞા કરી. જોગયલા કારકુને કહ્યું, સાહેબ, ‘મે’ તો તેને સાત વખત મારી આવી છે. આચાર્યે કહ્યું, “But I say unto you, seven times seven,” અને તત્કરાર સમી ગઈ.

એમના જીવન અને ચારિત્ર્ય ઉપર જરાજર પ્રકાશ પાડનાર ઉદ્દગારો શ્રી. ત્રિવેદી નાંધે છે: “ત્રિવેદી, મને પ્રભુએ સર્વ વાતે સુખી રાખ્યો છે. એમાં એક અપવાદ (પત્નીની હયાતી) સિવાય-પરંતુ એ પ્રસંગથી મારી ધાર્મિક વૃત્તિને આગળ પાડી રહ્યો.” ધર્મચર્ચાનું વાચન એ એમનું નિત્યકર્મનું-રોજગારનું નહિ-અંગ હતું, પણ એ વાચન કદાપિ વિલાસરૂપ હતું નહિ, જલ્દે વ્રહ્મમુચ્ચાય, અબ્જનિષ્ઠ થવામાં, આત્મતૃપ્ત થવામાં, સ્થિતપ્રજ્ઞ થવામાં સાધનરૂપ ને કારણરૂપ હતું.

અંધો એટલે મહાપુરુષોની અસરવાળીનો પરિચય એ તેમના અંતરો
 વ્યવસ્થાપ દતો. સ્વાર્થવાદ અને, વિવેકપૂર્વક વેતુ મન એ એમનો
 સ્વભાવ થઈ ગયો હતો. પાંડિત્યની પૂરી સમૃદ્ધિ છતાં તેમની જિજ્ઞાસા
 અનૂભ રહેતી. જ્ઞાનપ્રસ્થ યથા પડી. અમલગતમાં ફરતા જતા ત્યારે પવ
 કોઈ પુસ્તક જોડે રાખતા. એમાંના એમાં વાંચવાનું મન કરતાં જાયું
 કોઈ સાચી જ પાસે હોય. એવો હતાં આનુભવ. પરંતુ આંધો
 ગ્રંથસહયાર વૈભવી ને આત્મવૃત્ત એકબીજાનું 'શ્રીયુ' જ રહ્યું હતો.
 અરતિઃ જનસંસદિ એ એવંતા જન્મતાના આપણા કેળવણીઓનો
 યુરુઓનો, સાક્ષરોનો કંઈક સંસ્કાર થયું હતો. એ યુરુ આચાર્ય
 વિશિષ્ટપત્રે ખીલ્યો હતો. એમની જોડે સમૃદ્ધમાં અનાસક્તિ મંત્રી
 સંસર્ગ તજતી નહોતી. પણ એમાં સંસર્ગની મરદ મંદનો આત્મ
 અનુભવ અનુસંધાન છડતી. તેઓ એકાંતમુકનાં એક ક્ષણે થઈ
 સકપા નહિ એ ખરું. પણ સાથે વાતચાટની સ્થૂક. તો શું પમ કાળની
 સ્ફુરન વાસના પણ તેમજે અંતરમાંથી માગી આવી હતી. પેલાનું અભ્યા-
 તિક્ષક જોય અંતરની ચરખામાં જ. તેમજે નહી. કરી ઊંડું અને તે પ્રાપ્ત
 કરતા તેઓ નિઃશ્વસપત્રે પ્રવલ્નશીલ રહ્યા. જાવદારની અને યુગરાતી અંતરની
 કેટલીક મર્મોદાઓ તેમજે મળે જાયરે રીમરી હતી. તથાપિ. એઓ
 આછાન પવિત્ર, પ્રાચ અને અજનિષ્ઠ રહ્યા હતાં. મિથ્યતરી કે ઉપદેશ
 નહોતા, પણ અધિભારી મટે તેમની જ્ઞાનમંડા સતત પહેલી
 હતી. જ્ઞાનવીર્ય જાળી, સત્યસત્યની નિતાનિતા પી. યુરુધી. દષ્ટિ. આવી.
 યુગરાતી એક આખી પેઢીના શિશુઓના એ ગિરમરમીના યુરુ થયા.
 એમાં સંસ્કરણોનું તીર્થસંક્રિત એમના એક અનોચાની જેવા પરમ
 શિષ્ય પાસેથી મળે છે તે. એમના શિષ્યો જ નહિ, સમસ્ત યુગરાત
 કૃતજ્ઞતાથી સત્કારશે.

ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ

ਮ. ਫ.

1971/12-14

ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ
ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ

ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ
ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ

ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਂਧੀਆ ਖੰਡਕਾਏ
1971/12-14

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૧	૩	Comprehensive	Comprehensive
૧૬૭	૨૨	ચિન્દુમિ	ચિન્દુમિ
"	"	નિપતદ્ભિરંકિતમ્	નિપતદ્ભિરંકિતમ્
૧૬૯	૨૪	માયસઃ	માયસઃ
૧૭૦	૭	સંતદ્ધો	સંતદ્ધો
"	"	ધર	ધરઃ
"	૨૪-૨૫	(શ્લોકર્માઃ હઃ ખેડાઃ)	હ પર માના)
૧૭૨	૨૫	Thou	Tho
૧૭૩	૧૦	Yon	You
૧૭૪	૧	Scisences	Sciences
૧૭૫	૧૧	અન	અન
૧૭૫	૨૫	lones	loves
૧૭૫	૨૬	Horrors tho	Horrors of the
૧૭૭	૯	ચિગચ્છતિ	ચિગચ્છતિ
"	૧૯	Can render	Can not render
૧૭૮	૯	this life	This life, in the life
૧૮૧	૨૪	ચિધેમ	ચિધેમ
૨૦૧	૧૦	સાંભળીએ	સંભારીએ
૨૦૨	૨૨	સમિત્પાંણિ	સમિત્પાણિ
૨૦૫	૮	મેકતુસ્થ	મેકસંસ્થ
"	૯	સ્વમીયા	તવાસ્તુતીયા
૨૦૫	૨૬	પુણ્યપ્રભાવ	પુણ્યપ્રભાવ
૨૦૬	૪	એતેવ	એતે દિ
"	૧૧	Orientalists	Orientalists
૨૧૯	૧૦	દરા	દરા
૨૩૦	૪	ખરી શન્તિ	શન્તિ ખરી
૨૩૪	૬૬૨ી	આધીન	અધીન
૨૭૪	૨૨	Wisom	Wisdom

માનસી

વર્ષ : ૧૧ : અં. ૩-૪

સપ્ટ.-ડિસે. ૧૯૪૭

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈનાંસંસ્મરણે!

But I doubt if there is
any great teacher as
comprehensive and as
profound as he.....PLATO.

એમનાં જોટલી વિશાળતા અને
જીજ્ઞાસુતાના કાષ્ઠપણ મહાન ચુર છે કે
કેમ એ વિશે મને યંકા છે....પ્રેરેડા.

મારા અભ્યાસકાળનાં સંસ્મરણે!

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈનું મારું સદુચી પહેલું સંસ્મરણ
આજથી પાંત્રીસ-ચત્વીસ વર્ષ ઉપરનું છે. પ્રાંતમાં હું અંગ્રેજી પાંચમા
ધોરણમાં ભણતો હતો તે વારે મારા બાળસ્નેહી ભાઈશ્રી શ્રીપત્રારાવ
બળવંતભાઈ જુનરકરે એમનાં મોટા ભાઈ શ્રીયુત પરશુરામભાઈ પાસેથી
સાંભળેલી કુવસાહેબની રુતિ અમને સદાખ્યાયી મિત્રાને એક વાર કહી
સંભળાવી. શ્રીયુત પરશુરામ જુનરકર કુવસાહેબના તે સમયના એક

શુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી હતા અને ગૂજરાત કોલેજમાંથી બીજા વર્ગમાં બી. એ. થઈ એલ.એલ. બી.ની પરીક્ષા પસાર કરી પ્રાંગણમાં સરન્યાયાધીશના પદ ઉપર નિભાયા હતા. મારા મિત્ર બાઈ શ્રીપતરાવે કહેલી પ્રસંગમાં ધ્રુવસાહેબની વિદ્વતા, સંસ્કારિતા, ઉત્તમ અધ્યાપન અને દમ્ભત્વરૂપે ઉભરાતાં હતાં. સ્તુતિકાર બાઈ શ્રીપતરાવની વાત કહેવાની શૈલી (કાલ ૧૯૪૬માં એઓ કરાંચીમાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ.છે) એટલી સુકુમાર વયે પણ એવી હૃદયંગમ હતી અને શબ્દો એટલાં શ્રુતિમનોહર હતા કે આજ આટલાં વર્ષે પણ ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે મારી ભક્તિનું બીજા બની રહેલો એ પ્રસંગ મને તે જ કાલ અને તે જ સ્થાન સાથે એવો ને એવો તાજો યાદ આવે છે. પરશુરામભાઈનાં સાંબળેલાં વચનો મારાં અન્તરરેા ઊંડાણમાં કોતરાઈ ગયાં અને એ મહાન શિક્ષાગુરુ પાસે, શીખવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના કાંઈક અસ્પષ્ટ રૂપે તે વયે મારામાં જાગત યંઈ.

એક બીજે પ્રસંગ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હું હતો ત્યારે બન્યો. પ્રાંગણની સર અજિતસિંહજી હાઈસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણના અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કાંઈક દેશપ્રેમને આધીન થઈને અને કાંઈક સુત્રાયન વધારવાના હેતુથી ૧૯૧૦-૧૧ની સાલમાં 'ભારતપુત્રોદય' નામનું એક નાનું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું અને છ માસનું ત્રણ આંના પોરટેજ ભરી 'વસન્ત' પત્રના ગ્રાહક બન્યા ! ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે સ્થાપિત થયેલાં માન અને પ્રેમને લીધે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાંથી જ મેં 'વસન્ત' પત્રનું નિયમિત વાચન રાખ્યુંના પુસ્તકાલયમાં કરવા માંડ્યું હતું અને એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો અને લેખો યોગ્ય સહૃદય મિત્રો પાસે વાંચવાનો પણ પ્રારંભ કર્યો હતો. ધ્રુવસાહેબના લેખો સમગ્રજ કે ન સમગ્રજ પણ વંચાતા અને 'વસન્ત'માંનાં કાવ્યો જાણે કંઈ કરવાનું પણ લીધું હોય તેમ પ્રત્યેક અંકમાં પ્રસિદ્ધ યર્તા કાવ્યોની પંક્તિઓ સુખે ચઢી જતી. કવિ ખજારદારની 'ગંભીર સાગર ઊછળતો ઘુમવે ધરા મર્જન કરી, ને ઘોષ તેનો મગનમાં ધ્રુમાવતો ખૂણ ધૂન ભરી' વગેરે પંક્તિઓથી શરૂ થતું કાવ્ય કોણ જાણે અર્ધથી પણ અધિક વિનાશ્રમે મને યાદ રહ્યું હતું અને પ્રાંગણના નવા તંજાવમાં ચોમાસામાં ભરતી આવે ત્યારે સમુદ્રની કંઠપના કરી મિત્રો

સમક્ષ કોઈ કોઈ વાર ગવાતું પણ ખરું.

અમારા વિદ્યાર્થીઓના લઘુ પુસ્તકાલયને માન આપીને, મુવસાહેબે 'વસન્ત' લગ્નાભિષેક વિના મોકલ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ અમે છ માસનું પોસ્ટેજ બચું હતું તોપણ નવ માસ પર્યંત 'વસન્ત' મોકલવાતું એમણે ચાલુ રાખ્યું. આ પ્રસંગથી મુવસાહેબ પ્રતિ મારાં માન અને પ્રેમ દ્વિગુણિત બન્યાં.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં જતાં માર્ગમાં વઢવાણ કંપેના સ્ટેશન ઉપર મારા પિતાશ્રી દ્વારા મને સ્વર્ગસ્થ શિવલાલ પાનાચંદ શાહ આદિ સી. એસ.ની ઓળખાણ થઈ. શ્રીયુત શિવલાલ શાહ અને શ્રીયુત વાલજી દેસાઈ અમારા અભ્યાસકાળમાં વિદ્યાર્થીઓના પરમ આદર્શ હતા. એ તેજસ્વી તારાઓને નેત્ર સમક્ષ ઝગઝગતા રાખી અમે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વધતા હતા. શ્રીયુત શિવલાલે મને કહ્યું, "ગૂજરાત કોલેજમાં જાઓ છો તે બંદુ સારું" કરો છો. ત્યાં મુવસાહેબ છે. એમનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો. એમના જેવા ગુરુ મળવા દુર્લભ છે. એઓ અધરામાં અધરા વિચારોને સુંદર અને સમતેલ વણીમાં ઉતારી શકે છે. મુવસાહેબ કોઈક વાર જ્યારે બોલનાં અટકે ત્યારે એમ ન માનવું કે એમને શબ્દ જડતો નથી, પરંતુ અપૂર્ણ રીતે મોઝ શબ્દ યોજવા માટે જ પોતે જાણી જોઈને અટકે છે, અને તમને અવસ્ય જણાશે કે એમ સહેજ અટકીને શોધી કાઢેલા શબ્દ કરતાં ભાગ્યે જ વધારે સારો શબ્દ કોઈને જડી શકે."

શિવલાલના આ સંકીર્તનને અન્તરના જિંદાજીમાં રાખી હું ગૂજરાત કોલેજમાં દાખલ થયો.

કોલેજના પ્રવેશદ્વાર પાસે નિસ્સરણી પાછળના મધ્યખંડમાં 'પ્રોવિન્સ' ક્લાસ તે વખતે ખેસતો. પહેલો સમય સંસ્કૃતનો હતો. પહેલે દિવસે આશરે અઢીસો વિદ્યાર્થીઓ ખેડા હતા. સવા અગિયારનો ઘંટ વાગતાં જ મુવસાહેબે ધીરગમ્બીર ગતિએ વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિદ્યાર્થીગણ

વિદ્યુતની પેઠે એ ગુરુવર્તને આદર આપવા જીએ થયો; પુસ્તક, ધારણ કરેલો હાથ વારંવાર જીએ કરી પ્રણામ સ્વીકારતા. મુવસાહેબે પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢ્યા, ટેમ્પલ આગળ પડેલી ખુરદીમાં પરંભે સ્વરંધતાથી બેઠા અને વિદ્યાર્થીવૃન્દ ઉપર મન્દ મન્દ સિમત ફેલાવતાં એકં સર્વંસંબોધક દષ્ટિ એમણે નાંખી. એ મંગલ વ્યાપક દષ્ટિ નાંખતાં સાથે જ 'Gentlemen, I congratulate you on your passing the Matriculation Examination' એમ સર્વને અભિનન્દન આપી વર્ગનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કાલિદાસનું 'વિક્રમોર્વશીયમ' અને અશ્વધોષનું 'ભુદ્ધચરિતમ્' એ વર્ષે સંસ્કૃતમાં અમારે શીખવાનાં હતાં. કાલિદાસનો પરિચય આપતાં પહેલાં મુવસાહેબે અમને નવા આગનાર વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું: "સદ્ગૃહરથો! તમે 'પંચતન્ત્ર'માંની પ્રાણીઓની વાર્તાઓ શીખીને અદિયાં, આવો છો, પરંતુ હવે તમારે આપણા દેશના મહાકવિ કાલિદાસનું, મનોહર નાટક શીખવાનું છે. પ્રાણિજીવન કરતાં મનુષ્યજીવનની સુંદરતા અને મંધુરતા કેવી રમણીય છે એ જ્ઞાન કાલિદાસનાં નાટકમાંથી—તમારા 'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકમાંથી—તમને મળશે." આમ કહી કાલિદાસનો પરિચય આપેલાં એમણે શરૂ કર્યો અને સાથે સાથે અમારી નવા આગનુકોની કસોટી પણ આરંભી: 'અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષઃ' એ સામન્ય ઉક્તિ ટાંકી અમારામાંથી કોને, કોને અસ્તિ, કશ્ચિત્ અને વાગ્થી શરૂ થતા કાલિદાસના શ્લોકો પાદ છે એમ પોતે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. અમારામાંથી કાઈ કાઈ વિદ્યાર્થીઓએ 'કુમારસંભવ', 'મેઘદૂત' અને 'રઘુવંશ'ના પ્રથમ શ્લોકો અણીશુદ્ધ લલકાર્યા અને મુવસાહેબના બલ્ય વદન ઉપર સુંદર સિમત દેખાઈું.

'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકના પહેલા શ્લોકનો આરંભ કરતાં 'વેદાન્તેષુ યમાદુરેકપુરુષ વ્યાપ્ય સ્થિત રોદત્સી' ધન્યાદિ પંક્તિઓ શાન્ત સ્વરંધ અને સમતોલ વાણીમાં મુવસાહેબે ઉચ્ચારી અને કાલિદાસ—કલિનો દાસ—નામધારી કવિ, 'નિઃશ્ચેયસ' માટે—પરમ કલ્યાણ—માટે એક અને અદ્વિતીય એવા મંગલકારી દિવની સ્તુતિ, કેમ કરે છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી અમારામાં કુતૂહલ જગાડી; અમને પોતે સૂચક વાણીમાં સમજૂતી આપી. આ ઉપરાંત, 'નાટક' શું, 'ત્રોટક' શું, ઇત્યાદિની સમજણ પણ 'સાહિત્યદર્પણ'નું સ્મરણ કરી અમને પૂર્વી શકે તેટલા પ્રમાણમાં એ જ સમયમાં આપી.

અધ્યાપક તરીકે ધ્રુવસાહેબની ઉત્તમતામાં એમના અનેક વિષયોના જોડા અને વિશાળ અધ્યાસ ઉપરાંત એમનું નિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ પણ એક પ્રધાન કારણ હતું. આ વ્યક્તિત્વ પુષ્પની ચોપાસ ચુતાસ ફેલાય તેમ સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તરતું હતું અને જિજ્ઞાસુઓને મધુર સૌરમયી ચિત્તની પ્રસન્નતા અને સૌમ્યાત્વ આપતું હતું. કોઈ પણ શબ્દનો, વાક્યનો કે વિષયનો રહસ્યાર્થ કે એનું રપટીકરણ ધ્રુવસાહેબ પ્રકટ કરતા હોય તે વારે એમની તેજસ્વી મુખાકૃતિ, એમનાં તરવરેલી નેત્રોની ચમક, એમનો આત્મવિશ્વાસથી ઉભરાતો અભિનય, અથેજી ભાષા ઉપર એમની સંપૂર્ણ પ્રભુતા, એમની વિશુદ્ધ વાગ્ધારા, એમનું અભિનવ અર્થદર્શન ઇત્યાદિ એમના વ્યક્તિત્વના ખાસ અંશો શ્રોતાઓને શુદ્ધિનો નિશ્ચય કરાવવામાં બહુ ઉપકારક થતા. ધ્રુવસાહેબના વ્યક્તિત્વમાં પ્રદીપ્ત સર્વનો જન્યરસ્યમાન પ્રકાશ અને શીતલ ચન્દ્રનું મધુર તેજ-ઉભયનો વિરલ સમન્વય ધર્યો હતો. સત્ય અને પ્રેમ-Truth and Love-ને જીવનમાં સમન્વિત કરનાર ધ્રુવસાહેબ અપ્રતિમ હતા.

ધ્રુવસાહેબનું અર્થદર્શન કેટલું મૌલિક અને જિંદું હતું એનાં અનેક સ્મરણો ઉનારી શકાય તેમ છે. 'વિક્રમોર્વશીયમ' નાટકમાં 'ઝરુદ્ધમવા નરસસ્ય મુનેઃ સુરસી' એ ઉક્તિ પોતે સમજાવતા હોય કે 'મેંદહત'માંના 'નોપવેપસ્ય વિષ્ણોઃ' એ વચન ઉપર પ્રકાશ નાંખતા હોય, પરંતુ એમનો વસ્તુમાત્રમાં અન્તઃપ્રવેશ કેટલો મર્મગામી હતો એ સંભારતા એ સદૃશ્યના ચરણ સંભીષ વારંવાર મસ્તક નમે છે. ઉર્વશી એ સૌન્દર્યની માતા હતી અને એ સાક્ષાત્ નાગાયણનાં જીરુરચલે માંથી જન્મી હતી એમ કહીને ધ્રુવસાહેબે 'નર' એને 'નરસખા' નારાયણ એ બને શબ્દોના અર્થોના અંમને પ્રીતિવિસનો વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સંમર્મવ્યાજે ગન્તવ્યસ્થાને લઈ જાય તે નર અને નરોનો સમુદય તે નર, અને એ સમુદયનું અમર નામ ગન્તવ્યસ્થાન તે નારાયણ-પરમાત્મના આમ બને શબ્દોનું અર્થરેફરેટન કરી સુન્દરતાની ભાવના પ્રમાત્મામાંથી પ્રકટ થઈ છે, એ પરમાત્માની લીલા છે અને આ જગતમાં શીરપે વિલસે છે, ઇત્યાદિ સુચક વચનો કહ્યાં પરંતુ ધ્રુવસાહેબમાં આદર્શરૂપ અધ્યાત્મકનાં અસંખ્ય યુક્તિ હતા કોલેજના

પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એઓ પરમ સંયમપૂર્વક અમુક હકીકત જ કહેતા, પરંતુ ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરોત્તર અધિક કહેતા.

બી એ.ના વિદ્યાર્થીઓને 'ગોપવેપરૂપ વિષ્ણોઃ' એ મેધહતના શ્લોકનું ચરણ સમજવનાં પ્રીવિયસના વર્ગમાં નર અને નારાયણના-અર્થનું અને કૃષ્ણના—સંબંધનો ઇતિહાસ જે અનુક્રમ—'અણકહેલ' રાખ્યો હતો, તે છેક ઋગ્વેદસંહિતાથી માંડી મહાભારત સુધી પોતે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો, 'ગોપવિષ્ણુ'નું ઋગ્વેદના વિષ્ણુમૂર્તિમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુનું વર્ણન છે. એ વર્ણન કરતાં ઋષિ કહે છે:

‘ત્રીણી પદા વિચક્રમે વિશ્વગુર્ભોષા અદાભ્યઃ ।

અતો ઘર્માણિ ધારયન્ રન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સદ્યા ॥’

વિષ્ણુ ‘અદાભ્ય ગોપ’ અર્થાત્ કાઈથી દખાવ નહિ તેવો ગોપ છે, વર્ગનો ધારક છે અને ઇન્દ્રનો સખા છે. વળી આ ‘ગોપવિષ્ણુ’ સાથે મોટાં શીર્ષકવાળી ગાયો—ઈન્દ્રિયો—પણ જોડવામાં આવી છે.—

‘યત્ર ગાવો મૂરિર્ગંગા અયાસઃ’

‘ગોપવિષ્ણુ’ આ વર્ણન પુરાણના ‘ગોપકૃષ્ણ’ના વર્ણન સાથે મળે છે. વળી, વિષ્ણુને એના આધિભોતિક સ્વરૂપમાં આમણના સ્વરૂપે, વેદના ઋષિઓએ જણાવ્યો છે. આકાશ નીલ છે, એટલે કૃષ્ણ પણ સરીરે સ્વામસુન્દર (નીલચણુ) છે. સર્વનાં કિરણો ચારે દિશાઓમાં ફેલાય છે અને પીત છે, એટલે કૃષ્ણ પણ ‘ચતુર્ભુજ’ અને ‘પીતામ્બર’ અર્થાત્ ચાર ભુજાઓવાળા પીતામ્બર ધારણ કરનાર છે.

નારાયણ એ નરનો સખા છે—કૃષ્ણ એ અર્જુનનો સખા છે—એ પ્રતિપાદન કરવા માટે ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રનો સખાભાવ (રન્દ્રસ્યાયુજ્યઃ સદ્યા) અર્થાત્ વિષ્ણુશ્રી પરમાત્મા અને શ્રવણી ઇન્દ્રનું સખ્ય, ઉપનિષદમાં ‘દ્વા સુવર્ણાં સયુજાં સદ્યાયા’ આદિ વેદાન્તની વાણીમાં શ્રવાત્મા અને પરમાત્માનો સુપ્રસિદ્ધ યોગેતો ‘સખાભાવ’, અને આગળ ચાલતાં મહાભારતમાં ‘નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ

નરોત્તમમ્' એ મંગલાચરણમાં નિર્દિષ્ટ થયેલો 'નર' અને 'નારાયણ'ના એ જ સખાભાવ જિતરેલો છે. મહાભારતમાંની શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની કથામાં પણ પરમાત્મા અને છત્રાત્માના અનુસંધાનની ત્રગ્વેદમાંથી જિતરી આવેલી એ જ સખાભાવની કથા છે. એમ ખી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને તાત્પર્ય સમજાવ્યું.

ધ્રુવસાહેબની રસિકતા સર્વથા સંયમની મર્યાદામાં મૂર્તિમન્ત થતી. કાલિદાસ જેમધ્વનિ અને સંક્ષેપ—suggestion and brevity—નો મહાન સ્વામી છે, તેમ ધ્રુવસાહેબનું પણ આ બંને ગુણો ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામિય હતું. રાજા પુરવાનું ચિત્રલેખાના સંગાયમાં મન્દ-સુમન્દ ડગલે પાસે આવતી શરમાળ ઉર્વશીનું મનોહર કર્તવ્યદર્શન ધ્રુવસાહેબના 'આનીયેત પદાત્પદં ચતુરયા સદયા મમોપાન્તિકમ્'ના કુદલ ઉચ્ચારણ માત્રથી અમારાં નેત્ર સમક્ષ ખડું થઇ શકતું અને એ સમયે વિદ્યારુઠનાં એકબે વાક્યો દ્વારા જ એ રમ્ય દર્શન અંતરમાં કોતરાઇ જતું.

ધ્રુવસાહેબની રસરતિ ઉન્નત અને વિશુદ્ધ પ્રકારની હતી એનાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. કાલિદાસ જેવામાં અપુષ્ટાર્થ-વિશેષજન્યો દોષ હોય કે પુનરુક્તિદોષ હોય અથવા ક્યાંક વિસ્મરણદોષ હોય તે ધ્રુવસાહેબની નગર ગદાર રહી શક્યા નહિ. દોષદર્શન કરે ત્યારે પણ ધ્રુવસાહેબનો નિસર્ગરમણીય વિનય આગળ તરી આવ્યા વિના રહે નહિ. 'વિક્રમોર્વશીયમ્' નાટકના ચોથા અંકમાં એવજી રથને ધ્રુવસાહેબે અમને કાલિદાસના દોષો દેખાડ્યા. નીચે ઉતારેલો સ્લોક પોતે પ્રથમ વાંચ્યો:—

હૃતોષ્ટરાગૈર્નયનોદવિન્દુમિર્નિમગ્નનામેર્નિપતદ્ભિરંકિતેમ્ ।

આ પંક્તિમાં 'નિમગ્નનામે'—જેની નાખિ ઊંડી છે તેની—એમાં 'નિમગ્ન' વિશેષજન્ય અનાવશ્યક છે એમ દોષ દર્શાવતા ધ્રુવસાહેબે નીચે પ્રમાણે કહેલા શબ્દો માદ આવે છે:—

'Gentlemen, it is ungenerous on the part of a critic to find fault in such a beautiful verse of Kalidas. But a critic is after all a critic. The adjective 'નિમગ્ન'

is superfluous it does not at all add to the meaning' આગળ આપતાં 'રથાહગ્નોમનુ રથાહગ્નોનિ,' ઇત્યાદિમાં ધ્રુવસાહેબે ટીકા કરી કે, 'The repetition is made generally for the sake of alliteration.' અર્થાત પ્રાસને માટે કવિએ પુનરુક્તિ કરી છે. વળી 'ગુરુશાપસંમૂઢહૃદયા'—યુરુના શાપથી સંમૂઢ અનેકા હૃદયવાળા ઉર્વશી એ વિશેષણ પાછળથી કાલિદાસ સરતચૂકથી ભૂલી ગય છે, ઇત્યાદિ વચનો સંયમપૂર્વક કહેતા.

ડો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર વિશે ધ્રુવસાહેબને 'સંપૂર્ણ' માન હતું. હિન્દુસ્તાનના સર્વ વિદ્વાનોને એક પદ્ધતિમાં મૂકીએ અને ડો. ભાંડારકરને ખીન્ન પદ્ધતિમાં મૂકીએ, તો ડો. ભાંડારકરવાળું પદ્ધતિ નમે એમ પોતે અમને કહેતા. તથાપિ જ્યાં જ્યાં એમની સાથે પથ પોતાનો મંત્રેદ રપટ હોય, ત્યાં ત્યાં પોતે પરમ વિનય અને સંયમપૂર્વક પરંતુ 'પૂર્ણ' સામર્થ્યથી પોતાનું મંતવ્ય પ્રકટ કરતા. એવો એક પ્રસંગ અત્રે નોંધુ છું. ભાગવતની સમીક્ષા કરતાં 'ભકિતધર્મ'નો આરંભ ગૌતમ બુદ્ધના સમયની લગભગમાં થયો છે' એ ડો. ભાંડારકરની માન્યતા મને યોગ્ય જણાતી નથી' એમ પોતે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું હતું. ધ્રુવસાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'ભકિત એ હૃદયની ઊર્મિ છે, અને ધર્મ એ મનુષ્યના સમગ્ર આત્માનો. અર્થાત્ બુદ્ધિ, હૃદય અને કૃતિ ત્રણેનો વ્યાપાર છે. એટલે કોઈ પણ ધર્મ કોઈ પણ કાળે ભકિતરહિત હોય એ સંભવતું નથી. ઋગ્વેદ-સંહિતામાં દેવોની સ્તુતિ એ ભકિત જ છે. અવગત, ભકિત જે ઋગ્વેદ-સંહિતાથી ચાલતી આવતી હતી તેની વ્યવસ્થા નારદ, શંકર આદિ મુનિઓએ કરી."

પરંતુ જ્યાં જ્યાં નીતિ અને સંયમની સિધ્ધિ જણાય ત્યાં ત્યાં નિઃસંકાયપણે અને પરમ દઢતાથી ધ્રુવસાહેબ ટીકા કરતા. અધ્યયન 'બુદ્ધચરિત'માં સિદ્ધાર્થનું દર્શન કરવા ગારીએમાં ખીસોખીસ ઊભેલી નગરનારીઓનું વર્ણન ઓગણીસ શ્લોકમાં કરે છે અને એ વર્ણનમાં સ્ત્રીઓનાં વદન ઉપર કવિ વધારે પ્રગતી દર્શિ કરાવે છે એટલે જ્યારે છેલ્લો શ્લોક

'મુક્તાનિ રેજુઃ પ્રમદોત્તમાનાં વદ્ધાઃ કલાપા ઇવ પક્ષ્જાનામ્.'

આવે છે, ત્યારે સમય (Period) પૂરો થાય છે અને કુવસાહેબ એ વર્ણનથી કંઈક કટાણીને યુવાન વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવે છે:—

"Perhaps the Poet's eyes are fixed upon those windows" કવિની આંખ પેલી જારીઓ ઉપર ચોંટેલી છે. આટલા દુઃખ વચનની શ્રોતાઓ ઉપર ભદ્ર અસર થતી.

ભવભૂતિનાં 'મોલંતીમાધવ'ના પાંચમા અંકનો કેટલોક ભાગ અહીંસ વર્ણનથી ભરેલો છે. એ વર્ણન વિશે વિદ્યાર્થીને સૂઝ ચડે એટલા માટે કુવસાહેબે સખ્ત શબ્દો વાપર્યા:—

"Gentlemen, tell me when we approach those downright slang and obscene things wherefrom we have to stop."

'મેધદત્ત' શીખવતા અને એનાં સૌન્દર્યરંધાનો ઉપર વિદ્યાર્થીઓની નજર ખેંચવા છતાં એના કથાપુરુષ (hero)ની મર્યાદા વિશે કે કવિની સામાન્ય ઉક્તિઓમાં રહેલા અપવાદ વિશે પોતે પૂરી રખટતા કરતા. 'મેધદત્ત'ના ખીલ શ્રેણી પહેલી લીટી—'તસ્મિન્નદ્રો કત્તિચિદ્વલ્લ-વિપ્રયુક્ત સ કામી' વાંચતાં જ કુવસાહેબે વિદ્યાર્થીઓને સાવચેતી આપી, Notice that the यक्ष is a कामी—a lover and this line sums up the character of the यक्ष. यक्ष स्वयं समञ्जसभा अभिजाथी विष्णो पंडितो कामी છે એ ધ્યાનમાં રાખો. વળી,

'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो हर्जनानाम्
सद्यः पाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगो वदन्ति।'

ઈત્યાદિ પંક્તિઓમાં આપણા યુવાનોને સંસાર ધ્યાનમાં રાખીને કુવસાહેબે અમને સહેજ સંભળાવ્યું:

'Gentlemen, notice the word generally which means 'generally' and not 'always'." અર્થાત્ શ્રીઓનું કુસુમ જેવું હેમજ હૃદય આશારૂપી અંધથી ઘણી વાર વિયોગમાં દહી રહે છે.

કુવસાહેબે કંઈક વિશેષ વિવેચન કરશે એ અમારામાંથી કેટલાકની આશા અસિદ્ધ જ રહી.

ધ્રુવસાહેબની રસવૃત્તિ મનુષ્યઆત્માની સુન્દરતા પારખવામાં જેમ પારંપર દેખાતી તેમ પ્રકૃતિસૌન્દર્ય અનુભવવામાં પણ ઘણી વાર પ્રકટ થતી.

‘વિકમેર્વશીયમ’ નાટકનો ચોથો અંક ધ્રુવસાહેબે અમને બારે રસપૂર્વક શીખવ્યો હતો. વર્ષાનું મુંડાણ પ્રકૃતિમાં યમ ચૂક્યું હતું એટલે વર્ષામાં પોતે ધીરગંભીર નવજલથી ભરેલા મેઘ જેવી વાણીમાં “નવજલ-ધરસંતલ્લોડયં ન દપ્તનિશાચરઃ” શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ત્યાં તો કોણ નાણે ક્યાંથી વાદળાં ધેરાયાં અને વગસાદ તૂટી પડ્યો. સદુએ જીવનની એક ધન્ય ઘડીનો આનંદ અનુભવ્યો. ધ્રુવસાહેબે તત્કાલ શીખવવાનું બંધ રાખ્યું અને પોતે પૂર્વે આવી જ ધન્ય ક્ષણ એ જ હોલમાં એ જ શ્લોક વાંચતાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે અનુભવી હતી એ પ્રસંગ પ્રકૃતિ સાથે પરમ સમભાવથી વર્ણવી બતાવ્યો. સાથે સુઘે ઊભેયું કે તે સમયે તો પાસેના વૃક્ષ ઉપરથી કોઈકરવર પણ સંભળાયો હતો. એક ખીજ ધન્ય પણ પ્રિન્સપાલ ડેવીસનાં પત્નીએ પીઆના સાથે સુન્દર સંગીત ઉપરના એક હોલમાંથી (તે વખતે ગૂજરાત કોમેજના પ્રિન્સિપાલ કોલેજના ઉપલા ભાગમાં રહેતા) સંભળાવ્યું હતું તે પ્રસંગે પણ સર્વેએ અનુભવી હતી એમ પોતે કહ્યું.

કાલિદાસે ઉન્મત્ત પુરુશનો પ્રસંગ સીતાના વિયોગથી ખૂબતા ગમચન્દ્રજીની ઉન્માદ અવસ્થા ઉપરથી ચોળ્યો છે. એમ સૂચન કરી વસ્ત્રાકિની સૃષ્ટિનો સંદર્ભિત વાણીમાં અમને પરિચય કરાવ્યો અને ભવમૂનિએ ‘માલતીમાધવ’ના નવમા અંકમાં ઉન્મત્ત માધવમાં ઉન્મત્ત પુરુશનો પડ્યો પાડ્યો છે તે પણ ડેટલીક પંક્તિઓ ઉચ્ચારીને જણાવ્યું. પરંતુ ન્યારે ચતુર્થ અંકનો શ્લોક

સર્વશક્તિમૃતાં નાથ દૃષ્ટાસર્વાઙ્ગસુન્દરી
રામારમ્યે વનોદ્દેશો મયાવિરહિતા ત્વયા

નું ઉચ્ચારણ અને રપટ્ટીકરણ કયું ત્યારે તો રસસૃષ્ટિના કોઈ અદ્ભુત પ્રદેશમાં અમને લઈ ગયાં અને કાલિદાસે કલ્પેલી ગુદામાં જેવી રીતે પડ્યો પડ્યો હતો તે સુદમતાથી સમજાવ્યું. પુરુશને શ્લોકનાં ચાર ચરણો ઉચ્ચાર્યાં

પરંતુ તે દરમિયાન મન્દમાદનના ગિરિરાજની હાડી ગુદામાં માત્ર એક જ ચરણનો પડથો પડ્યો હતો એટલે જ્યારે રાંઝ આપો સ્થોકે બોલીને વિરામ પામ્યો ત્યારે દૃષ્ટાસર્વાઙ્ગસુન્દરી’ ઈત્યાદિ ત્રણ ચરણોનો પડથો પડતો એણે સાંભળ્યો અને પર્વતરાજે પ્રિયતમાને જરૂર લેષ છે એમ એણે માની લીધું!

વર્ષના છેલ્લે દિવસે ‘વિક્રમેર્વંશીનમ્’નાં બાકી રહેલાં આઠેક પાનાં વાંચી સમયના અંભાવે કાંઈક જંગલી પનાવતું મડ્યું પરંતુ અમને પોને ખાતરી આપી કે “I shall give you an opportunity during this month to survey the whole drama through ‘Vasanti’ પ્રીવિયસની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પહેલાં જ ૨૧૦ કેશવજ્ઞાનમાષની “પરાક્રમની પ્રસાદી”નું ‘વસન્ત’માં પોને કરેલું નિસ્તૂત અને સમર્થ અવશેષન લખ્યું અને અમને ખરેખર તાંચરાતી તક સમયસર એમણે આપી.

મુવસાહેબના હોમ અને વિશાળ દિમતી અસર અમે વર્ગમાં વારંવાર અનુભવતા. સંસ્કૃત સ્તોત્રોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પોને કરતા હોય ત્યારે વાણીની પરિપૂર્ણતાનું અમને ભાન થતું. અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ પાસે અંગ્રેજી બહુતા છતાં સાચું અંગ્રેજી અમે મુવસાહેબ પાસેથી જ શીખ્યા. એમના સંસ્કૃતના વર્ગમાં વાણીનો અરખર્જિન પ્રગટ વહેતો હોય ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં મનોહર અવતરણો સંમયમણતાથી દેખા દેતાં અને કાંઈ રમ્ય ઉજ્જવળ રસપ્રદેશનું ભાન કરાવતાં હોય તેમ ચમકીને આત્મા જતાં. કાંઈ વાર ખનિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં *What more is meant than meets the ear.* એ શ્લોકનની પંક્તિ આપોઆપ મુખમાંથી નીકળતી તો કાંઈવાર સ્થિતપ્રજનું અને કર્મચોગીનું સ્વરૂપનિરૂપણ કરતાં નીચેની શેલીની પંક્તિઓ

That content surpassing wealth the sage in meditation found. And walk'd with inward glory crown'd અને ‘હર્ષ’ સ્પેન્સરનાં મુપ્રસિદ્ધ શબ્દો “Philanthropic activity with philosophic calm.” પ્રકાશ’ દેવાવતા. કોઈ ચોર

આ. ધ્રુવનાં સંસ્મરણે।

માનસી

તત્ત્વજ્ઞાનના શિખરે વિરાજીને પૃથ્વી ઉપર નજર કરતાં મણે જીવનું
રંગબેરંગી સ્વરૂપ શેલીના ચબ્દોમાં ઉતારતા:

Life like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity.

તો કાઈ વાર

'At once far off and near.'

એમ 'અક્ષરનાદ' દૂર અને પાસે એક સાથે સંભળાય છે એ વર્ડ્સવર્થની
પંક્તિ અનુભવમાં ગોઠવવાનું કહેતા.

એક વાર જગતનું મિથ્યાત્વ સમજાવતાં મેકબેથે હુઆરેલી લીટીઓ
બહુ અસરકારક રીતે પોતે અમારી સમક્ષ ઉતારી:

It is a tale told by an idiot 'full of sound and
fury, signifying nothing.'

વળી જગતનાં સર્વ તત્ત્વદર્શનો પરમાત્માનો પાર પામતાં નથી
એમ કહેતાં એમના પ્રિય કવિ ટેનિસનની નીચેની પંક્તિઓ અંતરૂની
જોડી શુદ્ધામાંથી બહુ કાઈ પરમ નાદ રૂપે અદાર પ્રકટી:

"Our little systems have their day;
They have their day and cease to be;
They are but broken lights of thee,
And thou oh lord! art more than they."

સાથે સાથે પોતે ઊમેરતા કે મનુષ્યની જુદી પ્રભુના સત્ય સ્વરૂપનો
પાર પામી ચકતી નથી એ એની મર્યાદા છે, પરંતુ જે જુદી કરી ચકતી
નથી તે પ્રભુમાં પરાવાએણું ભક્તજનનું હૃદય કરે છે. એટલે એ જ
કવિની નીચેની પંક્તિઓ તેથી પ્રસંગોપાત્ત સંભળાવતા.

"And Love creation's final Law
'Thou Nature red in tooth and claw."

આમ અગ્રેજ સાહિત્યનો ખરો નાદ પણ એમણે જ અમારામાં
જગાડ્યો. અને જેવા સાહિત્ય તરફ અમને આનિમ્ય બધાં.

હું બી. એ.ના વર્ગમાં હતો ત્યારે એક વાર પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટસન જેઓ અમને 'Burke's Reflections on the French Revolution' શીખવતા હતા તે કાંઈ કામસર થોડા દિવસ બહારગામ ગયા અને પોતાની ગેરહાજરીમાં બર્કનો સમગ્ર ધ્રુવસાહેબને બજાવત. ગયા. ધ્રુવસાહેબને સાંભળવા માટે વિદ્યાર્થીઓ અત્યંત ઉત્સુક બન્યા હતા તેવામાં પોતે એમની હાકલો રીતે વર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓના ગડગડાટથી એમને સત્કાર્યો. પોતે પ્લેટફોર્મ ઉપર પગ મૂકી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ફર્યો અને વર્ગમાં અપૂર્વ શાન્તિ છવાઈ ગઈ. ધ્રુવસાહેબે ગંભીર રીતે કાંઈક આમ ઉચ્ચાચું: "Perhaps you are cheering me because a professor of sanskrit comes to teach you English. At the outset I thought I should summarily lecture to you on political philosophy but Principal Robertson has commissioned me to read ten pages of the book each turn and thus I am tied down to a particular position. However I shall try my best to intersperse Burk's political philosophy as much as possible in the course of my reading."

અમારા સદ્ભાગ્યે બર્કના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો એક પેરેગ્રાફ ધ્રુવસાહેબના ભાગે શીખવવાનો આવ્યો. એ વખતે વિચલવ અને ક્રાન્તિ વચ્ચે ધ્રુવસાહેબે અમને ભેદ દોરી બતાવ્યો. વિચલવ એટલે ફાળ. અથવા ફૂંદકો અને ક્રાન્તિ એટલે ક્રમે ક્રમે ફેરફાર. સાથે સાથે Revolution અને Evolution વચ્ચેનો તફાવત જણાવી બતાવ્યું સ્વરૂપ અમને સમજાવ્યું તે ખરેખર અમારી દષ્ટિ ઉદ્ધારનાર એક અપૂર્વ પ્રસંગ હતો એમ આજ પણ મને જણાય છે.

ધણું કરીને ૧૯૧૪ના વર્ષમાં સ્વ. કમળાચંકજીભાઈ ટ્રેકનિંગ કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થયા તે વખતે ધ્રુવસાહેબે એક સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું તેનો મહત્વનો ભાગ સ્મૃતિમાં ક્રાંતિસાધ ગયો છે. પ્રથમ કમળાચંકજીભાઈના પોતે શિષ્ય થાય એ હકીકતનો નિર્દેશ કરી, એમની વિદ્વતાનાં વખાણ કર્યો. ત્યારબાદ શિક્ષકની જવાબદારી કેટલી મહાન છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ

that not this world of fleeting shadows but God is man's true Home. Our world is a vale of tears and God alone is its abiding place." આગળ ચાલતાં પોતે કહ્યું કે મહાભારતનો આ પ્રધાન ઉપદેશ જે સમગ્ર કાવ્યને એકતા અર્પે છે તે 'અનુક્રમણી'માં એક ટૂંકી પંક્તિમાં નીચે પ્રમાણે મૂકવામાં આવે છે. 'भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्य तेऽत्र सनातनः' અર્થાત્ સનાતન ભગવાન વાસુદેવનું આમાં સંકીર્તન છે. ઇન્દ્રિયોની યીજેમાં વાયકોને રસ ઉપભવતા કરતાં ઘણો અધિક ઉચ્ચ હેતુ મહાભારતકારનો હતો. તેથી જ મહાભારતને અતે 'હરિવંશ'નો જીમેરો થયો છે અને તેમાં કૃષ્ણનું સર્વોચ્ચ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. અસાધારણ સંબાણવાળા મહાભારત કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યમાનનું મનઃસ્થાન પરમાત્મા છે તે માટે જ ભગવાનના મહિમાથી ભરપૂર ભરણું હરિવંશ લખાયું છે. આનન્દવર્ધનના મત પ્રમાણે મહાભારતનો સમસ્ત ઉપદેશ ભગવદ્ગીતા નામના એક જ ખંડમાં અત્યંત સુંદર અને અસરકારક રીતે કેન્દ્રિત થયો છે.

આટલો ઉપોદ્ધાત કયાં પછી શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, મધુસૂદન સરસ્વતી, શ્રીધરસ્વામી વગેરે ભગવદ્ગીતાના તીકાકારોની રૂઝવણીમાંથી એમના ગીતાના અર્થદર્શનનું સ્વરૂપ અમને ધ્રુવસાહેબે મળતવ્યું.

ભગવદ્ગીતાની શંકરાચાર્યની પ્રસ્તાવનામાં "द्विविधो हि वेदोक्तो यमः; प्रवृत्तिलक्ष्णो निवृत्तिलक्ष्णश्च" એમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા કર્મ અને સંન્યાસ (Work and leisure) બંને અનિપ્રાગીન છે અને સૃષ્ટિના આરંભકાળથી બંને પ્રવર્તે છે. ઉપનિષદકાળ કરતાં પણ નિવૃત્તમાર્ગ જૂનો છે. એમ કહી ધ્રુવસાહેબે અમને જણાવ્યું કે શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે અર્જુન એ શ્રેષ્ઠ અધિકારી નથી; પરંતુ મધ્યમ અધિકારી છે. અને તેથી જ ગીતામાં જ્ઞાન કરતાં ક્રમ ઉપર અને સંન્યાસ કરતાં સ્વધર્મ ઉપર અધિક બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અધિકારમેદ પરત્વે ગીતાની નીચેની પંક્તિઓમાં ગદ્ય સ્પષ્ટતાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

‘આરુક્ષોર્સનેયોગ કર્મકારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃકારણમુચ્યતે ॥

૫૬ રાખો કે અનુન “આરુક્ષુ” છે; યોગારૂઢ નથી. વળી, શ્રીકૃષ્ણ ૩
‘ભગવાને ગીતામાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ બાણું આપ્યું છે તે પણ બ્રહ્માં રાખવાનું
છે. અનુનને જ પોતે કેટલું બધું જ્ઞાન આપ્યું? શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાનનાં કેવાં
સૂત્રો ઉચ્ચારે છે તે પણ જુઓ:

‘ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પચિન્નમિદં વિચયતે’

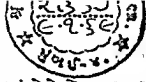
‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’

‘જ્ઞાનં લ્લઙ્ઘ્યા પરાં શાન્તિર્માયરેણાવિગચ્છતિ’ : ઇત્યાદિ.

આમ અધિકારનો ભેદ બ્રહ્માં રાખવાનું અમને કહેના છતાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ
નહિ બુઝવાની પણ ચેતવણી આપી.

ભગવદ્ગીતાની “અમૃતરંગિણી” દીકાની પ્રસ્તાવના ઉપર ધુર-
સાહેબે કરેલી દીકા પણ સ્મરણમાં આવે છે:—

સુમતિ અને કુમતિ અર્થાત્ સારાખોટાનું જાણ-ધોરણ એ દીકામાં
પ્રતિપાદન કરવામાં આપ્યું છે. તે ગરાગર નથી. દીકાકાર કહે છે:
‘ભગવદ્ પ્રિયસ્ય ભગવદ્ વિસીપિતસ્ય કાર્યોન્મુક્તીમતિઃ સુમતિઃ-
તદ્વિરુદ્ધામતિઃ કુમતિઃ । આ ઉપર ધુરસાહેબે કહ્યું કે “Unless
he is prepared to recognise the essential oneness
of જીવાત્મા and પરમાત્મા, then જીવાત્મા can render
willing obedience to પરમાત્મા. The જીવાત્મા can do so
only if he find within him his true self. Otherwise
it would be but obedience externally, compelled i. e.
slavery. The famous utterance ‘Thy will be done’
can be justified to reason only if the two wills are
really one. Now when man ceases to will separately,
he has also ceased to live separately. The Divine
will is to him God’s life. This is the realization of
the great truth of તત્ત્વમસિ.

ગીતાનો અર્થ સમજાવતાં પોતે એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો:

‘ગીતા’ એટલે ‘ગાયેલી’ એમ સ્ત્રીલિંગ કેમ? દરેક અધ્યાયને અંતે ‘મંગલદગીતાસૂત્રનિપત્સુ’ એમ આવે છે એ એમ બતાવે છે કે ‘ગીતા’ એ ‘ઉપનિષદ્’ શબ્દ ને સંસ્કૃતમાં નારીજાતિમાં વપરાય છે તેનું વિશેષણ છે, તેથી ‘ગીતા’ એમ સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ થયો છે. ગીતા એ ઉપનિષદના તત્ત્વવિચારોનું દોહન છે અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોનો એકત્ર કરેલો સાર છે.

આ સત્ય અમારાં ચિત્તમાં ઠરાવ્યા પછી એક બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘ગીતા’ને ‘યોગશાસ્ત્ર’ કેમ કહેલ છે? ‘યોગ’ એટલે જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે જોડાણ (યુન=જોડવું). જે જ્ઞાન જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે જ્ઞાનયોગ ને કર્મ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે કર્મયોગ. જે ભક્તિ જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે તે ભક્તિયોગ. આ અર્થમાં ‘ગીતા’ ‘યોગશાસ્ત્ર’ છે એમ ગીતાનો પરમ ઉપદેશ અમને ચિત્તમાં રિયર કરવા જણાવ્યું.

ધ્રુવસહજના ગીતાના અધ્યાયનમાંથી અમે રસના અનેક ધૂટકા પીધા છે. બીજા અધ્યાયમાં ‘આત્માના અમૃતત્વ’નો સિદ્ધાન્ત અમારામાં સુદ્ધિનો નિશ્ચય થાય તે માટે પરમ ત્રિશદ્ધતાથી અમને સમજાવ્યો.

પ્રથમ તો The Doctrine of Immortality 'is the foundation of Ethics' અર્થાત્ અમૃતત્વનો સિદ્ધાન્ત એ નીતિશાસ્ત્રનો પાયો છે એમ સૂત્ર ઉપરિચિત કર્યું.

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ક્રોપનિપદ, Sidgwick's Methods of Ethics, અને રોટ્ટા તથા કૅન્ટના વિચારોનો ધ્રુવસહજે અમારી સમક્ષ ધૂટથી ઉપયોગ કર્યો. પ્રથમ ‘શ્રેય’ અને ‘ત્રેય’નો અર્થાત્ ‘કર્તવ્ય’ અને ‘સુખ’નો ભેદ અમારે સમજવો જોઈએ. અલગત, દુન્નિશ્ચેનું સુખ—creature comforts—તે સુખ નહિ. મિથ કહે છે તેમ ‘સોક્રેટિસ અને કુક્કરના સુખના ખ્યાલ વચ્ચે વિવાદનો પણ પ્રશ્ન રહેતો નથી. નચિકેતા હાથી, ઘોડા, નૃત્ય, ગીત, રાગ્ય, સ્ત્રી, આદિ પદાર્થોથી જોખાતો નથી, કારણ કે તે આત્માની નિત્યતાના સાક્ષાત્કારમાં બાધક છે, પરંતુ અહીં એક સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાનો રહે છે. કર્તવ્ય અને સુખ બન્ને વિરુદ્ધ છે એ

સામાન્ય સમજણ છે. સુખ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નહિ, પરંતુ આનુષંગિક હોય તો તે ભોગવો. જગતના કલ્યાણની સાથે આપણું કલ્યાણ થાય તો તે થવા દેવું અને પરિણામે સુખ મળે તો તે ભોગવવું. હમેશાં સુખ અને કર્તવ્ય સાથે ન જોડાય એવું આ જગતનું સ્વરૂપ નથી. કર્તવ્યના પરિણામરૂપે મનુષ્ય સુખ ભોગવતો હોય માટે એ દુષ્ટ છે એમ માનવું એ ખોટો સંન્યાસ છે. પ્રભુની સંષ્ટિમાં જો અધેરી નગરી ન હોય તો સુખ અને કર્તવ્ય મળવાં જોઈએ—કદાચ આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ. કેન્ટ કહે છે તેમ “Virtue and happiness are sure to be reconciled if not in this life hereafter” આ નૈતિક શ્રદ્ધા (mortal faith) જ આત્માની નિત્યતાનો પુરાણ કરે છે. કેન્ટ Moral Argument યાને નૈતિક દલીલથી પ્રતિપાદન કરે છે કે જો આત્મા નિત્ય ન હોય તો સમસ્ત નીતિશાસ્ત્ર નિરર્થક છે. આત્માની નિત્યતાને લક્ષને જ નીતિ શક્ય બને છે. વળી સોક્રેટિસે ઉચ્ચારેલું સિદ્ધિવકતું અવતરણ પણ અમને કહી સંભળાવ્યું: “If the Rulers of the universe do not prefer a just man to the unjust, it is better to die than to live.”

આટલાંથી આત્માની નિત્યતા અમારા ચિત્તમાં ન ઠરે તો ક્રુવસાહેબે સહેજ રૂપાન્તરે કરીને અમને સમજાવ્યું પાડી. જેમ વિજ્ઞાન જે પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તેમાં પણ કાર્યકારણનો સિદ્ધાન્ત અગાઉથી સ્વીકારીને આગળ ચાલવું પડે છે, તેમ ધર્મ જે પરોક્ષનો વિષય છે તેમાં અધિક સિદ્ધાન્ત આગળથી સ્વીકારીને ચાલવું પડે તો આશ્ચર્ય નથી. મણિતમાં તમે ‘ક્ષ’ નામનો ઠાઈ અગ્રાત પદાર્થ સ્વીકારો છો જ. પ્લેગ અને કેન્સરનાં સર્વ કારણો વૈજ્ઞાનિકો શોધી શક્યા નથી, તથાપિ પ્રત્યેક કાર્યને કારણ હોય છે અને સમાન કારણ સમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ પોતાના નિયમમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની શ્રદ્ધા અચલ છે. આ જ રીતે આ જીવનમાં સુખ અને કર્તવ્ય કદાપિ સાથે ન જોડાય તો જન્માન્તરે પણ સાથે જોડાવાનાં જ એ પ્રકારની આત્માની નિત્યતાની ધાર્મિક આત્માની શ્રદ્ધા અચલ છે.

જીવન, મૃત્યુ અને અમૃતત્વના આ રસિક પ્રશ્નતા નિરૂપણમાં ક્રુવસાહેબની વાણીમાં મેં ઋષિની વાણીનો ઉદ્દેશ્ય સાંભળ્યો હતો. જે

વિષયનું સન્ત એમના આત્માના અંધ-પ્રત્યક્ષમાં વ્યાપી રહ્યું હતું, તેનું સ્વરૂપદર્શન. પરમ સામર્થ્યથી એમણે અમને કરાવ્યું. સમસ્ત પ્રશ્નનું સમાપન કરતા શક્તિ અને વક્તૃત્વનો કોઈ વિરલ સમન્વય કરીને ધ્રુવસાહેબે સંકેત્યું:—

“Philosophy is the meditation on Death according to Plato and this exactly corresponds with the story of Nachiketas who learnt from યમ the secret of Immortality. Gentlemen, remember that death is not annihilation. It is merely a change. There is no absolute destruction. The Bhagavad Gita preaches a two-fold immortality, viz, the immortality of Transmigration and the metaphysical immortality. According to the former the આત્મા is immortal as persisting through an endless cycle of births and deaths, and according to the latter the આત્મા is beyond the infinite cycle of births and deaths. He is the metaphysical background of all change and is Himself changeless.”

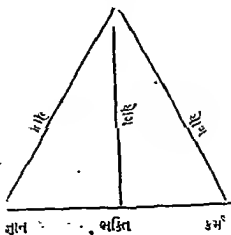
ભગવદ્ગીતાનો ત્રીજો અધ્યાય એ સૂત્રાધ્યાય છે અને પાછળના બીજા અધ્યાયો એ મૂત્રો ઉપર વિવરણ-રૂપે છે એમ ધ્રુવસાહેબે અમને ધ્યાનમાં રાખવાનું કહ્યું. ત્રીજા અધ્યાયમાં જે ‘ન જાયતે મ્રિયતે યા કદાચિત્’ હતાદિ પંક્તિઓમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તે પ્રકારનું અમૃતત્વ—Metaphysical Immortality—જે ધ્રુવસાહેબના સમસ્ત અવનમાં ઊભર્યું હતું અને જે જ. ગી.નું ઉપદેશરહસ્ય છે તે વિશે પોતે ત્રીજે પ્રમાણે કહ્યું:

“The philosophy of the જ. ગી. is not pantheistic in the ordinary sense of the word. Universe, the sum total of sense, perceptions, categories of understanding etc. in brief, all individual consciousness is relative

to the mind whose universe of consciousness it is. This is માયા and the teaching of the મ. ગી. consists in the precept of rising above this માયા i. e. above individualism or particularism. The Universal in us and in Nature is the all-embracing reality which we call God. the નિર્વાણ of the મ. ગી., the state of the highest bliss and highest realisation is not a state of passivity as is sometimes supposed—especially in connection with Buddhism, but a state of highest activity. It is called નિર્વાણ or peace simply because in this state of the highest beatitude there is no restlessness. (A free flow of energy is not the same as restlessness)."

મનુષ્યની આ સ્વપ્રસિદ્ધિ (the realization of man's highest nature or self-realization) માટે ભગવદ્ગીતાએ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એમ ત્રણ માર્ગો પ્રતિપાદન કર્યા છે. એક વાર નીચે પ્રમાણે આકૃતિ દર્શાવે અમારા ચિત્તમાં એ ઉત્પાદિત થવું.

પરમાત્મા—God

ભગવદ્ગીતાના દશમા અધ્યાયના એક શ્લોકનું વિવરણ કરતાં રામાનુજભાષ્યને લક્ષમાં રાખીને પોતે કહ્યું:

જ્ઞાન એની ઉત્પત્તિ માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ દીવો, નેલ, દિવેટ અને અગ્નિની અપેક્ષા રાખે છે તેમ. પરંતુ એક વાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યાવ અને અજ્ઞાનનો નાશ યાવ એટલે દીવાની પેટે એના ઉપર સંતન બાંધવાનું રાખવું પડતું નથી; કારણ કે જ્ઞાન એ સત્યનો આધિભાવ, એનું પ્રાગમ્ય છે. એ મનની કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી રિચિત નથી. જો એમ હોય તો મોક્ષ અનિલ યાવ.

ભગવદ્ગીતાનો તેરમો અધ્યાય સમજાવનાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધ પરત્વે નીચેના ચતુર્વિધ પ્રકાર કહ્યો:—

૧. પુરુષ denied (નાર્વાક)

= નાર્વાક પુરુષનો નિષેધ કરે છે.

૨. પુરુષ subordinated (તાર્કિક)

= તાર્કિક પુરુષને ગોણ મણે છે.

૩. પુરુષ coordinated (સાંતલ્ય)

= સાંખ્યો પુરુષ અને પ્રકૃતિ જનના દ્વન્દ્વને સમાન મણે છે.

૪. પ્રકૃતિ subordinated (વેદાન્ત)

= વેદાન્ત પ્રકૃતિને ગોણ મણે છે.

ધ્રુવસાહેબ પાસે 'મનુસ્મૃતિ' દ્વારા સમાજશાસ્ત્ર શીખવું એ પણ અમારા જીવનનો પરમ લક્ષ્યો 'દનો મનુસ્મૃતિનું' પહેલું પગરણ ધરે સંબંધી ચિન્તન હોવાથી ક્ષેત્ર છે, એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની સમજણ એક ખ્યાલિત છે, એમ અમને યુરોપીયમાં જ પોતે જણાવ્યું. "પહેલું પ્રશ્ન એ, ક્ષેત્ર નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એ તો આખા ગ્રંથનું શૂળ છે કારણ કે—“Our ancients based their sociological considerations on metaphysical basis.” પરમાત્મા એ જ સર્વનું-સમાજનું આદિકારણ છે-એ જ સાચી સમજણ છે.

વળી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર-*The Relation between the church and the state*-પરિપાદન કરતાં કહ્યું કે બ્રહ્મણ્યો શાસ્ત્રકારો હતા અને ક્ષત્રિયો લોકોમાં એ શાસ્ત્રોના નિયમોનું પરિપાલન કરનાર-કરાવનાર હતા. આ પ્રશ્નની છણાવટ કરતાં હર્બર્ટ સ્પેન્સરનાં *States* નો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

બ્રીજુડ, મનુસ્મૃતિકાર અપરાધી વિપ્રનો વધ કરવાની ના પાડે છે તે સંબંધી પોતે *બ્રહ્મણ્યુ* કે આમાં બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત હતો એમ સમજવાનું નથી. આ પ્રશ્નને જરા ઊંચી દૃષ્ટિએ સમજવાનો છે: *In those days the Brahmanas were the sole custodians of learning. Why should the society suffer for the fault of an individual Brahmana? Consequently the Brahmana was not killed but was rightly exiled in a place where he could not obtain the waters of "સરસ્વતી."*

મનુસ્મૃતિના સમયમાં એક વાર સ્ત્રીની પદવી ત્રિવે પ્રકરણ ચાલતું હતું. પુરુષે સ્ત્રી પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ સંબંધી દ્રુવસાહેબે પોતાનું *રસિક સંસ્મરણ* અમને કહ્યું.

"મહેસાણાનું સ્ટેશન હતું. ઉનાળાની ઋતુ હતી એવિસ મહિનો ચાલતો હતો. ખેડોરના એ વાગ્યો હતા. તાપ અસહ્ય હતો. હતાકોએને પુલ/ઝોળંગીને બીજી તરફ જઈ શકાય તેમ હતું. એક પુરુષ પોતાની પત્ની સાથે દાદરો ચઢતો હતો. એની પત્નીના માથા ઉપર ટૂંક હતી અને હાથમાં બચકો હતો. વળી આ ખાર જાણે ઝાઝો હોય તેમ! તેનું શરીર માથાથી તે-પગ સુધી ભારે અગ્રકારોથી લાલું હતું. અત્યંત, એનો પતિ એ પ્રેમાળ પતિ હશે! (*of course he must be a loving husband*) પરંતુ એ હેલગ્રાઉની પેડે તલન બેદરકારીથી એક માત્ર સોંટી હાથમાં રાખીને એની નજીક આવતો અને પેલી બિયારી પાંચેવાથી રેગરેગ થઈને દાદર ચઢતી બિતરતી હતી."

આમ કહીને, "તમારા જેવા ઉછરતા સમાજસેવકોએ આ રિયતિ

ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને એમાં સુધારો કરવાનો છે.” એમ અમને સલાહ આપી.

“ક્ષતૌ માર્યામુપેયાન્ત” એ મનુસ્મૃતિકારનું વચન સમજાવતાં, ટીકાકારોએ ‘एव’ શબ્દ મૂક્યો નથી એમાં સ્મૃતિકારની જે સ્તુતિ કરી છે તે સર્વથા યોગ્ય છે એમ પોને કહ્યું અને ઉમેર્યું છે કે, “Our ancients, were wise enough not to qualify this statement. It was left to individual nature and culture.”

વળી, માંસમંશુષ્ય મધ અને મૈથુનમાં હોય નથી-ન માંસમંશુષ્યે દોષ ન મધે ન ચ મૈથુને । પ્રવૃત્તિરેષા મૃતાનાં-નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥—એ મનુની પંક્તિમાં અનુગ્રહ અને વિધિના સ્વરૂપોની સમજણ મુવસાહેબે અમને પાડી. વસ્તુસ્થિતિ Is અને શું હોવું જોઈએ -Ought-વિષે પોતે બેદ દોર્યો. પ્રકૃતિ અને નીતિની સ્થિતિ વચ્ચે ટોચસ હકરતીએ એના ‘Evolution and Ethics’ નામના ગ્રંથમાં દોર્યો બેદ પોતે સચોટ રીતે અમને કહી સંમજાવ્યો. પ્રાણી તરીકે જીવતું હોય તો એ જૂનમાત્રની પ્રજાતિ છે. પરંતુ સાચા મનુષ્ય તરીકે જીવતું હોય તો એમાંથી નિવૃત્ત થવાનું છે એ મનુનો આશય અમને કહ્યો.

‘નિયોગ’ (Levirate)ના રિવાજ વિષે પણ ઐતિહાસિક હકીકત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સામાજિક ઇતિહાસ દ્વારા પોતે વિસ્તારથી કહી અને છેક આપણા ભરવાડોમાં ચાલના દેશવટાની વાત પણ કરી. આ નિયોગના રિવાજમાં મનુસ્મૃતિમાં સંયમ હિપર અને તેટલો બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મનુ કહે છે તેમ:

‘एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन’

અને પછી,

‘गुरुवच्च स्तुत्रायच्च वर्तयतां परस्परम्’

એ વચનો ધ્યાનમાં રાખતા અમને બારપૂર્વે કહ્યું. વળી એમ પણ કહ્યું કે ‘વેદ રાજના રાજ્યમાં આ રિવાજ દાખલ થયો એ એમ મૂલ્ય છે કે એ સામાજિક અવ્યવસ્થામાંથી જન્મેલો છે.’ છેવટે આખો પ્રસંગ સ ક્રમમાં

કહે કે સ્મૃતિકારને પ્રયત્નિત રિવાજો 'ધ્યાનમાં લેવા પડે' છે, એનાથી એ વિષે આંખ આડા કાન કરી શકાય નહિ; વસ્તુસ્થિતિ જોતી છે તેવી જ એણે નોંધવી પડે છે. પરંતુ આવા પ્રકારના સંયમરહિત રિવાજોનું કાળક્રમે સ્વાભાવિક મૃત્યુ કેમ થાય એ રીતે એ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ મૂકે છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું. અર્થાત્ અનુવાદ સાથે સ્મૃતિકાર જે વિધિ-અભિનવ આદેશ-રજૂ કરે છે તે સમાજની હિન્નતિનો ખરા સાધક છે એમ સમજવું.

'ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હેતિ' એ સૂત્ર પણ ખડું સુંદર રીતે અમને સમજાવ્યું. મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રસ્તુ સ્થવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હેતિ ॥

આ શ્લોક સ્ત્રીઓની અસહિતઓ મણાવવા માટે નથી, પરંતુ એના અધિકારોનું વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ પિતા કૌમારે અવસ્થામાં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે જ; પતિ યૌવનમાં રક્ષણ કરે છે જ; પુત્રનું કર્તવ્ય વાર્ધક્યમાં રક્ષણ કરવાનું છે. આમ જોને પોતાનું તન્ત્ર પોતે રચે એવી સ્થિતિમાં મૂકવી ન જોઈએ અર્થાત્ એનું તન્ત્ર રચવામાં પુરુષે સહાયક થવું જોઈએ.

મનુસ્મૃતિમાં 'ક્ષેત્ર અને ખીજ'ના પ્રશ્નની ચર્ચામાં પોતે અમને "મેન્ડેલિયન ડોક્ટ્રિન" સમજાવ્યો અને કહ્યું કે: "પાછલી-પેઢીના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આવા પ્રશ્નોના વિવેચનમાં પડદો રહેતો પરંતુ આજ એવો સમય આવ્યો છે કે લોકોમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ખડું જરૂર છે. એટલે હું એ પડદો ખસેડીને જ તમારી પાસે વસ્તુ રજૂ કરું છું." અને સાર પછી 'Sperm' અને 'Ovum'ની પરિભાષામાં આખો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો. એટલું જ નહિ પણ "I shall ask my friend Prof. Thanawala to show you the human spermatozoa etc."

અત્યંત, એ વાત એટલેથી જ અદ્ભૂત.

મનુસ્મૃતિના અભ્યાસમાં ધ્રુવસાહેબે અમને કુલ્લુક ભટ્ટ અને મેઘાતિયિની: સંસ્કૃત ટીકાઓ અને હોપ્કિન્સ અને બ્લુલરની અંગ્રેજી પ્રતો વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરી હતી. ડૉ. બ્લુલરની પ્રસ્તાવના

ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને એમાં સુધારો કરવાનો છે.” એમ અમને સલાહ આપી.

“*ઋતૌ માર્યામુપેયમ્*” એ મનુસ્મૃતિકારત્રય વચન સમજવાનાં, ટીકાકારોએ ‘*एव*’ શબ્દ મૂક્યો નથી એમાં સ્મૃતિકારની જે સ્તુતિ કરી છે તે સર્વથા યોગ્ય છે એમ પોતે કહ્યું અને ઉમેર્યું છે કે, “Our ancients were wise enough not to qualify this statement. It was left to individual nature and culture.”

વળી, માંસમદ્ય બધું અને મૈથુનમાં દોષ નથી-ન માંસમદ્યને કોઈ ન મધે ન ચ મૈથુને । પ્રવૃત્તિરેષા મૃતાનાં-નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥—એ મનુની પંક્તિમાં અનુગ્રહ અને વિધિના સ્વરૂપોની સમજણ ધ્રુવસાહેબે અમને પાડી. વસ્તુસ્થિતિ *Is* અને શું હોવું જોઈએ -*Ought*-નિષે પોતે ભેદ દોર્યો. પ્રકૃતિ અને નીતિની સ્થિતિ વચ્ચે ટોચસ હકરતીએ એના ‘*Evolution and Ethics*’ નામના ગ્રંથમાં દોરેલો ભેદ પોતે સચોટ રીતે અમને કહી, સંજ્ઞાઓ. પ્રાણી તરીકે જીવવું હોય તો એ જાતમાત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ સાચા મનુષ્ય તરીકે જીવવું હોય તો એમાંથી નિવૃત્ત થવાનું છે એ મનુનો આશય અમને કહી

‘નિયોગ’ (*Levirate*)ના રિવાજ વિષે, પણ ઐતિહાસિક હકીકત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સામાજિક ઇતિહાસ દ્વારા પોતે વિસ્તારથી કહી અને એક આપણા ભરવાડોમાં ચાલના દેશવટાની વાત પણ કરી. આ નિયોગના રિવાજમાં મનુસ્મૃતિમાં સંયમ ઉપર અને તેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મનુ કહે છે તેમ:

‘*एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथंचन*’

અને પછી,

‘*गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम्*’

એ વચનો ધ્યાનમાં રાખવા અમને બારપૂર્વક કહ્યું. વળી એમ પણ કહ્યું કે ‘વેન રાજ્યના રાજ્યમાં આ રિવાજ દાખલ થયો એ એમ સચવે છે કે એ સામાજિક અવ્યવસ્થામાંથી જન્મેલો છે.’ છેવટે આખો પ્રસંગ સ કેસર્તા

કહે કે સ્મૃતિકારને પ્રચલિત રિવાજો 'ધ્યાનમાં લેવા પડે' છે, એનાથી એ વિષે આંખ આડા કાન કરી થકાય નહિ; વસ્તુરિયતિ જેવી છે તેવી જ એણે નોંધવી પડે છે; પરંતુ આવા પ્રકારના સંયમરહિત રિવાજોનું કાળક્રમે સ્વાભાવિક મૃત્યુ કેમ થાય એ રીતે એ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ મૂકે છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું. અર્થાત્ અનુવાદ સાથે સ્મૃતિકાર જે વિધિ-અભિનવ આદેશ-રજૂ કરે છે તે સમાજની ઉન્નતિનો ખરો સાધક છે એમ સમજવું.

'ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ' એ સત્ત્વ પશુ જાડું સુંદર રીતે અમને સમજાવ્યું. મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રસ્તુ સ્થવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥

આ શ્લોક સ્ત્રીઓની અશક્તિઓ મહાવક્ત્ર માટે નથી, પરંતુ એના અધિકારોનું વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ પિતા કૌમાર અવસ્થામાં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે જ; પતિ યૌવનમાં રક્ષણ કરે છે જ; પુત્રનું કર્તવ્ય વાર્ધક્યમાં રક્ષણ કરવાનું છે. આમ સ્ત્રીને પોતાનું તન્ત્ર પોતે રચે એવી સ્થિતિમાં મૂકવી ન જોઈએ અર્થાત્ એનું તન્ત્ર રચવામાં પુરુષે સહાયક થવું જોઈએ.

મનુસ્મૃતિમાં 'ક્ષેત્ર અને બીજ'ના પ્રશ્નની ચર્ચામાં પોતે અમને "એન્ડોગ્રિયન ડોક્ટ્રિન" સમજાવ્યો અને કહ્યું કે: "પાછલી-પેઢીના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આવા પ્રશ્નોના વિવેચનમાં પડદો રહેનો પરંતુ આજ એવો સમય આવ્યો છે કે લોકોમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જાડું જરૂર છે. એટલે હું એ પડદો ખસેડીને જ તમારી પાસે વસ્તુ રજૂ કરું છું." અને સાર પછી 'Sperm' અને 'Ovum'ની પરિભાષામાં આજો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો. એટલું જ નહિ પણ "I shall ask my friend Prof. Thanawala to show you the human spermatozoa etc."

અજબત, એ માત એટલેથી જ અટકી.

મનુસ્મૃતિના અભ્યાસમાં ધ્રુવસાહેબે અમને કુદ્ધુક બદ્ અને મેઘાતિથિની સંસ્કૃત ટીકાઓ અને હોપ્કીન્સ અને બ્રુક્સની અંગ્રેજી પ્રતો વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરી હતી. ડૉ. બ્રુક્સની પ્રસ્તાવના

સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓને સમજવી કઠિન લાગવાથી એનો સંક્ષિપ્ત 'સાર' (synopsis) તૈયાર ' કરીને પોને અમને આપ્યો હતો. ડૉ. બુહલરની વિદ્વતાનાં પોને વખાણ કરતા પરંતુ એ જર્મન હોવાથી એની પ્રસ્તાવનાનું અંગ્રેજી કિત્કટ હતું એમ કહેતા. ધ્રુવસાહેબનું એક વચન ખાસ યાદ આવે છે: Dr. Peterson was not half so good a Scholar as Dr. Buhler was... ડૉ. પીટરસનની કાદમ્બરીની આવૃત્તિ અને ડૉ. બુહલરની મનુસ્કૃતિની આવૃત્તિના મૂલ્યાંકનના સંબન્ધમાં પૂર્વોક્ત દીકા પોતે કરી હતી.

+ + x +

બી. એ.ના વર્ગમાં ઋગ્વેદનાં થોડાંક સૂક્તો, તર્કભાષા અને કાવ્ય-પ્રકાશ પણ અમે ધ્રુવસાહેબ પાસેથી જ શીખ્યા.

ઋગ્વેદસંહિતામાં એકેશ્વરવાદ પ્રવર્તે છે અને એમાં પ્રકૃતિપૂજા, કે અનેકદેવવાદ તથા એ હકીકત અમને વિસ્તારથી કહી હતી. પ્રત્યેક દેવ એ પરમાત્માનું વિશેષણ છે અને એક જ સત્સ્વરૂપ પરમાત્માને, વિશ્વરૂપ, વિશ્વના અન્તરાત્મારૂપ અને વિશ્વની પાર રહેલા પર આત્મારૂપે વર્ણવેલો છે. આમ પરમાત્માનું Transcendental અર્થાત્ વિશ્વની પાર રહેલું 'પર' સ્વરૂપ અને વિશ્વના અને મનુષ્યના અન્તરાત્મારૂપે રહેલું 'આન્તર' Immanent સ્વરૂપ એમ સમગ્ર સ્વરૂપ એક સાથે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. હિરણ્યગર્ભ-પ્રગ્ભવતિનું સૂક્ત સમગ્રવર્તા પ્રગ્ભવતિ, એ હકસચી કહે છે તેમ, પ્રકૃતિ અને નીતિ અથવા દેવો અને અસુરો એ બંનેનો અન્તરમાં સમાવેશ કરતી અને બંનેથી અધિકતર વિશ્વવ્યાપક શક્તિ (Cosmic Reality) છે એમ ધ્રુવસાહેબે પ્રસ્તાવ કર્યો હતો. સૂક્તમાં આગળ આવતી બે પંક્તિઓ

यस्य छाया अमृतं यस्य मृत्युः

कस्मै देवाय हविषा दियेम ।

આવતાં, મૃત્યુ અને અમૃતને પ્રજ્વલિતરૂપ પરમાત્માની છાયા કેમ કહેવ છે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને લગવદ્ગીતાના બે પ્રકારના અમૃતવતું સ્મરણ કરાવ્યું. 'જેની અમૃત અને મૃત્યુ છાયા છે' એમાં ઊતરતા પ્રકારનું

અમૃતત્વ અર્થાત્ Immortality of Transmigration નિર્દિષ્ટ છે એમ અમને કહ્યું.

ઇન્દ્રજિત એક સૂક્ત અમારે શીખવાનું હતું. એમાં ઇન્દ્ર સોમરસનું પાન કરીને ઉન્મત્તની પેઠે 'હું દેશકાળથી પર છું' ઇત્યાદિ બોલે છે. એ ઉપરથી અમેરિકન ગ્રા. બ્રુમશીલ્ડ એને 'Drunkard's hymn' કહીને નિન્દે છે. પરંતુ ધ્રુવસાહેબે કહ્યું કે આ તે Spirituous liquor છે કે Spiritual liquor છે? અર્થાત્ ઉન્માદગ્રેસ્ત સોમરસ ઇન્દ્રે પીધો હતો કે અધ્યાત્મરસનું પાન કર્યું હતું? પહેલી થોડીક પંક્તિઓમાં લલ્લે સોમરસની બ્રાન્તિ થાય પરંતુ સૂક્ત આગળ ચાલે છે ત્યાં તો દેશકાળ અને વસ્તુરિચતિથી પર આધ્યાત્મિક જીવનનું જ એમાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે એમ પોતે દઢતાથી પ્રતિપાદન કર્યું.

+ + + +

એક વાર 'તર્કભાષા'ના સમયમાં ઘેરથી નોકર પુસ્તકોની 'બેગ' ગાડીમાં ભૂલવી ભૂલી ગયો. એટલે પુસ્તક વગર (એક જ વખત આમ બન્યું હતું) પોતે વર્ગમાં આવ્યા. ઢાઢ વિદ્યાર્થી પાસેથી પણ પુસ્તક માગ્યું નહિ પરંતુ કાંઈક નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

“આપણા પ્રાચીન સંન્યાસીઓ સંન્યાસ ધારણ કરતા ત્યારે ઢાઢ પણ વસ્તુ-ઉપનિષદનો શુદ્ધો પણ-સાથે રાખતા નહિ. જેણે જ્ઞાનની સેવામાં સમસ્ત જીવન સમર્પણ કર્યું હોય તેને સંન્યાસની અવસ્થામાં પુસ્તકનો શો ખપ હોય? એવા સંન્યાસીએ તો આત્મામાં જ સર્વ સંઘર્યું હે.વ. આપણે પણ આજ એ મહાપુરુષોના એક અંશ માત્ર બની પુસ્તક વગર આપણું કામ ચલાવીએ.”

આમ કહી તત્કાલ તર્કભાષાનાં સૂત્રો રમૂતિમાંથી એક પછી એક કાઢી જ્યાંથી અધૂરું રહ્યું હતું ત્યાંથી-કમનહ રીતે પોને આગળ ચલાવી આખા વર્ગને આશ્ચર્યચકિત કર્યો.

તર્કભાષાના અધ્યાપનમાં અનેક કઠિન પ્રશ્નોને ધ્રુવસાહેબે સહેલા કરીને અમારી સમક્ષ મૂક્યા હતા. પરંતુ એ સર્વમાં અત્યંત નિષેધાત્મક (negative) નહિ પરંતુ ભાવાત્મક (Positive) છે એ પ્રશ્ન ઢાઢ

philosophy) માં કાંઈક સત્ય હોય છે. પરમ સત્ય—Truth Absolute—એ ‘અદ્વૈતવાદ’માં છે. દ્વૈતીઓ ‘અમયયા દ્વૈતમ્’ માને છે; અદ્વૈતીઓ પરમાર્થતઃ અદ્વૈતમ્ અને વ્યવહારતઃ દ્વૈતમ્ માને છે.

શંકરાચાર્યનો ‘અદ્વૈતવાદ’ ધ્રુવસાહેબને તત્ત્વજ્ઞાનનું પરમ શિખર જણાતો અને શંકરને પે તે હિન્દુ (વેદ) ધર્મના આન્તર સુધારક (Internal Reformer) અથવા ઘરના સુધારક (Home Reformer) ગણાતા. એઓથી કહેતા ‘જોદ્દો અને આહતો વિરુદ્ધ શંકરાચાર્ય જો એક વાર કહે છે તો સાંખ્યો અને વેદાન્તીઓનો વીસ વાર વિરોધ કરે છે.”

અમારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન અમને આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાષ્ટને અને મહાત્મા ગાંધીને એમ બેવડો લાભ મળ્યો હતો. ૧૯૧૫ અને ‘૧૬ની સાલમાં ગાંધીજી શ્રીયુત શ્રવણલાલ બેરિસ્ટરના કાયરજના જંગલમાં જ્યારે આશ્રમ સ્થાપી રહેતા હતા, ત્યારે અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી પાસે વારંવાર જતા અને ધણી પ્રશ્નો એમને પૂછતા. ખાસ કરીને અહિંસાના વિષયમાં અમે ધ્રુવસાહેબનું દૃષ્ટિબિંદુ ગાંધીજી પાસે રજૂ કરતા અને ગાંધીજીના સિદ્ધાન્ત ધ્રુવસાહેબને સંમતગાવના. એક પ્રસંગે ‘મગવદ્-ગીતા’નું પુનરાવર્તન ધ્રુવસાહેબે આરંભ્યું કે તુરંત જ મેં વર્ગમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો: “Sir, how can killing be a duty?” અર્થાત્ “હિંસા ધર્મ કેમ થાય?” ધ્રુવસાહેબે જે વીગતવાર ઉત્તર આપ્યો તે અઘાપિ હૃદયમાં અને મગજમાં ચુંકે છે અને નીચે પ્રમાણે શબ્દોમાં ગોઠવાય છે:

“આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા જનસમાજના ચાર વર્ગો પાડ્યા છે, જે એના વિશાળ અર્થમાં સમગ્ર જગતના સર્વદેશના અને સર્વકાળના જનસમાજને લાગુ પડે છે. આ ચારે વર્ગો સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને જ જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંનો પ્રત્યેક વર્ગ અખિત જનમંડળના હિત માટે જરૂરનો છે. તદ્દનુસાર પ્રજાના રક્ષણ માટે ક્ષત્રિયને યુદ્ધ આસ્પષ્ટ અને ધર્મ્ય બને છે અને તેથી યુદ્ધની દિસા પણ અનિવાર્ય બને છે. ધર્મ્યયુદ્ધ કરતાં વધારે કલ્યાણકારી વસ્તુ ક્ષત્રિય માટે બીજી કશી જ નથી એવો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આપ્યો છે. પરંતુ ધર્મ્યયુદ્ધનો અધિકારી અર્જુન પણ

કેવી ઉમંદા વૃત્તિવાળો છે તે જુઓ ! એને વિજયની આકાંક્ષા નથી, એને રાજ્ય જોઇતું નથી, એને સુખની પણ દરકાર નથી. અંરે ! એને આપણી પૃથ્વીનું તો શું પણ તણે લોકનું રાજ્ય મળે, તોપણ એ ગુરુજનો અને વડીલો સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર નથી લે હીયા ખરડેલા ભોગ ભોગવવા કરતાં તો બીજા માગીને 'ખાણું' એને વધારે સારું લાગે છે. ગીતાના ઉપદેશનો અધિકારી યુધિષ્ઠિર એવો દેવ (angel) નથી કે કુઃશાસનના રુધિરનું પાન કરતો કાણવાર નરપશુ (brute) બને એવો ભીમ પણ નથી; પરંતુ સાચો નર-સાચો મનનશીલ મનુષ્ય-અર્જુન જ પ્રભુના ઉપદેશનો અધિકારી છે. વળી સ્મરણમાં રાખો કે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો તરફથી માત્ર પાંચ ગામડાં માગ્યાં તથાપિ દુર્યોધને સમાધાન ન કર્યું અને સોાઈની અણી નેટલી પૃથ્વી આપવાની પણ ના કહી. ત્યારે જ યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું. આવે પ્રસંગે જો સાચો ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણધર્મની અહિંસા સ્વીકારે અને પ્રાપ્તનું રક્ષણ ન કરે તો એ અધર્મનું આચરણ કરે છે. એવા ક્ષત્રિયની અહિંસા એ શુભ નથી પણ દોષ છે.

વળી એ પણ સ્મરણમાં રાખો કે પ્રત્યેક એકાન્તિક 'આદર્શ' (Every single ideal) લાભને બદલે જનસમાજને હાનિકારક છે. જો પ્રજા એકસૂરે ચઢી જાય અર્થાત્ સમાજના બધા જ મનુષ્યો વેસ્થો-વેપારીઓ અને અથવા બધા જ હાડવૈયા ક્ષત્રિયો બને તો જનસમાજને પરમ હાનિ થાય. વળી, મને ખાસ ઉદ્દેશીને કહું: 'Take your splendid ideal of spiritualism'—તમારી દેદીપ્તમાન અધ્યાત્મિક ભાવન જ લો. કોઈ એક જનસમાજમાં સર્વે અહંસાવાદી બ્રાહ્મણો બને તો જનમંડલનું અસ્તિત્વ અપાર જોખમમાં આવી પડે. જુઓ ! જર્મનીમાં (એ વખતે ૧૯૧૪-૧૮નું યુદ્ધ ચાલતું હતું.) એના અધ્યાપકો એના બ્રાહ્મણો-પણ એકસૂરે ચઢી ગયા છે. આજે ચારે વર્ષો ત્યાં યુદ્ધમાં ઝંખમે છે !"

+

+

+

અવસાન પહેલાં એક વર્ષ ઉપર પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન સાથે નિકટ રીતે સંકળાયેલો એવો બીજો પ્રશ્ન મેં ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યો: "પરમ જીવન- Ultimate state of Existence-ની અવસ્થામાં પણ વિશેષની

રિયલિટી તો ખરી જ ને ?”

ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો: ‘વિરોધની રિયલિટી એ જ Rock-bottom truth.”

ત્યાર પછી જે વાતચીત ચાલી તેનો સંગૃહીત સ્મૃતિસાર નીચે પ્રમાણે છે:

સત્ત્વગુણ એ રગ્નેયુણ કરતાં બેશક ચઢિયાતો છે. પરંતુ નિર્ગુણની અવસ્થા અર્થાત્ ગુણાતીતની રિયલિટી સર્વથી ચઢિયાતી છે. અહિંસા એ સત્ત્વગુણની અવસ્થા છે. પરંતુ એ પણ એક extremeની-એક છેડાની-જ અવસ્થા છે.

પાંડવોએ દુર્યોધન પાસે પાંચ ગામડાં માગ્યાં. એટલે સુધી આત્મતાગ કરી સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટની આટલી નાની હદ ખાંધી, પરંતુ એ હદની તેઓ આગળ જઈ શક્યા નહિ. આત્મતાગની પણ સીમા હોય છે. એ સીમાનું ઉલ્લંઘન મનુષ્ય કરી શકતો નથી. કહો કે એ થઈ શકતું નથી એટલે યુદ્ધ આવે છે. આત્મતાગ આવશ્યક અને અને ધર્મ અને છે.

વિરોધોના સમન્વયની અવસ્થા એ પરમ-અવસ્થા. એ જ જિંદગામાં જોવી રિયલિટી. સસજી, વડુ, મકરુ અને વાઘ: એ પ્રકૃતિની રિયલિટી; પરંતુ એ સર્વ એકસાથે રહી શકે એવી રિયલિટી ઉત્પન્ન કરવી એમાં કસા રહેલી છે. આ જિંદગી રિયલિટી ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલીક વાર દિસા અનિવાર્ય બને છે અમુક હદ પછી અહિંસા એ ગુણ બની શકતી નથી; એ સમરણમાં રાખવા જોવું છે.

પ્રકૃતિની અવસ્થામાં કલ્હ-struggle for existence-એ; નીતિની અવસ્થામાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે; પરંતુ ગુણાતીત અવસ્થામાં બંને વિરોધો ખસ પરંતુ ડાંખ વગરની રિયલિટી એમાં બંને વિરોધોની પરસ્પર ઉપકારક રિયલિટી છે. આ હ-દાતીત અવસ્થા એ જ ‘નિર્વૈરની રિયલિટી’ જેમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે અર્થાત્ ધર્મરસૃષ્ટિ કાયમ રહે પરંતુ અવસૃષ્ટિને વિરોધ ન રહે. આ જ અર્થમાં ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ,’ ‘તત્ત્વમસિ,’

‘સર્વં સર્વવિદં બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ વેદાન્તવાક્યોમાં વર્ણવેલા પરમ જીવનનો જીવને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

+ + +

ધ્રુવસાકેશનાં શિશુચીત્રો એક ખૂબી એ હતી કે પોતે કેટલાક અગત્યના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપી અર્થવિસ્તાર કરતા. ઉદાહરણ તરીકે ઉદાસીન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ-ઉત્+આસીન=જિએ આસને બેઠેલો. એ સમજવામાં પોતે રહેલે રહેણના પૂત્ર ઉપરથી જોનાર જેમ રહેલેને અથવા જતા આવતા જનપ્રવાહને જુવે તે- ઉદાસીન- કહેવાય એમ કહેતા. ‘તટસ્થ’ શબ્દની સમજૂતીમાં ‘કોઈ ઉપર બેસનાર’ મનુષ્ય જે નહીતો પ્રવાહ જુદો રહીને જુવે છે તે લક્ષમાં રાખવાનું કહેવાય અને શબ્દો ‘આત્મા’નાં વિશેષણ તરીકે પણ વપરાય છે. વળી ‘ઉત્સવ’-શબ્દ સમજાવતાં ઉત્+સવ=જિયાં જીવન માટે જ પ્રેરણા કરે તે ઉત્સવ એમ કહેતા અને ‘ઉચ્છિષ્ટ’માં ઉત્+શિષ્ટ=મનુષ્યનું જિયું શેષ જેમાંથી કલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ રીતે સમજાવતા. વસ્તુતઃ ધર્મ, સાહિત્ય, કલા, સામાજ્ય, ભૂત, ભવિષ્ય, લક્ષ્મી’ સર્વ મનુષ્યના ‘ઉચ્છિષ્ટ’માંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. વળી દમ્પતીમાં ‘દમઃ’ (Dōmus) + પત્ની (Two masters)=એક ધરનાં બે માલિક’ એ યોરકની વ્યુત્પત્તિ આપી પતિપત્નીની સમાનતાનો નિર્દેશ કરતા. ‘ઉદ્ગીર્ણ’માં ‘જિયું’ અથવા ઉચ્ચારેલું ‘ગત’ એમ આ વિશ્વ એ પરમાત્માનું ઉચ્ચારેલું ‘ગત’ છે એમ કહી Music of the spheres અને Divine symphonyનું સ્મરણ કરાવતા. ‘પુરાણ’માં પુરા+નવ=જૂનો છતાં પણ નવો એવો આત્મા કે આપણાં પુરાણો એમ અર્થ સમજાવતા અને સનાતનમાં સનાતન એ અનંતતા સંબંધી વિશેષણ છે અને એનો અર્થ ‘Belonging to Eternity’ થાય છે એમ કહેતા. એના વિરોધમાં હ્યસ્તન (અધ કાલનો), અચતન (આજનો), શ્વસ્તન (આવતી કાલનો), પ્રાકૃતન-(પૂર્વ જન્મનો), પુરાતન (પુરાતન કાળનો), ચિરંતન (લાંબા કાળનો), પ્રસાદિ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતાં ‘સનાતન ધર્મ’ એટલે શું એનું સ્વરૂપ આપી રપ૪ થઈ શકતું. કોઈ વાર-અમુક વ્યુત્પત્તિને પોતે કૃત્રિમ (Artificial) કહીને પણ આપતા. ઉદાત્ત વૃષભ-વૃષઃ-ધર્મઃ-લીયતે. યસ્મિન્નસઃ=જેમાં ધર્મ નાંધે. પામ્યો.

છે તે (શબ્દ). અદિતિ શબ્દ સમજાવતાં અ+દૈ+The Uncut. The Infinite=અનંત એમ જણાવતા. અને અદિતિ ઉપરથી આદિત્ય શબ્દ જીતરેલો છે. એમ કહેવું શક્ય છે. રજની શબ્દનો અર્થ રજાયતિ સા રજની='જે આનંદ આપે તે રત્ન' એમ કરતા. 'નરનારાયણ'ની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપતા:

નરાણાં સમૂહઃ નારમ્ તસ્ય અયનમ્ ।

સરખાવે. નર શબ્દેન ચરાચરાત્મકં શરીરજાતમુચ્યતે । તત્ર નિત્યસન્નિહિતાશ્ચિદાત્મ સા જીવા નારા નિરુચ્યન્તે । તેષામયનમા-શ્રયો નિયામકોઽન્તર્યામી નારાયણ ઇતિ ।

(ભગવદ્ગીતાના શાંકરભાષ્ય ઉપર આનંદગિરિ) આમ નર એટલે મનુષ્ય અને નારાયણ એટલે માનવજાતિનું ગન્તવ્યસ્થાન—The goal of Humanity.

'જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય' વિશે કોલેજની ડિમેટિંગ-સોસાયટીમાં એક લેખ લખાયો હતો. દ્રુવસાહેબ પ્રમુખસ્થાને હતા. પ્રમુખ તરીકે પોતે કહ્યું કે આ વિષય ઉપર પ્રકાશ નાંખવા માટે રોકસપીઅર જોઈએ. એણે એના 'હેમ્સેટ' નાટકમાં બતાવ્યું છે કે જ્ઞાન જ્યારે કર્મથી છૂટું પડે છે ત્યારે મનુષ્યજીવનની મહાન કરુણતા બને છે. વળી 'ઓવેસો', નાટકમાં 'હેમ્સેટ'થી એ જુદું જ દર્શાવે છે. એમાં કર્મને જ્ઞાનથી છૂટું પાડવાથી મનુષ્યની કેવી ભયંકર કરુણતા થાય છે એ અસરકારક રીતે તે બતાવે છે. આગળ ચાલતાં પોતે જણાવ્યું કે 'આપણા ઉપનિષદોમાં સત્યને પૂર્ણપણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. કપિલ, ઇણ્દ્ર, શુદ્ધ, અહંત આદિ દ્વિતીઓએ ખંડસત્ય જોયું છે જ્યારે અદ્વૈતવાદ એ પરમ સત્ય છે. ખોટોનું Particular Idealism છે; જ્યારે વેદાન્તનું Universal Idealism છે; વિજ્ઞાનની પરંપરા (a moving sand of ideas) એ પરમ સત્ય નથી. તેમ જ Subjective કે Objective Idealism એ છેવટનું સત્ય નથી પરંતુ અંતિમ સત્ય એ Absolute Idealism છે.'—પ્રત્યાદિ.

પ્રીવિયસ ક્લાસના તે સમયના એક જુદામાન વિદ્યાર્થી શ્રીયુત આર. જી. સરેવાએ દ્રુવસાહેબના પ્રમુખપણા નીચે 'કાલિદાસ' વિષે જે લેખ

વાંચ્યો હતો તે મારી સ્મૃતિમાં પ્રમાણમાં કંઈક વિશેષ તાજે રહી શક્યો છે. મનોહર-અંગ્રેજીમાં લખાએલા એ લેખનું ચાચન-સાંભળી ધ્રુવસાહેબ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા અને શીયુન સરૈયાને પુષ્કળ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. ધ્રુવસાહેબે પ્રમુખસ્થાનેથી દિવ્ય અને માનુષ એમ ઉભય લોકને કાલિદાસ પોતાનાં નાટકોમાં જોડે છે અને એનાં પાત્રો એ જાનેમાં આવન્ન કરે છે એ કવિની વિશિષ્ટતા ઉપર શ્રોતાઓનું લક્ષ ખેંચ્યું હતું. એ દિવ્યસ્થાન તે આવના અને કર્તવ્યનો પ્રદેશ છે અને પાર્થિવસ્થાન એ વાસ્તવિકતાની ભોગશ્રમિ છે. પૃથ્વીમાંથી સ્વર્ગને અને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીને જોતાં રહેવું એમાં મનુષ્યજીવનનો વિકસ રહેલો છે. 'શાકુન્તલ'ના આરંભમાં પ્રકૃતિના પાર્થિવ અંશે કેવા આનંદલક્ષી જણાય છે! અને એ જ નાટકના અંતમાં દિવ્યતાના અંશે કેવા સંયમલક્ષી દેખાય છે! મારીયના અશ્રમ-માંથી શાકુન્તલ નાટકનું પશ્ચાત્ત્વ અવલોકન કરતાં તેનું એક Classical romance દષ્ટિગોચર થાય છે વગેરે પોતાના બાવણમાં કહ્યું હતું.

ગૂજરાત કોલેજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્રુવસાહેબ આનંદપૂર્વક ધણે ભાગ લેતા. કોલેજની 'ડિબેટિંગ સોસાયટી'માં પોતે અનેક વાર પ્રમુખ થતા. ધણાખરા ગંભીર વિષયોમાં તે ધ્રુવસાહેબને જ પ્રમુખસ્થાન અપાતું. એક વાર એમણે માર્મિક વાણીમાં કંઈક આમ કહ્યું, 'I don't know why my name is particularly associated with life, death and immortality. Please give me the opportunity of presiding when other interesting subjects are discussed'—“મારું નામ જીવન, મૃત્યુ અને અમૃતત્વ સાથે કેમ જોડાયું છે તે હું જાણતો નથી. કૃપા કરીને જીભ રસિક વિષયો ચર્ચાતા હોય ત્યારે મને પ્રમુખસ્થાન આપો.”

કોલેજના 'સોસાયટી ગેઝર્ટિંગ'માં પણ ધ્રુવસાહેબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા, એને અંગે 'કોન્સર્ટ' બજાવેલા હોય ત્યારે “જે ન હોય તે થવામાં જીવનની કલા રહેલી છે” એમ ઉત્તેજનના ચમ્પો કહીને વિદ્યાર્થીઓને સ્ત્રીપાત્રોના પાઠ લેવા પોતે સમજાવતા અને સફળ થતા. નાટકશાળામાં 'રીહર્સલ' વખતે પણ ધ્રુવસાહેબ હાજર રહેતા અને પ્રસંગોપાત્ત સૂચનાઓ પણ આપતા.

એક વાર ગૂજરાત કોલેજની સોસાયટી ગેઝેટિંગ : અંગેના કોન્સ્ટેમાં 'ઉત્તમરામચરિત'માંથી કોઈ પ્રસંગ બજવવાની વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છા મળી. તત્કાળ મુવસાહેબે સજ્જા આપી આપણા જીવનમાં કશુંકરું પ્રમાણ બહુ વધી મયું છે; હવે દેશને વીરરક્તની બહુ જરૂર છે. કોઈ વીરરક્તનો પ્રસંગ પસંદ કરો અને બજાવો."

કોલેજની 'ક્રિકેટ' ટીમના મુવસાહેબ કેટલાક સમય મંત્રો હતા. કોલેજ આઉન્ડ ઉપર 'ક્રિકેટ મેચ' રમાતો હોય તેમાં મુવસાહેબની હાજરી હોય જ. એક વાર એક રુદ્ધવસ્થા મુવસાહેબ સાથે 'તત્ત્વજ્ઞાન'ની ચર્ચા કરવા પરમામથી આવેલા, પરંતુ તે દિવસે 'ક્રિકેટ મેચ' હોવાથી મુવસાહેબે એમને સંબળાવ્યું. "હું ક્રિકેટનો રસ જતો કરી તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બિલકુલ ઇચ્છતો નથી." અ.મ. મુવસાહેબને જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અપાર રસ હતો. ક્રિકેટ મેચ જોવા માટે ઘણી વાર પોતે દિ. બ. અ'બા-લાકમાઈને એમના નજીકના નિવાસસ્થાનેથી (હાલતું શારદામંદિર) બોલાવતા.

+ . + . + . + . + . + . + .

ઘણું કરીને ૧૯૧૬ની સાલમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ૨૧ પુત્રી ચિતતાબહેનના લગ્નવિધિના પ્રમુખ કેશવલાલભાઈ, રમણભાઈ, આનન્દચંદ્ર-ભાઈ, મણિચંદ્ર રત્નજી બટ્ટે વગેરે વિદ્વાનો કવિશ્રી દર્શનપતરામના અમદાવાદના ઘરના આંગણમાં આદીતક્રિયા ઉપર બેઠા હતાં. અમે કેટલાક મિત્રો પણ તે સમયે ત્યાં હાજર હતા. ૨૧ મણિચંદ્ર બટ્ટે ભક્તિના મૂળ વિષે મુવસાહેબને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યાં. મુવસાહેબે છેક વેદકાળથી માંડીને નારદ, શંડિલ્ય આદિ ભક્તિચરિત્રકારોના સમય સુધી ભક્તિનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ રમૂ કથો અને અમે કેટલાકે એ વાગ્યારા એકામતાથી અવલૂ કરી. મુવસાહેબ ઉઝાડા ત્યારે પોતાનાં "સ્વિધર" એવાં ગદ્ય કરંજી કે સ્ત્રીજનો ત્યાં બેઠાં હતાં. મુવસાહેબ કોઈને જણાવ્યા વગર સ્વામિનારાયણના મંદિર પાસેના ખાંચામાંથી ચાન્તિપૂર્વક આલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે સવારે કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એ "સ્વિધર" ચિટ્ટી સાથે એમને ઘેર મોકલ્યાં.

આ સંપ્રસંગે સ્વ. મણિચંદ્રે 'મદ્ર ભાવનેગરથી અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમણે 'વેદના દેવો' વિષે લખના ખીજે દિવસે ભાષણ આપ્યું. કેશવલાલભાઈ પ્રમુખરંધાને હતા. 'ધુવસાહેબ' અને શ્રીયુત ન્હાનાલાલ 'કવિ પદ્ય વક્તાઓમાં હતા. તે દિવસનું 'ધુવસાહેબનું' ભાષણ ઉત્તમ 'વક્તૃત્વનાં સુંદર નમૂનારૂપ હતું. શ્રીયુત 'સાહવાલાએ આમાર માનતાં યોગ્ય ન કર્યું કે મૂર્ખરાત્રી ભાષા આટલી પ્રજુતાથી જ્યાં બોલાય ત્યાં કોણ કહેશે કે આ ભાષા જોતી નથી? અને એનું ભાવિ ઉજ્જવલ નથી? . . .

કોલેજ જીવનમાં ધુવસાહેબની અનેક પ્રકારની કાર્યનિપુણતા અને હૃદયની હિન્નતતા જોવાની અમને તક મળી હતી. એક વાર કોલેજમાં ઉત્સવ હતો. ધુવસાહેબને હસ્તક સર્વ વ્યવસ્થા હતી. વિદ્યાર્થીમાત્ર મારે જમણ તૈયાર થવું હતું. એવામાં કેટલાક હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓએ ખારસ્ટ્રી વિદ્યાર્થીઓ માંસાહાર રંધાવે છે એવી ધુવસાહેબને ફરિયાદ કરી. ધુવસાહેબે તુરત જ સંમળાવ્યું: "We should neither praise the vegetarians nor should we censure the meat eaters"- આપણે, ધાન્યેકાહારીની સ્તુતિ કરવી નહિ અને માંસાહારીની નિન્દા કરવી નહિ. આવું ધુવસાહેબનું ઉદારદર્શન હતું.

એક વાર બી. એ.ના સંસ્કૃત પર્ગમાં ખુરશી નહોતી એટલે પોતે ખીજા ખંડમાંથી તુરત જ ખુરશી લઈ આવ્યા અને ટેબલ પાછળ એના નિયતસ્થાને મૂકી દીધી. પરંતુ કોઈ વિદ્યાર્થીને તે લાવવાની આજ્ઞા કરી કોઈની સેવા લેવી નહિ અને, બને તેટલું જાતે જ કરવું. એ ધુવસાહેબની નિષ્ઠા જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી સમવવાનો પોતે યત્ન કર્યો હતો. એમના જીવનના પાછલા ભાગમાં હું, જુનારે-લાંચો વખત એમની પાસે બેસતો ત્યારે પવનને લીધે બારી સહેજ વાસવી ઉઘાડવી હોય તો ચીર, ચાલતું ત્યાં સુધી એ સર્વ પોતે જાતે જ કરતા. હું કહેતો "આપ કેમ વારંવાર તસદી લો છો?" પોતે ઉત્તર આપતા, "ત્યારે હું ક્યારે હાથપગ ચલાવીશ?" એક ખીજે પ્રસંગ પછી આ સાથે નોંધવા જેવો લાગે છે. છેલ્લા મેદવાડની અવસ્થામાં એક પ્રભાતકાળે એમનાં મોટા પુત્ર શ્રીયુત ધુવસાહેબના પત્ની સુલતાબહેન ધુવસાહેબના પગ આંપતાં હતાં અને પ્રિન્સિપાલ-વી. કે. આર. વી. રાવ, શ્રીયુત જીવજીલાલ હરિપ્રસાદ દીગ્ગન અને હું એમની પાસે બેઠા હતા.

વાત દરમિયાન ધ્રુવસાહેબે શ્રીયુત રાવને કહ્યું, “આ બંને બાઈબોને (જીવજીવાલભાઈને અને મને) એમ લાગશે કે હું આ કેરી સેવા લઈ રહ્યો છું ! મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે કેઈ પાસેથી આવું કામ લેવું મને બિલકુલ ગમતું નથી છતાં હું આ કેમ કરવા દઉં છું ? મેં નોકર પાસે પણ કોઈ ખાસ સેવા કદાપિ કરાવી નથી.” શ્રીયુત જીવજીવાલભાઈએ અને મેં લગભગ સાથે જ નીચેની મતલબનો ઉત્તર આપ્યો, “આરી સેવા કરવી એ સેવા કરનારનો અનન્ય અધિકાર છે.” ધ્રુવસાહેબે ધીમે ધીમે પગ સંકોરી લીધા.

એક દિવસ અમારા વર્ગમાં મધ્યાખ્યાએ (ગૂજરાત-કોલેજનું મકાન મધ્યપૂર્ણ માટે પ્રસિદ્ધ હતું) એકસામટો પ્રવેશ કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓએ અજાણીને એમને દૂર કરવા ચલ કર્યો. તત્કાલ ધ્રુવસાહેબે કહ્યું: “જો તમે એમને ધમ્મ નહિ કરો તો ખાનરી રાખજો કે એ તમને ધમ્મ નહિ કરે.”

બી. એ.ના છેલ્લા વર્ષમાં કેટલોક વખત મારું શરીર બહુ જ નાદુરસ્ત રહેતું એટલે કોઈ કોઈ વાર મોકું અવાતું. એક વાર હું મોડો પડ્યો અને વર્ગનાં બારણાં બંધ જોયાં. બારણાના કાચમાંથી ધ્રુવસાહેબની મારા ઉપર દૃષ્ટિ પડી અને એક વિદ્યાર્થીએ બારણું ખોલ્યું. હું અંદર તો ગયો પણ વર્ગના કામમાં ખલેલ કરવા બદલ મને શરમ લાગી અને નીચું માથું કરી પુસ્તકમાં જોયા ક્યું. એ વખતે ‘રામાનુજ-ભાષ્ય’ સાલતું હતું. ધ્રુવસાહેબે એક વિચારના સમર્થન માટે સંક્રાન્તિના સ્તોત્રની પંક્તિઓ સંભારી પોતે બોલ્યા :

‘ન શાસ્તા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા’

પછીની પંક્તિ સંભારતાં સહેજ વાર લાગી અને અમારા તરફ જોયું. જાણે શરમમાંથી ઉગરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ માની હું ધડકતે હસ્યે અને કાંઈક મન્દ સ્વરે બોલ્યો.

“ન ચ ત્વં ન ચાહં ન ચાવં પ્રપન્નમ્.”

ધ્રુવસાહેબનાં તેજ આનંદથી ચમક્યાં અને મારા તરફ જોઈને પ્રસન્નતાનું સ્મિત રૂપ.

સીનિયર. બી. એના વર્ષમાં મંદવાડને અંગે મારે પંદરેક દિવસ રાજકોટ રહેવું પડ્યું. કદાચ મારી ટર્મ પડશે એમ માની ધ્રુવસાહેબને સહેજ ચિંતા થઈ અને મારી ગેરહાજરીમાં વર્ષમાં કાંઈક આમ કહ્યું, “આપણા યુવાનોનાં શરીર અભ્યાસથી કંતાઈ ગય છે એ આપણી કેળવણીની પદ્ધતિમાં અને એના તન્ત્રમાં કાંઈક ખામી છે એમ બતાવે છે.”

હું: આખો ત્યારે મારું સ્વસ્થ થએલું શરીર જોઈને કાંઈક સંતોષથી કહ્યું, “Had you been long ill.” “yes, sir.” “you don't look that you were ill at all. Perhaps you waited till you were quite better.”

આવું ઉન્નત અને કોમળ હૃદય ધ્રુવસાહેબનું હતું.

ધ્રુવસાહેબની ઉત્તમ જીવનદષ્ટિનું એક સુંદર ઉદાહરણ સાંભરી આવે છે. એક પ્રસંગે એમણે નીતિશાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત સાર જણે નીચે પ્રમાણે કહ્યો:

In every moral question, there arise two considerations. What is the motive of the doer, what means does he employ? And what consequences will it lead to? the former is the subjective side of morality and the latter is the objective side of it. અર્થાત્ પ્રત્યેક નૈતિક પ્રશ્નની આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એમ બે બાજુઓ હોય છે. પ્રથમમાં હેતુ અને સાધનો બ્યાનમાં લેવાનાં હોય છે અને બીજામાં પરિણામ બ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે. ભગવદ્ગીતા કર્તવ્ય પ્રભુને ખાતર એમ શીખવે છે પણ એની સાથે પરિણામે અમૃત—એમ પણ છેવટે ઊમેરે છે. પરંતુ આ નિરૂપણથી પણ આગળ જઈને પોતે કહ્યું, “The great ethical question is not what a man does but what a man is.” એટલે કે માણસ શું કરે છે એ નહિ પરંતુ શું છે એ જ મહાન નૈતિક પ્રશ્ન છે. અનેક સ્વભાવનાં મનુષ્યો સાથે વિવિધ કાર્યોમાં જોડાયા છતાં અત્યેક સાથે ધ્રુવસાહેબ સદ્ભાવ સચવી

ચક્રા. તેની ચાવી ઉપરના એમના વિદ્યાળ. તૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં મળી આવે છે.

x

x

x

x

કાઈ વિદ્યાર્થી કોલેજમાં મોડો આવે તો ધ્રુવસાહેબ કહેતાઃ
"Gentleman, you are too early for the next hour."

એક વાર પ્રીવિયસના વર્ગમાં મારી પાસે બેઠેલા એક વિદ્યાર્થીને 'બુદ્ધ-ચરિત'ના શ્લોકનું ભાષાંતર કરવા બોલ્યાં કર્યો. એણે પુસ્તકના છેડે આપેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર જોઈ જોઈને બોલ્યાં મોંડ્યું. પરંતુ એકના પંદરે બીજા શ્લોકનો તરજુમો કર્યો! ધ્રુવસાહેબે અને સંમળાવ્યું "ચોરીની પણ કંજાં રહેલી છે; એનું પણ શાસ્ત્ર છે." એમ કહીને 'મૃચ્છકટિક' નાટકમાં આપેલા ચોરના નિપુણ કર્મના વર્ણનનો ઉલ્લેખ કર્યો. એ જ વર્ગમાં એક ટપાલવાળો વિદ્યાર્થીઓના મંત્રીઓડર માટે ધ્રુવસાહેબના સમયમાં અડવાડિયામાં બેત્રણ વાર આવે અને વિદ્યાર્થીનું નામ પોઝારી અને બહાર લઈ જાય. ધ્રુવસાહેબે લગભગ આખું વર્ષ વર્ગના કામમાં આ ઘડીની ખતેલ સહન કરી. પરંતુ વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું ત્યાં એક-દિવસ ટપાલવાળાએ પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ એક વિદ્યાર્થીને કહ્યું: Ask that man never to enter this class during this period." આ કૃત્યની વર્ગમાં કાંઈ પણ ટપાલીનો પ્રવેશ અટકી ગયો.

એક વખત મુંગાઇના ગર્વનર સર જ્યોર્જ ફ્લોર્ડે ગૂજરાત કોલેજની મુલાકાતે આવ્યા પહેલાં સમય પૂરો થયો એટલે એમને જોવા માટે ગૂજરાત કોલેજના મકાનની નીચેની ગેલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓની ટૂંક જામી. નીચરણી વિદ્યાર્થીઓથી જરૂર જરૂરી હતી એટલે વિદ્યાર્થીનીઓને ઉપરથી નીચે આવતાં પગથિયાં ઉપર બીડમાં બેઠાં રહેવું પડ્યું. એક પછી એક ગ્રેડિસરોએ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થીનીઓને માથે આપવા સમજાવ્યા પરંતુ સફળ થઈ શક્યા નહિ. એટલામાં ધ્રુવસાહેબ ચાવી પહેળ્યા. પોને માત્ર આટલું જ કહ્યું: "Students are intelligent enough to make room for their sisters" તત્કાલ નીચરણી લગભગ આવી થઈ અને વિદ્યાર્થીનીઓ સહેલાઈથી નીચે જતરી શક્યા.

x

x

સને ૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી પહેલી વાર અમરાવાદ આગ્યા ત્યારે ગુજરાત ક્ષત્રજમાં એમને પાટી આપવામાં આવી હતી. ધ્રુવસાહેબ હાજરે હતા. બીજાઓ ત્યારે ટેબલ પાસે બેસા બેસા અધ્યાહાર કરતા હતા ત્યારે ધ્રુવસાહેબ એક નારંગી હાથમાં લઈ એક તરફ એકલા ખુરશી ઉપર બેસી એમાંથી એકમે પેટીઓ ખાતા હતા. અધ્યાહાર પૂરા થયા પછી કલમના સેક્રેટરી શ્રીયુત જીવજીવજી બેરિસ્ટરે ગાંધીજીને કલમના સબ્યોની જોળખાણ આપવા માંડી. ગાંધીજી પાસે આવતાં, પોતે ગાંધીજીને પરમ વિનયભાવથી પ્રણામ કર્યા અને ગાંધીજીએ એમનું નામ સાંભળ્યું કે પુરત જ પ્રણામપૂર્વક કહ્યું: “આપને તો અમે આફ્રિકામાં રોજ સાંભળીએ છીએ. આપનાં પુરતો અને ‘વસન્ત’ અમારો સાંતો માનસિક ખોરાક છે.”

ગાંધીજી અને ધ્રુવસાહેબનું આ પ્રથમ મિલન.

મારા કોલેજના સમય દરમિયાન વડવાણ કેમ્પમાં ઉત્તવાએલી ‘શ્રીમદ્ રાજયન્દ્ર’ જયંતીમાં પ્રમુખરયાનેથી ધ્રુવસાહેબે ‘જૈન અને બ્રાહ્મણ’ ઉપર એક મનુનીય બાખ્યાન આપ્યું હતું અને ગાંધીજીએ એ પ્રસંગે હાજરી આપી હતી. વડવાણથી વળતાં રેલ્વે કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પોતાની અને ગાંધીજી વચ્ચે થએલી વાતચીત ધ્રુવસાહેબે મને કહી હતી “ગાંધીજીએ રસિકનું ‘Unto This’ Last વાંચી ‘ફિનિક્સ ક્ષાર્મની સ્થાપના કરી કારણ કે એ પુસ્તકે એમને મુગ્ધ કર્યા હતા” વગેરે વાતો કરી “આપણાં માંથી કેટલાં મનુષ્યો પોતાના વાંચનનો ગાંધીજી જેવો ઉપયોગ કરે છે? વિચરને આચારમાં મૂકવાનું અદ્ભુત બળ ગાંધીજીમાં છે.” વગેરે વચનો મને પાછળથી કહ્યાં.

ગાંધીજી સાથે ધ્રુવસાહેબનો સંબંધ વધતો ગયો. ભરંચમાં ભરાએલી બીજી જીવજીવ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે ધ્રુવસાહેબે ‘અહિંસા ધર્મ’ વિષે જે ભાષણ આપ્યું તે સાંભળીને ગાંધીજીએ આવા પ્રકારનું કહ્યું: ‘આનંદ-શંકરભાઈએ અહિંસા એ આપણી સંસ્કૃતિનો પ્રધાન સૂર છે એ વિષે આ ભાષણથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. એઓ માત્ર ગુજરાતનું ભૂપણ છે એમ નથી પરંતુ એઓ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનનું ભૂપણ છે.’ ઇત્યાદિ.

સને ૧૯૧૬ના અરસામાં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં જીવણલાલ ઝેરિસ્ટરના ખંડલામાં રથાપેલા સત્યાગ્રહાશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રયત્ન કર્યો અને એની યોજનાના ઘડતરમાં દુવસાહેબની સહાયતા લીધી અને મારા મારફત યોજનાની એક નકલ (આની પંદર નકલો ગાંધીજીએ મારા મારફત કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. હું તેર નકલ કરી-કરાવીને એમની પાસે ગયો એટલે પોતે એ અમંગળ સંખ્યા કેમ લાવ્યા એમ કહ્યું અને પંદર ન થઈ એટલે વિનોદમાં કહ્યું: “તમે જીવાનો ગોળીઓ મારવા લાપક છો.”) મોકલી. દુવસાહેબ ગાંધીજી પાસે પ્રસંગોપાત્ત જતા અને અનેક વારો થતી. કોઈકોઈ વાર અમારો “મદાબારત”નો છેલ્લો સમય (સાડાત્રણથી સવાયાર) કોલેજમાં ચાલતો હોય અને એમના બે નિકટના મિત્રો જરિસ સર લક્ષ્મીનાથ આચાર્ય અને શ્રીયુત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી નીચે મોટરમાં બેસી એમની રાહ જોતા હોય. આ મિત્રો સાથે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પ્રસંગોપાત્ત પેતિ જતા.

શિક્ષકમાં શીલ (character) હોવું જ જોઈએ; કદાચ જ્ઞાન ઓછું હોય તો ચાલે એ ગાંધીજીની માન્યતા અને એમના આગ્રહ ઉપર દુવસાહેબે એક પ્રસંગે વર્ગમાં આ પ્રમાણે કહ્યું: “ગાંધીજીનો આગ્રહ મને યોગ્ય લાગતો નથી. સાચા શીલવાળો એક પણ માણસ મળવો દુર્લભ છે. શિક્ષક પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોય અર્થાત્ એને શીખવવાના વિષયનું બહુ સારું જ્ઞાન હોય તો બસ છે.” આના અનુસંધાનમાં જ ‘રામાનુજભાષ્ય’ શીખવતાં જ્યારે ગુરુની લાયકાત વિષે પ્રસંગ આવ્યો. અને એમાં “શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠં ગુરુ સમિત્પાંણિ રમિગન્હેતુ” એ વચન આવ્યું ત્યારે પોતે કહ્યું: “શ્રોત્રિય-વિદ્યામાં નિપુણ-એવો એક પણ ગુરુ મળવો આજ કઠિન છે ત્યાં ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ની તો વાત જ શી કરવી?”

દુવસાહેબની પ્રજ્ઞા અને એમનું શીલ ઉભય જોઈને ગાંધીજી એમના ઉપર મુગ્ધ બન્યા અને બંને વચ્ચે ‘આચક માથુક’નો રિતગ્ધ સંબંધ પ્રવર્તે છે એમ કહેવા લાગ્યા. અલબત્ત એમાં આચક કોણ અને માથુક કોણ એ નિર્ણય છેવટ સુધી થઈ શક્યો નહિ. પરંતુ જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમનું ‘અદ્વૈત’ હોય ત્યાં આવા નિર્ણય માટે હિસુક રહેવું એ નિરર્થક છે.

૧૯૧૭ થી ૧૯૩૬

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં અમદાવાદમાં પ્લેગ ચાલ્યો. ધ્રુવસાહેબે ગૂજરાત કોલેજના કમ્પાઉન્ડ પાસે એક તંબુ નાંખાવી ત્યાં રહેવા માંડ્યું અને મુંબઈમાં એક ઘર ભાડે રાખી એમના બંને ચિરંજીવીઓને ત્યાં અવ્વાસ માટે રાખ્યા. મુંબાઈમાં એમના મોટા પુત્ર ધ્રુ'ભાઈના ગળવામાંથી એક નોકરે વીસ રૂપિયાની ચોરી કરી. ધ્રુવસાહેબ એક-એ દિવસમાં અમદાવાદથી આવવાના હતા એટલે ઉત્તમલાલભાઈની સલાહથી કોઈએ એ સંબંધી કાંઈ કર્યું નહિ. ધ્રુવસાહેબ આવ્યા એટલે નોકરની વાત એમને કહેવામાં આવી. સામાન્ય વાત હોય તેમ પોતે એ સાંભળી અને હું જોઈય એમ કહ્યું. પછી જુવાન નોકરને ઉપરથી પોતે પાંચ રૂપિયા વાપરવા આપ્યા અને એના પિતાને પોતાની પાસે મળવા મોકલવા કહ્યું. નોકરના બાપને ધ્રુવસાહેબે પૂછ્યું, “આ જુવાન ઊકસાને તું પાનસોપારી કે પરચુરણ ખર્ચ માટે કાંઈ વાપરવા આપે છે કે કેમ?” પેલાએ ઉત્તર આપ્યો, “ના, સાહેબ, અમે ગરીબ માણસો માંડ માંડ પેટનું પૂરું કરીએ તે એવા પૈસા ક્યાંથી આપીએ?” ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, “ઊકરો રૂપિયા વીસ કમાય છે એટલે એને તારે મહિનામાં ચારપાંચ રૂપિયા વાપરવા જરૂર આપવા જોઈએ. જો, મેં એને હમણાં પાંચ રૂપિયા આપ્યા છે. પરંતુ હવેથી તારે તે આપવા પડશે. જો એમ નહિ કરે તો ઊકરો ચોરી કરતા શીખશે અને જેલમાં જશે.”

દર્મ પૂરી થવાને માત્ર પંદર-વીસ દિવસ હતા અને બીજો નોકર લાવવાની મુશ્કેલી પણું ખરી. એટલે મનુષ્યના ચિત્તાના મહાન ચિકિત્સક ધ્રુવસાહેબે એમના હૃદયની વિશાળતાથી પ્રશ્નનો ઉકેલ ઉપર પ્રમાણે ક્યો.

આ અરસામાં ધ્રુવસાહેબે પ્લેગનું ‘ઈન્જેક્શન’ લીધું. આ વાત ગોંધીજી પાસે આવી. અને માંધીજીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું એમ આશ્રમમાં ગએલા એક મિત્ર પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે, “આનન્દશંકરભાઈમાં

શંકરાચાર્ય જેટલું રીત છે પણ ત્યારે એમણે પલેગનું ઇન્જેક્શન લીધું એમ સાંભળ્યું ત્યારે મને ભારે અશ્વસોસ થાય છે.”

આ વાત ધ્રુવસાહેબને કાને પહોંચી નહોતી. સાંજના વખતમાં એ એક વાર જણાવી હતી.

+ + + +

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં ધ્રુવસાહેબને મુંબાઈમાં ન્યુમોનિયા થયો. પ્રથમ એઓ શ્રીયુત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીને ત્યાં હતાં અને પાંજરામાં સર લક્ષ્મીભાઈ આચારામ શાહના પેડર રોડ ઉપરનાં બંગલામાં રહ્યાં. માંદગી ગંભીર બની હતી અને ગાંધીજી એવાં ગયાં હતાં, જેતણું માસ પછી તબિયત સુધારા ઉપર આવી. દરમિયાન સર લક્ષ્મીભાઈને ત્યાં કવીન્દ્ર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આનંતકેતનથી આવ્યા અને ધ્રુવસાહેબ સાથે રહ્યાં. એ દિવસે કવીન્દ્રે બહુ રસપૂર્વક શ્રીખંડ ખાધો અને પછી ધ્રુવસાહેબની હાજરીમાં નરસિંહરાવભાઈ અને કવિવર વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો. એટલામાં છાપરા ઉપર પક્ષીઓના ક્લિક્કિલાટ ચારવાર સંગળાવા લાગ્યો. નરસિંહરાવ અકળાયા અને અવાજ પ્રત્યે અલગમો વ્યક્ત કર્યો. કવિવર ટાગોરે નરસિંહરાવભાઈને ગંભીર રહે કહ્યું, “તમે કવિ થઈને પક્ષીઓના ક્લિક્કિલાટને અવાજ કેમ કહો છો અને અકળાઓ છો કેમ? એ તો મનોહર સંગીત છે.”

+ + + +

પંડિત મદનમોહન માલવીયે બનારસ યુનિવર્સિટીના કોઈ કુશલ કાર્યધાર માટે ગાંધીજી પાસે માગણી કરી અને ગાંધીજીએ ધ્રુવસાહેબનું નામ સૂચવ્યું તે પ્રસંગ પણ બહુ રસપ્રદ છે. ધ્રુવસાહેબ બનારસ જવાની આનાકાની કરતા હતા તે પોતાના કુટુંબને છોડીને ત્યાં જવું કે નહિ એ પ્રશ્ન એમને મૂંઝવતો હતો અને ત્યારે કુટુંબીજનોએ ગાંધીજીની કચ્છાને માન આપી દેશસેવા માટે જવાતું હોય તો સુખેથી જવું એવો નિર્ણય કર્યો ત્યારે ધ્રુવસાહેબ પોતાના બે પુત્રો સાથે બનારસ ગયા.

ધ્રુવસાહેબે ગૂજરાત કોલેજ છોડી તે વખતે વિદ્યાર્થીઓ અને નગરજનોની કોલેજની ભૂમિ ઉપર એક વિરાટ સભા ભરાઈ હતી. ફ્રિડપુરથી આવીને હાજર રહ્યો હતો.

• પ્રિન્સિપાલ રોઅર્ટસને સમાન પ્રમુખ હતા. અને ગાંધીજી હાજર હતા. પ્રિન્સિપાલ રોઅર્ટસને ધ્રુવસાહેબની વિદ્વાની પ્રશંસા ઉપરાંત કહ્યું કે “Above all Mr. Dhruve was a man of tact.”-મિ. ધ્રુવ એક કાર્યદક્ષ પુરુષ હતા.” ગાંધીજીએ કહ્યું કે “જનારસને ગૂજરાતની સર્વોત્તમ બેટ-આપણા આનંદશંકરભાઈ-આપણે આપીએ છીએ.”

શ્રી. સરોજિનીબહેન મહેતાએ રઘુવંશનો મોઝ સંભારીને ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું,

નિસર્ગભિન્નાસ્પદમેકતુસ્ય । અસ્મિન્દ્વયં ધ્રીશ્ચ સરસ્વતી ચ ।

ત્વમેવ કલ્યાણિ તયા સ્તુભીયા”

અર્થાત શ્રી અને સરસ્વતીનો સુયોગ તો ધ્રુવસાહેબમાં છે જ, હવે એ બેમાં ત્રીજી જનારસ યુનિવર્સિટી બને છે એ એવું સદ્ભાવ્ય છે.

આ પ્રસંગે ધ્રુવસાહેબને જે માનપત્ર અપાયું તેના ધાન્યાર એમતા પ્રિય વિદ્યાર્થી ધીયુત વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ હતા. આ માનપત્ર એક સાહિત્યની સામગ્રી રાખવા લાયક સુંદર કૃતિ છે. એનો આરંભ બાઈબલના સુપ્રસિદ્ધ વચનથી આ પ્રમાણે થાય છે: “It is easier for a camel to pass through the eye of a needle than for a rich man to enter into the kingdom of God” આવું દુષ્કર કાર્ય ધ્રુવસાહેબ કરી શક્યા એ એમની મહત્તા છે એમ કહી જે વર્ષમાં ગાંધીજી જન્મ્યા તે જ વર્ષમાં ધ્રુવસાહેબનો જન્મ થયો છે અને એક જેમ આધ્યાત્મિક પ્રદેશના લિંગાણુની શોધ માટે સર્જાયા છે તેમ બીજા, જ્ઞાનપ્રદેશનું મહત્ત્વ સંશોધન કરવા અર્થે જન્મ્યા છે. વળી ધ્રુવસાહેબની પરમ યોગ્યતા અને આપણે એ પુરુષનો લાભ ન લઈ શક્યા એ આપણી અયોગ્યતા દર્શાવવા માટે નીચેની પંક્તિઓ જિતારી:

“ઉન્નત ગિરિશૃંગોના વસનારા તમે
રંકધરે શા જિતયા પુણ્યપ્રકાશ બે,
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી
લેશ ન લીધે લલિત ઉદોનો દ્વાવ જે”

છેવટે,

અસ્મિન્સલ્લે વધિરલોકનિવાસભૂમી

કિં કૃજિતેન કિલ કોકિલ કોમલેન ।

एतैव देवहृतकास्त्वदभिन्नवर्णं

त्वां काकमेवकलयन्तिकलानभिज्ञाः ॥

એમ કહીને વિરામ પામે છે.

મારા મિત્ર પ્રો. શ્રીયુત કમલાશંકર સુન્દરલાલ ત્રિવેદીએ આ માનપત્ર વાંચ્યા પછી દ્રુવસાહેબે ગદ્ય લાગણીપૂર્વક કહ્યું: “તમારા સર્વના અપાર પ્રેમથી હું લાગણી વશ બન્યો છું.” અ પછે પૂર્વના લોકો અનિ-શ્ચયોક્તિ કરીએ છીએ એવા આરોપ આપણા ઉપર પશ્ચિમના લોકો મૂકે છે. (A charge is levelled against us that we orientalistis indulge in the use of superlatives) પરંતુ આપણે જોયું કે એમાંથી પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટસન પણ મુકન રહી શક્યા નથી..... સત્તાવીશ વર્ષની મારી કોલેજની કારકીર્દી દરમિયાન તમારો સર્વનો પ્રેમ એ જ મારો અમૂલ્ય ખજાનો છે અને એ મારી સાથે લઈ ને હું અહીં-યાંથી જઈ હું એ મારો પરમ સંતોષ છે” વગેરે.

+

+

+

+

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં અમદવાદથી બનારસ ગયા પછી આરંભમાં દ્રુવસાહેબને ઘણી મુશ્કેલીઓ પડી હતી. યુનિવર્સિટીના સમગ્ર તત્ત્વમાં સિધ્ધિવતા હતી. વિદ્યાર્થીઓનાં નિયમન નહિ જેવું હતું પ્રોફેસર કૃપાલા-નીજની મદદથી વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમનની પુનઃ સ્થાપના થઈ અને દ્રુવસાહેબે કુનેહ અને ડહાપણથી સર્વનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. મારી સાથેની અનેક વાતોમાં પોતાના પુરોગામી પ્રિન્સિપાલ ગણેશ-પ્રસાદ વિશે કે પ્રોફેસર જહુનાથ સરકાર વિશે હંમેશા ઉન્નત ઉદ્દગારો જ પોતે કાઢ્યા છે અને એમના ગુણોતું જ દર્શન કરાવ્યું છે. ગણેશપ્રસાદની ગણિતના વિષયમાં વિદ્વાતાના પોતે ષયંસક હતા અને આપણા અક્ષર-નિવાસી પ્રો. સ્વામીનારાયણ જો ધારત નો એવા બની શકત એમ મને કહેતા. પ્રો. જહુનાથ સરકારના સંબંધમાં એમને અધ્યાપન કરતા

સંશોધનમાં અધિક રસ હતો. અને એમના વિદ્યાર્થીઓને પણ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં રોકતા એ અધિકારીઓને પસંદ નહોતું પરંતુ પ્રો. સરકારની પ્રામાણિક માન્યતા હતી કે સંશોધનકાર અધ્યાપકે સંશોધનનું જ વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓમાં રચવું અને એના ઉપર જ એકાગ્રતાથી કામ કરવું. સાથે સાથે મુવસાહેબ કહેતા કે “મારી માન્યતા એવી છે કે અધ્યાપન અને સંશોધન બંને એક સાથે થવાં જોઈએ.” મુવસાહેબ યુનિવર્સિટીનું પુષ્કળ ડેવલપ્મેન્ટ અને વહીવટી કામ કરતા તથાપિ દર અકવાડિયે પ્યાર સમય શિક્ષણનું કાર્ય પણ કરતા.

ઘણું કરીને સને ૧૯૨૦માં પંડિત મદનમોહન માલવીય બનારસ યુનિવર્સિટિના ફંડ અર્થે ફંડ અમદાવાદ આવ્યા અને મુવસાહેબના પ્રમુખ-પદ નીચે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. એમાં પંડિતશ્રીએ કહ્યું, “ફંડ અમદાવાદના કેટલો ઉપકાર માનું ? આપે મને મુગજ આપ્યા એઓ બનારસ યુનિવર્સિટીનું તો શું પરંતુ સમરત હિંદુસ્થાનનું ડેવલપ્મેન્ટ સુકાન ચલાવવા સમર્થ છે.”

આ વખતે અમદાવાદમાં પણ મુવસાહેબે પોતાની કમિશની પાલટી નહિ પરંતુ આંહી પીળા રેશમી ફેટા માથે બાંધ્યો હતો. વળી બે ત્રણ સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે કરેલા ઉપસંહારોમાં હિન્દી-પ્રચુર ગૂજરાતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

+

+

+

૧૯૨૦ના ડીસેમ્બરમાં નાગપુર કોંગ્રેસ વખતે અમદાવાદથી એક રપેશિયલ જોડાવી હતી અને એમાં અમે પાંચસો માણસો ગયા. મુવસાહેબ જીવજીવલ જોરિસ્ટર સાથે પહેલા વર્ગના ડાયામાં હતાં. માર્ગમાં ઘણું ખર્ચ થતા ઉપર જ પોતે ચલાવતા અને અમલનેર રેશને સારી જિતાડીઓનો સંઘ એમના માટે અગાઉથી કરેલી વ્યવસ્થા અનુસાર ભોજન કરવા જિતર્યો ત્યારે એકાદ બે મિત્રો સાથે મુવસાહેબ એમના ડાયામાં બેસી રહ્યા હતા. નાગપુરમાં પોતે ઘર બાંહે રાખ્યું હતું અને અમદાવાદના કેટલાક મહેમાનોને ત્યાં ઉતાર્યા હતા. સર્વે અતિથિઓને જમાડી સફળી ઉભા મુવસાહેબ જમતા અને કોંગ્રેસની ખુશી બેઠકમાં મોડા પડતા.

કોંગ્રેસના સભામંડપમાં મારી પાસે બેઠેલા બનારસ યુનિવર્સિટીના એક વિદ્યાર્થી ડેલિગેટ ધ્રુવસાહેબનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યા હતાં એ સ્મરણમાં આવે છે.

બનારસથી અમદાવાદ ધ્રુવસાહેબ આવતા ત્યારે ત્યાંની સાહિત્ય અને સંસ્કારવિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડેલો બની શકે તેટલો ભાગ લેતા. એક વાર ૧૯૨૦-૨૧માં પ્રેમાભાઈ હોલમાં પોતે એક ભાષણ આપ્યું અને એમાં પોતાની બૂધેનો જાહેર એકરાર કર્યો. એક બૂલ એ રચીકારી કે ગાંધીજીના વિચારોના પ્રકાશમાં કેળવણીમાં શિક્ષણનું વાહન ગૂજરાતી થાય તો આપણા વિચારોની અને ગૂજરાતી સાહિત્યની બંનેની ઉન્નતિ થાય એ મત પોતે સ્વીકારતા થયા છે. આ સાથે પોતે એટલું, શ્રેષ્ઠું કે જો કે થોડાંક વર્ષો સુધી વાચન અને પરીક્ષણ અંગ્રેજીમાં રાખવું પડશે તો પણ આપણી શાળા-મદાશાળાના વર્ગોમાં શિક્ષકો અને પ્રેક્ટિસરોની ગૂજરાતી વાણી દ્વારા જ ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું સાચું ધડતર થઈ શકશે. એક બીજો એકરાર એ કર્યો કે સુરત કોંગ્રેસના ભંગાણ પછી ટિળક, મદારાજના ઉદ્દામ પક્ષ વિશે પોતે ૧૯૦૮માં જે આકરી ટીકા કરી હતી તે વધુપડતી હતી એમ આજ ૧૯૨૧માં વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણ જોતાં જણાય છે. અને એમાંના કેટલાક સખ્દો હું પાછા ખેંચું છું! ધ્રુવસાહેબની સત્યનિષ્ઠા આવી ઉદાત્ત હતી.

બનારસથી બંને 'વેકેશન' દરમિયાન ધ્રુવસાહેબ અમદાવાદ આવતા અને જિનાજાના પ્રખર તાપમાં આકાશેકતા કુચાલી પોળના મકાનમાં આનન્દથી દિવસો નિર્ગમન કરતા. અમદાવાદમાં જોટલું વધુ રહેવાય તેટલું સારું એ નિશ્ચય હોવાથી અને અકારણ ઘર છોડી બહાર જવાની વાસના નહિ હોવાથી ધ્રુવસાહેબ એ જ્યાં સમય ઘેર રહેતા. એક વાર માધવીવાળી વાત નીકળતાં મને કહ્યું કે: "પંડિતજીમાં જીવનની સાદાર્થ વણી કોઈ વાર હવા ખાવા માટે મસૂરી કે નૈનીતાલ જાય એટલું માત્ર રાજેશ્વીર પણ ખરું વળી કેટલીક વાર તો એમના મિત્રો એવાં રથજોએ આમંત્રણ આપે એટલે પોને જાય." અમદાવાદ ઉપર એમનો પ્રેમ અનન્ય હતો.

બનારસથી ધ્રુવસાહેબ અમદાવાદ આવે એટલે હું 'કેટલીક વાર' એમને મળવા જતો અને અનેક વાતો કરતો. કોઈ વાર પોતે માંદા હોય

અને ખાટ ઉપર સૂતા હોય અને કાંઈ સાથી મારી સાથે હોય તો પોતે બેઠા થઈ જતા અને વાર્તામાં પરેવાતા. જો હું એકલો હોઉં તો પોતે સૂઈ રહીને વાર્તા કરતા. કુવસાહેબની શિષ્ટતાની સમજણ બહુ હોવા પ્રકારની હતી.

તાવથી શરીર ધખતું હોય તોપણ જો તમે વાત કરાવો તો પોતે દરેક પ્રશ્નો ઉત્તર આપે એટલું જ નહિ પરંતુ તમને નવા નવા પ્રશ્નો પૂછે. મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી આવતી હોય તો તે સંગઠી એવી અવસ્થામાં પણ વીગનવાર પૂછપરછ કરે અને તાત્પર્ય જણી લે. તાવ દરમિયાન પુસ્તક પણ છાતી ઉપર હોય.

એક વાર અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ફરકાયા ફૂતરાં મારવા માટે એક યંત્ર મંગાવવાની પેરવાઈ કરી હતી. તે વખતે પોતે કહ્યું, "આના કરતાં ચોકળું દૂધ લોકોને પૂરું પાડવા માટે એ લોકસંસ્થાએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. ફૂતરાથી મનુષ્યો કેટલાક મરતા હશે? એના કરતાં ધણી વધારે દૂધ જેવા પૌષ્ટિક ખોરાકના અભાવથી અથવા બેગસેજથી મરતા હશે."

એક પ્રસંગે બર્ફીન્ડ રસલ વિશે મેં વાત કાઢી એટલે પોતે કહ્યું: "આપણા રઘુનાથ પુરુષોત્તમ પરંજયે જે વર્ષમાં સિનિયર રૅન્કર, થયા તે જ વર્ષમાં તે જ પરીક્ષામાં બર્ફીન્ડ રસલ સાતમે નંબરે પાસ થયા. પરંતુ એણે રવાત્રય અને ખંતથી ઘણું સંન પ્રાપ્ત કર્યું. જગતના એક મહાન તત્ત્વચિન્તકનું પદ એણે મેળવ્યું છે અને એનું તત્ત્વચિન્તન મહાશાળાઓમાં શિખવાય છે."

વળી એક ખીજે પ્રસંગે બર્ફીન્ડ રસલના 'On Education'નાં બે પ્રકરણો અને મિસ મેયોનું પુસ્તક પોતે વાંચ્યાં નથી એમ મને જણાવ્યું. કુવસાહેબની વિશુદ્ધિની ભાવના બહુ જીંવી હતી અને કેટલાકને એ કદાચ વિલક્ષણ પણ લાગે.

બર્ફીન્ડ શા અને એચ. જી. વેલ્સ વિશે પણ વાર્તા નીકળતી શોની બુદ્ધિની ચમક એમને ગમતી. 'જે મનુષ્ય સમાજ પાસેથી લે છે તેના કરતાં એને વધારે આપે છે તે, સજનન' (Gentleman) એ શોની બ્યાંબ્યા એમને અત્યંત પ્રિય હતી. 'સેક્રન્ટ જોન'ને પોતે જગતની

મારા મિત્રે પણ ધ્રુવસાહેબની રમ- માંગી, ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, ‘જરા થોભો, હું હમણાં જ પૂરું કરું છું,’ પરંતુ મારા મિત્રે પરમ ઉપકારક- વૃત્તિથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘‘સાહેબ, આ થોડીક સંજોમાં મેં જે જે બાબતો અને સાંભળ્યું તેનું હું મનન કરું તો પણ મારું જીવન સાર્યક થાય તેમ છે. આપની આટલી કૃપા થઈ એ મારે મન બહુ છે. હું આપનો સ્પર્શ છું.’’ આટલું કહી મારા મિત્રે પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

ઇ. સ. ૧૯૨૪માં જનારસમાં ધ્રુવસાહેબ બહુ મોટા પડ્યા. એમનાં ધણાંખરાં સ્વજનો અને મિત્રોમાં નરસિંહરાવભાઈ તથા ઉત્તમલાલભાઈ પણ ત્યાં ગયા હતા. શરીર પડી જશે એવો ભય રહેતો હતો. પંચના ઘૂંટણોનો દુખાવો અસહ્ય હતો અને કસાકસ સુધી પગને દયાવાપ તો જ દુઃખ સહેજ સહ્ય થતું. એક દાકતર રાત્રે એમની પાસે સૂઈ રહેતા અને બહુ સેવા કરતા એ વાત પોતે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કહી હતી. મંદગત દરમિયાન સુન્દર સંગીત સંભળાવવાની બવરયા યુનિવર્સિટી તરફથી કદાંમાં આવી હતી અને એમનું ધણું કष्ट એવો બોલું થતું હતું.

તા. ૩૧-૧૨-૨૫ના રોજ ધ્રુવસાહેબ સાથે એમના આશ્રયોદના કુવાની પોળમાંના મકાનમાં થએલી એક વાતચીતની નોંધ મારી એક ડાપરીમાંથી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે.

પ્રશ્ન : હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય હમણાં થાય એમ આપને લાગે છે ?

ઉત્તર : એનો કાળ નિર્ણય કરશે એમ મને જણાય છે. અ.જ.થી હંમેશા પૂર્વે મેં માંધીજીને કહ્યું હતું કે જોહાંમાં જોહાં વીંછ વધ પડેલાં, આ પ્રશ્નનો નિકાલ આવે તેમ મને લાગતું નથી. અજબત, મને આપણા દેશની Adaptabilityમાં શ્રદ્ધા છે. હિંદુસ્થાને એના ઇતિ- હાસમાં સંસ્કૃતિની ધણી આપ-લે કરી છે.

પ્રશ્ન : માંધીજીનું અસહકારનું ચક્ષુ તદ્દન નવીન જ ગણાય કે કેમ ?

ઉત્તર : કેવળ એમ તો નહિ. આપણા ઇતિહાસમાં ત્રણ વાર અસહકાર થયો છે. એક તો અકબરના સમયમાં રાણા પ્રતાપે અકબર સાથે કરેલો અસહકાર; બીજો ૧૮૫૭ના મળવામાં આપણા લોકોએ કરેલો અસહકાર અને ત્રીજો હાલનો અસહકાર.

પ્રશ્ન : તત્ત્વચિન્તનનો સારો અભ્યાસ શી રીતે કરવો ?

ઉત્તર : તત્ત્વચિન્તનના ત્રણે વાંચવા અને વિચારવા. એ વિચારોનું સમાજમાં અર્થિમન્ત - સ્વરૂપ સમજવાને Sociology-સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસની પણ જરૂર પડે. વળી ઇતિહાસમાં એ તત્ત્વચિન્તર કયાં કયાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે જાણવા માટે ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવો. આ ઉપરાંત કવિની વાણીમાં એ વિચારો શી રીતે પ્રકટ થાય છે તેની સમજણ માટે કવિતાનો અભ્યાસ કરવો. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અભ્યાસ થઈ શકે.

પ્રશ્ન : આપને હજી પણ આપણા જીવનમાં Vigour of life-જીવનનું જોમ લાગે છે ?

ઉત્તર : હા, હાલ પણ એ છે. આપણા સંસ્કૃતીય જીવન-National life-નો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન છે.

પ્રશ્ન : ટાગોર જેવા વર્તમાન કેળવણી ન લે તો પણ શુદ્ધિને ઉત્તમ રીતે કેળવી શકે છે. ત્યારે દરેકે આ કેળવણીના ચક્રમાં ફરવું જ જોઈએ ?

ઉત્તર : અદ્યતન, કેળવણી Mediocrities માટે છે; Genius તો મને ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ગાડી આવવાને વાર હોય ત્યારે સ્વજનો અને મિત્રો સાથે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર ધ્રુવસાહેબ ઘણી વાર મામિક વચનો ઉચ્ચારી વિત્રોલ કરતા. એક વાર એક કન્યા સાસરે જતી હતી અને રેલ્વેના કચા પાસે એનાં સગાંવહાલાં જોયો એને વળાવવા આવ્યાં હતાં તે એકત્ર થયાં હતાં, કેટલાકની આંખો ભીની થઈ હતી અને કન્યાનાં નેત્રમાંથી ઓધાર આંસુઓ વહેતાં હતાં; ધ્રુવસાહેબે આ દૃશ્ય જોઈને કહ્યું: “આ વિદાયની સ્થિતિ-ન કેવળ શોકની કે ન કેવળ આનંદની-એમાંથી કંઈ છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખરેખર, એ બંનેની મિશ્ર અંવરણ છે. એક તરફ જૂના પરિચિત જીવનનો વિયોગ શોક ઉત્પન્ન કરે છે તો બીજી તરફ નવજીવનનું મધુર દર્શન આનંદની પ્રેરણા આપે છે.

એક વાર કવિતાની હતપતિ વિષે વાત નીકળતાં પોતે કહ્યું. “મારે ચિત્તક્ષોભ સાથે, લઈપણ છે. હું તો કલ્પના જ માનું છું. વાસ્તવિકતાની શુષ્કતા સાચી કવિતામાં જોઈએ જ નહિ.” વળી, એક બીજા પ્રસંગે “અન્તર્દીપ” માટે કહ્યું. “હું ‘અન્તર્દીપ’ જેવો પદાર્થ માનતો નથી; એટલે ‘અન્તર્દીપ’ જોનારને એમાં હલ્કવતું કુ:ખ છતાં, છુદ્ધિનું ક્ષ- નહિ જણાય એ સંભવિત છે... ‘અન્તર્દીપ’ના સિદ્ધાન્તને નહિ... માનનાર મારા જેવાને તો એમ જ લાગે છે કે અંધારાથી છવાયેલા સ્વરાજ્યના સ્માર્ગમાં ગાંધીજીએ ‘અન્તર્દીપ’ ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકવાથી સાથે ચાલતા દીપ ખાવા છે. પરિણામે ગાંધીજીની આસપાસ અન્ધશ્રદ્ધા અને જડતાની દિવાલ ઝીલી ચર્ષ છે.” સ્વરાજ્ય માટે હિન્દુસ્થાનની લાયકાત વિષે એક પ્રસંગે પોતે કહ્યું. “હિન્દુસ્થાનને શા માટે સ્વરાજ્ય જોઈએ છે? હિન્દુસ્થાને જગતના સુધારામાં શે શેનો આપ્યો એ જ કસોટી. હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ નાધાયકીનો ઇતિહાસ નથી. વર્તમાન સ્થિતિમાં સ્વરાજ્ય કેમ મેળવવું એ જ પ્રશ્ન છે. હિન્દુસ્થાને કયું છે તેવું કાંઈએ કયું નથી. યુરોપની પ્રજાઓ અનેક ધર્મ અને પ્રજાનો સમન્વય કરી શકી નથી તે હિન્દુસ્થાને કયું છે.”

“ઉપર અસહકારના સમય દરમિયાન પણ બનારસ યુનિવર્સિટીમાં પિકેટિંગ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ મને, રજિસ્ટ્રારને અને એક કલાર્કને; અમારું રોજનું કાર્ય કરવા જવા દેતા. મારી સ્વદેશભક્તિનું સ્વરૂપ એઓ બરાબર સંમજતા. હું તો હંમેશા કહેતો આવ્યો છું કે ધર્મ અને સ્વદેશપ્રીતિ એ બંને મહાન સ્તંભો છે કે જેના ઉપર માનની મજબૂત કમાન બાંધીને યુનિવર્સિટીની લબ્ધ પ્રમાણ બાંધી શકાય છે.”

ધ્રુવસાહેબે ન્યાય અને દયા અથવા ‘Truth and Love’નો પોતાના જીવનમાં સુન્દર સમન્વય કર્યો હતો એ સુવિદિત છે. સને ૧૯૨૭માં શિલોંગથી વળતાં હું બનારસ જીત્યો અને ધ્રુવસાહેબને યુનિવર્સિટીમાં એમના બંગલે મળ્યો. હું વાતચીત કરતો હતો ત્યાં એક અંગ્રેજના વિષયમાં એમ. એ. યએલાં ધ્રુવક અહ્યાગ્રાદ યુનિવર્સિટીની જગ્યા ઊડીને બનારસ યુનિવર્સિટીમાં આવવા માટે ધ્રુવસાહેબની પાસે ‘ઈન્ટરવ્યુ’ વાસ્તે આવ્યા. અંગ્રેજના વિષયના અધ્યક્ષ પ્રો. શેપાર્ડીએ એમને ધ્રુવસાહેબને મળવા

મેકલ્યા હતા. ધ્રુવસાહેબે વાર્તાલાપમાં અદલાખાદમાં શિખત્રાતા અંગ્રેજના વિવચ દ્વારા ઓગણીસમા અને વીસમા સેકાની કવિતાના સ્વરૂપને બેઠ ઓની પાસેથી કઢાવ્યો અને દરેક મિનિટ પછી રમ આપી. એ ગયા કે તુરત જ મને કહ્યું: "માન સો રૂપિયાની જગ્યા ખાલી છે. પરંતુ એના ઉચ્ચાર ખરાબ છે એટલે એ બિચારાને એ નહિ મળે." આમ પોતે અપૂર્વ તદરથતાથી વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓને જોતા.

બીજે દિવસે મારે યુનિવર્સિટી જોવી હતી એટલે નક્કી કરેલે વખતે ધ્રુવસાહેબને ત્યાં ગયો. તુરત જ પોતે સાદ પાક્યો, "અપરાસી?" એટલા પ્રભાવશાળી બોલા અવાજથી પોતે જૂમ પાડી કે મને ક્ષણવાર આશ્ચર્ય થયું! પરંતુ તુરત જ મનમાં સમજાયું કે આ રીતે અંદરથી કાર્મજ પેણુ ઉપરથી કઠોર વર્તન રાખનાર્માં ન આવે તો નોકરો દ્વારા જોઇતું કામ લઇ શકાય નહિ. પોતે એક ચિટ્ટી લખીને નોકરને આપી અને તે પરથી યુનિવર્સિટીનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓનું વીગતવાર કામ મને દરેક ખાતાતા મુખ્ય અધ્યાપકે સમજણ પાડીને બતાવ્યું. પ્રો. ગાંધીએ 'Mining and Metallurgy'નું ડિપાર્ટમેન્ટ ઉત્સાહપૂર્વક દેખાડ્યું અને પ્રો. સેને 'Chemistry'નું ડિપાર્ટમેન્ટ પણ એટલા જ ઉત્સાહથી બતાવ્યું.

"પૂરું કરીને અહીં આવી. મને મળીને પછી જજો." એમ ધ્રુવસાહેબે આજ્ઞા કરેલી એટલે હું એમને જંગલે ગયો પરંતુ પોતે ફરવા ગયા હતા. પછીના દિવસે હું મળ્યો ત્યારે કહ્યું કે "એકાદવીના ફળાકાર માટે રસોયો શીજાકાનો લોટ ખરાબ લાગ્યો હશે તેથી મને બિલ્ડી યર્ષ અને હું વહેલો ફરવા ગયો એટલે. તમને મળી ચક્યો નહિ."

ધ્રુવસાહેબના મકાનના ઉપરના ત્રણે ખંડોમાં ચોતરફ પુસ્તકો દેખાતાં હતાં અને પોતે એક ઘોળા ખાદીની 'ફાલ્ડિંગ ચેર' ઉપર બેઠા હતા.

૪. સ. ૧૯૩૦માં એક અપેરે, 'દિન્દનાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો' હું લખતો હતો. તેવામાં પ્રાચીનકાળની કેળવણી વિષે મારી કેટલીક મુશ્કેલીઓનું સમાધાન કરતા ધ્રુવસાહેબ પ્રાસે ગયો. મેં પૂછ્યું: "બ્રાહ્મણ વિદ્યાગુરુઓ દિજા. માત્રને કેળવણી આપતા પરંતુ ધંધાની કેળવણી કોણ આપતું?"

મુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો, "પિતા પુત્રને ધંધાની કેળવણી આપતો એમ જણાય છે." એક બીજો પ્રશ્ન મેં પૂછ્યો: "સંસ્કૃત ભાષા ક્યારે શિક્ષણના વાહન તરીકે મંધ યમ્ અથવા એની સાથે સાથે પાલીએ ક્યારે એનું સ્થાન લીધું?" મુવસાહેબે જવાબમાં કહ્યું, "એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતમાં એ જુદે જુદે વખતે બન્યું હોય એમ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પંજાબમાં પાલી શિક્ષણનું વાહન બની હોય ત્યારે બંગાળમાં એ ન પણ હોય."

બીજો એક પ્રશ્ન મેં પૂછ્યો: "ડૉ. ટાગોર કહે છે કે આપણી સંસ્કૃતિનું પ્રભવસ્થાન તપોવન છે તો નગરના સંસ્કૃતિનું શું?"

મુવસાહેબે કહ્યું, "મારી સમજણ પ્રમાણે, નગર, વન, અને ગ્રામ એ ત્રિવેણી આપણી સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. આપણા ઉત્તમ તત્ત્વવિચારો જેમ તપોવનમાં થયા છે તેમ રાજમહેલમાં અને યજ્ઞવલ્કમાં પણ થયા છે."

મુવસાહેબની રમ ક્ષમને ફં નીચે ગીતયો ત્યાં તો મારી પાછળ એક યાગકી જેટલી ઝડપ અને ઉત્સાહથી પોતે એકદમ નીચે ગીતયો અને 'એટરજની એક એપડી જરૂર વાંચજો.' એમ સૂચના આપી પાછા ઉપર ચઢી ગયા.

આજથી બાર-તેર વર્ષ ઉપર અમદાવાદના પ્રાર્થનાસમાજ દોહમાં ગૂંજરાન કોલેજના અગ્રેજના પ્રેફેસર શ્રીયુત દાવરે 'શ્રીકૃષ્ણ' વિશે મુવસાહેબના પ્રમુખપદ નીચે ભાષણ આપ્યું. ભાષણમાં કૃષ્ણના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમણે વર્ણવ્યા હતા. મુવસાહેબે પ્રશ્નો પૂછવા માટે એતાએને છૂટ આપી. મેં એક પ્રશ્ન પૂછ્યો: "મહાભારત એ ઇતિહાસ નહિ પરંતુ કવિની દૃષ્ટિએ કવિપ્રતિભાએ જોએલું ઐતિહાસિક કાવ્ય છે એ સમજણ બરાબર છે?" મુવસાહેબે મારી સમજણ યથાર્થ છે એમ જણાવ્યું એટલે મેં એક બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો: "મહાભારતના પુસ્તકમાં પ્રતિષ્ઠાભંગ કરી શકે છે ગામી શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મ સામે દોષ્યા એ પરમાત્માનું કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ સમર્થ?" એવું સર્વશક્તિમાન સ્વરૂપ કહી શકે છે?" મુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો, "ના, એ સ્વરૂપ નહિ, પરંતુ તમે હમણાં કહ્યું હતું તેમ એ કવિની દૃષ્ટિએ પરમાત્માનું Emancipant

pated નહિ પરંતુ Circumscribed સ્વરૂપ અર્થાત્, એ પરમાત્માનું માયાની પાંચનું સ્વરૂપ નહિ પરંતુ માયાવિશિષ્ટ અથવા બદ્ધ સ્વરૂપ છે." પોતે ઉપસંહારમાં એક અગત્યની વાત કહી કે આપણા પૂર્વજો ચાલ્યા ગયા પણ આપણી સંસ્કૃતિરૂપી ભવ્ય ઇમારત અહિંયાં મૂકતા ગયા છે. અલગત, એ ઇમારતને તાણું વાસી ગયા છે પરંતુ કૂંચી સાથે લદ્દ ગયા નથી પણ પસેના ગોખલામાં મૂકી ગયા છે. એ કૂંચી શોધી તાણામાં બેસાડી તાણું બોલી આપણે મક્કન ઉઘાડવાનું છે, એના ખડેખંડ નિદાનવાના છે અને એમાં રહેલો અમૂલ્ય ખજાનો એમાં ફરીફરીને શોધવાનો છે."

એક ખીલ પ્રસંગે પણ કાંઈક પૂર્વોક્ત પ્રકારનાં વચનો આમ કહ્યાં હતાં: ..

"Our aucients wrote workz which were at once great monuments of Imagination and Reason. The key of their structures was generally placed in or about the place. which the Disciple was to find out for himself."

એક વાતચીતમાં મને કહ્યું: "એક પ્રસંગે અહલાબાદમાં કાંઈક કાગસર હું તેજમદાદુર સંપ્રુને ત્યાં મધ્યાહ્ન પહોંચી ગયો. તેઓ આરામ લેતા હતા અને હુકો પીતા હતા એમનો પહેરવેશ, એમનો ઓરડો અને આસપાસનું સાહિત્ય જોઈને મારાં નેત્ર સમસ્ત મોઢવ સમયના ઉમરાવોનાં દીવાનખાનાનું વાનાવરણ ખડું થયું-આજો મોઢવ સમય ખડો થયો એમ કહું તો પણ ચાલે."

'Modern Scholarship'ની પદ્ધતિએ મુવસાફેગ અનેક ફટ પ્રશ્નોનું સમગ્ર ચિન્તન કરી વ્યાખ્યાન અથવા વાતચીતમાં શી રીતે રજૂ કરતા એનું એક સુંદર ઉદાહરણ નીચેના 'શ્રીકૃષ્ણ'ના જીવન વિષેના એક હિન્દી વ્યાખ્યાનને આધારે લગભગ એમના જ શબ્દોમાં ઉતારું છું.

મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર એ જન્મતો ફટ પ્રશ્ન છે. એમાં પણ પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણનું જીવન એમની માયા જેવો અસીકિક ફટ પ્રશ્ન છે.

કાર્યાકાર્ય, વિચારણાપરાયણ-કેટલાક જનોને એમનાં કેટલાંક કાર્યો અનુચિત જણાય છે અને એમની પરમપુરુષોત્તમ સાથે અવિરોધ કરવો કઠિન લાગે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જોટલા પ્રમાણમાં શ્રીકૃષ્ણને ભારતજનોના હૃદય ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે તેટલા-પ્રમાણમાં તે તે જનોએ-શ્રીકૃષ્ણની કલ્પના વધારી છે. એમના ચરિત્રમાં વાસ્તવિક ઇતિહાસ અને રૂપક બંનેનું સંમિશ્રણ રહેલું છે; કેટલાક વિદ્વાનો રૂપકનો અંશ માનતા નથી. પરંતુ મહાભારતના કૃષ્ણ, અને હરિવંશ, વાલ્યુપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવતપુરાણ વગેરેના કૃષ્ણ એમ બે કૃષ્ણને જુદા કરે છે અને એકને મહાપુરુષ અને બીજાને તેનાથી વિપરીત માને છે.

અંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય-ભાગવતાદિના કૃષ્ણનો ત્યાગ કરી મહાભારતના કૃષ્ણનું બહુ ગૌરવ કરે છે. સર રામકૃષ્ણ બાંદારકર ભાગવત (ભક્તિ) ધર્મપ્રવર્તક સાત્ત્વત, દક્ષિણવર વાસુદેવ કૃષ્ણ અને ગોકુલનિવાસી ગોપાલકૃષ્ણ એમ બેઢ માને છે અને એક પ્રાચીન મહાભારતના અને બીજા પાછળથી રચાયેલા હરિવંશાદિના એમ કહે છે. પરંતુ “ભાગવત ધર્મનો આરંભ અતિ પ્રાચીન છે. ઐશ્વર્ય અથવા જોતા ધર્મથી પણ એ પ્રાચીન છે. ઐશ્વર્ય ધર્મના સુત્રમાં પણ એ મતનું સૂચન છે. અને પતંજલિ-મહાભાષ્ય, મેગેસ્થનીસ, ભાસનાં નાટકો અને અનેક ઇલાલેખોના પ્રમાણ ઉપરથી એ ધર્મની પ્રાચીનતા-અસ્તિ ધર્મથી એની પૂર્વતરતા-હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ છે. પરંતુ ગોપાલકૃષ્ણના વિષયમાં ગોંટી થઈ રહી છે. સર રામકૃષ્ણ એમ બતાવે છે કે મહાભારતની દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની પ્રતમાં ધણો ભેદ છે. એમાં એક ભેદ એ છે કે સંભાષર્મમાં ગોકુલનું જીવન દક્ષિણના મહાભારતમાં મળ્યા આવે છે, પરંતુ ઉત્તરના મહાભારતમાં મળતું નથી. કૃષ્ણ ગોપ છે એટલે જરાસંધ એની સાથે લડવાનું સ્વીકારતો નથી એમ દક્ષિણની પ્રતમાં કહ્યું છે; ઉત્તરની પ્રતમાં નહિ. વિષ્ણુના અવતારના વર્ણનમાં દક્ષિણની પ્રતમાં ગોપાલકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે; ઉત્તરની પ્રતમાં એ નથી. સંભાષર્મમાં શિશુપાલ કહે છે કે કૃષ્ણે પૂતનાને મારી અને બીજાને ગોકુલમાં કરેલાં કાર્યોની સ્તુતિ કરી, પરંતુ બીજાની એ સ્તુતિમાં એ ભાગ મળતો નથી. મહાભારતમાં ગોવિન્દ શબ્દ આવે છે પરંતુ એ શબ્દનો અર્થ ભાગવત ગોવિન્દ કરે છે એવા મહાભારતમાં

અર્થ નથી." પરંતુ "નણં ચ ઘરણીં પૂર્વમવિન્દં વૈ ગુહાગતમ્" ઇત્યાદિ વચનમાં "ગાં ઘરણીં પૃથ્વીં વિન્દતિ લેભતે અસૌ ગોવિન્દઃ" એવું અર્થ નક્કરે આવે છે. આ ઉપરથી ડૉ. ભાંડારકર એવો તર્ક કરે છે કે મહાભરતકારને ગોપાલકૃષ્ણનું જ્ઞાન હોત તો ગોવિન્દ શબ્દનો અર્થ ભાગવતની રીતથી ગોપેન્દ્ર કયો હોત અને 'ગામવિન્દમ્' એવો કયો ન હોત. હરિવંશમાં ગોપાલકૃષ્ણનું ભારે ગૌરવ 'કયુ' છે પરંતુ એ પુસ્તક ઇસવીસન પછી ત્રીજા શતકમાં રચાયું છે કારણ એમાં—

દેવદેવાદ્યનન્તાય શૌરિણા વલ્લેપાણિના
પ્રેપિતં દેવરાજેન દિવ્યાંભરણમમ્બરમ્
માધુરાણાં ચ સર્વેષાં ભાગા દીનારકાદરા

એમ રામન સિક્કા 'દીનાર'નો ઉલ્લેખ દેખાય છે. ગોપાલકૃષ્ણની આબીર ભૂતિ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રિયતી સન પછી પડેલી સદીમાં આવી અને એણે કાઠરટ શબ્દને રથાને કૃષ્ણ શબ્દ મૂકી દીધો. આ કથનને હું પૂર્વપક્ષરૂપ—અર્થાત્ વિચાર કરવા યોગ્ય પણ ખંડન કરવા યોગ્ય મણું છું. હરિવંશને પરમ પૂજ્ય વિદ્વાર 'દીનારક' પ્રયોગના કારણે ત્રીજા સદીમાં મૂકે છે તે ઠીક નથી. જે અધ્યાયમાં એ શબ્દ મળી આવે છે તે ત્રીજા અધ્યાયોની સરખામણીમાં બહુ જ લાંબો ૧૨૫ શ્લોકનો બનેલો છે. અને એના આરંભના શ્લોકનો એના પહેલાંના અધ્યાયની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી; એથી એમાં એ શોધક છે એમ સકારણ સંકેત થાય છે. અર્થાત્ એક અધ્યાય અથવા અધ્યાયના શ્લોકથી સમસ્ત હરિવંશની અવાંચીનતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં અર્થાત્ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ વર્ષ ઉપર કંસવધનો ઉલ્લેખ છે એની પણ કાંઈ કિંમત હોવી જોઈએ. વળી ભાસનાં નાટક પણ આમાં ખંડુ જ પુટિ આવે છે. એક બીજી વાત: બૌદ્ધમન્ય ચટ્તમતકમાં કંસની ખંડન દેવ-ગજમાના પુત્ર વાસુદેવને અન્ધકવેણુ અને એની પત્ની નન્દગોપાને સુપ્રત કરેલ છે એમ કહ્યું છે. અધાં જાતકો પ્રાચીન નથી એમ કહેવું કબૂલ છે. પરંતુ કૃષ્ણ જે અન્ધક-અથવા દુષ્ટિવંશના હતા તેને અન્ધક વંશ બનાવી દીધા છે અને નન્દના રથાને 'નન્દગોપા' નામની બી બનાવી દીધી છે. આવી ગરબડ શક્ય હોઈ શકે તે માટે મૂળકથા અને જાતક

વચ્ચે સારું અન્તર રાખવું જોઈએ. આ પ્રમાણે મહાવીર સ્વામીની કથામાં પણ દેવાનન્દાના ગર્ભમાંથી ત્રિચક્રાના ગર્ભમાં ગાત્રી કથાનો ભાગ છે. એ પણ કૃષ્ણજન્મની પ્રાચીનતર કથાનું જ રૂપાન્તર છે. અને આ બંને વચ્ચે પણ અન્તર જોઈએ. ઇત્યાદિ અનેક રીતે પૂર્વોક્ત પૂર્વ પક્ષને શિથિલ કરી શકાય. પરંતુ આથી પણ વિશેષ વિચારવા લાયક રિયતિ છે. કૃષ્ણની ગોપકથાને હું ઇસવીસનના પહેલા સદ્કામાં આબીરલોક હિન્દુ-સ્થાનમાં આવ્યા તે પહેલાં મૂકું છું. મારું સવિનય માનવું છે કે કૃષ્ણ ગોપની કથા તો ભૂતકાળમાં વેદથી આવી આવે છે. ઋગ્વેદસંહિતાના વિષ્ણુસૂક્તમાં “વિષ્ણુર્ગોપાભદ્રાભ્યઃ”-વિષ્ણુ કોઈથી દુષ્ટાય નહિ એવા ગોપ છે એમ કહ્યું છે. વળી વિષ્ણુમોકમાં “યત્ર ગાવો મૂરિગંગા અયાસઃ” “મોટા શીંગડાવાળી ગાયો” છે એવું વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ અને અર્જુનનું સખ્ય, નરનારોયે દ્વાદા દ્વા સુપર્ણા સયુજા સરસ્વાયા ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્વાક્યમાં યદને ઉંક ઋગ્વેદસંહિતા પર્યન્ત લઈ જઈ શકાય તેમ છે. આ પ્રમંથે કૃષ્ણનું ગોપ ગનવું તે વેદમૂલક છે, ખ્રિસ્તી આબીર લોકોની જનશ્રુતિમૂલક નથી. વળી કૃષ્ણનું ક્રિસ્ત થાય છે પણ ક્રિસ્તનો કૃષ્ણ તો માત્ર કેવળ છે.

હજી એક પ્રશ્ન થાય કે કૃષ્ણથી કથાને હું ઐતિહાસિક મનું છું કે રૂપક માનું છું.

કૃષ્ણ દેવકીપુત્રનો ઉલ્લેખ ઇન્દોગપઉપનિષદમાં આવે છે અને ત્યાં સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. તે ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં મહાભારતના ખીળ કેટલાક પુરુષોનો ઉલ્લેખ છે. આ બધું વિચારતાં હું કહી શકું છું કે કૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ છે. પરંતુ કેટલાક અંશમાં એની કથા ઉપર બતાવ્યું તે પ્રકારનું રૂપક પણ છે. કેટલાક અંશ કેવળ રૂપક અને કેટલાક ઐતિહાસિક છે. કેટલાક બંને છે. બંને શી રીતે હોઈ શકે એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર અંગ્રેજીમાં રપેન્સરની ‘Fairie Queene’માં મળી આવે છે. એમાં ત્રણ પ્રકાર છે: એલિઝાબેથ રાણીની કથા છે; આર્ચર આદિ મુખ્યયુગના નાઇટની ચિત્રસ્ત્રીની કથા છે અને ‘Una or, Duessa’-એકતા અને અનેકતા-સત્ય અને અસત્યના ઝઘડાની પણ કથા છે. Christiana

Theology જોશે તો ત્યાં પણ ઐતિહાસિક અને આધ્યાત્મિક કાષ્ટરતો સ્વીકાર આપણને દેખાય છે."

ઉપર પ્રમાણે વર્તમાન વિદ્વાનની વક્તવ્યે ભૂમિકા રચી પોતે કોઈ કોઈ વાર બ્યાખ્યાનો કે વાર્તાલાપ કરતા.

એક વાર શ્રીયુત અબ્બાસ સારાભાઈએ એમના 'રીટીટ'માં ધ્રુવસાહેબને 'તત્ત્વજ્ઞાન' વિષે થોડીક સામાન્ય સમજણ આપવા માટે વિનંતિ કરી અને જુદા જુદા તત્ત્વચિંતારમાં રસ ધરાવનાર આજીસેક નાગરિકોને નિમન્નણ આપ્યું.

ધ્રુવસાહેબે અંગ્રેજી અને ગૂઝરાતી બંને ભાષાઓમાં આશરે ૨૫-૩૦ મિનિટમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સધારણુ ભૂમિકા સમજાવી અને પત્રી શ્રોતાગર્ભો પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેમ કરવા જણાવ્યું:

પ્રશ્ન: હોંયા અર્થમાં ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને એક જ નાહિ?

ઉત્તર: અને કર્મ પણ ખરું.

પ્રશ્ન: પ્રાર્થનામાં તો ભક્તિ જ હોય ને?

ઉત્તર: એમાં પણ જ્ઞાન તો ખરું.

પ્રશ્ન: કયો યોગ સહુથી ચઢિયાતો?

ઉત્તર: પ્રેમત્તિયોગ.

પ્રશ્ન: આત્માનું સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર: જ્ઞાન-સંવિત-(Consciousness).

પ્રશ્ન: ઓના અને પુરુષના આત્મા વચ્ચે કાંઈ મેડ ખરો?

ઉત્તર: એ તો સ્ત્રી જ કહી શકે.

પ્રશ્ન: આ સંસારમાં વેર, ઝેર પ્રપંચ વગેરે વધારે ને વધારે કેમ દેખાય છે?

ઉત્તર: એ તો એમાં જેવું જોઈએ તેવું દેખાય. સારું જોનારને સારું જણાય અને એથી વિપરીત જોનારને વિપરીત જણાય. પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોપરો જ સ્મૃતિમાં ચિતરી શક્યા છે.

આ. ધ્રુવનાં સંસ્મરણે.

માનસી

છેવટે, “આપણે તો આવા કામથી ટેવ, એવા ધીએ પરંતુ આ (આવેલાં સ્ત્રીઓ) બધાંને આપણે બહુ પરિશ્રમ અપાવે ન જોઈએ. આપણે હવે બંધ કરીએ.” એમ કહી દોડે. કલાકને અંતે એ રસપ્રદ પ્રસંગ પૂરો કર્યો.

પ્રશ્ન પૂછનારાઓમાં શ્રીયુત દત્તાત્રેય કાચેલકર, પંડિત સુખલાલજી, શ્રીયુત અંબાલાલભાઈ, શ્રીમતી સરલાદેવીગહેન, પ્રો. દાવર, શ્રીયુત ભગવાનજીભાઈ, અને આ લેખક વગેરે હતાં.

મારાં બે પુસ્તકો—“પ્રવાસનાં સંસ્મરણો” અને “વાદમીકિતું આર્પદર્શન”ની—ધ્રુવસાહેબને, મેં પત્ર સાથે ભેટ મોકલી અને નીચે પ્રમાણે એમણે ઉત્તરો લખવાની કૃપા કરી હતી.

અંનારંસ

તા. ૧૭/૧૧/૩૨

રા. ભાઈ ત્રિવેદી

પુસ્તક મળ્યું. અને તે પછી કાઢી પણ મળ્યું. કાઢી મળ્યા પહેલાં જ મેં પુસ્તક જોઈને નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ સંગ્રહી કાંઈક ‘વસન્ત’માં જરૂર લખવું. લખીશ જ, અને તે સત્તર.

કુશળ હશે.

સિ. આનંદશંકરના આશીર્વાદ

કલકત્તા

તા. ૨૬-૨-૩૫.

રા. રા. ભાઈ ત્રિવેદી

તમારો પત્ર અને તે પહેલાં “આર્પદર્શન” પણ મળ્યું હતું. પહેલું લખતાં પહેલાં જ પત્ર આવ્યો—અને હું સીકાર લખી જણાવવામાં મોડો પડ્યો. Dr. Tagore, Convocation, The Unemployment-Committee, Inter-University Board વગેરે વ્યવસાયમાં વિવશ થયો.

મને તમારી શેલીની ઝલક મમે છે. ‘વસન્ત’માં એ સંગ્રહની જરૂર કાંઈક લખીશ.

સિ. આનંદશંકરના આશીર્વાદ

શ્રીયુત્તર અંબાલાસ સારાભાઈને 'ત્યાં' મારા દશ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન ત્રણ ચાર વખત મુપસાહેબ શ્યામા તપાસવા અથવા એને અંગે ખાસ આમંત્રણ કાઢી કરવા આવ્યા હતા એક ચાર મારા વર્ગમાં દસપતંગમનું કાવ્ય 'એક શરણાધવાળો' શિખવાતું હતું ત્યારે આવ્યા અને તે પોતે શિખવવા માંડ્યું હતું. આરંભમાં 'વખણાઓ'ને બદલે 'વખણાણો' અને 'મંડાણો'ને બદલે 'મંડાણો' સજ્જઃ કાઢવાવાડી પ્રયોગો છે એમ વિદ્યાર્થીનું પોતે ધ્યાન ખેંચ્યું, પછી 'રામરામણી' વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો અને છેવટે,

'પોણું તે તો બોલ્યું તેમાં કરી તે' શી કારીગરી.

સાંભેલું જમલે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.'

એમાં રહેલો ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો:

સંસારના વ્યવહારમાં રીઠા થએલા લોકોને સત્યને સત્ય રૂપે કામ દેખાડે તો તેમાં કાંઈ કુશળતા જણાતી નથી, પરંતુ અસત્યને સત્ય રૂપે કાંઈ દેખાડે તો તેની તેઓ કદર કરવા તૈયાર થાય છે.

એક ખીજા પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય તપાસ્યું. પોતે આગળથી અમને જણાવ્યું, "I have come to inspect not to examine." એક વર્ગમાં એમનું 'નીતિશિક્ષણ' આપતું હતું. પોતે શિક્ષકને કહ્યું: "આ પુસ્તક બહુ ભારે લાગતું હશે. એમાં Modern expression ની ભાષા નથી." એક ખીજા ઇતિહાસના વર્ગમાં બાપુ શામદાસ પરમાણુંદ વાસાણી સીખવતા હતા તેના શિક્ષણનું કામ જોઈને મને પોછળેથી પોતાના ઘેર કહ્યું: "I have seldom seen a teacher more competent than Vaswani." મારા સંસ્કૃતના વર્ગમાં આવીને કહ્યું કે તમે નવો અખતરો કરો છો તે બહુ સારું છે, પરંતુ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા સાથે એને સંગત કરવો બહુ મુશ્કેલ છે.

એક ત્રીજા પ્રસંગે મોં-સંસ્કૃતમાં એક વિદ્યાર્થી માટે બી.એ. સુધી સ્વતંત્ર શિક્ષણ માટે અવશ્યસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો તેની ચર્ચા કરવા પોતે શ્રી. સરલાદેવી બહેનના નિમન્ત્રણથી આવ્યા હતા પોતે અભ્યાસક્રમ

અમાઉથી જોઈ ગયા હતા એટલે ખાસ કહેવાનું રહ્યું નહોતું. થોડીક સામાન્ય ચર્ચા કર્યા બાદ 'કોર્સ' સ્વીકારવામાં આવ્યો અને "આકાશમાં વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં-હવે ધરભેગો થઈ જાઉં" એમ કહીને વિનોદ પૂર્વક રજા લીધી. "આ બાળકો મારાં છે-પરિચિત છે, આ ત્રિવેદી મારા શિષ્ય છે. આ કૌશિકરામ અને મારા વચ્ચે પાંચેક વર્ષનું અંતર હશે", ઈત્યાદિ વચનો ઉચ્ચારતાં એકાદ બે દશ્યમાં મોટરમાં બેસી વિદાય થયા.

મુવસાહેબની અનાસક્તિ અપૂર્વ હતી. પરમાત્માનાં અવતાર સંબંધી એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મુવસાહેબે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરી હતી.

સમસ્ત મહાભારતમાં મણિગણમાં સૂતની પેઠે એક ઉપદેશ પણ બોલેલો છે તે એ છે કે 'યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મઃ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ'. જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાં જયઃ આ જ મહાભારતનો કેન્દ્રસ્થ ઉપદેશ છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પોતે કહ્યું, કે "સંસારમાં પરમાત્માનો અવતાર થાય છે એમ સમગ્રી પરમાત્માનું સમ્પ્રદ કરવું, એની સંદાપના લેવી, અને મનુષ્યજનરૂપી રથમાં બેસીને - પરમાત્માને સારથિ બનાવી, આસુરી સંપત્તિની સામે યુદ્ધ કરવું એ ધર્મ; આ ધર્મ, જ્યાં હોય ત્યાં જય જ છે."

વળી, "પરમાત્મા આ સંસારમાં દેખાય છે પરંતુ જોડેલો સંસાર પરિમિત છે તેટલો એ પરિમિત નથી. સંસારમાં તો એનું એક પદ માત્ર છે-સંસાર પરમાત્માનું ચરણારવિન્દ છે. પરંતુ એ અખિત અનન્ત પુરુષ સંસારથી અધિક છે (અત્યતિષ્ઠત્ત્વ દશાદ્ગુલમ્). તથાપિ એમ નથી કે પરમાત્મા સંસારથી કેવળ બહાર છે. જો લોકો પરમાત્માને સંસારથી બહાર માને છે અને કહે છે કે પરમાત્માનો અવતાર કોની રીતે થઈ શકે? એ લોકો પરમાત્માની અનન્તતાનું વિસ્મરણ કરે છે અથવા સમજતા નથી કે પરમાત્માનો અવતાર તો આ સંસારમાં નિત્યનિરંતર થવા કરે છે. પરમાત્માનો અવતાર થાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે પરમાત્મા આકાશમાંથી પૃથ્વી, ઉપર જીતરે બે અથવા આકાશમાં બેસા બીજું કંઈ મનુષ્ય બને, કે, પરમાત્માનો અવતાર એટલે પરમાત્માનું જગતના અનુમદ અર્થે પ્રગટ

યતુ, તે, આ કસરજી પરમજ્ઞાને હૃદયમાં માટે જગતની જહાર જવાનું નથી. વળી એ મારા સામે મારાથી, પૃથક્ જેમ શ્રોતાજન એક છે, એ પ્રકારનો ભિન્ન પુરુષ નથી. એ જગતમાં પ્રકટ થાય છે અને સર્વના અન્તરમાં નિકટ રહે છે. તેથી જ મીરાં કહે છે:

મીરાં ભક્તિ કરત હૈ પ્રકટકી

નાથ જાનત હૈ સજ ઘટકી.

ધર્મના વિષયમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ કહેતા અને સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે એ સંમતી પોતે નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરતા:

“જો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ધારણ કરીએ તો આપણો ઇતિહાસ મંગાના પ્રવાહ જેવો દેખાય છે. એ એટલો પ્રાચીન છે કે જેમ હિમાલયની ઉપત્તકામાં જીમ્નો રહીને મનુષ્ય દૂર પહાડમાંથી મંગા ચાલી આવે છે એટલું જ કહી શકે છે, પરંતુ એનું મૂળ જોઈ શકતો નથી તે રીતે આપણો ધર્મ અતિપ્રાચીન છે પરંતુ તે કેટલો પ્રાચીન છે એ આપણે ખરાબર કહી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કેળ પુરાતનતાને લીધે કોઈ પણ ધર્મ સનાતન ધર્મની પદવી લઈ શકે છે. એસિરિયા, બેબિલોન, ગ્રીસ, રોમ-એ દેશોનો ધર્મ કેવળ સ્મૃતિરેષ થઈ ગયો છે. આપણો ધર્મ જ એવો છે કે જે અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે અને વ્યાપ્ત કરશે. આ ધર્મને હું વૈદિક ધર્મ નહિ કહું, જૈન ધર્મ નહિ કહું તેમ બૌદ્ધ ધર્મ પણ નહિ કહું. હું એને કેવળ સનાતન ધર્મ કહીશ. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે એક જ સનાતન ધર્મનો ‘યદાયદા હિ ધર્મસ્ય’ ઇલાહિ મહાવાક્ય અનુસાર ઉત્પન્ન થએલાં રૂપો છે. જે રીતે મંગામાં અનેક ઝરણાં મળે છે તે પણ મંગાની એકતા અબાધિત રહે છે તે પ્રકારની સનાતન ધર્મની એકતા નથી. પરંતુ જેમ નદીનો પ્રવાહ પત્થર (શિલા) થી રોકાઈને અટકતો નથી પરંતુ વિભક્ત બનીને રહે છે, તે રીતે આપણા ભારત-વાસીઓનો સનાતન ધર્મ વૈદિક જૈન અને બૌદ્ધ એવા ત્રણ પ્રવાહમાં વિભક્ત બનીને ચાલ્યો આવે છે. પરંતુ એટલું સમજવું જોઈએ કે એ

ખંધુ એક જ ગંગાજળ છે, એ એક જ ગંગા છે. કેવળ પુરાતનતાથી ઉત્તમતા સિદ્ધ થતી નથી. (પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્.) વળી, બધા ધર્મગ્રંથોમાં વેદ અધિક પુરાતન છે. વેદમાં પ્રતિપાદિત કરેલો ધર્મ બ્રાહ્મણોએ ઉત્પન્ન કરેલો ધર્મ નથી. વેદથી પણ વધારે પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો ધર્મ વેદમાં સંબંધરૂપે અવિભાવ પામ્યો છે."

વળી વેદ, જૈન અને જૌદ ધર્મમાં 'અહિંસા ધર્મ' સર્વસાધારણ છે એ વિષે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરતા:

"વેદમાં મુખ્ય ધર્મ અગ્નિહોત્ર છે અને એ અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ આત્મજ્ઞાન છે એમ પ્રાતપાદન કરવામાં આવ્યું છે, અને એ તત્ત્વને "કાશ્યપધર્મ" અર્થાત્ કાશ્યપભદ્રેવજીએ પ્રતિપાદન કરેલો ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણના લક્ષણમાં અહિંસાધર્મની ગણના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે જૌદ ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ બ્રાહ્મણનું એવું લક્ષણ આપ્યું છે. અર્થાત્ પ્રાચીન જૈન અને જૌદ ગ્રંથોમાં સાચા બ્રાહ્મણ-ધર્મનું ખંડન નથી અને નિન્દા પણ નથી. કેવળ નીચે પડેલા બ્રાહ્મણ-ધર્મના પુનરુદ્ધાર અર્થે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રંથોમાં દ્વિજોત્તમની પ્રથંસા કરવામાં આવી છે અને દ્વિજોત્તમનો આદર્શ ખડો કરવામાં આવ્યો છે. આવા પુરુષોને બ્રાહ્મણો પ્રતિપક્ષી શી રીતે માને? પોતાના સ્વરૂપનો સારો આદર્શ દેખાડનાર સભજનોને, ધન્યવાદ કેમ ન આપે? આપણે બ્રાહ્મણો આપણા પરમાર્થ-સ્વરૂપના વિકાસ માટે આપણને 'તત્ત્વમસિ'નો ઉપદેશ કરવાવાળા ગૌતમબુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી આદિ મહાત્માઓને આપણા જ ઉપદેશ તરીકે કેમ ન માનીએ? પ્રાચીન ગ્રંથો આપણને આ સત્ય દર્શાવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણ અને જૈનનો ભેદ નહોતો. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંબંધનાં ધોત્યર્થ-યોગિક અર્થ-નું ચિન્તન કરવાથી મૂળ આદર્શ નજરે પડે છે. રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ ઉપર જે પુરુષે જય મેળવ્યો છે તે જિન અને આત્માનું પૃથક્ત્વ અર્થાત્ બ્રહ્મની વિશાલતાનો અનુભવ જેણે કર્યો છે તે બ્રાહ્મણ વૃત્તિના જય વિના આત્માનું પૃથક્ત્વ નામ બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ શકે નથી. પૃથક્ત્વના અનુભવ વગર વૃત્તિનો જય અશક્ય છે અર્થાત્ જિન થયા વગર બ્રાહ્મણ થઈ શકાયું નથી અને બ્રાહ્મણ થયા વગર જિન થવાનું નથી. એક

અખડે પદાર્થનાં આ બંને સ્વરૂપો છે."

આ વર્ષે દરમિયાન આનંદચંદ્રભાઈ સાથે 'સ્વદેશી' વિશે વાર્તાલાપ થયેલ છે. એમના 'સ્વદેશી'ના વિચારો થોડાક વાર્તાલાપોમાંથી નીચે પ્રમાણે એકત્ર કરી સકાય છે:—

પશ્ચિમના ધર્મ અને તત્ત્વગ્રાહક ઉપર આપણે અસર કરીએ છીએ એમ કહેવાય છે. પણ એવું માન આપણાં પ્રાચીન પૂર્વજોને છે, આપણને નથી. આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકોની પશ્ચિમ ઉપર અસર થાય છે, આપણાં વર્તમાન જમાનાના વિચારોની થતી નથી. આપણે તો મેન્ચેસ્ટરનાં વત્રોથી આપણો દેહ ઢાંકીએ છીએ; છટકીના બટાટા અને હંટરિ પાંચરની રાટલીથી આપણાં પેટ ભરવા લાગ્યા છીએ; અને આપણાં જળમાં પણ પશ્ચિમનાં વત્રોથી પશ્ચિમનાં સોડા ઉમેરાય ત્યારે જ એ જળ આપણને ભાવે છે! પણ આ બાજુ પરાવલંબી જીવન આપણી આંતરે પરાયતતાના પ્રમાણમાં કાંઈ જ નથી. પશ્ચિમની વિચારપદ્ધતિએ આપણાં મન ઉપર એવું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે કે એ નવવધૂના મોહમાં આપણે આપણી વૃદ્ધ માતાને જુદી ગયા છીએ એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

'તાત્પર્ય' કે 'વૃદ્ધ માતાને જ ઉપદેશ છે તે હું નવવધૂને મુખે સાંભળીશ કારણ કે 'કાન્તાસંમિત ઉપદેશ' આપણને વર્તમાન જમાનામાં વધારે મનગમતો યશે એમ અનુમાન કરવાની પણ જરૂર નથી' આમ કહી પ્લોટો વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિન્તકોના વિચારોનું પોને નિરૂપણ કરતા.

'હિંદી સંસ્કૃતિમાં દ્રાવિડિયન અંશો' વિશે વાત નીકળતાં મુવસાહેબે કહ્યું કે:

જાતિ (Race) ભાષા (Language) અને સંસ્કૃતિ (Culture) એ ત્રણ તત્ત્વોમાંથી દ્રાવિડોમાં પહેલાં બે દ્રાવિડિયન છે. પરંતુ સંસ્કૃતિ તે આર્ય જ છે. એ વૈદિક સંસ્કૃતિ આર્યો અને દ્રાવિડો બંનેને સમાન છે. બંને જાતિઓનું સાંકળું થયું છે તો તે અતિ પ્રાચીનકાળમાં થયું છે. આજ તો વિતર અને દક્ષિણ બંને ઉભયસાધારણ સંસ્કૃતિનો વારસો છે.

૧૯૩૬ પછી

બુનારસધી નિવૃત્ત યર્ધને અહીં અમદાવાદ આવ્યા ગાદકેશ સંમેલોમાં બનારસ છોડાનો પોતે તત્કાલ નિર્ણય કર્યો એ હકીકત મને ધ્રુવસહેમે જણાવી હતી. બનારસ છોડયા પહેલાં 'છેલ્લાં' કેટલાંક વર્ષો 'યમાં' પડિત માલવીયજીને ત્યાંથી છૂટા કરવા માટે પોતે ચારંવાર વિનંતી કરતા પરંતુ પોતે નિવૃત્ત થયા પછી ધ્રુવજી યુનિવર્સિટી છોડે એમ પંડિતજી ઉત્તર વાળતા. છેવટે ચાલુ વર્ષ કરતાં વધુ ન રહેવું એવા નિર્ણય ઉપર ધ્રુવસાહેબ મનથી આવ્યા હતા. દરમિયાન એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો.

ધ્રુવસાહેબે 'ત્રિરંગી વાવટા' વિશે બનારસ ચંડેરમાં હિંદીમાં એક બાપજી આપ્યું. રિપોર્ટરે સમજવામાં ભૂલ કરી અને ધ્રુવસાહેબ એલા હતા તેના કરતાં જુદા રિપોર્ટની સરકારને જાણ કરી. પરિણામે બનારસ યુનિવર્સિટીની માન્ટ અટકી, અને ધ્રુવસાહેબના બાપજી વિશે જે ગેરસમજૂતી યર્ધ હતી તે વિશે પંડિતજી ઉપર ચેન્સેલરનો પત્ર આવ્યો. પંડિતજીએ ધ્રુવસાહેબને વાત કરી ધ્રુવસાહેબે એ પ્રતંગને વધાવી લીધો અને પંડિતજીને 'હલું', "કોઈ પણ એક મનુષ્ય યુનિવર્સિટી કરતાં વધારે અગત્ય ધરાવી શકે નહિ. હજો વખત થયો હું અહીંથી નિવૃત્ત થવા ઉત્સુક છું, યુનિવર્સિટી છોડવાનો મારે માટે આ શુભ અવસર આવ્યો છે, એમ હું માનું છું."

આ વચન સાંભળીને પંડિતજીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડી ગઈગદ કંઠે પડિતજી બોલ્યા: "ધ્રુવજી, મારા ગયા પહેલાં તમે ન જાઓ છેવટે આપણે બંને સાથે છોડશું." પરંતુ ધ્રુવસાહેબ આ પ્રસંગે તો કૃત-નિશ્ચય થયા હતા. પંડિતજીના દુ:ખથી પોતે દુ:ખી થયા પણ બનારસ છોડ્યું. બનારસ છોડતી વખતે સમગ્ર યુનિવર્સિટીએ ધ્રુવસાહેબ પ્રત્યે અપાર પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો. એમને મહેલાં અનેક માનવરોમાં ફેનિટ્રીના વિદ્યાર્થી-ઓએ આપેલું માનપત્ર એમને બહુ ગમ્યું હતું. એમાં માત્ર એક જ વાક્ય લખેલું હતું "We love you."

ધ્રુવસાહેબે ધારું ફોત તો અનેલી ગેરસમજૂતી પોતે દૂર કરી ચકત. પરંતુ એમનાં જીવનના મૂલ્યો જુદાં હતાં. પોતાનું વક્તવ્ય સરકારને

કે કોઈને પણ સમજાવવાની એમને લેશ પણ અપેક્ષા જણાઈ નહિ. તેમજ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના સ્થાનને એક દેશ પણ વિશેષ વગમી રહેવાની એમને બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી.

આવા બીજા પ્રસંગો પણ ધ્રુવસાહેબના જીવનમાં આવ્યા હતા અને એ સર્વમાં એમણે અદ્ભુત આત્મમાન સાચવ્યું હતું.

+ + + +

જનારસની એક બીજી હકીકત જે ધ્રુવસાહેબે મને કહી હતી તેનું પણ નિરૂપણ અત્રે કરું છું. સર સ. રાધાકૃષ્ણનને વાઘસચેન્સેલરના પદે નિયુક્ત કરવા યુનિવર્સિટી કાઉન્સિલમાં એકમતી નહોતી. ધ્રુવસાહેબ છેલ્લી વાર જનારસ ગયા ત્યારે એ ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચામાં ધ્રુવસાહેબે બ્રાગ લીધો અને આ રાધાકૃષ્ણનના સત્ય ગુણો કાઉન્સિલના સર્વસભ્યોને ખાતરી કરાવે તેવી વાણીમાં વર્ણવ્યા. ધ્રુવસાહેબે છેવટે કહ્યું, “રાધાકૃષ્ણન આપણા દેશનું પરમ ભૂપત્ય છે અને પરદેશમાં આપણી સંસ્કૃતિના એક ‘outpost’-છે. એમ પુરુષને નીમીને આપણે પોતાની જાતને જ માન આપીએ છીએ.” કાઉન્સિલે રાધાકૃષ્ણનની નિમણૂક સર્વાનુમતે કરી

+ + + +

ધ્રુવસાહેબના જીવનનાં ક્રેદકાં છ-સાત વર્ષમાં હું એમના વધારે નિકટ સંબંધમાં આવ્યો. દોઢ એમ હું કહું તો અત્યુક્તિ નથી. એ સમય દરમિયાન પોતાના જીવનની તેમ જ અન્ય વિષયોની અનેક મિનાઓ એમણે મને જણાવી છે. કેટલીક વાર હું એમની પાસે બેઠણ કલાક બેસતો અને કોઈ કોઈ વાર સાથે ફરવા પણ જતો. આ સર્વકાલ દરમિયાન હું અનેક પ્રશ્નો પૂછતો અને એમની પાસેથી અનેક સમાધાનો સાંભળતો. એમની કૃપાને લીધે જ આ સર્વ જની શક્યું.

એક વાર ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું, “ત્રિવેદી, મને પ્રભુએ સર્વ વાને સુખી રાખ્યો છે-માત્ર એક અપવાદ (પત્નીની હયાતી) સિવાય-પરંતુ એ પ્રસંગથી હું મારી ધાર્મિક જીતિને આગળ પાડી શક્યો.” પત્નીના પર-લોકવાસ પછી ધ્રુવસાહેબે ધર્મજીવોનું પરિચીનન વધારી લીધું હતું-એ

હકીકત હું જાણતો હતો એટલે એ અપવાદ અને એ ધાર્મિક વૃત્તિનો વિકાસ ઇત્યાદિ હું સમજ્યો હતો. “અલગત, મારા જીવનમાં worries વાને ચિંતાઓ નહોતી એમ નહિ, પરંતુ મારામાં peace of mind-ચિંતની ખરી શાન્તિ એટલે એ સર્વ હું સારી રીતે સદન કરી ચક્રો. કેટલાક કહે છે કે મેં જહુ-યાંચું અને જ્ઞાન મેળવ્યું. પરંતુ એમાં ખાસ આશ્વર્ય જેવું કંઈ જ નથી. હું સાધનસંપન્ન રહ્યો એટલે મેં મારાં સ્વાસ્થ્ય અને આરામના સમયનો વાચનમાં ઉપયોગ કર્યો, હા, ઉપયોગ કર્યો એટલો ગુણ કહેવાય. જાણી તો નજીકને મારે જિજ્ઞાસા હોય છે, પરંતુ સાધનના અભાવે ખતી રાકતું નથી.” એક બીજા પ્રસંગે મને ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, “મારાં માતૃશ્રીની ઇચ્છા મારે એકવાર ફરી લગ્ન કરવાં એવી ખરી. એક વખત ગોવર્ધનભાઈ (ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી) મારે ત્યાં દત્તા ત્યારે માતૃશ્રીએ એ વાત કહી, પરંતુ ગોવર્ધનભાઈ સમજી હોવાથી એમણે મારી પાસે એ વાત જિલકુલ કરી નહિ; પણ માતૃશ્રીને એક બીજી વાત કહી સંભળાવી. ગોવર્ધનભાઈએ કહ્યું. “એક વિધુર મને લગ્ન કરવું કે નહિ તે સંબંધી સલાહ પૂછવા આવ્યા. મેં તુરત જ એવી સલાહ આપી કે એમણે રસ્તામાં જ લગ્ન નહી કરીને પછી જ ઘેર જવું. પરંતુ ભઈ (ધ્રુવસાહેબ) જેવાને આપણાથી કેમ કંઈ કહેવાય?”

ધોડાંક વર્ષ પહેલાં કાંગડી ગુરુકુળના આચાર્ય રામદેવજીનું બાળજી અત્રેના લક્ષ્મીભાઈ કરસનદાસ દોશમાં દત્ત. ધ્રુવસાહેબ પ્રમુખ દત્તા. હું પણ ધ્રુવસાહેબના ઘેરથી એમની સાથે ગયો. દોશમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં ધ્રુવસાહેબે મને ગેલેરીમાંથી ચોકના છેડે એક નાની જગ્યા બતાવી અને કહ્યું, “પ્રથમ ત્યાં પતરાંની ઓરડીઓ દત્તી. હું કોનેજમાં દત્તો ત્યારે એક પ્રસિદ્ધ ન્યાયાચાર્ય અત્રે આવ્યા દત્તા. એમની પાસે બેસીને દિવસના સાતઆઠ કલાક ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં પણ મહિનાઓ સુધી મેં ન્યાયનું અધ્યયન કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં મારું ‘અસાધારણ સ્થાન’—unique position-છે તેનો પણ આવા ગુરુઓને છે. જ્ઞાન માટે મેં આવી તપશ્રયા કરી છે.” બાળજી સમાપ્ત થયા પછી દોશમાંથી ઘેર પાછા વળતાં ધ્રુવસાહેબે મને પૂછ્યું, “પેલાં એક ખેડેને પોતાના બાળજીમાં ‘ઘેર ગમાર શદ્દ’ ગરુ નારી ય સય તાડનકે અધિકારી’ એ, વૃક્ષસીદ્ધસંજ્ઞી

ઉક્તિ દોષી અને સ્ત્રીગતિની દ્વા ખાધી તે વિશે. તમને કેમ લાગ્યું? મેં કહ્યું, "ગાંધીજીએ તો એ ઉક્તિને શેષક ગણી છે." દુવસાહેબે વરતજ ઉત્તર વાળ્યો, "મારી સમજણ જુદી છે. આપણા મધ્યકાલીન સમાજમાં સ્ત્રીગતિમાં ઘેર અત્યંત પ્રવર્તેલું હતું. આપણી અત્યંત સ્ત્રીઓ બાવા-જનતિઓ પાસે જ્ઞાન મેળવવાની હોંશ રાખતી. પરંતુ આ બાવા-સાધુઓએ એમના સમયે શુદ્ધિઓના ઉપદેશને અનુસરીને સ્ત્રીઓ સંસાર સેવ્યો નહિ અને ઉપદેશ અર્થે પોતાના આવાસમાં સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે તો પણ ઉદ્ધત તિરસ્કારપૂર્વક એ તેમને ઠારી મૂકતા. બાવાઓના આવા આકરા વલણથી આપણે સંસાર મહિનતામાંથી જિગંરી ગયો છે. આ બાવા-સાધુઓએ સ્ત્રીઓનાં રૂપચુલ્હની ખુશામન ન કરી એ આપણા સમાજની એમની નાનીસૂતી સેવા નથી. આપણે આપણા પહેલાંના ધોડક સૈકાઓનો ઇતિહાસ બરાબર જાણવો જોઈએ અને સમજવો જોઈએ."

દુવસાહેબનું હૃદય ગહુ જ કુટુંબવતસલ હતું. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર એમણે એક વાર મને વાતમાં કહ્યું, "મારા પિતાશ્રીની ઉમર જોતાં મારે પણ દશેક વર્ષ જીવવાનું છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. એ સમયમાં મારા ચિરંજીવીઓ સઘે મારે રહેતું છે. એમને મેં પારણામાંથી ઉઠેલાં છે. પંડિત માલવીયજીને પણ મને ત્યાંથી છૂટો કરવાનું મેં જણાવ્યું છે. હવે તો હું અને મારો પ્રભુ અને પુત્રોનો સહવસ. માણસે સાકં વર્ષ નિષ્ઠતાં યઈ જવું જોઈએ. એમ કરવાનો એને અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે." એક પ્રસંગે મારી શાળાનું છાપેલું મેગેઝિન મેં દુવસાહેબના હાથમાં મૂક્યું અને એમણે ધીમે ધીમે પાનાં ફેરવતાં માણ્યાં. એટલામાં 'અડેન મર્ષ' એવા શીર્ષક નીચે એક વિદ્યાર્થીના લેખ ઉપર પોતે નજર ફાળી. એ લેખ વાંચ્યા પછી મને કહ્યું, "હું અગ્રેજી છદ્મ; ધોન:ણમાં બહુતો હતો ત્યારે જનુઆરીની બા-મારી અડેન-પત્ર ગઈ! એનો અંતકાળ હતો એ વખતે હું પૂજા કરતો હતો. તે ઉમરના મારા જ્ઞાન પ્રમાણે મનમાં કેટલીક વહેમો માન્યતાઓ ખરી. એટલે હું એમ માનતો કે મારી પૂજા યથા પહેલાં મારી અડેન જશે નહિ. પરંતુ મારા પિતાશ્રી અડેનની આખર અવસ્થા આવી પડેલી છે એમ સમજી ગયા અને એને દેવધર પાસે નીચે ઉતારવાની પોતે તજવીજ કરવા

માંડી. અવસાન પહેલાં થોડાક વખતે. એના બંને પુત્રોને-જનુભાઈ અને લીનુભાઈ ને-મને મળાવતી ગઈ.”

કુટુંબવાત્સલ્યનો એક અધિક પ્રસંગ મને કહેલો. સ્મરણમાં આવે છે. પિતાશ્રીના અવસાન પછી ધ્રુવસાહેબ તુરત જ માંદા પડ્યા એમનાં મામા અમૃતરાય મેઠ બહુ ડાહ્યા પુરુષ હતા. એમણે સ્નાન અને શ્રાદ્ધ વગેરેનાં રિવાજને બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં ધ્રુવસાહેબની તમિયત સચવાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યું. પરિણામે પિતાશ્રીની શ્રાદ્ધાદિ ઉત્તરક્રિયા જનુભાઈ એ કરી. “આ રીતે જનુભાઈને મારા બાણેજ ઉપરાંત મારા નાના બાઈ તરીકે પણ હું ગણું છું.” એમ પોતે મને કહ્યું.

+ + + +

ધ્રુવસાહેબની સ્વદેશભક્તિ નક્કર હતી. દિન્દિહિતચિન્તન એમના છાત્રાનાં પ્રધાન વ્યવસાય હતો અને ‘વસ્ન્ત’માંના ‘દિન્દિહિતચિન્તક’ની સહીથી અને પોતાની સહીથી લખેલા અનેક લેખો એમની ઉજ્જવલ સ્વદેશપ્રીતિનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. અવસાન પહેલાંનાં હેઠલાં બે વર્ષમાં પણ માંદગીને જિજ્ઞાસે સૂતા સૂતા દેશહિતના અનેક પ્રશ્નો શક્તિ ફીણ થતી હતી તથાપિ પોતે ચર્ચાતા અને રસપૂર્વક સાંભળતા. વર્તમાન (૧૯૩૬-૪૫ના) યુદ્ધ સંજ્ઞાથી પણ વારંવાર અવલોકન કરતા અને આપણા દેશ ઉપર એની શી અસર થશે એની ચિન્તા વ્યક્ત કરતા. તા ૬-૧૧-૪૦ના રોજ મુંબાઈથી મારા ઉપર લખેલો એક પત્ર આ સંજ્ઞાધર્માનીયે ઉતારું છું.

મુંબાઈ ૪.

તા. ૬-૧૧-૪૦.

રા. બાઈ, ત્રિવેદી,

હું અહીં આજે તો પછી આ પહેલો જ કાગળ લખું છું. કસ્ટમ એમ હતું કે મ્હારા ધાર્યા કરતાં મારી તમિયત, અહીં હાલ સુધી, ખરાબ રહી. હવે સારું છે. અને આજ રહે છે કે હું નાતાલ સુધીમાં લાં આવી જઈશ તે પહેલાં તમિયત સુધરી ગઈ હશે. પણ જીવનનાં આમ. કેટલાંક વર્ષો નિરર્થક વહી જાય તે માટે ખેદ રહે છે. પણ આ વસ્તુઓ આપણી.

ધર્મજાને વશ નથી. આજકાલ તો શ્રીયુત જયકરના ભાવણના મનનની વાતોથી વાતાવરણ બરેલું હશે તે સાથે એક પ્રધાનસૂર વર્તમાન. યુદ્ધનો તો ચાલતો જ હશે. કે એ સૂર સદ્મતાથી સાંભળવા જેટલી આપણી અવલેન્દ્રિય કેળવણી નથી ?

મદારી તનિયતની ચિન્તા કર્યો નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છાનુસાર બધું વખતોવખત થયે જાય છે. મહેને હજી હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા રહે છે. સર્વ ભાઈઓને શુભચિન્તા.

લિ. આનન્દશંકરના આદીવાદ

આ વિચારના અનુસંધાનમાં પોતે આવા અર્થનું કહેતા કે આ આખું સુધેરેલું જગત યુદ્ધરૂપી સજગતા જ્વાળામુખીઓના વિનાશક મુખોમાં સપડાયું છે. એ ફટકા પહોંચી જવાળાઓ ફેલાતી ફેલાતી હિન્દુસ્તાનની સીમા સુધી પહોંચી ગઈ છે અને આપણે જિભા છીએ તે ભૂમિની આસપાસ પણ એ ફરી વળે તો જરા આશ્ચર્ય નથી. એક વાર મેં પ્રશ્ન કર્યો, “કદાચ હિન્દુસ્તાન આ યુદ્ધરૂપી દાવાનળમાંથી ખૂંચી જાય તો હિન્દુસ્તાનને ખાતર બીજું યુદ્ધ ભવિષ્યમાં લઢાય એમ આપને લાગે છે?” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, “એમ ચાલે તો સહેજે નવાઈ પામવા જેવું નહિ.” હિન્દુસ્તાનની ચિન્તા ધ્રુવસાહેબને જીવનના છેલ્લા દિવસો સુધી હતી.

x

x

x

x

ગાંધીજી પ્રયે ધ્રુવસાહેબનો અપાર પ્રેમ એમની વાતચીતમાં વારંવાર જણાઈ આવતો. પોતે જતારસથી નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદ આવ્યા ત્યાર પછી ગાંધીજીએ હરિજનપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેવા ધ્રુવસાહેબને પત્રદ્વારા જણાવ્યું. એ પત્રમાં ધ્રુવસાહેબે જીવનમાં અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી છે એનો ઉલ્લેખ હતો. અને હરિજનોને ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય ધ્રુવસાહેબ કરે તો ‘મારું’ એ કાર્ય સફળ થઈ જાય’ એમ ગાંધીજીએ લખ્યું હતું. આ પત્રનો સાર ધ્રુવસાહેબે મને કહી સંભળાવ્યો, અને પોતે ગાંધીજીને જે ઉત્તર લખ્યો તેનો સાર પણ મને કહ્યો. એ ઉત્તરમાં આ પ્રમાણે હતું: “આપ મને ઓળખો છો. તેના કરતાં હું મારી જાતને વધારે જાણું છું. હું તો માત્ર લેખક છું; વક્તા નથી. એ કાર્યને મોટે પ્રગિત માલતીવાળું જેવાની

ચોખ્ખતા મળ્યા, મારા જીવનની નહિ." ગાંધીજી પ્રત્યે, સંપૂર્ણ માન અને પ્રેમ છતાં ધ્રુવસાહેબનું આત્મભાન એટલું સત્ત્વળ હતું, કે હૃદયથી, બુદ્ધિ માને તો જ કોઈ પણ કાર્ય પોતે, હાથ ઉપર લેતા. કીર્તિની, તો, એમણે જીવનમાં કદાપિ દરકાર કરી નહોતી.

પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સાથે ધ્રુવસાહેબે, પરમ સહાનુભૂતિ રાખવા પ્રયત્ન કરેલ છે. ગાંધીજીની હરિજનપ્રવૃત્તિ સાથે ધ્રુવસાહેબે જે પરમ સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, તેનાં ઉદાહરણોમાં 'શાસ્ત્રાર્થ'. ઉપર 'વસન્ત' અને 'Young India' માં પ્રસિદ્ધ ધ્યેયો એમનો લેખ અને પૂનામાં ગાંધીજીની ઇચ્છાથી શાસ્ત્રીઓની સભામાં થોડોક ફેરફાર કરીને, સંસ્કૃતમાં વાંચેલો અને પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલો 'શાસ્ત્રાર્થ' ઉપર નિબંધ એ આગળ તરી આવે છે. પોતે લખી વાર કહેતા કે "કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ખરા દેડ છે અને, સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી; કોઈ વ્યક્તિવિશેષ કદાપિ અસ્પૃશ્ય કોઈ શેકે, જ નહિ."

પોતાના પાછળના મંદવામાં અહીં આવે ત્યારે આચાર્ય કૃપાલાનીજી દ્વારા કે રવ. મહાદેવભાઈ દ્વારા કે કવચિત્ પોતે ગાંધીજીને પોતાની તબિયતના સમાચાર મોકલતા અને ગાંધીજી પણ પ્રસંગોપાત્ત પૂછપરછ કરાવતા. જીવનનાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન ગાંધીજીના એક પ્રિય વૈદ્ય, વલ્લભરામ સાથે મારે પરિચય થયો અને હું એમને ધ્રુવસાહેબ પાસે તેડી લાવ્યો. વૈદ્ય વલ્લભરામે પોતાની દવા લેવા ધ્રુવસાહેબને વિનંતી કરી. ધ્રુવસાહેબને કોઈ પણ વસ્તુનો ધૂંટડો ઉતારવો સહેલું નહોતું. પરંતુ ગાંધીજી પ્રત્યેના પરમ પ્રેમને વશ થઈને ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, "ગાંધીજી મારા છે અને આ (મારા તરફ આંગળી કરીને) પણ મારા છે. દવા સંબંધી બધું આને (મને) કહેજો. હું ખુશીથી દવા લઉં." વૈદ્ય પણ ગાંધીજીને ધ્રુવસાહેબની તબિયત વિશે જણાવતા રહેતા અને ગાંધીજી પણ એમની સંભાળ લેવા વિશે વૈદ્યને કોઈ કોઈ વાર સંદેશો મોકલતા હું ન્યારે મળવા જતો ત્યારે પોતે કહેતા, "હું દવા નિયમિત રીતે લઉં છું." "I would die a martyr for science" એમ વિજ્ઞાન પ્રત્યે પલણુ હોવા છતાં ગાંધીજી પ્રતિ પ્રેમને લીધે વૈદ્યની દવા પણ કેટલોક વખત પોતે લીધી. એમના જીવા મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રેમને આમ આધીન થતા.

આપણા યુવાનોમાં આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન વિસ્તારવાની ધ્રુવસાહેબની એક પરમ અભિલાષા હતી. એને માટે ઇતિહાસના જ્ઞાનની અપેક્ષા ઉપર પોતે વારંવાર ભાર મૂકતા. 'Transition Periods in History' વિશે એક ગ્રંથ રચવાની ધ્રુવસાહેબની ઇચ્છા હતી. ઇંગ્લેન્ડ મને કહેતા, "હવે પછીનો આપણો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. સાતમા સૈકાથી અગિયારમા સૈકા સુધીના આપણા દેશના ઇતિહાસનું અન્વેષણ જોડાણથી કરવાની જરૂર છે. એ સમય-જેમાં ચંકરાચાર્ય અને ભાગવતકાર શુકદેવના ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા-તે આપણો 'અતિ મંરકૃતિ'—'Over civilization'નો ઇતિહાસ છે. જેમ અમંરકૃતિ કે ઓછી સંસ્કૃતિ હાનિકારક છે, તેમજ અતિસંસ્કૃતિનું પણ સમજવું. વળી તેરમા-ચૌદમા શતકથી બાળયુગ અથવા સાધુસન્તોની વાણીના યુગનું જે મંડાણ થયું અને જેને સ્વર્ગસ્થ મહર્ષિ રાનકે 'Eruptions' કહે છે તે 'Eruptions' તો ખરા પરંતુ એ પૃથ્વીના પડમાં-એના ગર્ભમાં-ગતી રહ્યાં હતાં. એનો મહાકાલ નવમાથી બારમા શતક સુધીનો છે." વર્તમાન સમયમાં ઇતિહાસના અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે એમ એઓ ભારપૂર્વક કહેતા.

+ + + +

ધ્રુવસાહેબનો હાસપરસ ઉજ્જવલ, મધુર અને ચાર્મિક હતો. અમારા કોલેજના દિવસો દરમિયાન 'ગુજરાત સોસાયટી કોન્ફરન્સ'ની બેઠક પ્રેમાબાઈ હોલમાં થી, નરસિંહરાવ જોળાનાથ દિવેદિયાના પ્રમુખપદે બરાઈ હતી. સભામાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ કાઢી નાંખવા વિશે દરેક પસાર કરવામાં આવ્યો. ધ્રુવસાહેબે વિરામના સમયમાં પ્રમુખને કહ્યું: "નરસિંહરાવ, થોડીક પણ લાજ નહિ?—કિંચિદ્-વલસંવૃત્તમ્—?" નરસિંહરાવ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એક વાર રામાનુજનું 'શ્રીમાખ્ય' સમજાવતાં પેરેગ્રાફને અતિ 'હતિ ઉપશામ્યતુ મવાન' એ વચન આવ્યું. એટલે અમારામાંથી એક જણથી કાંઈક જાણે સાહે જોલાઈ ગયું 'હવે કંડા પડે.' ધ્રુવસાહેબે બિલકુલ આંખનો ખૂણો લાલ કર્યો વગર દરીને ચબ્દો પાછા વળ્યા ' "કંડા પડે" એમ જ મેં બાપાન્તર કયું છે." ધ્રુવસાહેબે 'શ્રીમાખ્ય'નું જે વિભાગમાં ગૂજરાતીમાં બાપાન્તર કર્યું છે.

એક સવારે 'પરિમલ' સોસાયટીમાં ધ્રુવસાહેબને ત્યાં હું. બહારની પરજાળમાં એમની પાંસે બેસીને વાત કરતો હતો. ત્યાં બહારના રસ્તા ઉપર કોઈ બેઠૂત સ્ત્રીપુરુષ તકરાર કરતાં એકબીજાની પાછળ ચાલી આવળ જતાં હતાં. ધ્રુવસાહેબે એકાએક વાત બંધ રખાવી મને કહ્યું. "મિ. ત્રિવેદી, આ એકબીજાં સામાસામાં તો ચતાં નથી ને?" મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, "ના, જી." "ત્યારે તો હરકત નહિ," એમ કહી પોતે પણ રિમત કયું.

આજથી સાડાત્રણેક વર્ષ ઉપર નાદુરસ્ત તબિયત છતાં 'મારાં ખાસ આગ્રહથી ધ્રુવસાહેબ મારી શાળામાં પધાર્યાં. મારું શિક્ષકમંડળ અને હું એમનું સ્વાગત કરતા હતા. પોતે મોટરમાંથી નીચે જિતરીને શાળાની અંદરના બાગમાં જ્યારે આવતા હતા, ત્યારે એમના જમણા હાથને મેં સહેજ ટેકા આપ્યો હતો અને ડાબા હાથને લાઇ મધુસૂદન મોદીએ ટેકા આપ્યો હતો. ધ્રુવસાહેબે મંદ મંદ રિમત કરી મગક કરી, 'આ લોકો (સામે ટેબલની આસપાસ બેઠેલા ડેટલાક શિક્ષકબાઈઓ) એમ ધારણે કે તમે કોઈ કેદીને જે હાથે પકડીને લાંબા છે.' અને લગભગ હાથ છોડી દીધા અને ખડખડ હસી પડ્યા.

એક વાર સરદારજી શ્રી. ગુરુમુખસિંહજી અને હું ધ્રુવસાહેબના ખાટલા પાસે બેઠા હતા, ત્યારે બનારસની અને બીજી અનેક વાતો કરતાં સરદારજીએ ધ્રુવસાહેબની સંમોહક (bewitching) આંખો વિશે વાત કાઢી. ધ્રુવસાહેબે કહ્યું કે, "સદગત પ્રિન્સિપલ ગિદવાણીએ મારી આંખો 'bewitching' છે એમ મને કહ્યું ત્યાર પછી તો મેં દર્પણમાં પણ જોયું! પણ મને તો એમાંનું કંઈ જ માલૂમ પડ્યું નહિ." એમ કહી અમને હસાવ્યા.

+

+

+

બનારસથી ધ્રુવસાહેબ અમદાવાદ આવ્યા બાદ ડેટલાક મિત્રો અને નમરજનોના આગ્રહથી સ્વ. શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારિખે અને મેં અહવાડિયામાં એક વાર 'ભગવદ્ગીતા' ઉપર બહાર પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરી, અને પોતે કૃપા કરી એ સ્વીકારી. પોતાની ઇચ્છા થોડાંક માણસો પાસે પ્રવચન કરવાની હતી પરંતુ ધીમે ધીમે સંખ્યા ૬૦૦-૭૦૦ સુધી

પહોંચી ગઈ આ પ્રવચન બહુ બોધપ્રદ અને રસપ્રદ મન્યું અને સર્વ શ્રોતાઓ એ દિવસની આતુરતાથી રાહ જોતા હતા.

પ્રવચનમાં સાક્ષાત્કારનો કમ સમજાવતાં પોતે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

શ્રવણેન્દ્રિયથી વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે તેના કરતાં નેત્રથી ગ્રાહ્ય વસ્તુની વિશેષ ખાતરી થાય છે. સંબંધનો સાક્ષાત્કાર તો કહેવાય પણ નેત્રથી થતો સાક્ષાત્કાર વિશેષ છે. વળી નેત્રથી હું જોઈ છું તેમાં પણ વખતે એક શંકા થાય કે તમે ચિત્રરૂપ આકૃતિ હો-બલે પછી તમારા હાથ પગ હાલતા હોય-કેમ કે સિનેમાઓમાં એવી હાલતી ચાલતી આકૃતિઓ દેખાય છે. પરંતુ હું તમારી પાસે આવીને બેઠું ત્યારે તે બધા કરતાં વધુ સાક્ષાત્કાર થાય. એટલે પ્રથમ શ્રોત્ર, પછી નેત્ર, અને પછી ત્વગ એમ ક્રમ થયે.

આ બધી માલ્ય ઈન્દ્રિયોની વાત છે. પરંતુ તે કરતાં યે તમને પોતાનાં સુખદુઃખની વધુ ખાતરી થાય, એટલે કે આંતર અનુભવથી વિશેષ ખાતરી થાય છે. બાહ્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરવી તે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા જેવું છે છતાં આંતર અનુભવથી વધુ ખાતરી થાય છે.

દલીલથી ખાતરી કરીએ તે કરતાં ય સાક્ષાત્કારથી અનુભવ કરીએ તેમાં પણ ફેર છે. આપણે ગણિતના આંકડા જેવી ગણતરીથી કેઈ વસ્તુની અંતરમાં ખાતરી કરી આપીએ તે કરતાં સુખદુઃખના સાક્ષાત્કારનો અનુભવ વિશેષ છે. આથી સાક્ષાત્કારોએ પરોક્ષાનુભવ અને અપરોક્ષાનુભવ એમ બે પ્રકારના અનુભવ જતાવ્યા છે.

વળી પૂરીકા વસ્તુનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પોતે કહ્યું, “કર્મમાર્ગમાં ‘ત્વગ્રાહ્ય છે’ અને ભક્તિમાં મનનો અનુભવ છે. તેથી કર્મયોગ કરતાં ભક્તિયોગ ચઢિવાતો છે. જ્ઞાનયોગ-Intellectual conviction (એક ભાગ) એ ભક્તિયોગ કરતાં જિતરતો છે. જ્ઞાનયોગનો ખીજો ભાગ-સાક્ષાત્કાર અનુભવ એ સહુથી ચઢિવાતો છે. એમાં તો ચિત્તમાં ભગવાન આવવા જેમ છે. અર્થાત્ આત્મા—consciousness—માં ભગવાનનું રૂપ કેતરાવું જોઈએ. ‘માલતી માધવ’ની એક મનોરમ પંકિત-લાનેવ પ્રતિવિમ્બિતેવ લિખિતે વોક્તોર્ણરૂપેવ ચ’ દ્વારા આ સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ સમજાવે. માલતીની પ્રતિમા પેડે આપણી વૃત્તિઓને પરમાત્મામાં લીન કરવાની છે,

એમનામાં એનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું છે. પરંતુ જ્ય અને પ્રતિબિંબમાં અનુક્રમે અદર્શન અને છાયા છે, એટલે એ મૂર્તિ હૃદયમાં લખાઈ જતી જોઈએ એમ કવિએ કહ્યું છે. પરંતુ લખવામાં એકતા છે પણ તે યાત્રિક છે અને તેથી એ છબિ કોતરાર્થ જતી જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આપણા હૃદયમાં પ્રભુની મૂર્તિ કોતરવાની છે. આપણા આત્મામાં સદા સ્વરૂપ, સુંદર સ્વરૂપ, મંગલ સ્વરૂપ વગેરે પ્રભુતા ગુણોમાં મૂર્તિમન્ત થતું પ્રભુનું રૂપ જે શાસ્ત્રોએ વર્ણવ્યું છે અને ઋષિઓએ જોયું છે તે આપણે હૃદયમાં કોતરી લેવું જોઈએ. પ્રભુને આકૃતિ નથી એટલે અને તે જ એના ગુણો જ આપણા અન્તરમાં કોતરશે. 'અદ્વૈત' થઈ શકે અને ક્યાંઈએ 'દ્વૈત' ન રહે. સાધુત્વની પ્રાપ્તિ માટે આ ઊંચામાં ઊંચી ભાવના છે."

ભગવદ્ગીતાની સાંખ્યદષ્ટિ સમગ્રવતાં પોતે આ પ્રમાણે કહ્યું, "વિરોધાના પરિહાર માટે ભગવદ્ગીતાની ઉત્પત્તિ છે. જેમ ઇસક્ર માર્કસે 'ન્યુ ટેરામેન્ટ'માં કહે છે. "I have come not to destroy but to fulfill"-હું ક્રિયામાંડના નાશ માટે નથી આવ્યો અર્થાત્ જે યાહૂદીઓનાં મંદિરો હતાં તેના નાશ કરવા હું નથી આવ્યો પરંતુ તે મંદિરોમાં જે અપૂર્ણતા હતી તે પૂરી કરવા આવ્યો છું. થીકૃષ્ણ ભગવાનનો ભગવદ્-ગીતાનો ઉપદેશ પણ અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરવા માટે છે. સત્યનિષ્ઠામાં આગ્રહ છે અને તેથી શુદ્ધ અને ક્ષલ્લ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સત્યનું ખીજતું અધુરું અંગ જે પ્રેમ છે તે પછી આવે છે. ઇતિહાસમાં આ શી રીતે બને છે તે જોઈએ. પ્રથમ સત્યને માટે આગ્રહ થાય છે પછી પ્રેમનું બળ આવે છે. પ્રથમ રાત્રિનો અન્ધકાર; પછી ઝાકળ; પછી સૂર્યના રંગોમાં જિન્દુઓનો વધારો સુંદર દેખાવ; અને પછી એ જ સૂર્યના પ્રકાશથી જિન્દુઓનું સુકાઈ જવું તે. આ રીતે, પ્રથમ કર્મ, પછી જ્ઞાનના રંગો; પછી પ્રકાશ જ્ઞાન; અને પછી, કર્મમાર્ગનું સુકાઈ જવું તે આમ પહેલી રિયતિ શુદ્ધ કર્મની, પછી જ્ઞાનનાં કિરણો અર્થાત્ કમો સમજીને કરવા-કર્મની સાથે ભક્તિ લાવવી. ત્યાંથી આગળની રિયતિ એ કે જ્ઞાન ખૂબ વધ્યું. પરંતુ કમો સુકાઈ ગયાં.

સારે વચ્ચે માર્ગ કયો? ભગવદ્ગીતા એ માર્ગ સમજાવે છે. તમે કર્મને સમજો. જ્ઞાન અને કર્મનો વિરોધ નથી; બંનેનો, ખરેખર, અવિરોધ છે. શ્રીકૃષ્ણ કર્મની Philosophyમાં રહેલું જ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજાવે છે. આ તત્ત્વ તે શું? પ્રકૃતિનું કામ પ્રકૃતિ કરે અને પુરુષ દ્રષ્ટા રહે. આ જાતિની દૃષ્ટિ છે. એ જીવી સ્થિતિ છે પણ એના કરતાં પણ વધારે જીવી સ્થિતિ છે અને તે ધર્મની દૃષ્ટિ છે. જાતિનું ધોરણ પ્રકૃતિમાંથી આવે છે અને પ્રકૃતિના પદાર્થો સાન્ત હોવાથી નીતિનો પ્રદેશ પણ સાન્ત (finite) છે; સાન્તના અસંતોષમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ છે અને એનો પ્રદેશ નિઃસીમ છે કારણ કે એનું અવલમ્બન કોઈ અનન્ત સનાતન પદાર્થ જેને ભગવદ્ગીતા "ઉત્તમ પુરુષ" અથવા 'પુરુષોત્તમ' કહે છે તે છે.

આ વસ્તુનું અધિક સ્પષ્ટીકરણ પોતે નીચે પ્રમાણે કયું.

પૌરાણિકો અને મીમાંસકોની કર્મ સંબંધી રીતો વડે હથ્થરનો અનુભવ થવાનો સંભવ થોડો. મનુષ્ય મનનશીલ પ્રાણી છે એટલે એને પંત્રવત્ત કર્મો કરવા કરતાં કર્મો વિષે વિચાર કરવાનું સ્કે. તેથી જ ભગવદ્ગીતા કહે છે કે જે કાંઈ કર્મ કરે તે માત્ર ક્રિયાત્મક રીતે નહિ પણ એ કાર્યોમાં હથ્થરભાવ આવે એ જોઈએ, અને જે હથ્થરભાવ આવે હોય તો જે કાંઈ કર્મ કરે તે તારા સ્વર્થ માટે નહિ પરંતુ અનાસ્કત્ત રહીને, કોઈ પણ વસ્તુમાં ચિત્ત ન ચોંટતો દઈ પ્રભુમાં ચિત્ત ચોંટાડવું. આથી અહંભાવ ઓછો થાય. આ કર્મમાં હું ભગવાનનો અનુભવ કરું છું એવો ભાવ આવે એ જોઈએ.

વળી કર્મ એટલે માત્ર ધાર્મિક ક્રિયા જ નહિ. વર્ણાશ્રમ વગેરે સર્વધર્મોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. જે કર્મનું ચક્ર આ જગતમાં પ્રવર્તે છે એ પરમાત્માના નિયમમાં એક નાનું ચક્ર થયા વગર છૂટકો નથી. આરંભમાં તું બન્નનો એક ભાગ થઈશ પરંતુ જ્ઞાન આવશે અને જીવે ભાવ આવશે ત્યારે સમગ્રશે કે ધર્મ એક ઘડીની નહિ પણ આખા જીવનની વાત છે. આપણે જે ધર્મો લીધે એમાં પણ પરમાત્માનો વાસ છે. (ઉદા. શિક્ષકનો ધર્મ). ગાંધીજીએ 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्' ઇત્યાદિ ઇશોપનિષદની પ્રસિદ્ધ પંક્તિ ઉપર સુંદર રીતે મનન કયું છે એ મને વાદ આવે છે.

પ્રથમ સર્વત્ર સમર મર્યો છે. જે જે જગતો હોય છે તે ગદ્યામાં એ વ્યાપી રહ્યો છે. તને તે નાંખે તેમાં તું આનંદ કર. જે કોઈ ચીજ બીજીની છે તે તારી પોતાની થાય એવી ધૃષ્ટા ન કર. આ બીજી ભાવના છે. મનુષ્યસુધારાની સર્વ સંસ્થાઓમાં પ્રમુખો વાસ છે એમ સમજી જુદી જુદી સામાજિક સંસ્થાઓમાં કામ કરવું પડે.

ભગવદ્ગીતાના નીચેના શ્લોક ઉપર ધ્રુવસાહેબે કાંઈક આવું વિવરણ કર્યું:

“યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પદ્યતો મુનેઃ ॥

આ મનુષ્યજીવનનું સુરવાક્ય છે. આમાં સામાન્ય વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેની શૂચિતા કેવી જુદી છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય વ્યવહારુ મનુષ્ય અને જ્ઞાનીની રિધિતિ વચ્ચે નિશા અને જાગ્રદવસ્થા જેવો ભેદ છે. બંનેની શૂચિતાને એક બીજા સાથે લેવાદેવા નથી. બંનેની શૂચિતા જુદી એટલે એના નિયમો પણ જુદા. એકમાં બાહ્ય દૃષ્ટિ છે, બીજામાં આંતર દૃષ્ટિ છે. જેને વ્યવહારુ માણુપ નિશા માને છે તેને જ્ઞાની જાગ્રત અવસ્થા માને છે; અને જેને વ્યવહારુ માણુપ જાગૃતિની અવસ્થા કહે છે તેને જ્ઞાની રાત્રિ કહે છે. આમ ‘સામાન્ય પ્રાકૃત જીવનનાં મૂલ્યોને ઉત્તરાર્થીને-એનું મૂલ્યપરિવર્તન કરીને-જ્ઞાનીનું જીવન ગાળી શકાય છે.

+

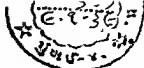
x

x

+

ધ્રુવસાહેબના મન્ય તત્ત્વચિન્તનનું પૂર્વરૂપ એમનો પ્રામાણિક શંકાવાદ છે. એમની શંકા શ્રદ્ધાત્મક હતી અને એમાંથી જ એમની ધર્મની મન્યતા અને વિશુદ્ધિ આવતી. ‘ઋગ્વેદ-સંહિતાનું ‘નાસદીઃ સૂક્ત’ એમને અત્યંત પ્રિય હતું. એમાં રહેલા સંશયમાં યથાર્થ તત્ત્વદૃષ્ટિનું મુજ મળી આવે છે એમ એઓ કહેતા. એ સૂક્તની એમની પ્રિય પંક્તિઓ એઓ ફવચિત્ત ગંભીર વાણીમાં આ પ્રમાણે ઉચ્ચારતા:

‘કોઽ અદ્વા વેદ રૂદ પ્રદોચત્ કુતઃ, આ જાતા કુત ઇયં વિચુષ્ટિઃ ॥

યો અસ્યાધ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ત્સો અહ્મ વેદ યદિ વા ન વેદ”
(ખરેખર ડોણુ બાણુ, ડોણુ કહે કે આ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થય ? ક્યાંથી આ
વિવિધ સૃષ્ટિ નીકળી ?.....જે પરમ, વ્યોમમાં રહેલો એનો અધ્યક્ષ છે તે
બાણુ, અથવા તે પણુ ન બાણુ !) એઓથી એમ કહેતા કે “શ્રદ્ધા અને
જ્ઞાનની ઉન્નતિને આવશ્યક અને ધર્મશુદ્ધિને પોષક એવી પ્રામાણિક
સંશયવૃત્તિ આપણા ઊગતા જમાનાને હું આપી જઈ તો સારું.”

“પરમાત્માના સ્વરૂપ વિશે આપનું દર્શન કેવું છે” એ પ્રશ્ન સંબંધી
ઉપનિષદમાં નીચેનું મહાવાક્ય એઓ ઉચ્ચારતા.

“યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં
પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ
પૃથિવોમન્તરો યમયત્યેષ તે આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ।
ય આત્મનિ તિષ્ઠન્ આત્મનોઽન્તરો
યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્માશરીરં ય આત્માનમન્તરો
યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥

(જે પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં પૃથ્વીથી જુદો છે, જેને પૃથ્વી બાણુતી
નથી, જે પૃથ્વીની માંદા અને જુદો રહીને એતુ નિયમન કરે છે.....
જે આત્મા જીવાત્મામાં રહે છે, છતાં આત્માથી જુદો છે, જેને આત્મા
બાણુતો નથી, આત્મા જેનું શરીર છે, જે આત્માની માંદા અને જુદો
રહીને એનું નિયમન કરે છે—તે તારો અન્તર્યામી અમૃત આત્મા છે.)

આ મહાવાક્યમાં પરમાત્માને (૧) વિશ્વરૂપ (૨) વિશ્વના અન્તર્યામી-
રૂપ (૩) અને વિશ્વની પાર રહેલા પર આત્મા રૂપે વર્ણવેલો છે અને એ-
રીતે પરમાત્માનું ‘પર’ અને ‘આન્તર’ બંને સ્વરૂપ એ જ પરમાત્મ
સંબંધી પરમ સત્ય મારી સમજણમાં આવે છે.”

એક પ્રસંગે ‘ગુણાતીત’ અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં પોતે જણાવ્યું.
“નિસ્ત્રેગુણ અવસ્થા એ અપરોક્ષ અનુભવની અવસ્થા છે. એનું અખ્યાએઃ
કેટલીક પંક્તિઓમાં સુંદર વર્ણન કર્યું છે:

“નિત્ય રાસ નારાયણુ કેરો, દેખે તે અનંત અપારઃ
જિહ્વાં જેવો *તિહાં તેવો, નારાયણુ નરનાર.

ગદ્ગદ કંઠે ગાતે થકે, રેમાંચિત હોએ ગાત્ર;
 'હય' આંસુ જડું હોત હંધ, પ્રેમ કેરું તે પાત્ર.
 નવનીત સરખું હંધ્ય કોમળ, કહ્યું ન જાયે હેત;
 આંખ માંડે અમૃત ભયું, હરિભક્તિ કેરું હેત."

'નિસ્ત્રેણ્યાવરથા' એ નીતિની ધર્મમાં સંક્રાન્ત થએલી અવસ્થા છે. સંસારને અન્તે (વિદેહ) મુક્તિ લાવે હો! પણ સંસારના મધ્યમાં પણ જીવન્-મુક્તિ મળી શકે છે."

પરતુનું સ્વરૂપ સમગ્રવત્તાં એક વાર કહ્યું, "વસ્તુમાત્રનું" સ્વરૂપ-એનું તત્ત્વ-સત્-અસત્-ઉભયનિવૃત્ત છે. અને તે હંમેશા એમ જ રહ્યા કરશે. કેવળ અસત્ય એ તો વન્ધ્યાપુત્ર કે. આકાશપુષ્પ છે; કેવળ સત્ એ પરમાત્મા છે. બાકી પરતુમાત્ર સત્-અસત્-ઉભય એક સાથે છે. તેથી જ વેદાન્ત વસ્તુનું સ્વરૂપ 'સદસદનિર્વચનીય' કહે છે અને હેમલ "Being and Non-Being exist at one and the same time." એમ નિરૂપણ કરે છે.

પૂરુષ અને એજટ રિયોર્ટ ઉપર વિવેચન કરવા દિલ્હીના 'એલ ઇન્ડિયા રેડિયો'એ ધ્રુવસાહેબને નિમન્ત્રણ આપ્યું. એ કર્તવ્ય ગણી સ્વીકાર્યું. અને એકકક્ષા દિલ્હી ગયા અને શ્રીયુત તિરલાને ત્યાં જીતવા. નાગર રસોયો સાથે લીધો નહોતો અને ખીજા રસોયાનું રાંધેલું જનતા નહિ એટલે પોતે સગડી ઉપર દાળભાત મૂકી જન્મ્યા. રેડિયોના મેનેજરે જ્યારે ધ્રુવસાહેબની ઓળખાણ આપવા માટે બે શબ્દો કહેવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, "સાથે એટલું પણ ઉમેરજો કે બે દિવસના એ બૂખરા ઘાહાણુ છે એટલે એમનાથી જલ્દ અવાજ કાઢી નહિ શકાય." મેનેજર આ સાંભળી દસી પડ્યા.

ધ્રુવસાહેબનું રેડિયોનું ભાષણ એમના હંમેશના મંબીર અને પ્રભાવશાલી અવાજમાં મેં પૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી સાંભળ્યું હતું.

બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા ત્યાં એલિસ બિજની બાગીચામાં એક કલમ કાદવા માટે ધ્રુવસાહેબ મને વારંવાર સૂચના કરતા હતા. "સાંજનો

સંમય કયેમે કરી ખૂટતો નથી; એ આનંદથી વીતાવી શકાય; આપણે એમાં માત્ર વહેનો ખાલો પીશું અને પ્રકીર્ણ વાર્તાલાપ કરશું.” આ બની શકેય નહિ તેથી આજે પણ ખેદ થાય છે.

ધ્રુવસાહેબ ઘણી વાર સાંઝે એકલા ફરવા જતા અને સાથે એક પુસ્તક લઈ જતા. મને એ સંબંધમાં કહ્યું, “પુસ્તક એટલા માટે સાથે રાખું છું કે એમાંથી એકદ વાક્ય લઈ એના ઉપર હું મનન કરું અને મણે કેઈ સાથી હોય એમ મને લાગ્યા કરે.”

એક પ્રમાતકાલે મેં ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યું, “ભગવદ્ગીતાની એક પ્રિય પંક્તિ ‘અસ્તિત્વનસંસદિ’નો આપને નિવશિત અર્થ શો છે?” પોતે ઉત્તર વાળ્યો, “લોકસમૂહમાં અનાસક્તિ એ આવા પ્રકારની જુઓ, આ ગૂજરાત કોલેજ શહેર અને શહેર બહારનાં ભાગોની સીમા ઉપર આવેલ છે. આપણે પણ આન્તર અને બાહ્ય જગતના ઉમરામાં જિભા રહેવાનું છે. બાહ્ય જગતનો સંસર્ગ ત્યજ વાનો નથી પરંતુ જેટલો જરૂરનો હોય તેટલો સાધવા માટે અવશ્ય અભિમુખ રહેવું જોઈએ. પરંતુ એ સંસર્ગ પૂરો થતાં પાછું આન્તર જીવનનું અનુસંધાન સાધવું જોઈએ અર્થાત્ ઉમરામાં જિભા રહીને બાહ્ય અને આન્તર સંબંધ વચ્ચે સમતોલપણ જાળવવું જોઈએ. આનું નામ જ યોગ. આ જ કર્મમાં કુશલતા.”

ધ્રુવસાહેબનો સંયમ અદ્ભુત હતો. એક વાર ગૂજરાત કોલેજમાં વાર્તાલાપ માટે એમને બોલાવ્યા હતા. બી. એ. ના હોલમાં આશરે ચારસો વિદ્યાર્થીઓ એમને સાંભળવા એકત્ર થયા હતા. ખાસ નિમન્ત્રણથી હું પણ ત્યાં ગયો હતો. સાહિત્યકારનાં વિચાર અને આચાર સંબંધી પ્રશ્નોત્તરી ચર્ચા હતી અને ધ્રુવસાહેબે એના ઉત્તમ ઉત્તરો અપી સર્વેને બોધ અને આનંદ આપ્યો હતો. વાર્તાલાપ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં સહેજ અવાજ થવા લાગ્યો કે ધ્રુવસાહેબે સંકેતે “તમે યાકીંગવા હશે એટલે હવે આપણે ગંધ કરીએ. બાકીની વાર્તા વળી કાઢી બીજા પ્રસંગે કરીશું” એમ કહી મારા સામે જોઈ “કેમ એમ જ ને” એમ કહી અખ્યાપકોના ઓરડામાં વ્હા લઈ ગમે ચાલી નીકળ્યા.

ઘેર ગયા પછી; કેટલાક પ્રસંગો જેમાં શ્રોતાજનોની ઉદારીનતા પોતાને માલૂમ પડી હતી અને પોતે પોતાનું વક્તવ્ય બાધ કર્યું હતું અથવા ટૂંકાવ્યું હતું તે મને વર્ણવ્યા. “ધણું વળે ઉપર. અમદાવાદમાં ‘ધ્રુવકુમાર’ નાટકના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા મારા હાથે કરવામાં આવી. એક અંક પૂરો થયા પછી મારે કરવાનું લાપણુ હતું લખી મથો હતો. પરંતુ જ્યારે મેં શ્રોતાજનોની નાક પારખી એટલે પહેલું અને છેલ્લું વાક્ય બોલી હું ખેસી ગયો. ખીજે પ્રસંગ કાંગડી ગુરુકુળમાં ‘બરાએલી સેવાધર્મ-પરિપક્વ’નો છે. એમાં મારું પ્રમુખ તરીકેનું બાપણું સાંભળવા માટે જાળ કાને કાખમાં તેડીને સ્ત્રીઓ અને અનેક લોકો એકત્ર થયા હતા. મેં લખેલું બાપણુ ન વાંચતાં થોડુંક મુખેથી કહ્યું.” આમ ધ્રુવસાહેબ વારંવાર સમતોલપણું બરાબર સાચવતા.

ધ્રુવસાહેબ પાસેથી હું વારંવાર અનેક પુસ્તકો વાંચવા લાવતો અને પાછાં આપતો. એક વાર પોતે કહ્યું, “આજ તમને હું પુસ્તક પસંદ કરીને આપું છું તે વાંચો. એ મારું પ્રિય પુસ્તક છે. એમાં મેં ‘માર્ગ’નાં જે જે નોંધ કરી છે તે પણ વાંચજો. વાંચ્યા પછી એ સંબંધી વાત કરશું.” આ પુસ્તક તે “Sermons on Faith and Doctrine” by Jowett.” આ નોંધે તે રંગીના હેડમાસ્તર અને ખીજાં કેટલાંક પુસ્તકોના લેખક; ઉપરાંત પ્યોરના ‘Dialogues’ના અનુવાદક.

આ પુસ્તક મેં અચ્છી છતિ સુધી વાંચ્યું અને એના કેટલાક ભાગો ઉપર મનન કર્યું. ધ્રુવસાહેબના ઘડતરમાં આ પુસ્તકે કાંઈક ભાગ ભજવ્યો હોય એવું મને જણાયું જે કે મેં એ સંબંધી એમને સહેજ પણ પૂછ્યું નથી. એમાંના કેટલાક વિચારો જાણે ધ્રુવસાહેબનાં જીવનમાં એતપ્રેત થયા હોય એવું મને લાગ્યું. એમાંનું એક અવતરણ નીચે ટાંકું છું:

“Men are apt to think that they cannot have too much of a good thing, too much of piety, too much religious feeling, too much attendance at the public worship of God. They forget the truth which the old philosophy taught; that the life of man should

be in harmony; not absorbed in any one thought; even of God, or in any one duty or affection, but growing up as a whole in the fulness of a perfect man. That is a maimed life which loves goodness and has no love of truth, or which loves truth and has no love of goodness."

પૂર્વોક્ત અવતરણમાં મને ધ્રુવસાહેબના સમગ્ર જીવનનું પ્રધાન દૃષ્ટિબિન્દુ સુંદર રીતે યક્ષ્ત થયેલું જણાય છે. ધ્રુવસાહેબ અખંડ આત્માનું જીવન જીવતા હતા એટલે જ એમના જીવનમાં સંપૂર્ણ સંવાદ હતો.

બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી થોડાક સમયે એસ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર રામચંદ્ર બળવંત આહવલેએ ધ્રુવસાહેબને પોતાને ત્યાં જમવાનું આગ્રહપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપ્યું અને શ્રીચુત રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખને અને મને પણ સાથે સાથે નોતર્યાં. ધ્રુવસાહેબે કેટલીક આનાકાની પછી નિમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું અને પ્રો. આહવલેને કહ્યું, 'હું આવીશ અને થોડુંક કુટ લઈશ' આ સ્વીકાર પછી પ્રો. આહવલે સીધા મારે ત્યાં નિમન્ત્રણ આપવા આવ્યા. મેં કહ્યું, 'ધ્રુવસાહેબે જમવા આવવાની હા પાડી એથી મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે' પ્રો. આહવલેએ કહ્યું "મેં બહુ વિનંતિ કરી એટલે થોડાંક કુટ લઈશ એમ પોતે કહ્યું છે" આમ કહેવા છતાં મારું મન માન્યું નહિ અને ઊંડાણમાં સંકાર રચા કરી. નિમન્ત્રણની સાંજ આવી પહોંચી અને ભાષાશ્રી રસિકલાલ અને હું પા કલાક વહેલા પ્રોફેસરને ત્યાં ગયા. પ્રોફેસર આહવલેનાં કુટુંબજનોએ બહુ પરિશ્રમ લઈને વિવિધ વાનીઓ જમણમાં બનાવી હતી. ધ્રુવસાહેબ આવી પહોંચ્યા અને અમે સત્કાર કર્યો. વાત ચાલતાં પોતે કહ્યું, "આપણે સાથે વાતો જ કરવી છે તો બહે આપણે અહિંયા મથળીને કરીએ..... થોડુંક 'કુટ' લઈશ" પ્રો. આહવલેને કાળ પડી. "સાહેબ હું તો 'ફૂડ' સમજ્યો હતો. " "આ ત્રિવેદી મારું બધું જાણે છે. એણે તમને કહ્યું હશે એમ હું માનતો હતો." ધ્રુવસાહેબે કહ્યું. "મને આશ્ચર્ય તો બહુ જ થયું હતું પરંતુ પ્રો. આહવલેની સમજણ આપ થોડાંક 'કુટ' લેશે એવી હતી

એટલે મેં મન વાળ્યું કે આપણા પ્રાચીન સંન્યાસીઓ અને ગૌતમબુદ્ધિની પેઠે આપે વિધિનિષેધ ત્યજી દીધાં હોય” ધ્રુવસાહેબે તુરત જ એમની તેજસ્વી આંખો ચમકારીને કહ્યું. ” જો મારે એમ જ કરવું હોય તો પ્રથમ મારી પોળમાં જ રહેતા વડનગર નાગર-ગૃહસ્થને ત્યાં જમવા જવું જોઈએ, પછી વિસનગરા, પછી, સ્કોટાદન અને ત્યાર પછી અન્ય બ્રાહ્મણો એમ ક્રમ કરવો જોઈએ. પણ હજી મેં મરી પોળના મારા સાતિજન્મધુઓને ત્યાં ભોજનનો આરંભ કર્યો નથી. એટલે ખીજે તો એ ક્યાંથી થઈ શકે! પણ હું જરૂર તમારી સાથે બેસીશ અને એકાદ કૂટ કે મ્હા લઈશ. આપણે વાતો પણ પેટ ભરીને કરશું.”

પ્રો. આઠવલેએ ઘરમાં જઈને કુળાહાર બનાવવાની સૂચના આપી.

થોડીક વાત કરી બાદ અમને જમવાના ઓરડામાં આવવાની સૂચના થઈ. બાઈથી રસિકલાલે અને મેં ઉપરનાં વસ્ત્રો અને ટોપી ઉતાર્યાં. ધ્રુવસાહેબ બોલ્યા, “માગ્યી પાઘડી નહિ ઉતારાય; માત્ર કોટ કાઢીશ.”

જમવાના ઓરડામાં એક સુંદર આસન ઉપર ધ્રુવસાહેબને બેસાવ્યા અને પાસે કુલાહારથી ભરેલી એક યાળી મૂકવામાં આવી, અને મ્હાની સામગ્રી પણ પીરસી. ધ્રુવસાહેબે ધીમે ધીમે એક ચમચી શ્રીખંડ ખાધો. અને એક ખાલો મ્હા પીધી. ભોજન દરમિયાન અમને બંનેને શ્રીખંડ સારી રીતે પીરસવાનું પ્રો. આઠવલેને જણાવ્યું અને અમે શ્રીખંડ ખોળી ખાઈએ છીએ એમ જણાવ્યાથી પોતે કહ્યું, “શું અમારા જીવાતીના દિવસો નહોતા કે? અમે તમારી પેઠે આ રીતે ચોકું નહોતા જમતા.” આ ઉપરાંત નાગરી નાતની અનેક વાતો કરીને અમને આનંદ આપ્યો. “સદ્ગત ગંગા ઓઝાને ત્યાં એક વાર આપણા અગ્ર સુધારક, દુર્ગારામ મહેતાજી મહેમાન હતા; મહેતાજીની અને પોતાની વચમાં જમતી વખતે એક લાકડું મૂકવામાં આવ્યું હતું; મહેતાજીએ રોટલીઓનો થોડો ઓઝાજીની યાળીમાં ફેંક્યો.” વળી, “અમારી નાતમાં એક સ્ત્રીની હયાતી દરમિયાન ખીજ સ્ત્રી કદાપિ કામ્પએ કરી હોય એ મારી સ્મૃતિમાં નથી. પછીએ થયાં એ રિવાજ સાતિમાં પ્રવર્તે છે.” વગેરે વાતો કરીને અમને હસાવ્યા.

ભોજન પૂરું થયા પછી પ્રો. આલ્બેર્ટોનાં સર્વ કુટુંબીઓને પોતે
અહીં સહબાવથી મળ્યા અને નિદ્રા લીધી. ધ્રુવસાહેબની મોટરમાંથી મારા
ધર તરફ બિતરતાં મેં પૂછ્યું, "આપ ઘેર જઈને થોડુંક જમશો ને?"
ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો, "હા, થોડુંક જમીશ."

+ x + +

એક વાર મેં ધ્રુવસાહેબને કહ્યું, "આપનો બુદ્ધિવિકાસ બીજાઓની
સરખામણીમાં અહીં વહેલી વયે થયો એમ નહિ?"

"આપણે ધર્મમાં આપે થીસ વર્ષની ઉંમરે લખેલો એક લેખ
પણ વિચારની પરિપક્વતા દર્શાવે છે." ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, "ખાસ
એવું કંઈ મને જણાતું નથી. અમે સંસાર વહેલો માંડ્યો એટલે એવું
લાગે." આમ કહીને મારી વાત જવા દીધી. એક બીજા પ્રસંગે શાકી-
બાગ ફરવા જતાં માર્ગમાં શાકપીઠ પાસે મોટર રોકી અને કારફ્રન શાક-
પીઠમાં શાક લેવા ગયા એટલે મેં કહ્યું, "એક જાણુને મેં થાતમાં
જણાવ્યું કે ધ્રુવસાહેબ કદાચ શાક લેવા કાઠ વાર ગયા નહિ હોય પણ
શાકપીઠ સંબંધી એ જોડણી જણે એટલું આપણે કદાચ ન જાણીએ.
એમની કંઈપનાશક્તિ અહીં પ્રમળ છે." પોતે કહ્યું, "હું એલએલ. બી.
વખતે, મુંબાઈમાં રહેતો ત્યારે જુલેશ્વરની શાકપીઠમાં શાક લેવા પણ
જતો." જીવનના પાછલા ભાગમાં પરિમત્ત સોસાઈટીમાં શાકવાળો ઘેર
આવતો ત્યારે પોતે જાતે શાક ઘણી વાર પસંદ કરતા અથવા 'સારું શાક
લેજો' એમ ઘરનાં માણસોને સૂચના આપતા.

ધ્રુવસાહેબને સુચાવરણમાં બટાટા અહીં બાવના પાછલા ભાગમાં
સરણે બટાટાનું સ્થાન લીધું હતું. એક વાર મને કહ્યું, "મેં જિંદગીમાં
બટાટા અહીં ખાઈ મૂક્યા છે." તેજ, મરચું અને બટાટા તો ચાલીસ-
પીસ્ટ.લીસ વર્ષ પર્વત એમણે ત્યજ્યાં હતાં. એમના માટે ભોજન ધીમાં
થતું. એમનું ગળું અહીં Sensitive (ફૂલું) હતું. મુસાફરી થાય તો
તો ગળું પકડાતું. નિયમિત ટેવોથી સરીરને પોતે અને તેટલું તંદુરસ્ત
રાખી એની પાસેથી અહીં કામ લેતા. નાનપણમાં ખારકર શાસ્ત્રીએ ધ્યાન
દેવું હતું તથાપિ કસરતની ટેવ પડી નહિ તે કીક થયું નહિ એમ પોતે

કહેતા. શરીર તો ફૂદો મારીને પયારીમાંથી બહાર શકે એવું-ઉચ્ચાન-ચોગ્ય વધુ-હોયું જોઈએ એમ એક વાર મને કહ્યું હતું.

ખોરાકમાં રાત્રે બાજરીની રોટલી લેતા. કેટલાંક વર્ષો તો ગૂજરાત ક્ષત્રિમાંથી સાંજે ઘેર આવ્યા બાદ જમવા બેસતા અને માતૃશ્રીની સાથે વાતો કરતાં રમાલથી સાફ કરીને પતાસાં દૂધમાં નાંખતા અને એમાં બાજરીની રોટલી ચોળી શાક સાથે જમતા.

ધ્રુવસાહેબની પોતાની દિનચર્યા યુદ્ધિપૂર્વક વ્યવસ્થિત થએલી હતી. એમાં ક્યાંએ ઉતાવળ નહોતી કે ક્યાંએ શિથિલતા નહોતી. ઘણાં વર્ષો સુધી કાંઈક આની દિનચર્યા રહેતી. સામાન્ય રીતે પાંચ વાગ્યા પહેલાં પોતે બેડામાં અને સ્નાન કરી પૂજા કરતા. પૂજામાં ભાગવન, ભગવદ્ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ આદિનું થોડું થોડું નિત્યપારાયણ થતું અને એની સળંગ નિત્યનોંધ પોતે કરતા. પૂજામાંથી પરવાળી પછી અન્ય ગ્રન્થો વાંચતા. બપોરે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીનું અધ્યાપન અને વહીવટ આદિનું કાર્ય કરતા. પચ્ચે કે પછી સમય મળતાં વાચનલેખન કરતા. સાંજે કક્ષમાં જતા કે બાપણો વગેરેમાં હાજરી આપતા અથવા પ્રમુખ તરીકે બેસી બે શબ્દો ઉપસંહારમાં કહેતા. રાત્રે જમી થોડુંક વાંચી વહેલા સૂઈ જતા. એક વાર બનરસમાં મેં પૂછ્યું હતું, “આપને આટલા વિશાળ કામકાજમાં વાંચવા વિચારવાનો સમય બરાબર મળી શકે છે?”

મને ઉત્તર મળ્યો, “મેં જાતેનું મારું જીવન બહુ સંતોષકારક રીતે વ્યવસ્થિત કર્યું છે. મને વાંચવા-વિચારવા સારી રીતે સમય મળે છે. ‘વસન્ત’ માટે લખવા કે બીજું લેખન કરવામાં ખાસ વેખત લાગતો નથી. ગદ્ય સહેલાઈથી થોડા વખતમાં મારું લખાણ હું કરી શકું છું.”

“મદરીનારાયણની યાત્રા મારે કરવી હોત તો મારા માટે બહુ સહેલું હતું. છેક સુધી રોજીમાં મને લઈ જતાં મારા શિષ્યો વ્યવસ્થા કરનાર હતા. પણ એ રીતે જવામાં મારું મન મોંઝું તકિ” મને એક પ્રસંગે પોતે કહ્યું. “હું ‘No man’s land’ સુધી તો સલૂનમાં બેસી જઈ આવ્યો છું.” એમ એક બીજો પ્રસંગે કહ્યું. “અલખત, હું યુરોપ ગયો નથી અને ડૉ. ટાગોર ત્યાં ગયા છે એટલે એઓ ભાંગી

કહેતા. શરીર તો કૂદે. મારીને પથારીમાંથી બેઠી શકે એવું-ઉચ્ચાન-ચોગ્ય વપુઃ-હોતું જોઈએ એમ એક વાર મને કહ્યું હતું.

ખોરાકમાં રાત્રે બાજરીની રોટલી લેતા. કેટલાંક વર્ષો તો, ગૂજરાત ક્ષત્રિમાંથી સાંજે ઘેર આવ્યા બાદ જમવા બેસતા અને માતૃશ્રીની સાથે વાતો કરતાં રમાયથી સાફ કરીને પતાસાં દૂધમાં નાંખતા અને એમાં બાજરીની રોટલી ચોળી શાક સાથે જમતા.

ધ્રુવસાહેબની પોતાની દિનચર્યા બુદ્ધિપૂર્વક વ્યવસ્થિત થએલી હતી. એમાં ક્યાંએ ઉતાવળ નહોતી કે ક્યાંએ શિથિલતા નહોતી. ઘણું વર્ષો સુધી કાંઈક આવી દિનચર્યા રહેતી. સામાન્ય રીતે પાંચ વાગ્યા પહેલાં પોતે જાગતા અને રનાન કરી પૂજા કરતા. પૂજામાં ભાગવન, ભગવદ્ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ આદિનું થોડું થોડું નિત્યપારાયણ થતું અને એની સંગમ નિત્યનોંધ પોતે કરતા. પૂજામાંથી પરવાપી પછી અન્ય ગ્રન્થો વાંચતા. ખપેરે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીનું અધ્યાપન અને વહીવટ આદિનું કાર્ય કરતા. રવિએ કે પછી સમય મળતાં વાચનલેખન કરતાં. સાંજે કક્ષમાં જતા કે બાપણે વગેરેમાં હાજરી આપતા અથવા પ્રમુખ તરીકે બેસી બે સપ્તે ઉપસંહારમાં કહેતા. રાત્રે જમી થોડુંક વાંચી વહેલા સૂઈ જતા. એક વાર બન.રસમાં મેં પૂછ્યું હતું, “આપને આટલા વિશાળ કામકાજમાં વાંચવા વિચારવાનો સમય જરાબર મળી શકે છે?”

મને ઉત્તર મળ્યો, “મેં જાતેનું મારું જીવન બહુ સંતોષકારક રીતે વ્યવસ્થિત કર્યું છે. મને વાંચવા-વિચારવા સારી રીતે સમય મળે છે. ‘વસન્ત’ માટે લખવા કે બીજું લેખન કરવામાં ખાસ વખત લાગતો નથી. ગદ્ય સહેલાઈથી થોડા વખતમાં મારું લખાણ હું કરી શકું છું.”

“ગદરીનારાયણની યાત્રા મારે કરવી હોત તો મારા માટે બહુ સહેલું હતું. જેક સુધી ડોળીમાં મને લઈ જનારાઓની મારા સાથે વ્યવસ્થા કરનાર હતા. પણ એ રીતે જવામાં મારું મન માન્યું નહિ” મને એક પ્રસંગે પોતે કહ્યું. “હું ‘No man's land’ સુધી તો સત્તનમાં બેસી જઈ આવ્યો છું.” એમ એક બીજો પ્રસંગે કહ્યું. “અલખત, હું પુરોષ ગયો નથી અને ઠ. ટાગોર ત્યાં ગયા છે એટલે એઓ સાંની

રિયતિ વધુ જોઈ શકે. પરંતુ હું વાંચન અને વિચાર દ્વારા વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ નેત્ર સમક્ષ ખડું કરી શકું છું અને સમજી શકું છું.” એમ એક ત્રીજે પ્રસંગે કહ્યું.

ડા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ધ્રુવસાહેબને ‘શાન્તિનિકેતન’ તેડાવી એમનો સુંદર સત્કાર કર્યો હતો અને એમની શ્રેષ્ઠ વિદ્વાતાની પોતાના સત્કાર-આપણુમાં પ્રશંસા કરી હતી.

વર્તમાન શિક્ષણ સંબંધી વાતચીતમાં ધ્રુવસાહેબ નીચે પ્રમાણે વિચારો વ્યક્ત કરતા.

“શિક્ષણ સંબંધી વિચારમાં પ્રથમ સૂત્ર એ છે કે શિક્ષકે શાળા અને સમાજના સાંધણ-રૂપ થવું જોઈએ. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શો? એની ઉપયોગિતા કોને? વ્યક્તિને કે દષ્ટિને? અર્થાત્ શિક્ષણ લેનારને કે જન-સમાજને? આમાં વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનની મીમાંસા કરવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે શિક્ષણનું સ્વરૂપ ધકાવ છે. ખેડો વગેરેએ આ દિશામાં ઘણું કાર્ય કર્યું છે.

પણ આમાં શિક્ષણ લેનારના માનસિક બંધારણનો વિચાર આવતો નથી. મુરોપમાં એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું માન રસોને છે. એ પ્રકૃતિ અને મનુજાતનો પૂજક હતો. જાતકના માનસિક બંધારણનો અભ્યાસ કરી એને લક્ષમાં રાખી કેળવણીનું સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈ એ. એ બીજામાંથી વર્તમાન શિક્ષણશાસ્ત્ર જન્મ્યું છે. રસો પછી-લાંચા વખત સુધી જાતસ્વભાવનો અભ્યાસ કરી શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ રચવાનો રિવાજ ચાલ્યો-પણ તે જાતસામાન્યનો અભ્યાસ કરીને. પરંતુ પ્રત્યેક જાતકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તે પ્રમાણે પ્રત્યેક જાતક માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણનો પ્રકાર અને શિક્ષણની પદ્ધતિ એમાં જોઈએ એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો તાત્કાલિક વિકાસ છે.”

વળી પોતે કહેતા, “શિક્ષણશાસ્ત્ર એ બીજી કલાઓ જેવી કલા છે. એનો હેતુ શીઘ્રતાથી અને અસરકારક રીતે શક્તિ-પ્રદાન છે. કોઈ પણ કાર્યની કુશળતામાં સમય અને શક્તિની કરકસર રહેલી છે. શિક્ષણની પદ્ધતિ એ વિધિ છે અર્થાત્ એ આદ્યન છે, સાધ્ય નથી. વિધિ અથવા

સાધનમાં શિક્ષકે એટલા બધા પરાવાઈ રહેવું ન જોઈએ કે જેથી સાધ્ય ઉપર બિપ્રકુલ લક્ષ ન રહે. શિક્ષણસાત્ત્ર તથા પ્રકારનું છે; બાળકો માટે, મોટી ઉમ્મરનાં છોકરા-છોકરીઓ માટે, અને પુખ્ત વયનાં મનુષ્યો માટે.” ઈત્યાદિ.

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિએ કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવાની છે તે સંબન્ધી પોતે નીચે પ્રમાણે વિચારો વ્યક્ત કરતા:

“મનુષ્યનાં સ્વાભાવિક ગુરુ-માતા, પિતા, પ્રકૃતિ (nature કુદરત), અને જનસમાજ (Society) છે. આમાંથી માતાપિતા પોતે બાળકને શિક્ષણ દઈ શકે એટલો અવકાશ એમને મળવો અશક્ય છે; અથવા મળે તો પણ યોગ્ય શિક્ષણ દઈ શકે નહિ; કારણ કે એ દેવાની કુશળતા હોવી એ મુશ્કેલ છે. જેમ દરેક કામ કરવા માટે તે તે કામમાં કુશળ હુદાર સુધાર આદિ વર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રજાને જ્ઞાન દેવા માટે એક વર્ગની જરૂર પડે છે. હવે પ્રકૃતિ લે. એ એટલી વિશાળ અથવા દૂર દૂર પડી છે કે એને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે Laboratory અર્થાત્ કૃત્રિમ વિજ્ઞાનગૃહ બનાવવાની જરૂર પડે છે. આ વિજ્ઞાનગૃહમાં વિદ્યાર્થી પ્રકૃતિની સાથે સંબન્ધમાં આવે છે અને પ્રકૃતિ સંબન્ધી પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તર મેળવી શકે છે. હવે ચોથો સ્વાભાવિક ગુરુ જનસમાજ. આ મહાન ગુરુ છે, પરંતુ એની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ ઠીક ઠીક સંબન્ધમાં આવી શકાય છે. એ આશ્રમમાં મનુષ્ય જો નીતિ અને વ્યવહારમાં પ્રમાદ કરે તો એ પ્રમાદનું ધોર પરિણામ એને સહન કરવું પડે છે. આ આપત્તિના નિવારણ અર્થે એ જરૂરી છે કે જેમ પ્રકૃતિને પરિચય વિજ્ઞાનગૃહમાં કરાવવામાં આવે છે તેમ જનસમાજનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને શાળાની કક્ષા બોર્ડિંગહાઉસ, ક્રિકેટફીલ્ડ ઇત્યાદિ સંસ્થાઓમાં કરાવવો જોઈએ. અને એક વિશેષ વિચારવા જેવી વસ્તુ એ છે કે શાળામાં વિદ્યાર્થી વિદ્યા અર્થે નામ વિદ્યા માટે જ-એકલા થાય-છે. બોર્ડિંગહાઉસમાં પણ મુસાફર-ખાના જેવું જીવન ચર્ચ જાય છે. આથી પ્રાચીન સમયમાં સમગ્ર મનુષ્યત્વ પ્રકટ કરવા માટે ગુરુકુલ અથવા કુલપતિના આશ્રમમાં રહેવાનો શિરસ્તો હતો. વિદ્યાર્થીને ‘અન્તેવાસી’ કહેવામાં આવતો કારણ કે એ ગુરુની પાસે રહેતો અને એ રીતે ફક્ત ગુરુની પાસેથી વિદ્યા જ નહિ

‘પરંતુ’ ગુરુનું સમગ્ર સ્વરૂપ પોતામાં એમી શકતો, ગુરુના ઘરમાં વિવિધ દેશના, વિવિધ સ્વભાવના અને વિવિધ જાતિના વિદ્યાર્થી એકઠા થતા અને એને પરિણામે વિદ્યાર્થીજીવન કેવું વિશાળ બની શકતું એનું ચિત્ર, વ્યાસ વાદ્યમીડિ કાલિદાસ અને ભવમૂર્તિ આદિના ગ્રન્થોમાં મળી શકે છે. આ વિષયમાં એટલું યાદ રાખવું યોગ્ય છે કે ગુરુકુલ એ સોદગરની બેરેક્સ જેવાં હોવાં ન જોઈએ. ગૃહની કામજતા અને મધુરતા વિદ્યાર્થીના આશ્રમમાં પણ આવશ્યક છે. એક બીજી વાત. ગૃહમાં કુટુંબભાવના-ભવમૂર્તિ જેને કુટુંબન કહે છે તે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. વળી આ સાથે જોમ કુટુંબમાં અનેક પ્રકૃતિનાં કુટુંબિઓ પોતપોતાના વિશિષ્ટ ગુણો સિદ્ધ કરે છે તેમ ગુરુકુલમાં પણ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ (Individuality) વિકસવું જોઈએ. આ માટે આપણી શાળાઓમાં, છાત્રાલયોમાં અને શિક્ષણ સંબંધી સર્વ સંસ્થાઓમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય હોવું જોઈએ. સાથે સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે આપણાં પૂર્વજોએ બ્રહ્મચારીને આશીર્વાચન આપ્યું છે તેમાં-આયુષ્ય, પ્રજા, ખસ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યા, કીર્તિ અને કલ્યાણ એટલા પદાર્થોની આશિય આપી છે. આ સર્વ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિએ સિદ્ધ કરવાનાં છે.”

વળી, માધ્યમિક કેળવણીને પોતે સમસ્ત કેળવણીનો પૃષ્ઠવંશ ‘या backbone કહેતા અને ઉચ્ચ કેળવણી કરતાં શિક્ષણની કળા માધ્યમિક શિક્ષણના સમય દરમિયાન વધારે જરૂરની છે એમ. વાતમાં વિશેષ ધ્યાન દોરતા,

કુવસાહેબ કેટલીકવાર પ્રેમની વધારી-loyalties of love-માં સુખની યાત્રી રહેલી છે એમ પરમ ભાવથી કહેતા. આ વિષયમાં એમના વિચારો અગ્રેજ કવિ બ્રાઉનિંગને જરાગર મળતા આવે છે. બ્રાઉનિંગ કહે છે કે મનુષ્ય જોને ચાહે છે તેમાં એ ફેરફાર ધમ્મતો નથી. એના પ્રેમનું નિધાન કોઈ વ્યક્તિ હોય કે સંસ્થા હોય કે સ્થળ હોય-મને તે હોય-પરંતુ જો સાચા હૃદયથી એ ચાહતો હોય તો તેમાં એ બિન્નકુલ વિકાર ધમ્મતો નથી. પ્રેમના પદાર્થ પ્રત્યે અવિચારિપણું (જે પુરમાત્માનો ગુણ છે) તે એ ધમ્મ છે-પ્રેમમાં એ સ્થિરતાનું તત્ત્વ ધમ્મ છે. પ્રેમના

અનંત વિષયો હોય પરંતુ એમાં અંચલતા-દાલિલતા-જોવી એ હોય છે. એમાં સ્થિર હોવું જોઈએ અર્થાત્ પ્રેમનાં પાત્રો પ્રત્યે સ્થિર પ્રેમ હોવો જોઈએ. પ્રેમ જે dynamic તત્વ છે તેનો સંયોગ, સત્ત્વ જે static તત્વ છે તેની સાથે થવો જોઈએ. ધ્રુવસાહેબની દૃષ્ટિએ સત્ત્વ અને પ્રેમ બંનેનો આ જ સમન્વય.

એક વાર આપણાં નૃત્ય, ગરબાઓ વગેરે વિષે વાંત નીકળી. ગરબામાં રહેલા 'કમ' વિષે શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીએ મદ્રાસ તરફ વપરાતો "કમી" શબ્દ પોતાને એક વખત કહી સંભળાવ્યો. હતો એ મને કહ્યું. મદ્રાસ તરફ પણ વચમાં દીવી મૂકીને આઓ ગોળ કુંડાળામાં ફરી ગરબા લે છે. 'કમ અને 'કમી' બંને શબ્દોમાં કમ ધાતુ છે જેનો અર્થ કમે કમે જવું એમ થાય છે. ગૂજરાત-કાશિયાવાડ અને મદ્રાસના ગરબાઓમાં કમ પ્રમાણે ફરવાનું સામાન્ય ધોરણ હોય છે. આ ઉપરથી પોતે કહ્યું, "આપણા નિરિધ પ્રાન્તોમાં સંગીત, નૃત્ય વગેરેમાં એકતા જોવામાં આવે છે તે આપણા દેશની સંસ્કૃતિની મૌલિક એકતા બતાવે છે. આવી બાબતોનું આપણે સંશોધન કરવું જોઈએ અને જ્યાં જ્યાં અને જોડલા જોડલા એકતાના મુદ્દાઓ હોય તે અને ભેદ હોય તો તે સર્વ એકત્ર કરી એના અંશે ગૂજરાતીમાં રચાવો જોઈએ. શા શા ભેદ અને શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા છે તેનું વીગનવાર વર્ણન ચર્ચા જોઈએ."

હરિપુરા ટોંગ્રેસ વખતે પોતાની તબિયત સારી નહોતી પણ હાજરી આપવા ગયા હતા. ટોંગ્રેસની 'સન્જેક્ટસ કમિટી'ની કેટલીક વાતોમાં એક વાત મને કહી તે મોહાના અબ્દુલકલામ આઝાદની ઉર્દૂ જગ્યાનની પ્રશુતા. "જંગાદરલાલ વાલચીતમાં સાફ હિન્દી બોલી ચકે છે પરંતુ ઉર્દૂમાં હોયું વશૂત્તવ તો મોહાના સાહેબનું જ ગણાય" એમ અભિપ્રાય જણાવ્યો.

+ + +

પંડિત માલવીપાશુ વિષે ધ્રુવસાહેબને પરમ આદર હતો. એમની ધર્મપરાયણતા, સ્વદેશપ્રીતિ, હૃદયની કામળતા અને ઉદારતાનાં પોને વારંવાર મુક્ત કંઠે વખાણ કરતા. પંડિતશ્રી વૈષ્ણવી અંધુતાથી પોતાના દુઃખી બન્ધુઓને ભેટતા અને એમનાં દુઃખો દૂર કરવાને તત્પર રહેતા. બનારસમાં

મુનિવર્સિટી કાઉન્સિલની બેઠક હોય અને તે માટે આવતાં માર્ગમાં કાંઈ દુઃખી બેઠૂત કે અન્ય કોઈ પીડિત બન્ધુ પંડિતજીને પોતાનું દુઃખ જણાવે તો પોતે શાન્તિથી તે સાંભળે એટલું જ નહિ પરંતુ એમનાં નેત્રમાંથી સમભાવનાની અશ્રુધારા વહે; અને સભામાં મોડા પછુ પડે.

૧૯૧૯માં પંજાબમાં બનેલા બનાવો દરમિયાન જ્યારે 'પંજાબમાં પેસતાં બેઠતાં પંખીઓની પાંખ પછુ દાઝે' એવી રીતિ હતી તે વખતે પંડિતજી પંજાબમાં ગયા અને "પ્રહલાદે અગ્નિસ્તમ્ભને જોટલી નિર્ભયતાથી આલિંગન દીધું હતું તેટલી નિર્ભયતાથી એ પ્રદેશને આલિંગન દીધું અને હૃદયસરસો ચાંચો." વળી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારનું મહાત્મા ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ સાથે સમાધાન કરાવવામાં પછુ પંડિતજીએ તે વખતે જે મહાન પ્રયાસ કર્યો હતો તે હકીકત પછુ ધ્રુવસાહેબે મને કહી હતી. શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં લગ્ન વખતે ગાંધીજી અસ્લાહાયાદ હતા ત્યારે પંડિતજીએ સીમલાથી વાઘસરોવરને મળવા માટે ગાંધીજીને તેડવા જવા પોતાને મોકલ્યા હતા એ વાત મને કહી સંભળાવી.

છેવટે ક્યાં કારણસર વાટાઘાટ પડી ભાંગી અને પંડિતજીને મહા-ભારત પ્રયત્ન સફળ થઈ શક્યો નહિ વગેરે વૃત્તાન્ત પંડિતજી પ્રત્યે પરમ આદરપૂર્વક પોતે વર્ણવ્યો.

પોતાની છેલી માંદગી દરમિયાન એક વાર મુંબાઈની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદના કાર્યવાદકોએ પાછલા પ્રમુખ તરીકે પોતાનો સંદેશો આપવા જણાવ્યું ત્યારે લેડી વિવાગૌરીબહેન અને બે ત્રણ જણ બેઠાં હતાં તેમની સમક્ષ પોતે કહ્યું 'હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર ત્રણ જણને પોતાનો સંદેશો આપવાનો અધિકાર છે અને તે મહાત્મા ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને પંડિત મદનમોહન માલવીય."

પંડિત માલવીયાજીની ઉદારતાનું એક ઉદાહરણ જે એક પ્રસંગે ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું હતું અને જેનું સંપ્રહણ મારી સ્મૃતિમાં કરેલું છે તે આ છે: બનારસની એન્જિનીયરિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ કિંગની નાણાં-વિષયક કેટલીક ગફલત થયેલી અને ત્યાર પછી થોડાક વખતે તેઓ અવસાન પામ્યા. પંડિતજીએ પ્રિન્સિપાલ કિંગનાં પત્ની અને પુત્રીને

યુનિવર્સિટી તરફથી પહેલા વર્ગની ટિટ્રીટ ક્લાસી યુરોપ મોકલાવ્યાં “અને જેણે જેણે વિરોધ કર્યો તેને તેને જણાવ્યું કે “એમ કરવામાં આપણું બૂબણ છે; એટલું જ નહિ પણ એ આપણું કર્તવ્ય છે. મરનારનાં પત્ની અને પુત્રીની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનું ઋણ આપણે શિરે છે.”

માતૃતીપાત્ર ધર્મના હેતુના નિર્ણયો ધ્રુવજીને પૂછતા.

શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ અને શ્રીયુત કેશવજીભાઈ માટે ધ્રુવસાહેબને પરમ સદ્ભાવ હતો. એક વાર જુદાં ગાંધીજી અને નરસિંહરાવભાઈ વચ્ચે થયેલી વાતચીત મેં એક મિત્ર પાસેથી સાંભળેલી તે ધ્રુવસાહેબને કહી સંભળાવી. ગાંધીજીએ નરસિંહરાવભાઈને ધ્રુવસાહેબની કુશળતા પૂછી અને ધ્રુવસાહેબની વિદ્વતાની વાત કહી. નરસિંહરાવભાઈએ કુશળ સમાચાર આપી ધ્રુવસાહેબના અખંડ સ્વાધ્યાયની સ્તુતિ કરી. ગાંધીજીએ નરસિંહરાવભાઈની પણ એ હિમ્મતે જ્ઞાન પિપાસાની પ્રશંસા કરી નરસિંહરાવભાઈએ તુરં જ જણાવ્યું. “આનન્દશંકર તો મદાસાગર છે અને હું તો એમની સરખામણીમાં એક બિન્દુ છું”. આ વાત મારી પાસેથી સાંભળીને ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું. “જો નરસિંહરાવ આમ એટલા હોય તો મોટું કાણ? એ જ ને?”

નરસિંહરાવભાઈ ધ્રુવસાહેબ સાથે કેટલીક વાર આનન્દવિનોદ પણ કરતા. જ્યારે જ્યારે ધ્રુવસાહેબ મુંઝાઈ જાય ત્યારે ત્યારે તારાપોરવાળાને ત્યાં પુસ્તકો જોવા અવસ્ય જાય અને કત્તાક દોડ કત્તાક નવાં નવાં પુસ્તકો જોવામાં ગળે અને સારી સંખ્યામાં ખરીદ પણ કરે. નરસિંહરાવ, તારાપોરવાળાની દુકાનને વિનોદમાં “આનન્દશંકરનું ખીકું” કહેતા. નરસિંહરાવભાઈની લાગણી રહે દુભાવ એ માટે ધ્રુવસાહેબ બહુ કાળજી રાખતા. નરસિંહરાવન: જીવનના પાછલા ભાગમાં ‘વસન્ત’માં એમના વિરુદ્ધ ઠાંઠ પણ લખાણ-લેખકનો ગમે તેવો આમંદ હોય તો પણ-પોતે પ્રસિદ્ધ કરતા નહિ.

“નરસિંહરાવની તળિયત જોતાં એમના દિલને દુભાવવામાં હું ઠાંઠ પણ પ્રકારની જવાબદારી લઈ શકું તેમ નથી.” એમ પોતે સ્પષ્ટતાથી કહેતા. નરસિંહરાવભાઈના અવસાન નિમિત્તે ધ્રુવસાહેબના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં થયેલી સભામાં પોતાની નાદુરસ્ત તળિયત છતાં જેને

જેટલું જોલણું હોય તેટલું જોલણાની વક્તાઓને છૂટ આપી સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યે પોતાનો પૂર્ણ પ્રેમ પ્રકટ કર્યો હતો.

કેશવલાલભાઈને ધ્રુવસાહેબ મુરખી ગણી માન આપતા. બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી કરેલા ગીતાપ્રવચન વખતે કેશવલાલભાઈને પ્રથામ કરી પોતે પ્રવચન શરૂ કરતા. કેશવલાલભાઈ પણ શરીર ક્ષીણ થતું હતું તથાપિ ધ્રુવસાહેબને સાંભળવા માટે પરિશ્રમ લઈને હાજર રહેતા. થોડાક વર્ષો પહેલાં “ભાસનાં નાટકોના કાળનિર્ણય” સંબંધી કેશવલાલભાઈના મત ઉપર ધ્રુવસાહેબે ‘વસન્ત’માં ટીકા કરી હતી અને પરિણામે કેશવલાલભાઈ ઉદ્વિગ્ન થયા હતા. આ ઉદ્વેગની વાત સાંભળ્યા પછી ધ્રુવસાહેબે એવા પ્રકારનું લખાણ એમના વિષે લખવાનું કે બહારથી લેવાનું બંધ કર્યું હતું. આ હકીકત ધ્રુવસાહેબે પ્રસંગોપાત જણાવી હતી.

આમ ગૂજરાતના બે મહાન સાક્ષરો પ્રત્યે ધ્રુવસાહેબની મધુર પ્રીતિ હતી.

એક પ્રસંગે શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી વિષે વાત નીકળતાં મેં પૂછ્યું. “સાંભળવા પ્રમાણે, શ્રીયુત મુનશી અદ્વપાહારી છે છતાં આટલી શક્તિ એમનામાં ક્યાંથી આવતી હશે?” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો: “Success.” એક બીજા પ્રસંગે પોતાની માંદગી દરમિયાન દાંડાંએ શ્રીયુત મુનશીના આગળપડતાપણા વિષે વાત કાઢી કે તુરંત જ પોતે કહ્યું, “એમને ગાંધીજી પ્રત્યે કેવા જોડો પ્રેમ છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખો.” એક વાર શ્રીયુત મુનશી વિષે મને એમ પણ કહ્યું હતું કે. “મિ. મુનશી મને ચાહે છે તેના કરતાં હું એમને વધુ ચાહું છું.” શ્રીયુત મુનશીની સુદ્ધિ અને શક્તિ માટે ધ્રુવસાહેબને જહું માન હતું. તેઓ એમને ‘તેજસ્વી-brilliant’ કહેતા. બે મુનશી રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યની તેઓ કરે છે તેના કરતાં પણ વધુ પધારે સેવા કરી શક્યા હોત. આપણા સાહિત્યને તેથી અનેકમણે લાભ થયો હોત.”

શ્રીયુત મુનશીને પોતે ‘ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એક નવીન ન્યોનિધિ’ કહેતા. અને એમની સાહિત્યબક્ષિની નીચેના શબ્દોમાં કદર કરતા:—

“દેશભક્તિ-કાઈ પણ ભક્તિ-ગુણની પિછાન ઉપર રચાએલી ભક્તિ, તે બલે ભક્તિ કહેવાયો; અવગુણના ઘાન છતાં જે ભક્તિ અડગ રહે તે જ ખરી ભક્તિ. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં જીવનનો ઉલ્લાસ નથી-અર્થાત્ ઉલ્લાસ એ જીવનનું તત્ત્વ હોય તો એ સાહિત્ય નિર્જીવ છે એમ કહી શકાય. એમ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યને નિર્જીવ માન્યા છતાં એને ભક્તિથી “મ્હારુ” કહી શકે છે-એવા રા. ભાઈ મુનશી છે.”

શ્રીયુત વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈની સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી વિદ્વતા ઉપરાંત એમના કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો માટે ધ્રુવસાહેબને ખૂબ પ્રેમ અને માન હતાં. એક પ્રસંગે મને કહ્યું. “જેના સમાગમથી આપણે પવિત્ર થઈએ એવા વાલજીભાઈ છે. એણે ત્રણ વાર કારાવાસમાં જઈને ત્રણ વેદ વાંચ્યા, અને ચોથી વાર ગયા હોત તો ચોથો વેદ પણ વાંચત. હું જેટલે દરજ્જે ભાઈ વાલજીને ઓળખું છું તેટલે દરજ્જે ગાંધીજી પણ એને ઓળખતા નથી. આવા સુંદર અને તેજસ્વી જીવનનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થઈ શક્યો નહિ એમ મને લાગ્યા કરતું પરંતુ એના ખાસ પરિશ્રમથી એનો પુત્ર મેદિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પડેલો આવ્યો એ એક કાર્યથી પણ એણે જીવન કૃતાર્થ કયું છે એમ હવે હું માતું છું.” આના અનુસંધાનમાં પોતે ૪૪૨ માક્સ મેળવીને મેદિક્સમાં ખીજે નંબરે પાસ થયા હતા અને સમર્થ વિદ્યાવધવાળા શ્રીયુત દેશપાંડે ૪૪૪ માક્સ લઈને પહેલા આવ્યા હતા એ હકીકત પણ મને કહી.

“ધ્રુવસાહેબ તમને કાંઈ વાર વાનમાં સંભારે છે” એમ મારા કહેવાથી અમદાવાદની ટયુટોરિયલ હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત વિનાયકગય શિવ-પ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રીયુત કૌશિકરામ વિઠ્ઠલરામ મહેતા સાથે અગાઉ નક્કી કર્યા મુજબ ધ્રુવસાહેબને મળવા જવા માટે એક બપોરે મારે ઘેર આવ્યા. ધણી લાંબા વખતે એ મળવા આવ્યા એટલે એમના એ જૂના શિષ્યને જોઈને ધ્રુવસાહેબ રાજી થયા અને કાંઈક વિનોદમાં અને કાંઈક ગંભીરતાથી કહ્યું, “આપણે આજે મળ્યા તેનું માન આને (મને) લાગે જાય છે. જુઓ, સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્” એમ કહીને કેટલીક વાતો કાઢી ઊઠતી વખતે ભાઈશ્રી વિનાયકરાયે પૂછ્યું, “મારે આપને મળવા આવવું હોય અને કાંઈ પૂછવું હોય તો ક્યારે આવું?”

ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, “જો મારા મગજને પ્રાંક કરવું હોય તો સવારમાં આવવું; નહિતર જાગે સાકાત્રણ પછી.” અને ત્રણેએ પ્રણામ કરીને જવાની રજા લીધી.

મુંબઈમાં કે હિમાલયમાં બદરીનારાયણના માર્ગમાં પણ ધ્રુવસાહેબના વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્યાર્થીઓનાં સંતાનો મળી આવતાં અને એમનું મધુર સ્મરણ કરતાં મુંબાઈની એક લે.જમાં એક યુ. પી. ના એન્ડ્યુએટ વેપારી જોઓ બનારસ યુનિવર્સિટીમાં બંદુક હતા તેમણે ધ્રુવસાહેબ સંબંધી એક વાત અને આ પ્રમાણે કહી :

એક ગરીબ વિદ્યાર્થી એક વાર શ્રી માફ કરાવવા માટે ધ્રુવસાહેબની આફિસમાં ગયો. અને એમની ખુરશીને અડેલીને પાછળ બેઠો. રહ્યો; ધ્રુવસાહેબ કોઈ સમયે વાતમાં રોકાયા હતા એટલામાં પેલા વિદ્યાર્થીની ગદ્ગદતરી ધ્રુવસાહેબની ‘રેફ્રિજરેટ’ હાથી એના સામી’ ફરી ગઈ અને વિદ્યાર્થી જીવ લઈને નાડે, ! ધ્રુવસાહેબે કસાકંને બોલાવીને કહ્યું, “મેં એ વિદ્યાર્થીને કોઈ તુકસાને કે અન્યાય તો કર્યો નથી ને? તપાસ કરજો.” કસાકંને તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે મિત્રારા વિદ્યાર્થી પોતાની માશીની વિનંતિ માટે ધ્રુવસાહેબ પાસે આવ્યો હતો !

ધ્રુવસાહેબે એ વિદ્યાર્થીની જાણી શ્રી માફ કરી.

શ્રીયુત બારકરરાવ મેલીલાલ મેટે બદરીનારાયણના પ્રવાસનો એક પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે મને કહ્યો :

બદરીનારાયણની યાત્રાના માર્ગમાં એક વિશ્રામસ્થાન પાસે એક પ્રતાપી આકૃતિવાળી યુવાન બાઈને મેં એકાગ્રતાથી હિમાલયનાં મનોહર દૃશ્યો જોતાં જોયાં. કાંઈક કૃત્તવલ્લભત્વથી મેં પૂછ્યું, “આપ કાણ છો, કયાંથી આવો છો અને ક્યાં જાઓ છો?” પેલા બાઈએ ઉત્તરમાં પોતાના પિતા ધ્રુવસાહેબના એક પ્રિય શિષ્ય છે અને પોતાના આખા કુટુંબને એમના ઉચ્ચ જીવનના સંસ્કાર મળ્યા છે તેનું કૃત્તવતાપૂર્વક વર્ણન કર્યું. બારકરરાવમાર્ફ આ હકીકત સાંભળીને બહુ પ્રસન્ન થયા.

એક વાર મારા ‘ડાયબિટીસ’ની વાત નીકળતાં પોતાના સદગત મિત્ર મેલીલાલ ધેધારીના ડાયબિટીસની પોતે વાત કરી અને એના અંગે

ધ્રુવસાહેબે જાતે કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં તે પણ મને કહ્યું. “એ રાગ-વાળાએ વાર્ધક્ય સેવવું જોઈએ એમ મને સૂચના કરી. મેં કહ્યું.” એ એક પ્રકારનો ક્ષય તો ખરો ને ?” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો. “Metaphorical અર્થમાં એમ કહી શકાય.”

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલરના પદ માટે ધ્રુવસાહેબને ગવર્નર ઇન્ટરવ્યુ માટે બોલાવ્યા. હું સવારમાં મંળવા ગયો. મને કહ્યું. “તમે ઠીક આવી ગયા હું મિત્રાને પૂછતો રહું છું કે મને પસંદ કરે તો આ સ્થાન મારે સ્વીકારવું કે કેમ? તમારો શો અભિપ્રાય છે ?” મેં તુરંત જ જણાવ્યું. “આપની તબિયતનો સવાલ એ મુખ્ય વાત છે. મને લાગે છે કે આપનું શરીર એ ભાર સહન કરી શકશે નહિ.” પોતે ઉત્તર વાળ્યો. “હા, એ જ વિચાર હું પણ કરું છું. ખપે તો શ્રીયુતે ઇન્ટરવ્યુને પણ પૂછવાનો છું.”

ગવર્નર સમક્ષ પોતે ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, “હા, બોડારકરે બ્યારે આ પદ સ્વીકાર્યું ત્યારે એમની ઉંમર પાંસઠ વર્ષની હતી એટલે મારાથી એમનું વય નાનું હતું. મારી ઉંમરનું તો કાંઈ આપણી યુનિવર્સિટીમાં આ સ્થાન ઉપર નહોતું. છતાં મારા ઉપર એ કૃતવ્ય તરીકે આપ નાંખશો તો હું તે સ્વીકારીશ.”

ગવર્નરે શ્રીયુત મસાણીની વાઇસ-ચેન્સેલર તરીકે નિમણૂક કરી.

ધ્રુવસાહેબને ક્રિકેટની રમત જોવાનો બહુ શોખ હતો એ આગળના ભાગમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ક્રિકેટને એ રમતનો રાજા કહેતા. “ઓરટેલિયન ઇલેવન સાથે કે કાઠિયાવાડ કે મહારાષ્ટ્ર ટીમ સાથે મેચમાં પોતે હાજરી આપતા અને રસપૂર્વક રમત નિહાળતા. એક વાર તાવ બરેલો હતો તો પશ્ચ પોતે જોવા આવ્યા હતા. કાંઈ કાંઈ વાર ‘કેપ’ એમના હાથે આર્પવામાં આવતો. એક વખત વિરામ દેરમિયાન હું એમની પોસેથી નીકળ્યો એટલે સાદ પાડી મને તંબુમાં બોલાવ્યો અને કહ્યું, “Kishanavho !” વિષેના મારા એક લેખનો સાર તમે ‘વસન્ત’ માટે લખશો ? હું એ લેખ મોકલાવીશ.” પછી તો પોતે જ પોતાની વાણીમાં એનો સાર ‘વસન્ત’માં લખ્યો.

બીજે દિવસે એ જ સ્થળે, મારી સાથે વાતમાં, કહ્યું: "આપણે 'પ્રજા' બધુંમાં બધા સમય માટે એક પ્રમુખ જોઈએ છે એવી જાહેરખબર આપશું?" તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી અને વારંવાર પ્રમુખસ્થાને બેસવાથી પોતે કંટાળ્યા હતા. પ્રમુખસ્થાન માટે અત્યંત આગ્રહ યત્નાથી સ્વમાવસિદ્ધ મંદુરતાને લીધે એની ના પથ જોમનાથી કહેવાતી નહોતી.

બનારસથી નિવૃત્ત થયા પછી પોતે બે વાર બનારસ ગયા. એક વાર એલએલ. ડી.ની ડિમી સ્વીકારવા માટે ગયા અને બીજી અને છેલ્લી વાર ૧૯૩૬માં ગયા. તે વખતે શરીર તાવથી બરેલું હતું તોપણ પોતે ટ્રેનમાં બેસી અને ડાકામાં શ્રીયુત જતુભાઈ પાસે બાગવતના નિત્યપાઠના અધ્યાયો વંચાવ્યા. બનારસમાં પ્રો. ગાંધીને ત્યાં ઊતર્યા. એક અડવાડિયાના બનારસના વાસ દરમિયાન રોજ લગભગ એકાદ કલાક પોતે મોક્ષવીયાળને ત્યાં જતા. યુનિવર્સિટીમાં ગીતાપ્રવચનની યોજનામાં શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણનની સાથે પોતે હાજરી આપી અને સાયન્સ અને આર્ટ્સની સંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી. ડેરલાકે જૂના પ્રોફેસર-મિત્રોએ ધ્રુવસાહેબ માટે ભજન અને સંગીતનો કાર્યક્રમ રાખ્યો અને પોતે એમાં આનંદપૂર્વક ભાગ લીધો. કેટલાક દક્ષિણી પ્રોફેસરોના ઘેર પોતે ગયા અને સ્ત્રીઓની કોલેજ જોવા ગયા. ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં હાજર રહી એક ટૂંક ભાષણ આપ્યું. શિક્ષકોની કોલેજનો પોતે બનારસથી અમદાવાદ નિવૃત્ત થઈને આવ્યા તે વખતનો તેમના માનપત્રનો કાર્યક્રમ રહી બયો હતો તે તે સમયે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો. આ છેલ્લી મુલાકાત વખતે એમના જૂના મિત્રો બાલુ ભગવાનદાસ અને શિવપ્રસાદ ગુપ્તાને પોતે પ્રેમપૂર્વક મળ્યા.

હજી એક વખત વધુ મારે બનારસ જવું છે એમ પોતે મને કહેતા. મુગાઈ જવાનું ચાલ એટલે ધ્રુવસાહેબ આનંદની કોઈ અગિયવ ઊમિ અનુભવતા ખાસ કરીને માર્ગમાં સમુદ્રકાંઠે ઊભેલાં તાલના વૃક્ષો જોવાં એમને નાનપણથી ગમતાં. વળી ચૌવનકાળના આરંભમાં ત્યાં પર ચાખી રહ્યા હતા એ જૂનાં સ્મરણો વાજી કરવામાં એમને આનંદ પડતો.

“હું અમદાવાદ આવ્યા પછી ઝડપાઈ ગયો છું.” આમ શરીરે મનને સાંથ આપ્યો નહિ.

ગૂજરાત વનોકચુદર સોસાઈટીના ચોતાની દેખરેખ નીચે ખોલેલા સંશોધનવિભાગનું સંચાલન જે એમના જીવનના ઉત્તરકાળની એક પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી તે પણ શારીરિક ક્ષીણતાને લીધે એમનાથી બની શકી નહિ. “મારાથી કાંઈ કાંઈ વાર અર્થો કલાક પણ જાળવે ત્યાં (સોસાઈટીમાં) ખેસાય અને કામ જોવાય અને સંશોધન કેમ કરવું એ માટે સૂચનાઓ અપાય તો પણ સારું. પરંતુ જે તબિયત આમ ને આમ ચાલે અને મારે નિષ્ક્રિય રહેવું પડે નો તો આ શરીરનો વહેલો અંત આવે એ જ પ્રધુ સારું.”

વળી પાછળના સમયમાં પોતે એમ પણ કહેતા, “મારાથી કાંઈ કામ ન બની શકે અને માત્ર જોવાનું અને તો પણ મને સંતોષ થાય. શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં મારાથી ભાગ ન લઈ શકાય નો કાંઈ નહિ પણ જોવાનો મારો અધિકાર હું સાચવી શકું તો એ મારે મન ધણું છે.”

+ + + +

સને ૧૯૪૧ના ઉનાળામાં હું બહુ મોટો પડ્યો અને અમદાવાદના ત્રણચાર કુશળ દાકતરોની સારવારથી આરામ થયો. મારા મંદવાડની વાત મારા મોટા પુત્રના મુખેથી પોતે સાંભળી ત્યારે ‘કુશળ દાકતરોના હાથમાં મારો કેસ છે’ એ જાણી પોતે સંતોષ પ્રકટ કર્યો અને એમ પણ કહ્યું કે “ત્યારે હવે મને ખાસ ચિન્તા નથી.” મારી માંદગી દરમિયાન પોતાની અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયત છતાં મને જોવા પોતે પધાર્યા અને મારા ઘરની સંગોલગ મોટર ઉભી રાખી. પગના લંઘાવાથી ચાલવાની મુશ્કેલી હતી એટલે પોતે મોટરમાં બેસી રજા અને શ્રીયુત ધ્રુવનાર્ધ અને શ્રીયુત પ્રદેસનાર્ધ અંદર આગ્યા અને ‘મારે પરિશ્રમ લેવો નહિ’ એમ ફરમાવ્યું અને ધ્રુવસાહેબનો સંદેશ લીધો. મારા એક પુત્રે ધ્રુવસાહેબને ૧૯૪૨માં પાણી પીવા આપ્યો અને મેં તે જ વખતે બારીમાંથી પ્રશ્ન કર્યો કે ‘તમે મારા સાથે મંગલ સ્થિતિ કરીને ખોડ્યા’ તે વખતે ધ્રુવસાહેબે ‘તત્કાલ મેં જોયું’ (મારી તબિયત સારી

યંત્રી હતી) મિત્રાની આંનાકાની છતાં મોટર પાસે જઈ ધ્રુવસાહેબને વન્દન કર્યો અને એમણે આશીર્વાદ આપ્યા. પરંતુ પોતે સહેજ કચવાઈને મને કહ્યું, “શા માટે આ પરિશ્રમ તમે લીધો? એવો પરિશ્રમ લઈને તો હું પણ અંદર આવી શકત. પરંતુ આપણે જાનેએ એવો શ્રમ ન લેવો એમ મેં કહેવરાવ્યું હતું.”

થોડાક દિવસ પછી મારાથી શાળામાં જઈ શકાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયે ધ્રુવસાહેબને પ્રણામ કરીને મારે જવું એવો મેં સંકલ્પ કર્યો હતો પરંતુ હું પ્રથમ શાળામાં ગયા પછી સાંજે એમના દર્શને ગયો, એમણે તુરત જ મને જોઈને કહ્યું, “પણ તમે દાદરો ચઢીને ચી રીતે ઉપર આવી શક્યા?” મેં જવાબ આપ્યો, “હું તો છેક દૂર સુધી જઈ આવ્યો. મારે પ્રથમ આપનાં દર્શન કર્યા પછી શાળામાં જવું હતું પરંતુ હું તો શાળામાં ગયા પછી આપની પાસે આવી શકું છું. હવે મને તફત સાડું છે.”

“એક વાર મેં મારી શાળાના ઇન્સ્પેક્ટરન વિષે વાત કરી; મેં કહ્યું, “આપણા સારા ઇન્સ્પેક્ટરોને પણ વહીવટી કામ બહુ કરવું પડે છે, અને એક સંસ્થામાંથી બીજી સંસ્થામાં શુભ વિચારો કે નવીન વિચારો લઈ જવાનું કામ એમનાથી ખાસ બની શકતું નથી; એમનો ધણેખરો સમય અને શક્તિ “ઈડીન”માં જ ચાલી જાય છે. ધ્રુવસાહેબે કહ્યું, “પણ administrative work તો તોંત છે-એ કાલ્પ અથવા જેવું છે. હું બનારસ હતો ત્યારે એ કામમાં બહુ ઝીડો છતાં પરાવતો નહ” મેં આમળ કહ્યું, “આજે ઇન્સ્પેક્ટરન પૂરું થયે ઇન્સ્પેક્ટરની સૂચનાઓ સાંભળવા અમરા શિક્ષકની સમા બરી અને મેં આરંભમાં કહ્યું, “ઇન્સ્પેક્ટરનના બદલે જે સુપરવિઝરનો સમય આપણા શક્તિશાળી ઇન્સ્પેક્ટરને મળતો હોય તો એમના જેવા જરૂર કેળવણીનું ધણું વધારે કાર્ય કરી શકે, અને આપણને નવા નવા વિચારો અને દોરવણી આપી અનેક સંસ્થાઓને હિન્નત કરી શકે. પરંતુ એમને વહીવટી કાર્યમાં ગૂંથાઈ રહેવું પડે છે. સાચે સાચે Supervision is a Superior or higher vision.” ઇત્યાદિ કહેવાં વચનો મેં કરી કહ્યાં. ધ્રુવસાહેબે મારી વાતને અંતે આટલું જ કહ્યું, “ત્યારે તો તમે બનારસ અહિંયાં લાગ્યા.”

પાછલા કાળમાં એક દિવસ ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું, “આ પરિમલ સોસાઇટીનું મકાન પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે મોટું છે અને ગૂજરાત કોલેજની જમીન પાસે જે બીજું નાનું મકાન છે તેથી પણ મેં વધારે નાનું પણ કુટિ જેવું મકાન માન્યું હતું. હવે તો સરખેજ પાસે જમીન છે પણ તે થે દૂર ગણાય. હું તો ભગવાં પણ પહેરું પણ બીજા પાસે મારે સેવા કરાવવી પડે એ મારી મોટી મુશ્કેલી છે.”

ધ્રુવસાહેબમાં ગંડી વૈરાગ્યવૃત્તિ હતી.

સંવત ૧૯૯૭ના ખેસતા વર્ષના પ્રભાતમાં હું ધ્રુવસાહેબનાં દર્શન અર્થે ગયો ત્યારે પોતે ખાદશામાં બેઠા હતા અને એમનાં પુત્રવધૂ પ્રતિમાબહેન અને એમના બાણેજના પુત્ર એમની પાસે બેઠાં હતાં. શ્રીમતી પ્રતિમાબહેને શ્રીયુત લીનુભાઈના પુત્રને ચાંદલો કરવાનું ધ્રુવસાહેબને કહ્યું. ધ્રુવસાહેબે મારા સામે તેજસ્વી નેત્રો ચમકાવીને જોયું. કંઠાવટીમાં બે આંગળીઓ બોળી અને બોલ્યા, **इच्छनिच्छापरेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम्**” અને પૂજનીય જનને ચાંદલો કર્યો, આમ પ્રારબ્ધની ગતિ અનુસાર પરેચ્છાને અધીન થયા એમ પોતે સ્મયન કર્યું !

ધ્રુવસાહેબના અવસાન પહેલાં એકાદ વર્ષ ઉપર એમની વિશિષ્ટ વિચારસરણીનાં અને શૈક્ષીનાં યોગાંક ઉદાહરણો મારી નોંધપોથીમાં નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે :

૧. સંસારનું ચિન્તન કરવામાં સુખ છે પરંતુ સંસારના પ્રશ્નો ઊઠવા બહુ કઠિન છે.
 ૨. આખા જગતે આજ યાદવોની પેઠે સુરા પીધી છે પરિણામ યાદવા-સ્થળી ઇન્કંદ પણ પશુકાર બન્યું છે; સમન્વયકાર રહ્યું નથી.
 ૩. જાજના જેવો વિકટ સમય ઠાઠ વાર નડેતો આવ્યો. કોંગ્રેસના અસહકારના સમયમાં નવજીવનની આપણને આશા હતી. એ સુખદ પ્રસંગ હતો. આજ દુઃખદ સમય આવ્યો છે. એ સુખદ પ્રસંગ ટકી શક્યો નહિ એ કેમ ? એમાં જીવનની નૂતનતા નહોતી એમ નહિ ?
- મોક્ષ રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને એની કલા ક્યાંથી આવી ? ધસવીસન-

ના છઠ્ઠાસાતમા સૈકામાં આપણા દેશના પ્રવાસીઓના સમાગમમાંથી કે બીજા કશામાંથી ?

૫. સમુદ્ર જેમ ઉભરાઈ જાય તેમ ખરા જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઉભરાઈ જવું જોઈએ. અને એ પુબ્ધતામાંથી બીજાને એનો લાભ મળી રહેવો જોઈએ.

આ વિશ્વ એ કાલભગવાનની લીલા છે એ સંબંધી એક વાર આ પ્રમાણે પ્રકાશ નાંખ્યો:

કાલ (Time) એ પરમાત્માની શક્તિ છે, એની કલા છે. પરમાત્મા આપણા અન્તરમાં પુરુષરૂપે દેખાય છે અને બાહ્યવિશ્વમાં કાલરૂપે પ્રકટ થાય છે. પુરુષ (જ્ઞાન=Intelligence) અને કાલ એ એક જ સત્ત્વથી પરમાત્માનાં એ સ્વરૂપો છે. કાલ એ સત્ત્વું અભિવ્યંજન કરે છે અને તેથી પરમાત્મા એ સત્ત્વો અભિવ્યંજક કહેવાય છે. ઇનિડાસ એ કાલરૂપ ભગવાનની લીલા છે. કાલની વિશાલતા (Immensities) અને અપરિહાર્યતા (Irresistibility) એ વૈરાગ્યની ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

જો આ વિશ્વમાં કાલ-મૃત્યુ-ન હોય તો મનુષ્યજીવનના વિકાસનું મહાન સાધન વૈરાગ્યનું અસ્તિત્વ ન રહે. વૈરાગ્યની ભાવના દ્વારા જ મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

કાલ-મૃત્યુ-ને જિતવા માટે પરમાત્માની વિશુદ્ધિ અને શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

+ + + +

ધ્રુવસાહેબે અવસાનકાલે પૂર્વોક્ત પ્રકારની વિશુદ્ધિ અને શાન્તિ ધણે દરજ્જે આત્મામાં સ્થાપિત કરી હતી.

પુરુષ કાલ ઉપર વિજય મેળવી શકે છે.

+ + + +

જીવનના અંતિમ વર્ષમાં એક પ્રભાતકાલે ધ્રુવસાહેબને મળવા ગયો. એમણે એકાએક મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “કેમ, બાઈ, વસન્તોત્સવ ઉજવશું ?”

પ્રશ્નનું સ્વરૂપ હું કળી શક્યો નહિ, એટલે પોતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, “તમે તો જાણો છો કે આકા શેકના કૂવાની પોળના મકાનના ત્રીજા માળના ખંડમાં જે પુસ્તકો પડેલાં છે, તેમાંથી જ જીવનની વસન્ત અનુભવતાં હું શીખ્યો છું. મારા જીવનનું ઘાતર એ ખંડમાં થયું છે. એ મારું પરમ પ્રિય સ્થાન છે. એમાં રહેલાં સર્વ પુસ્તકોને એક વાર એકસાથે ગોઠવીને એમનું સમગ્ર દર્શન કરીને પ્રજ્ઞામ કરવાનો મને મનોરથ છે. એક સર્વસંઘાદક દર્શન કર્યા પછી નીચે એક નાના પાટિયા ઉપર હું આટલું જ લખીશ: These have made me. આ જ મારા જીવનનો વસન્તોત્સવ.”

આ મહાપુરુષની જ્ઞાન પ્રત્યે આવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિથી મારાં નેત્ર બીનાં થયાં.

જેવટના વર્ષમાં ધ્રુવસાહેબ ‘વિચારમાધુર્ય’ ઉપર જ નભતા એમ કહીએ તો ચાલે. મને કહેતા, “I can enjoy my own thoughts. પ્રજ્ઞાની કૃપા છે કે મારા વિચારો મને આનંદ આપે છે.” વિશેષે કરીને જીવનમાં સ્મરણો પોતે વારંવાર સંભારતા કેાઈ વાર મારી સમક્ષ પોતાના યૌવન-કાળમાં પત્ની સાથે સુંબસ્યી નીકળી રાત્રે બે વાગે સૂરત જીનરતા તેનું સ્મરણ કરતા કે મણિલાલ, ઉત્તમલાલ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બૂલાભાઈ, કાશીરામભાઈ વગેરે સદ્ગત કે વિદ્યમાન મિત્રો સાથેના મધુર પ્રસંગો સંભારતા અથવા જનારસ યુનિવર્સિટીનાં કેટલાંક પ્રિય સ્મરણો કહેતા. પોતાનાં બાલ્યકાળનાં અને અબ્યાસકાળનાં સુંદર સ્મરણો પણ પ્રસંગોપાત્ત મને એમણે કહ્યાં છે. ભાસ્કર રાજી, ખંભાતા માસ્તર અને પ્રો. કાય-વટેની સ્તુતિ ધ્રુવસાહેબ કેટલીક વાર કરતા. ડૉ. બાંડારકર સાથેના કેટલાક પ્રસંગો પણ જણાવતા. એક વાર ધ્રુવભાઈ અને પ્રદ્ધાદભાઈ નાના હતા ત્યારે બંનેને ડૉ. બાંડારકરને પગે લગાડવા પોતે સુંબસ્યામાં લઈ ગયા અને ‘ધ્રુવ’ અને ‘પ્રદ્ધાદ’ એ નામો સાંભળીને ડૉ. બાંડારકર બહુ જ રાજ થયા છતાં વાતો પણ પોતે કહેતા. પંડિત માસવીયાજી અને ગાંધીજી સાથેના કેટલાક પ્રસંગો પણ પોતે પરમ પ્રેમથી નિવેદન કરતા. જનારસ યુનિવર્સિટીમાં પ્રસિદ્ધ વક્તાઓનાં ભાષણોની અને એને અંતે પોતે આભારદર્શન વખતે જે બે શબ્દો કહેતા તે વિશે પણ મને વાતો કરતા. અનેક પ્રસંગો-

માંથી એકનું સ્મરણ ટાંકું છું, “એક વાર પંડિત જવાહરલાલનાં માતૃશ્રી સ્વરૂપરાણી નહેરુએ યુનિવર્સિટીમાં બાણ શ્રુ આપ્યું. જવાહરલાલ પાસેથી જે ગોળી પસાર થઈ અને જવાહરલાલ ગચ્છી ગયા એ પ્રસંગનું વર્ણન કરનાં માતાનું હૃદય પુત્ર માટે પરમ પ્રેમથી તીવરતું હતું. ‘મારા જવાહરને પ્રસુએ ગયાઓ.’ છતાંદિ વચનો વડે પ્રેમની મધુરતા શી થીજ છે એનું અદ્ભુત જ્ઞાન, શ્રીમતી સ્વરૂપરાણીએ શ્રોતાજનોને કરાવ્યું—આ પ્રમાણે મુવસાહેબે બહુ સાગણીપૂર્વક પ્રસંગ વર્ણવ્યો.

ગુજરાત કોલેજના પણ ઘણા પ્રસંગો પોતે સંભારતા. ગુજરાત કોલેજનાં સંતાવીશ વર્ષો અને બનારસનાં સત્તર વર્ષો—જેને પોતે પોતાની ‘કેળવણીનો કાળ’ કહેતા—એ બેમાંથી કયો સમય વધારે સારો છે એ પોતે પસંદ કરી શકતા નહિ. ભવભૂતિ ‘ઉત્તરરામચરિત’માં જે સાધુતાનું સ્વરૂપ આલેખે છે, તે પ્રમાણે તો જેનું જીવન આદિથી તે અંત સુધી એકરસ છે, એને જીવનનો કયો જાગ વધારે સારો અને કયો જોડો સારો એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી; એને તો સમસ્ત જીવન એ નિત્યવસ્તુત છે. “સમગ્ર જીવન ફરી જીવવાનું આવે તો હું ઘણી જ ખુશીથી મારું જીવન ફરી જીવું.” એમ પોતે કેટલીક વાર ઉલ્લાસથી કહેતા.

મુવસાહેબે ‘ઉત્તરરામચરિત’માંનું રામચન્દ્રજીનું જીવન પોતાના અંતરમાં અમૃતાક્ષરે કોતરી રાખ્યું હોય એમ સૂક્ષ્મતાથી જોતાં જણાવું હતું. જેમ ‘ચિત્રદર્શન’માં એક પણ કદુ સ્મરણ રામને ગમતું નથી, બધી મધુર સ્મૃતિઓ જ ગમે છે, તેમ મુવસાહેબને જીવનનાં મધુર સ્મરણો જ યાદ કરવા ગમતાં.

ભવભૂતિના દામ્પત્યસ્નેહના ‘અદ્વૈત’નું મુવસાહેબ ‘અદ્વૈત સુલ-હુ:સ્વયોસ્તુમત’ વગેરે પંક્તિઓ કોઈ કોઈ વાર ઉચ્ચારી કહેતા કે “કેણે જણે ભવભૂતિ કેવો કદૂપો બાહ્ય શરીર પરંતુ એના આત્માનું સૌન્દર્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ‘Sublime’ અને ‘Beautiful’ બંને હયાત હોય એવા ધન્ય આત્માઓ ધારે તો જીવનનું અતાર માધુર્ય અનુભવી શકે છે.”

+

+

+

શ્રુતિને પણ જાણે કાંઈ નિયતકાર્ય હોય-Routine હોય-નેમં પોતે ગણના. એક વાર મને પૂછ્યું, “મુંબઈમાં અવસાન થાય તે સારું કે અમદાવાદમાં ? મુંબઈમાં દાક્તરોની સગવડ વધારે ખરી. ખાસ કરીને ડૉ. ચોધ તો મારી તમિયતને બહુ સારી રીતે જાણે છે. પરંતુ અમદાવાદમાં દાક્તરો ખરા અને સર્ગાસ્તેહીઓ પણ ખરાં. વળી આ જન્મસ્થાન પણ ખરું, અને જીવનનું વાતાવરણ પણ અહીં જ.” એક બીજા પ્રસંગે જન્મભૂમિ અમદાવાદ વિશે પોતે કહ્યું. “૧૯૨૪ની સ.લમાં હું જનારસમાં બહુ મોટા પડ્યો. તે વખતે શરીર પડી જશે એમ ધણીને લાગતું હતું. પંડિતજીને પણ એ જણાતું હતું. મેં મને અમદાવાદ લઈ જવા આગ્રહ કર્યો.” પંડિતજીએ કહ્યું, “ધ્રુવજી, આ ગંગાનો કાઠો છે.” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, “પણ ત્યાં તો (અમદાવાદ) દધીયિ નકપિતો આરો છે.” પ્રભુકૃપાએ ધ્રુવસાહેબની તમિયત તે વખતે મુઘરી ગઈ. અમદાવાદ પ્રત્યે ધ્રુવસાહેબને પરમ પ્રેમ હતો. એનું એક બીજું સ્મરણ પણ ટપકાતું હતું. મદ્રાસમાં ચોથી તત્ત્વગ-પરિપદનું બાળણ પૂરું થયું એટલે સર શિવરામી આપરે તુરંત જ ધ્રુવસાહેબને પૂછ્યું, “મિ. ધ્રુવ, તમે ખરેખર અમદાવાદના જ છો ?” ધ્રુવસાહેબે જવાબ આપ્યો, “હું અમદાવાદનો નિવાસી છું, અને મારી ઘણી પેઢીઓ પણ અમદાવાદમાં જ થયેલી છે.”

+

+

+

+

ધ્રુવસાહેબનું શરીર અત્યંત જર્જરિત થતું હતું. તેવામાં એક સંજે ફરીને પાછા વળતાં મેં કહ્યું, “આપે શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. તાવથી શરીર પીગડતું હોય તેવી અવસ્થામાં પણ આપ કેટલીક વાર પ્રુસ્ટકો પણ વાંચતા, અને મજાવા આવનાર સાથે વાતો પણ કરતા. આખું જીવન આપે વિચારમાં જ વ્યતીત કર્યું છે.” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તરમાં કહ્યું, “એ વાત ખરી. મેં શરીર પાસેથી બહુ કામ લીધું છે. પરંતુ જીવન વિચાર (Thought) નહિ તો બીજું શું છે ? અજ્ઞાત, મારું શરીર જોતજોતામાં આટલું જીર્ણ થઈ ગયું એ મને પણ એક puzzle-કાયડો-નો છે !” એમ કહીને પોતાની રીત પ્રમાણે વાત છોડી દીધી.

x

x

x

x

મૃત્યુ પહેલાં યોગાદ મહિનાઓ ઉપર ધ્રુવસાહેબે મને કહ્યું, “મારા નિકટના સમાગમમાં આવેલી વ્યક્તિઓને લોકો ઓળખતા નથી. પણ એમણે કંઈ ખેતવાનું નથી. પુષ્પ પોતાની સુવાસની જાહેરાત આપતું નથી; એની સુવાસ આપોઆપ પ્રસરે છે. પુષ્પ એ સંબંધી ઉદાસીન છે.”

જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં પોતે ખાટલામાં સૂતા હતા અને એમના બાણેજ શ્રીધુત લીનુભાઈ અને હું પાસે બેસા હતા. દરમિયાન સામેની બીંત ઉપર એક ગરેજાએ એક જાડું ઝડપીને પકડ્યું અને મોઢામાં મૂક્યું. આ દસ્ય જોતાં વાર જ ધ્રુવસાહેબના શરીરનું આપ્તું માળખું એકાએક કંપી લીડ્યું! પાસે બેઠેલા લીનુભાઈએ બેખાકળા જીડીને પૂછ્યું, “મામા, શું થયું?” ધ્રુવસાહેબે મુખ ફેરવીને કહ્યું, “શું લાગણી ધરાવવી એ પશુ મારો અધિકાર નથી? એમાં શું પૂછો છો ‘મામા, શું થયું?’ મેં કેવળ મૌનપૂર્વક એ અપૂર્વ પ્રસંગ અનુભવ્યો.”

મૂળરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા ધ્રુવસાહેબના “કાવ્યતત્ત્વવિચાર” વિષે મુંગ્ગાઈના રેડિયો સ્ટેશનેથી વિવેચન કરવાનું કર્તવ્ય મારા માથે આવ્યું. પોતે સકુલુખ્ય એ વિવેચન અમદાવાદમાં સાંભળ્યું. હું મળ્યો ત્યારે મને કહ્યું, “તમે ગુણોની જ વાતો કરી છે; મારા દોષો દર્શાવ્યા નથી. મારે તો મારા દોષો જોવા હતાં!” મેં ઉત્તર આપ્યો. “મને દોષો જડે નહિ ત્યાં હું શું કરું? મારી આ મર્યાદા અથવા બિનઆવડત વિષે આપ દરચુજર કરશો.” વળા, એક બીજે પ્રસંગે પણ એ જ વસ્તુ બારપૂર્વક મને કહી. “તમારે કૌંક દોષદર્શન કરાવવું જોઈતું હતું.” મેં ફરી મારી મર્યાદાની પુનરુક્તિ કરી.

પાછલા દિવસોમાં પોતાથી જીડીને સ્નાન યર્ષ શકે એવી સ્થિતિ નહોતી પરંતુ નોકર પાસે શરીર બરાબર લૂછાવતા અને કેટલીક વાર તાવ હેપ તો પશુ સ્નાન કરતા, “સ્નાન કરવાથી ધાર્મિકતા પ્રાપ્ત થશે એવી જડ માન્યતા મારી નથી એ તો તમે જાણો છો જ પરંતુ સ્વચ્છતા ખાતર તો મારે સ્નાન કરવું એટલું તો તમે સમજો છો.” આ પ્રમાણે ધ્રુવસાહેબની

તનિયત બગડશે એવા બધી એમના બાણેજ જનુમાર્ગ સ્નાન માટે આંના-
કાની કરે ત્યારે પોતે કહેતા.

ચરીર એવું દુર્બલ બનતું હતું કે પડખું ફેરવનાં અથવા બેડા થતાં
પણ કष्ट થતું. પરંતુ જળખો આવે એટલે એકદમ બેડા થઈ જતા અથવા
હાથ લંબારી લઈ જાને જળખો કાઢતા. પાસે બેઠેલા મારા જેવા
કોઈ જ્યારે મદદ કરવા માંડે ત્યારે એક હાથથી એને રોકતા અને પોતે
બનતાં સુધી પાણું લઈ લેતા. કોઈ પાસેથી સેવા લેવી નહિ એ સિદ્ધાન્ત
બની શકે તેટલો ધ્રુવસાહેબ આખર સુધી આત્મમાનપૂર્વક સાચવી રહ્યા.

ભાગવતનો ઓછામાં ઓછો એક અધ્યાય કરવો એ નિયમ ધ્રુવ-
સાહેબે જીવનના ઘણાં વર્ષો દરમિયાન પાળ્યો હતો. આખર અવરથામાં
ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા એમના બાણેજ લીનુમાર્ગ પાસે વંચાવતા.
“કોઈ ભાગવતનું પારાયણ મારી પાસે કરે અને એ સંજનથી મારી સાથે
થોડીક Critical વાનથી કરે એવા ‘રીડર’ શોધી કઢો.” એમ મને
કેટલીક વાર કહેતા. હું કહેતો, “કદાચ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરે એવા પુરુષ તો
મળે પણ આપની સાથે નિવેચન કરે એ તા મળવા મુશ્કેલ છે.” વળી એ
સંજનમાં મને કહેતા, “વારો કે આપણે કેઈ એવા માણસ રાખીએ
પરંતુ એના ઉચ્ચાર વગેરે સાંભળીને મારું મન કચલાવ અને આપણે એ
છોડી દેવું પડે તો મને વંદુ કष्ट થાય. એટલે પછી જે રિયનિ છે તે
પ્રમાણે ચલાવીએ એ જ ઠીક.”

+ + + +

છેલ્લા બે ત્રણ માસમાં મને જે-ત્યાર વાર કહ્યું, “તમે સાળામાંથી
ઘેર ક્યારે આવો છો? સંજિ વખત રહે છે? નહિ રહેતો હોય. તમારી
તનિયત પણ ક્યાં સારી છે? સવારમાં શું કરો છો? શિયાળાનો દિવસ
ટૂંકો એટલે સમય ન રહે.” આ પ્રશ્નોનો હું પ્રત્યેક વાર આ પ્રમાણે ઉત્તર
આપતો, “આપ આગ્રા કરો ત્યારે હું આવું. મને સમય છે.” પરંતુ છેક
સુધી એ આગ્રા ન જ કરી.

અવસાન પહેલાં એકાદ માસ ઉપર પણ મૌલિક પ્રશ્નોની સમગ્રજીમાં
ધ્રુવસાહેબની ભુદ્ધિનું સામર્થ્ય પ્રથમ જેવું જ જણાતું હતું. એ વખતે

ધ્રુવસાહેબ સાથે થયેલી એક વાતચીત પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં રજૂ કરે છું:—

પ્રશ્ન:—લોકો Emotional life-લાગણીનું જીવન-વિશેષ ગાળે છે. આપણામાંના કેટલાક ઉત્તમ પુરુષો પણ બુદ્ધિ કરતાં લાગણીને આગળ પાડે છે. આપણા દેશના ઉત્તમ ત્યાગીદો પણ લાગણીના ઉછાળામાં ઘણો ત્યાગ કરી બેસે છે. અને પાછળથી દિનગીર બને છે. લાગણીને આગળ પાડીને જ સિદ્ધિ થઈ શકે? ખીજ કાઈ રીતે નહિ?

ઉત્તર:—બુદ્ધિના જીવન સાથે લાગણીના ઉછાળથી જ-Emotional pullથી જ,-જીવનમાં કાંઈક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બુદ્ધિના જીવનથી-Rational lifeથી-એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

પ્રશ્ન:—એકંદર કયું જીવન સારું?

ઉત્તર:—એકંદર બુદ્ધિનું જીવન એ જ ઉત્તમ જીવન.

પ્રશ્ન:—આધ્યાત્મિક જીવનમાં બુદ્ધિ અને લાગણીનો સમન્વય “Transfiguration”-હોય છે તે કેવું?

ઉત્તર:—એ મારે મન શંકા છે. હજી એનું સમાધાન મને થયું નથી. એ મારો કાવડો છે. એ સ્થિતિનો હું સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન:—ક્રાઈસ્ટનો છેલ્લો આત્મત્યાગ-કૂસારોદય-એ લાગણીનું કાર્ય કે બુદ્ધિ અને લાગણીના ‘transfiguration’નું પરિણામ?

ઉત્તર:—ક્રાઈસ્ટના જીવનનું એ અંતિમ કાર્ય જે કહેવા એ રહ્યા નહિ એ વિશે આપણે શું કહીએ? આપણે તો એ વિશે અધારામાં જ રહ્યા. આપણે તો અધારામાં જ મરવાનું રહ્યું.

એક ખીજો દ્રોકો સંવાદ પણ ટપકાવું છું:—

પ્રશ્ન:—રામરાજ્ય કે પ્લોટોના આદર્શ રાજ્યમાં પણ વહેમો રહે જ છે. એ કયારે ગય?

ઉત્તર:—જ્યાંસુધી ભ્રાન્તિ-error-રહે, ત્યાંસુધી એ રહેવાના જ, અને.

તેથી જ સુવર્ણ યુગો પણ થોડા સમય રહે છે અને વળી જગત પાછું પ્રાન્તિમાં પડી જાય છે.

+

+

x

+

મૃત્યુ પહેલાં લગભગ વીસ દિવસ ઉપર એક સવારે હું ધ્રુવસ હેબને ત્યાં ગયો. પોતે જહાજ ફ્રિયામાં ખુરશી ઉપર આરામથી બેઠા હતા. ભાગવત વિશે વાત નીકળી. “ભાગવતનાં મેં અનેક પારાયણો કર્યાં છે, અને ભગવદ્ગીતા કરતાં પણ એ ભક્તિનો-નિરતિશય પ્રેમનો-અન્ય મને વધારે ગમે છે. એ પારાયણની સંખ્યા પણ મેં કર્યાંક નોંધી છે. પ્રપતિ-યોગ એ જ પરમ યોગ છે.” આમ કહેતાં કહેતાં જાણે મને હૃદયે સંદેશો આપતાં હોય તેમ પૂછ્યું, “હતાત્રેય અવધૂતે કેટલા ગુરુઓ કર્યા?” મેં કહ્યું, “ચોવીસ.” પોતે પૂછ્યું, “એટલા બધા કેમ?” મેં ઉત્તર વાળ્યો, “એક કરતાં અનેક ગુરુઓના ઉપદેશનો સાલ મને તે માટે.” પોતે કહ્યું, “ત્યારે આ જગત અપૂર્ણ છે. એક ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાન મુરિયર થતું નથી અને તેમાં વધારો પણ થતો નથી. તેથી જગત-સાહિત્યમાંથી અનેક દૃષ્ટાન્તો દ્વારા પ્રભુને પ્રસન્ન કરવો જોઈએ.”

એ મહાન ગુરુવર્યનું આ હૃદય વચનામૃત હતું.

છેલ્લા પખવાડિયાના આરંભમાં જ એમના મોટા ચિરંજીવી ધ્રુવમાર્ષિને લોહીનું દબાણ વધવાથી પોતે આગ્રહ કરીને કુમસ હવેર માટે મોકલ્યા. પાછળથી પોતાની તમિયત બદલ જ લયડી. દિવસે પોતે નિદ્રા લેતા નહિ. પરંતુ એ દિવસોમાં કેવળ અશક્તિથી નેત્રો ચીંચાતાં અને નિદ્રામાં પડી જતા. એકબે વાર એવી નિદ્રાધીન સ્થિતિમાં પોતે હતા પરંતુ ‘હું આવું’ તો મને પોતાના ઓરડામાં મોકલવો’ એમ કહી રાખેલું હોવાથી હું કાંઈક પુસ્તક વાંચતો ત્યાં બેસતો. એવામાં નેત્રો ખુલાં થતાં મને પાસે બોલાવના અને વાત કરતા. મેં પૂછ્યું, “પ્રિન્સિપાલ રાવ જાય છે તો પ્રો. કે. ટી. શાહ જેવા આવે તો કેવું?” પોતે કહ્યું, “સારું” પછી પોતાની એક આંગળી બાંધી કરી નિશાની દ્વારા દર્શાવ્યું કે જો એ આવે તો એમને એક હળવર રૂપિયા આપીએ. વળી ધીમે રરે કહ્યું, “હું તો કાંઈ કામમાં વચ્ચે આવું તેમ નથી.” મેં ઉમેર્યું, “એમને કદાચ અંમદાવાદ ન ગમે.” પોતે કહ્યું,

“અમદાવાદ શું ખોટું છે?” એવામાં શ્રીયુત પ્રદવાદખોળાં પત્ની પ્રતિમા-
બહેન કુવસાહેબને “જે ભાવે તે બનાવી લાવું” એમ પૂછવા આવ્યાં.
કુવસાહેબની રુચિ લગભગ ચાલી મધ દની એટલે હતું. “હું ફરીને આવું
પછી વાત: જે કંઈ ભૂખ લાગશે તે કહીશ.” આટલું બોલીને મારા
સામું જોયું અને કહ્યું, “આપણે જૂનો આશીર્વાદ તો “ઘણું પુણ્યવતી
મઘ” એજ ને? પણ આ જમાનામાં તો થોડાં જાગ્રો હોય તેટલાંને
આપણે સાચરીએ તો ઘણું કહેવાય. પ્રભુએ જે આપ્યાં છે તેને બને તેટલી
સારી રીતે ઉછેરવાં.”

આમ કહીને મોટરમાં ફરવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. નોકરે
બદાર જવાનાં કપડાં પ્રવેશાવ્યાં. પાછડીનો લાર પોતાથી સડન થતો નહિ
એટલે એ સાથે રાખતા. “લીનુભાઈને બોલાવો” એમ નોકરને કહ્યું.
નોકરે લીનુભાઈને ત્યાં જઈ આવીને કહ્યું. “પાંચેક કલાક પછી આવે
છે.” તત્કાલ કુવસાહેબે એવી રિયતિમાં એકલા ફરવા જવાની દિમત કરી
અને “કામ હોય તો મારે જરૂર નથી; હું એકલો જઈ શકીશ” એમ
કહેવરાવતા દતા ત્યાં લીનુભાઈ આવી પહોંચ્યા. સમસ્ત જીવનમાં જે
મંદવાડમાં ક્યાંકએ લેશ પણ દીનતા કુવસાહેબે કદામિ દેખાડી નહોતી.
આદિથી તે અન્ત સુધી એવા ને એવા જ પ્રતાપી, પ્રભાવશાલી અને
આત્મમાનથી ભરપૂર પોતે રહ્યા.

છેલ્લા આઠદશ દિવસ ઉપર મૃત્યુ સમીપ પોતે જઈ રહ્યા છે એ
વાતની પોતાને ખાતરી થઈ હતી. અન્નમાંથી રવાદ ચાલ્યો ગયો. આ
ઉપર પણ અરુચિ થઈ. બને ત્યાં સુધી એ દિવસોમાં પણ સમિ બદકામિ
સુધી મોટરમાં ફરવા જવાનું ચાલુ રાખ્યું. માત્ર છેલ્લા ચારેક દિવસ
ફરવા જવાનો કમ બંધ થયો. એકાદ અઢવાડિયા પહેલાં અનશનવત
સર્ કયું. બે-ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન લીધું નહિ એટલે એમનાં બને
પુત્રવધૂઓ, એમનાં મોટાં પુત્રી શ્રીમતી ચીનુબા અને શ્રીયુત જનુભાઈએ
દાક્તરને બોલાવવા માટે આમદ કર્યો. પોતે કહ્યું, “અન્ન બાવતું નથી
એમાં દાક્તરને બોલાવવાની શી જરૂર?” કુટુંબીઓ તરફથી બહુ વધુ-
પડતો આમદ થયો એટલે એમના સતોષને ખાતર પોતે ઉચટે હા પાડી.

દાકતરને આખર અવસ્થા આવી પહોંચી છે એમ જણાયું. હેલ્થ તથા દિવસમાં વ્યાધિ વધવા માંડી. એ દિવસોમાં મૃત્યુનાં પોતે દ્રષ્ટા રહ્યા.

મૃત્યુ પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી થતી હતી એટલે અગાઉથી નોકરને પોતાની કટોકટીની સ્થિતિ આવે ત્યારે પાસે રહેવાની સૂચના આપી હતી અને પોતે અવાચક બની જાય ત્યારે પોતે નિશાનીઓથી સમજાવશે એમ કહી રાખ્યું હતું. પોતાના બાણેજ જનુભાઈને પણ કહ્યું હતું કે, “મારી શુદ્ધિ હોય કે અશુદ્ધ જનું પણ તારે મારી પાસે રહી કોઈપણ નિષિદ્ધ પદાર્થ કે બીજો કોઈપણ પદાર્થ દવા તરીકે કે અન્તપાન તરીકે મને કોઈ આપે નહિ તે ખાસ લક્ષમાં રાખવું. કોઈ મને તેવો આમંત્ર કરે તો પણ છું દંડતાથી ના પાડજે. મિત્રકુલ પોતો ધંધેશ નહિ.”

ધ્રુવસાહેબને કોઈ પણ પદાર્થ જેમાં હિંસા રહેલી હોય એ કદાપિ ખાવો નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા હતી એટલે દવા વગેરેનાં તત્ત્વો વિષે દાકતરને બહુ સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો પૂછી પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કર્યા પછી જ દવા લેતા. આથી પોતે ‘અમેરિકન અર્થિક મધ’ લેતા અને “મન્ડરહાટ”નું “મધ પાકી ખાતરીનું” છે કે નહિ તે સંબંધી એક વાર ઝીણી પૂછપરછ કરતાં તેના સંચાલકોએ નિખાલસપણે એમને કહ્યું, “આપ જેવા જેને પ્રતિજ્ઞા હોય તેને ખાતરીપૂર્વક આપી શકાય તેમ નથી.”

ધ્રુવસાહેબને પરમ એકાન્તમાં રહે છે એવો હતો. પરંતુ એમની માંદગીની ખબર હેલ્થ બે-ત્રણ દિવસમાં પડી ગઈ એટલે ‘સગાન્દાસા અને બીજા પરિચિત જનોએ જોવા આવવા માંડ્યું. ધ્રુવસાહેબે જનુભાઈને કહ્યું, “મારી માંદગીની જાહેરાત ચર્ચ ચૂકી લાગે છે!”

ધ્રુવસાહેબને પૂછીએ ત્યારે રાજન (Wisdom)ની વ્યાખ્યા Sense of Proportion-આચાર અને વિચારનું સમતોલપણ-એમ કહેતા. આ પ્રમાણે સમસ્ત એમના જીવનમાં રહે અને અત્યંત શુદ્ધ હતું. શુદ્ધ રહેતાં ત્રણ દિવસ ઉપર થીવૃત બારકરરાવ મોતીલાલ મેટે ધ્રુવસાહેબનાં પુત્રવધૂઓની હાજરીમાં કહ્યું, “આપનાં જને પુત્રવધૂઓએ આપની બહુ સેવા કરી.” ધ્રુવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો, “સારાં પુત્રવધૂઓ કરે એવી જરૂર

એમણે મારી સેવા કરી છે અને તે વિષે મને અંગૂર્ણ સંતોષ છે." બારકરરાવભાઈએ જિએયું, "અને આ નોકર પણ બહુ સારી સેવા કરી છે," ધ્રુવસાહેબે કહ્યું: 'હા, એણે પણ કરી છે." આથી વિશેષ કાંઈ ન કહ્યું.

પરંતુ બીજે દિવસે સવારે જ્યારે નોકર એકલો પોતાની પાસે હતો ત્યારે પોતે કહ્યું, "તમે મારી બધી સારી સેવા કરી છે. મેં ધ્રુવભાઈને તમારા વિષે જરૂરનું બધું કહ્યું છે અને વળી બનશે તો વિશેષ કહીશ."

આમ પુત્રવધૂઓ અને નોકર બંનેની કોટિ જુદી છે અને બંનેને એક સાથે અભિનંદન આપતાં સમવોત્તપણાનો ભંગ થાય છે એ વસ્તુ ધ્રુવસાહેબે આખર સુધી સાચવી રાખી.

તા: ૫ : ૪ : ૪૨ના સન્ધ્યાકાલે શ્રીયુત ઠરતુરભાઈ અને શ્રીયુત માવલંકર ધ્રુવસાહેબને જોવા આવ્યા. હું બહારની બેઠકમાં બેઠો હતો. એઓ બંને અંદર ગયા અને બંનેને અનુક્રમે "જમરા કપડે આવો છો?" અને "જો આવો તો સવારે, આવજો; સાંજનું કહેવાય નહિ," એમ પોતે પરમ સ્વસ્થતાથી કહ્યું. રાત્રે સાડાઆઠ વાગ્યે શ્રીયુત જનુભાઈના કહેવાથી હું એમના ખાટલા નજીક પડીક બેઠો. મને હથોટા કરીને નજીક આવવા કહ્યું. હું નજીક ગયો. મન્દ સ્વરે પોતે કહ્યું, "બંને તો સવારે આવજો." મેં તે માટે આ છેલ્લા શબ્દો કહ્યા.

બીજે દિવસે પરાદિવે ધ્રુવભાઈ, પ્રદક્ષાભાઈ જોલીબહેન વગેરે મુજબથી આવી પહોંચ્યાં. ધ્રુવભાઈને જોઈને પોતે કહ્યું. "What brings you here?" પછી તો બંને પુત્રોને બેટ્યા. પોતાનાં સહુથી નાનાં પુત્રી જોલીબહેન જેને પાત્રણામાંથી પોતે ઉછેર્યાં હતાં તેમનું પિતા સાથે મિલન બહુ કરુણ હતું, પરંતુ પરમ દલતાથી પોતે એમને આશ્વાસન આપ્યું એ જ દિવસે સાંજે મારી સાથે આવેલા વૈધને પોતે હાથ દક્ષાથી આશીર્વાદ આપ્યા. ગત્રે સર્વ કુટુંબીજનોને આશિષ આપી. તા. ૭મી એપ્રિલે સવારમાં એક પછી એક ઈંદ્રિયોનું કામ અંધ થવા માંડ્યું. જમણી આંખનું દર્શન જનું હતું ત્યારે જમણા હાથને મહામુસીજને દક્ષાવીને પોતાના મોટા પુત્ર ધ્રુવભાઈને એ ઈંદ્રિયનું કાર્ય અંધ થાય છે તેમ

સમગ્રથી પાડી. 'દેવધરનાં મને દેવે લઈ જાઓ' એ એમના અંતિમ શબ્દો હતા. અવસાન પહેલાં થોડાક કલાક હિપર હાથમાં જાણેલી એ માળાઓ પોતે યન્ત્રવત્ ઝડપથી ફેરવી કાઢી.

એમના ઓરડામાં કે એમની આસપાસ ક્યાંકએ મૃત્યુની છાયા નહોતી. ભાગવતકાર કહે છે તેમ 'અથ ન મૃત્યુહાસઃ'—મૃત્યુની મસ્કરી ક્યાંકએ જળાતી નહોતી. છેલ્લી પત્રો મુધી એ જ શાન્ત પવિત્ર અને મહાનુભાવ આકૃતિ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારતી શય્યામાં વિરાજતી હતી.

પરમાત્માના અનુસંધાનમાં જ એ પરમ ભાગવતે મૃત્યુની 'અસંત વિરમૃતિ'માં પ્રવેશ કર્યો.

ધ્રુવસાહેબના ઘેરથી બપોરે એક વાગ્યે પાછા વળતાં સોફેટીસના મૃત્યુની સ્મૃતિ મારાં નેત્ર સમક્ષ ઝગઝગવા માંડી. એટલામાં શ્રીયુત મણેચ વામુદેવ માવલાંકરે માર્ગમાં મને કહ્યું, "આપણે એવા મહાપુરુષને ખોઈ રહ્યા છીએ કે જોનો જોડો આપણી પાસે નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ સાધારણ રીતે પણ એમની સમીપ પહોંચે એવો કોઈ પણ પુરુષ નથી."

ત્રેત્ર વડ સાતમ ને મંગળવારે બપોર નમતાં ૪-૫ મિનીટે પૂજ્ય આનન્દસંકરભાઈએ દેહ છોડ્યો !

જે દધીયિ ઋષિનો આરો એમને મંગાના કિનારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય હતો, ત્યાં જ એમના મૃત દેહને અગ્નિસાત્ કરવામાં આવ્યો. અમદાવાદમાં અને સમસ્ત હિન્દમાં સત્સધર્મની સેવામાં સમગ્રજીવન સમર્પણ કરનાર આવા દધીયિ જેવા પવિત્ર પુરુષ ક્યારે યશે અને એમનું અધૂરું રહેલું કાર્ય ક્યારે આગળ ચલાવશે ? ક્યારે ? કો અસા વેદ ?

માનસી

એને માટે બે રંજક કાર્યક્રમ

એમની પહેલો તા. ૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ને દિને સૂરતના કંપિટોલ થીએટરમાં દી. બ. બૂપતરાય જ. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે થયેલ હતેલ તેમાં મુંબઈના જાણીતા સંગીતકાર રા. રામચંદ્ર પાંતે ને રા. પાનેજીએ સારા સાથ આપ્યો હતો. સૂરતવાળા રોક કિનખાતવાળાની મદદ પણ સંગીત હતી. બહેનોનું કાર્ય શ્રી. નિવેદિતા દેશ તથા શ્રી. નીતમજડેન ચિનાઈ તથા તેમનાં મિત્રોની સદાયતા વડે દીપી બાથું હતું નાટક નામે 'જગૃતિ' એના લેખક રા. ચિમનલાલ પી. શાહ તથા એમની મિત્રમંડળીએ સારી રીતે 'જાળવ્યું' હતું. રા. ચિમનલાલની સાથે કાર્યકરોમાં સૌ. કાન્તાબહેન શાહ, રા. શ્રીભાઈ જરીવાળા તથા રા. દરેશભે 'આંટિયા' હતા. આ કાર્યક્રમના મૂળ વિચારથી માટી બધી બ્યવસ્થાનો તથા એને પરિણામે રૂ. ૧,૦૧૪-૫-૦ 'માનસી'ને પ્રાપ્ત કરાવાનો પણ મૂળે કૃપર ગણાવા તે ખાઈત્રી ચિમનલાલ (જેઓ હવે 'રૂપક', પણ કાઢે છે) તેમનો હોષ, તેમનો અત્યંત આભાર માનીએ છીએ. (એ. રકમ ૧૯૪૬ આખરની લેવડદેવડ પતાવતાં, છાપખાનાંને તેમ જ લોન ભરવામાં એ વખતે જ વપરાઈ ચૂકી છે.)

૨

આ વર્ષે, ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૦-૨૧મીએ સૂરતમાં જ નગીનચંદ હોલમાં અમારા માયાળુ વિદ્યાર્થીમિત્રો રા. મનુભાઈ બક્ષી તથા રા. અર્જુનભાઈ બગને ઉગાવેના પરિશ્રમને આભારી છે. તેમને પૂરા સાથ અમારા પ્રાધ્યાપકમિત્રો રમણભાઈ ઇ. પટેલ તથા કુળવિહારી ચં. મહેતાને હતા. કાર્યક્રમમાં, રાંદેરવાળા રા. નાયુભાઈ પહાડે તથા એમની મંડળીનાં તથા ખૂબ આકર્ષક નીવડ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓમાં, બહેનો સુરભિ પારેખ, નિવેદિતા પારેખ ઇત્યાદિ ઘણાંએ પુષ્કળ શ્રમથી તૈયારી કરી પ્રયોજા

સફળ થયા હતા. 'લક્ષ્મીની પરીક્ષા'એ તો આખું નાટક જ જીત્યો હતું, તેમાં બહેનો મુદ્દલા મારફતે તથા રજની પાઠકજીના પાઠ ધણી સરસ પાઠોમાં સર્વોત્તમ હતા.

બંને દિવસે દા. જ્યોતીન્દ્ર દેવેએ પ્રમુખ સંરીકે ખાસ પધારી, જેમનો 'માનસી'—ગ્રેમ ફરી એક વાર સક્રિય રૂપે વ્યક્ત કર્યો હતો. પંડિત જોમકંઠનાથજી, 'સંગીતપ્રભાકર' જેમણે બીજા દિવસે 'માનસી'નાં બીજા પ્રદર્શનપૂર્ણ 'સંદેશો'નાં ફરિદેને પોતાના એક જણસો 'માનસી'ને આપવાનું નિર્ણય કર્યું હતું.

મંદિર-વૃત્ત

૧. આ આંક ૧૯૪૭ના ત્રીજા તથા ચોથા છે. તેને આમાં જોડે કરવા બંને પ્રકારના આત્મના વ્યવસ્થા ઉપરાંત મળ્યાં બધા પૈસાની જાગીને. ક્ષીણે માર્ગ કરતાં આમાં જોડાં આપવા પડે છે. એ કાપ આ આંક માટેના સમાવેશી રવ, આચાર્યશ્રીની સંસ્મરણકારે સમાવેશી નિરતુન જીવનરેખા નદિ, છાત્રીને જ મુકી સકાય તેમ અંતિતેથી અનિચ્છાએ મુક્યો છે. જિજ્ઞાસુઓને આ સંસ્મરણોના પુસ્તક બજાવવાય છે તેમાં જો ભગી રહેશે.

૨. સંસ્મરણો ને આ આંકમાં છે તે અમારો ખાસ વિનંતિથી રા. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી જેવા રવ. આચાર્યશ્રીના અન્તેવાસી સંપ્રદાય સંસ્થા સખી આખાં એ જમ 'માનસી' મળેનાં તેમને હમેશને હોડા સહભાવ દર્શાવે છે, તેમ, એ સરસ એક સમારકોષને અનુરૂપ એવું 'તીર્થસલિલ' નામે આમુખ આંક માટે—એ પણ ખાસ વિનંતિથી—રવ. આનંદશંકર-માર્જના બીજા સુશિખ તથા અખ્યાસી એ વિશ્વપ્રસાદ '૨.' ત્રિવેદીની કલમનું મેળવી શકાયું છે એ અમારું ખીન્નું મદદગાર છે એમ કહેવાં આનંદ થાય છે.

વર્ષની ખોટ આશરે ૩૦ સવા ત્રણસો હતી તે માટે બાંધે બરાબ જીવ તેટલી રકમ (શ. સવા બસોથી ૩. ૨૫૦) સરતના વિદ્યાર્થી આધુનિકોનાં જન્યુઆરી ૧૯૪૮માં બજાવેલા કાર્યક્રમની આવકમાંથી મળી રહેશે એ સન્નોય લેવા જેવું ગણાય.

૪. આ અંકની ખોટાનું પૂરું એ જમણાં તો લોનથી ભરવાની ગોઠવણ છે. ખોટી તો, જેવાં ઓચાંક અનિવાર્યકર જેવા અમદાવાદના સુપ્રતિષ્ઠિત નામદારિકની આવી શિરચ્છવ ધોડગીરી તરીકે એ ચહેરના ક્ષેત્રોધિપતિએમાંથી એક કે એ અમને કુલ ખર્ચના આ પાંચસો રૂપિયા જેની તેમને માટે નજીરી રકમ સત્તર (એ માટેની આ આટલી જાહેર વિનંતી પરથી જ) ગોઠવશે તો તેમણે એ એક સમયે પ્રમથુર પ્રત્યેનું તથા એટલું વધુ પ્રમાણમાં રૂપિયું ગંજોરો એમ કહેવામાં કદી પુરતા થતો નથી એમ માનીએ તેથી, કદીએ છીએ.

૫. ૧૯૪૮ માટે રૂ. ૧,૪૦૦ જેની સારી રકમનો સરસ્વતીસેવા-૩૫ જોગવાર માનસીને, કોમુકી તથા માનસીના સોથી જૂના મહામાના એક રા. યશોધર નર્મદાચંકર મહેતાએ મેગરી આપ્યો છે એમ કહેતાં થશે માનસી ધાવ છે. જીજ તેમ એ માનવન્ત મુરખીઓનાં નામધગરે અપમા અંકમાં જાહેર થશે.

૬. અમારી જવાબદારી: અમારી એટલે માનસીના સર્વ લેખકોની ઉપર મુજબની રકમ ૧૯૪૮ માટે એ ૧૧ ખોટના અમુક ભાગ રૂપે હાથમાં પણ અમી શર્માશિખરે માથે ૧૯૪૮માં અંકમાં તો સાત દોમ માંડીવ મુદ્રણાલયના ભાવમયા સહકારથી છપાયાં પણ છે; અને એ અંક એ માસની આખર સગીમાં સોને પહોંચેના કરવાની અમને આશા પણ પાડી છે. એને માટે જ લેખકોએ તુરત જ માગ્યો સહકાર આપ્યો સમમી આમાર ગામી, જોઓ અરેક પ્રમાણે છે તેમને એ તથા, પછીના ૧૯૪૮-અંગે માટે સંચાલિત વેગાસર એકસવા અંકિદંભરી વિમતિ છે.

૭. ૧૯૪૮નું લેખાજમ (૩. ૫) આ અંક મેંગતાં જ વેગાસર મેંકમ પ એ જાહેરનું છે. અને જેમની તરફથી માર્ય આખર સગીમાં નહિ અને તેમને ૩. ૫-૮-૦નાં થી પી. થશે જે સ્વીકારવા કૃપા કરી.

૧. નવુ સ્વરૂપ-પોડે અશે નાચ ને યાકા આન્તર અગોનું એ
માય અંકથી જ વચકા એગે તેમાં ૨૧. નંદાનાવાન દ. કવિ તથા
“સુન્દરમ્”ના સુન્દર કાવ્યો ઉપરાત, રા. રમણલાલ વ. દેસાઈની
સમકાલીન વાતાવરણી નવનિકા છે, “ઝેરનો કટોરો”, વેદકાલીન આયંજન
વિશેની લાંબી વાર્તા પશુ આપશે. ૨. ઉમાચંદ્રે ભવભૂતિની પ્રસાદી
પીરસી છે. લેખોમાં ‘સદ્ગત્યજ્ઞક’, (પ્રા. પાળદ); “કલિકા” (ર. મા.
મદ્ર); આન્દ્રે જીદ (પ્રા. ની. પુ. સાળકર); કમસાલીન અંગ્રેજ કવિતા
(પ્રા. અ. મ. રાવળ); ‘અન્તરાય’-અવલોકન (ધનસુખલાલ કું મહેતા)
ધ્યાદિ છે.

૯. પછીની અંકોમાં પણ પ્રાર્થાપકો માર્ગદર્શિયા, નાયક, ઝવેરી, વિ. ર. ત્રિવેદી, મ. દેસાઈ, જ. પરીખ એમ નીચે અર્ધા સુરત કોલેજ વાચકોની સેવામાં હાજર થશે.

૧૦. મનન અને મનોવિહાર-મયાજાથી તંત્રીનો સર્જાણ પણ નવેસર ચરૂ થશે.

वि. क. वैद्य : संध्यासंधे 'भानसी'

(सुरत : २१-२-४८)

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષર મુદ્રિત રૂપે ,

ਮ. ਦਿ. ੨੭-੬-੪੭

ભાઈ રતિલાલ,

આજ સવારના ૪.૩૦ વાગે આનંદરા કરભાઈના સરમરંગે
તમે ગૂ મા લખી કાઢ્યો એટલે તેને નેવામાં પાંચ મિનિટ કાઢીને આ
પત્રવાહ રાખતુ પૂણ લખવા બેઠા.

૧. શ્રી. ક. ગાંધીના

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००